

ILMIY AXBOROTNOMA

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

SCIENTIFIC JOURNAL

2020-yil, 6-son (124) GUMANITAR FANLAR SERIYASI

Tarix, Falsafa, Sotsiologiya, Psixologiya, Iqtisodiyot, O'qitish metodikasi

Samarqand viloyat matbuot boshqarmasida ro'yxatdan o'tish tartibi 09-25.
Jurnal 1999-yildan chop qilina boshlagan va OAK ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR
BOSH MUHARRIR O'RINBOSARLARI:

R. I. XALMURADOV, t.f.d. professor
H.A. XUSHVAQTOV, f-m.f.n., dotsent
A. M. NASIMOV, t.f.d., professor

TAHRIRIYAT KENGASHI:

S. S. G'ULOMOV	- O'zFA akademigi
A. SAGDULLAEV	- O'zFA akademigi
T. MIRZAYEV	- O'zFA akademigi
B. E. ERGASHEV	- t.f.d., professor (SamDU)
B. S. G'OYIBOV	- t.f.d., professor (SamDU)
S. K. KARIMOV	- fals.f.d., professor (SamDU)
J. Ya. YAXSHILIKOV	- fals.f.d., professor (SamDU)
N. U. ARABOV	- i.f.d., professor (SamDU)
Sh. A. HASANOV	- fil.f.d., professor (SamDU)
S. A. KARIMOV	- fil.f.d., professor (SamDU)
M. MUXIDDINOV	- fil.f.d., professor (SamDU)
N. Sh. SHODIEV	- ped.f.d., professor (SamDU)
M.M. MAXMUDOVA	- ped.f.d., professor (SamDU)
NAZIF SHAHRANY	- Indiana universiteti professori (AQSh)
KIM SUNGHAЕ	- Daeju universiteti professori (Koreya)
BYLAPPA MANJUNATH	- Don Bosko boshqaruv maktabi professori (Hindiston)
TAMIR KLEIN	- Veysman ilmiy tadqiqot instituti professori (Isroil)
HIROAKI HUZIEE	- Osaka universiteti professori (Yaponiya)

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

TARIX / HISTORY

Akbarova S.M.	
Amir Temur va temuriylar roli va faoliyatining tarixdagi ahamiyatini modellashtirish va tizimli tahlillash	4
Bekmurodova L. T.	
“Tarixi Yaminiy” asarida O’rta Osiyoga oid tarixiy-geografik ma’lumotlar	6
Rashidova F. Sh.	
XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda xorijiy sanoat korxonalarini faoliyatini	10
Jabborova I.	
Qashqadaryo vohasining sug’orilish tarixini o’rganish muammolari	13
Axmedova G. O’.	
Milliy ma’naviyatimizda baxshichilik maktablarining o’rni	18
Toshov K. T.	
Surxon vohasiga urush yillarida sanoat korxonalarini va aholini evakuatsiya qilinishi	21

FALSAFA / PHILOSOPHY

Karimov S. K.	
Global muammolar falsafasini o’qitish zarur	24
Тошкuvatova P.III.	
Роль античных наук в развитии цивилизации человечества	26
Quchqorov J. S.	
Kishilik tarixining korrelyatsion-funksional qonunlari va ular tizimida milliy g’oya va demokratik o’zgarishlar dialektikasining o’rni	28
Ashurova X. S.	
Jadidchilik g’oyalarining vujudga kelish tarixiga oid falsafiy qarashlar	34

SOTSILOGIYA / SOCIOLOGY

Boymatov F. Z.	
Tourism as a mechanisms for the development of international relations	38
Gulmurodov A. G.	
kadrlar kasbiy sifatini takomillashtirishning ijtimoiy jihatlari (temir yo’l sohasi misolida)	43
Bo’tayev U. X., G’aniyev O. N.	
O’zbekiston jamiyatida ijtimoiy hayot sohalarining o’zgarishida inson resurslarini rivojlantirish jarayonlari (oliy ta’lim faoliyati misolida)	48
Rustamov F. R.	
Bo’sh vaqt va undan samarali foydalanish	51
Zaretdinova N.Q.	
Yoshlarning kasb tanlashining to’g’ri shakllanishida Sharq allomalari qarashlarining zarurati	54
Suyunova K.	
European Union’s commitment to human rights: legal foundation and other policies to promote and safeguard human rights within European Union	57
To’rayev O.B.	
Shaxs ongini yashirin shakllantirishga qaratilgan zamonaviy axborot-psixologik texnologiyalar	61
Atamuratov M. U.	
O’zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida rahbar va boshqaruv kadrlariga qo’yilayotgan talablar	66
Karimova G.M.	
“Yevroosiyo diplomatiyasi”ni shakllantirish borasida Yaponiya faoliyati	70

PSIXOLOGIYA / PSYCHOLOGY

Nurmatova D. G.	
O’zbekistonda autizm sindromi va uning psixogen omillari muammosi	75

<i>Djuxonova N. H.</i> Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning etnopsixologik xususiyatlari (o'zbek-qirg'iz oilalari misolida)	80
<i>Юлдашев Ж. Ф.</i> Интегративная модель мотивации достиженческой деятельности: структурный анализ	84
<i>Kuchkarova F.X.</i> Ta'limning yangi ufoqlari	89
<i>Nodirov J. M., Mansurova N. Sh., Shodmanov Q. O.</i> O'quvchi-yoshlarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish	92
<i>Mominova X. E.</i> Maktabgacha ta'lim muassasasi psixologining bolalarni individual diagnostik tekshiruvini amalga oshirish mexanizmlari	95
<i>Muratova Sh.</i> O'gil bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy-psixologik jihatlari	100
IQTISODIYOT / ECONOMICS	
<i>Gulyamov S.S., Muxammedov M.M.</i> Mehnat migratsiyasi va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish yo'llari	105
<i>Raxmonov N.R., Djumabayeva Sh.X.</i> Aholi migratsiyasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	112
<i>Арабов Н.У., Зайналова К.Н.</i> Индекс NPS для оценки качества образования	115
<i>Khatamov A. Ya.</i> Motivation as an effective demand for production and service	120
<i>Soatov A. M.</i> Jizzax viloyatida uy xojaliklari faoliyati rivoji va uning institutsional asoslari	123
<i>Boboqulov B.M., Mirzaxadjayev A.B., Amirov J.</i> Intellectual kapital: nazariya va amaliyot	127
<i>Xudoyberdiyev B. B.</i> Jizzax viloyatida turistik mehmon uylarini yaratish va uning institutsional asoslari	131
O'QITISH METODIKASI / TEACHING METHODOLOGY	
<i>Lutfilloyeva F.M.</i> Murakkab 高い、上、下、雨、日 uch va undan ortiq o'qilish turiga ega iyerogliflarning hikoya asosida kompyuter imitasion modellar yordamida o'qitish metodikasi	137
<i>Karshiyeva T. Sh.</i> Chet tili darslarida autentik materiallardan foydalanishning ahamiyati	143
<i>Latipov R.A.</i> Chizmachilikdan ta'lim jarayonida axborot va didaktik resurslar integratsiyasining pedagogik hamkorlik imkoniyatlari	146
<i>Umarov A., Qodirov M., Qo'yoqov X.</i> Akademik litseylarda fizika fanini o'qitishga doir ba'zi fikr-mulohazalar	148
<i>Абдуллаева Р. М.</i> К проблеме обучения русскому языку в медицинских образовательных учреждениях республики Узбекистан	151
<i>Turdiyeva M. J.</i> Ta'lim jarayonida fanlararo integratsiya va interfaol metodlarning psixik jarayonlarga ta'siri	157

Mualliflarga

UDK: 94 (575.152)

**AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR ROLI VA FAOLIYATINING TARIXDAGI AHAMIYATINI
MODELLASH VA TIZIMLI TAXLILLASH****S. M. Akbarova***Toshkent kimyo texnologiyalari instituti*

Annotatsiya. Maqolada “Amir Temur va Temuriylarning O‘zbekiston Respublikasi va jahon tarixidagi roli va faoliyatining ahamiyati” tizimining butunlikligini oshirish muammolarini bartaraf etishda tizimli taxlil imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Tizimli taxlilni olib borish uchun ishchi model tanlab olingan. Taxlillanayotgan tizimning butunlikligini oshirish kriteriyalari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tizim, butunliklik, model, kriteriy, o‘z-o‘zidan rivojlanish, nochizqlik, noaniqlik, nota’riflik, bo‘linish darajasi, tasodif.

Моделирование и систематический обзор роли и деятельности Амира Темура и Темуридов в истории

Аннотация. В статье рассмотрены возможности системного анализа при решении проблем повышения целостности системы “Значение роли и деяний Амира Темура и темуридов в истории Республики Узбекистан и мировой истории”. Выбрана рабочая модель для проведения системного анализа. Разработаны критерии повышения целостности анализируемой системы.

Ключевые слова: система, целостность, модель, критерий, саморазвитие, нелинейность, неопределенность, неоднозначность, степень разделения, совпадение

Modeling and systematical review of the role and activity of Amir Temur and the Temuriis in history

Abstract. The article considers the possibilities of systems analysis in the solution of problems of increasing integrity system: “The importance of the role and activities of Amir Timur and Timurids in the history of the Republic of Uzbekistan and world history. “The working model is chosen for the systematic analysis. The criteria is developed for improving integrity of the analyzed system.

Keywords: system, integrity, model, criterion, self-development, uncertainty, partitioning level, incident.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng “Amir Temur va Temuriylarning roli va faoliyatining tarixdagi ahamiyatini modellash va tizimli taxlillash” deb nomlangan tizim, ya’ni o‘rganish ob’ekti to‘g‘risidagi turli tarixiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, amaliy va boshqa aspektlar nuqtaiy nazarlarda o‘rganish, tadqiqlash va ulardan foydalanish haqidagi ma’lumotlar keng va har taraflama yoritilmoqda. Ushbu o‘rganish ob’ektining nomidagi 10-ta so‘zning birinchi xarflaridan tuzilgan qisqartiruvchi abbreviaturasi, ya’ni – “ATTRFTAMTT” (matn qisqa va uni o‘qitish qulay bo‘lishi uchun) “S” tizimi deb shartli ravishda belgilandi.

Ammo yoritilayotgan ma’lumotlar “S” tizimining butunlikligini to‘la va batafsil yoritishga mo‘ljallangan bo‘lsada, ularni oddiy ravishda ketma-ket va tasodifiy keltirilishi ushbu butunliklik haqida to‘la va har taraflama bilim berishga xizmat qila olmayapti. Shu bois “S” tizimining butunlikligini oshirishdek dolzarb muammoni bartaraf etish maqsadida tizimli yondashuv va tizimli taxlilni qo‘llash zarur.

Tizim (sistema) – bu o‘zaro bog‘lik qismlardan, ya’ni ostki tizimlar (podsistemalar) va elementlardan tarkib topgan kotseptual yoki jismoniy mohiyat.

Tizim elementi - bu uning eng oddiy va bo‘linmas qismi [1,34].

Tizim birdaniga, butunlay xolatda emas, balki uni birin-ketin ost tizimlarga bo‘lish yo‘li bilan ko‘rib chiqilishi mumkin.

Ost tizimlar ham o‘zi tizim deb hisoblanishi va ma’lum bir butunliklika ega bo‘lishi mumkin.

Tizimning o‘zi xam biror usttizim (ya’ni nadsistema)ning ost tizimi deb hisoblanishi mumkin.

Ost tizim elementlarning oddiy yig‘indisidan farq qiladi, chunki elementlar maqsad va butunliklik xossasi orqali birlashmagan.

Butunliklik – bu tizim to‘laligi va aniqligini har taraflama axborotli (informatsion) va resursli muayyanlashtirishdir [2,79].

Maqsad tizimli taxlilda bartaraf bo‘lishi kerak bo‘lgan muammoni aniqlashning borishida va undan keyin ta’riflanadi.

Tadqiqlanayotgan “S” tizimining ustidan olib borilayotgan tizimli taxlil maqsadi – bu Amir Temur va Temuriylar davri, ularning roli va faoliyatining tarixdagi ahamiyati haqidagi axborotli (informatsion) va moddiy manbalarni o’rganish, tadqiqilash va ulardan foydalanish muammolari bilan bir qatorda turli ilmiy masalalarni yechishdir [3,154].

Taxlillanayotgan “S”-tizimning strukturali (tuzilmali) sxemasi matematik va mantiqiy ifodalar, ikkilamchi binar nisbatlar, ierarxiyal, uyali va tuzilmali grafik tizimlar yordamida ifodalangan va yozilgan bo’lishi mumkin.

“S”-tizimli (ATTRFTAMTT)ni p-darajali ost tizimlardan (S1, S2, S3... Sn)dan iborat tizim sifatida hisoblash mumkin.

Shu ost tizimlar o’z navbatida keyingi m – darajasidagi bo’linish sathiga, ular esa – k-darajali sathga va xokazo, shunday qilib maksimal ravishdagi mayda (deyarli cheksiz ravishdagi) bo’linish sathi, dekompozitsiyasigacha bo’linishi mumkin.

Bundan so’ng S1, S2, S3... Sn ost tizimlaridan o’z navbatida yangi St-1, St-2, St-3... St-n kabi bo’linishning ikkinchi sathiga oid ost tizimlar bo’linishi paydo bo’lishi mumkin, va xokazo. Shunday qilib, bu operatsiya eng batafsil, eng mayda sathgacha davom etadi. Ushbu operatsiyaning har bir elementi tizim butunlikligini batafsilroq sifat aspklarini o’z ichiga qamrab oladi.

“S – tizimining butunlikligini oshirishning umumlashtirilgan kriteriyi (me’yori) (BOK) xam n-darajadagi bo’linish kriteriyalari: BOK-1, BOK-2,... BOK- n qismlardan iborat ost tizimlar deb hisoblanishi mumkin. Ularning har bittasi o’z navbatida keyingi m-sathli bo’linishi ost tizimlariga bo’linishi mumkin, va ular ham – k – satxli bo’linish ost tizim-lariga yana bo’linishi mumkin, va hokazo, - bu jarayon cheksiz maydalanish darajasigacha davom etadi.

Tadqiqlanayotgan “S”-tizimining tizimli taxlili jarayonida o’zaro ma’nodosh moslikka oid elementlar va ost tizimlarning nisbatlari (Sn/-BOK-n) birma-bir ko’zdan kechiriladi.

Ushbu nisbatlar va o’zaro moslikni aniqlash natijasida “S” tizimi va uni ost tizimlarining yangidan yangi butunliklikni oshirishning sifatli elementlari sintezlanadi.

10-ta BOK ost tizimning 10-ta sathli ost tizimga nisbatini ko’zdan kechirib chiqish natijasida “S”-tizimning 100-ta yangi sifatli BOK elementlari hosil bo’ladi.

100-ta BOKning 100ta sathli ost tizimga nisbatini ko’zdan kechirish natijasida esa - 10 000-ta yangi sifatli butunliklikni oshirish (BO) elementlari hosil bo’ladi va hokazo – shu elementlarni amaliy ravishda cheksiz darajasigacha bo’linishi davom etilaveradi.

Shuning asosida nazariy jihatdan “S”-tizimning va uning ost tizimlarini o’tmishda, hozirgi zamonda va kelajakda vaqtning turli intervallarida yoritadigan ishlar uchun butunliklikni oshiruvchi istalgan tegishli elementni topish mumkin.

Bu imkoniyat klassifikatsiyalash, integratsiyalash, ijodiy tahlil qilish va sintezlash ishlari uchun o’z-o’zidan rivojlanuvchi muammoni bartaraf etish va “S”-tizim butunlikligini oshirishga juda keng va barakali zamin yaratadi [4,38].

Shunday qilib BOKlar va ost tizimlar orasidagi istalgan o’zaro bir ma’noli munosibliklarni tanlash va ko’zdan kechirish natijasida “S”-tizimni va uning ost tizimlarini tizimli tahlil qilish uchun yangi mavzular nomi aniqlanadi.

Turli daraja va sathlardagi ost tizimlarning elementlarini chuqurroq bo’linishi BOK (butunliklikni oshirish kriteriyalari) bilan o’zaro bog’liklarining keyingi tahlilida yangidan yanada batafsil va yanada maydaroq mavzular, yangi aloqalar, aspektlar va faktlar aniqlanadi. Ular tadqiqilgan, yoki yangi baholar, o’rganishlar va unumli foydalanishlarga loyiq bo’lishi mumkin.

Shu bilan birga tizimli taxlilning ma’lum darajasida turli bo’linish sathlaridagi ost tizimlari xuddi shunday ost tizimlarning butunlikliklarini oshirish kriteriyalari bilan bo’lgan ba’zi bog’liklari va nisbatlari vaqtning ba’zi momentlarida ado bo’lishi, so’nishi, ya’ni ularni taxlil qilish mavzulari tamom bo’lishi, yo’qolishi, yoki o’z dolzarbligini yo’qotishi mumkin. Boshqalari esa, istalgan uzoq vaqtgacha, dinamik S-tizimning o’z-o’zidan rivojlanishini aniqlab, paydo bo’lishni davom etaveradi.

Shunday nisbatlar va o’zaro bog’liklarning misoli sifatida turli tarixiy va boshqa tuganmas ma’lumotlarning nihoyatda ko’p miqdorini mavjud manbalar va adabiyotlardagi ma’lumotlar orqali keltirish mumkin.

Ular taxlillanayotgan S-tizimni yanada chuqurroq o’rganish, taxlil etish va undan foydalanish bilan bir qatorda yangi mavzular topishga, taxlillarni yangi rejalarini tuzish, uning butunlikligini oshirish prognozlarini barpo etishga xizmat qiladi.

Olib borilgan tizimli taxlil asosida shunday ilmiy xulosa chiqarish mumkin: tadqiqlanayotgan S-tizim nohiziq, noaniqli dinamik tizim bo’lib, uni o’rganish, tadqiq qilish va undan foydalanishda cheksiz imkoniyatlarga ega, o’z-o’zidan rivojlanuvchi tizim ekan.

Adabiyotlar

1. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. М., Высшая школа. 1989.
2. Волкова В.Н., Денисов А.А. Основы теории систем и системного анализа. СПб, Изд-во СПбГТУ. 2003.
3. Амир Темур жаҳон тарихида. Тошкент. “Шарк” нашриёти. 1996.
4. Материалы Республиканской научно-практической Конференции «Темурийлар даврини ўрганишнинг умумбашарий аҳамияти». Ташкент, Изд-во “Наврўз”. 2014.

UDK: 94 (575.152)**“TARIXI YAMINIY” ASARIDA O’RTA OSIYOGA OID TARIXIY-GEOGRAFIK MA’LUMOTLAR****L. T. Bekmurodova***Samarqand davlat universiteti*

Annotatsiya. Ma'lumki, bugungi kunda Markaziy Osiyoning G'aznaviyalar tarixiga oid mahalliy qo'lyozma asarlari ko'p emas. Abu Nasr al-Utbiyning “Tarixi Yaminiy” asari tariximiz sahifalarini to'ldirishda ma'lum darajada yordam beradi. Mazkur maqola asarda yoritilgan tarixiy voqealar hamda ushbu voqealar sodir bo'lgan joy nomlari haqida ma'lumot beradi. Undagi ma'lumotlar Xorazm mintaqasi, Buxoro, Samarqand, Termiz, Nasaf, Shosh kabi shaharlarning tarixiy rivojlanishi, X–XI asrlarda mamlakatimizda mavjud bo'lgan davlatchilik asoslarini ilmiy o'rganishda bebaho birlamchi manbalardan bo'lib xizmat qiladi. “Tarixi Yaminiy” asari shu paytgacha yetarlicha tadqiq etilmagan va o'zbek tiliga tarjima qilinmaganligi bois, ushbu maqola keng jamoatchilikka mo'ljallangan umumiy ma'lumotlarni etkazib beradi.

Kalit so'zlar: Abu Nasr al-Utbiy, G'aznaviyalar, Mahmud G'aznaviy, Sabuktegin, Amir Abulqosim Nuh, Abul Hasan Simjur, Qoraxoniy Bug'orxon, Abul Qosim Simjur, Seyiston, Xuroson, Movaraunnahr, Turkiston, Niso, Obeskun, Obisard, Ray, Tus, Omuli Shatt.

Историко-географическая информация о центральной Азии в «Тарихи Ямини»

Аннотация. Известно, что сегодня в Средней Азии не так много местных рукописей по истории Газневидов, "Тарихи Ямини" Абу Насра аль-Утби помогает заполнить страницы нашей истории. В статье представлена информация об исторических событиях, затронутых в пьесе, и названиях мест, где эти события произошли. Его сведения служат бесценным первоисточником в научном изучении исторического развития Хорезмской области, Бухары, Самарканда, Термеза, Насафа, Шоша, основ государственности в нашей стране в X–XI веках. В связи с тем, что труд «Тарихи Ямини» еще недостаточно изучен и переведен на узбекский язык, данная статья предоставляет общую информацию для широкой публики.

Ключевые слова: Абу Наср аль-Утби, Газневиды, Махмуд Газнави, Сабуктегин, Амир Абулкасим Нух, Абул Хасан Симджур, Карахани Буграхан, Абул Касим Симджур, Сейистан, Хорасан, Моварауннахр, Туркестан, Ниса, Обисард, Рэй, Тус, Омули Шатт.

«History of Yamini» about central asia historical and geographical information

Abstract. It is known that today in Central Asia there are not many local manuscripts on the history of the Ghaznevids, "Tarikhi Yamini" of Abu Nasr al-Utbi helps to fill the pages of our history. The article provides information about historical events in the play and the names of places where these events took place. His information is an invaluable source in the scientific study of the historical development of the Khorezm region, Bukhara, Samarkand, Termez, Nasaf, Shosh, and the foundations of statehood in our country in the 10th and 11th centuries. Due to the fact that the work "Tarikhi Yamini" has not yet been sufficiently studied and translated into Uzbek, this article provides general information for the general public.

Keywords: Abu Nasr al-Utbi, Ghaznevids, Mahmud Ghaznavi, Sabuktegin, Amir Abulkasim Nuh, Abul Hasan Simjur, Karahani Bugrahan, Abul Qasim Simjur, Seyistan, Khorasan, Movarounnahr, Turkestan, Nisa, Obisard, Ray, Tus, Omuli Shatt.

Dunyodagi barcha xalqlar o'zining ma'naviy va madaniy merosiga ega. Markaziy Osiyoda ilm fan gurkiragan IX–XII asrlar, ya'ni ilk uyg'onish davrida ilm-fanning turli sohalari – tarix, riyoziyot, handasa, fizika astronomiya, geografiya, kimyo, tabobat, ziroatchilik va boshqa sohalariga tegishli yuzlab asarlar

yaratildi. Ularning aksariyati arab tilida bo'lib, ma'lum qismi o'zbek va fors tillariga tarjima qilingan bo'lsa-da, ba'zilar haligacha o'zbek tilida nashr etilmadi.

Ana shunday asarlardan biri 1021 yilda yozilgan, Abu Nasr Al-Utbiyning Mahmud G'aznaviy (988–1030) davriga bag'ishlangan *“Tarix al-Yaminiy”* (“Yamin ud- davlatning tarixi”) asari bo'lib [14: 271], uning muallifi Abu Nasr Muhammad ibn Abdujabbor al-Utbiydir. U 961 yilda Ray (Eron) shahrida zodagon oilasida tug'ilgan. Abu Ali Simjuriy, Qobus ibn Vushmagir saroyida xizmat qilgan. Cobuktegin, Mahmud va Mas'ud G'aznaviylarning oliy dargohida nufuzli amaldorlardan bo'lgan. Ayrim tarixiy manbalarga ko'ra, 1036 yili G'aznada vafot etadi [16: 547–548].

Manbalarda va tarixiy adabiyotlarda Abu Nasr al-Utbiy o'z davrining yetuk shoiri, adib va tarixchisi sifatida gavdalanib, qator asarlar ta'lif etganligi qayd etiladi. Ular orasida Mahmud G'aznaviyga bag'ishlab arab tilida yozgan *“Tarix al-Yaminiy”* nomli kitobi haqli ravishda tarixchining eng asosiy asari hisoblanadi. Ushbu asar o'tmishda o'quvchilar orasida *“Tarixi Yaminiy”*, *“Al-kitab al-Yaminiy”*, *“Tarixi Utbiy”* kabi nomlar bilan mashhur bo'lgan [1; 98–101].

G'azna sultoni Mahmud G'aznaviy mustaqil ravishda G'aznaviylar taxtida qaror topgach, 999 yilda *Abbosiyilar* xalifi Qodir Billoh unga Xurosonni idora qilish huquqi bilan birga *“Yamin ud-davlat amin ul-millat”* (“Davlat tayanchi va din homiysi”) degan faxriy taxallusni in'om qilgan edi. Shuning uchun ham al-Utbiy o'z asarini Mahmud G'aznaviy tirikligida yozib, unga bag'ishlaydi va u *“Yamin”*ga nisbat berib qisqacha *“Tarix al-Yaminiy”* deb atagan [14; 271–291].

“Tarixi-Yaminiy” asari 1021 yilda yozib tugatilgan bo'lib, O'rta Osiyo va Xurosonning qariyb yarim asrlik tarixiga oid asosiy manbalardan biridir. Qimmatli va qiziqarli tarixiy ma'lumotlarga ega bo'lganligi sababli dunyo kutubxonalarida ko'plab nusxalari uchraydi. Jahonning bir qancha tillariga tarjima qilinib, Dehli, Lahur, Tehron, London shaharlari va boshqa joylarda bir necha marotaba nashr etilgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida ushbu asarning arab tilidagi №3252-IV (177 varaq) va forsiyga qisqartirib tarjima qilingan №3144 (72 varaq, oxiri yo'q), 5828 (85 varaq) nusxalari saqlanadi. №3252 nusxa mahalliy dag'al qalin qog'ozga nasx-suls xatida ko'chirilgan bo'lib, charm muqovaga ega [16: 547–548].

“Tarix-al-Yaminiy” asarining arabcha matni 1874 yili Dehlida va 1883 yili Lohur shaharlarida chop etilgan.

V.V.Bartold, A.Yakubovskiy, V.G.Belinskiy, V.I.Belyaev, P.M.Stroeve, P.Yu.Bulgakov [21; 73] kabi rus sharqshunoslik maktabi vakillari O'rta Osiyo, Eron va Afg'oniston tarixiga oid ilmiy tadqiqotlarida *“Tarix-al-Yaminiy”*da keltirilgan ma'lumotlardan qisman foydalanganlar [7; 66]. G'arbda bu asardan ayrim parchalar Sh.Shefer, G.Elliot, N.Douson Reynold Jeyms, Teodor Nyoldeke [21], Juli Skot Meysami [19], Endryu Charlz Spenser [12] va Roberto Rubinachilar [22] tomonidan fransuz, nemis va ingliz tillariga tarjima qilingan [7; 68]. Shuningdek, asarning turk hamda tojik [11] tillaridagi tarjimalari ham mavjud.

Mahalliy sharqshunoslardan B.Ahmedov, U.Uvatov [7; 93] kabi mualliflar asarlarida, arab va eronlik tadqiqotchilardan Ehson Zunun as-Samiri [20], Safir Shuor [13], Ali Anushahr [14] asarlarida ushbu manbaga to'xtab o'tilgan.

Uning forschaga tarjimalaridan eng afzali Abu Sharif Nosih al-Jorbozaqoniy qalamiga mansub. Bu tarjima Eronda 1856, 1956 va 1966 yillari chop etilgan [2]. *“Tarixi Yaminiy”* asari shu paytgacha yetarlicha tadqiq etilmagan va o'zbek tiliga tarjima qilinmagan [2; 73].

Asarda 975–1021 yillarda Movaraunnahr va Xurosonda bo'lib o'tgan voqealar o'z aksini topgan. Muallif o'z xizmat vazifalari doirasida (shaxsiy kotib, noib, pochta boshlig'i, diplomatik xodim) turli yozishmalardan, yozma hujjat materiallaridan foydalanish imkoniga ega bo'lgan [6; 72]. Shu bois undagi ma'lumotlar Xorazm mintaqasi, Buxoro, Samarqand, Termiz, Nasaf, Shosh kabi shaharlarning tarixiy rivojlanishi, X–XI asrlarda mamlakatimizda mavjud bo'lgan davlatchilik asoslarini ilmiy o'rganishda bebaho birlamchi manbalardan bo'lib xizmat qiladi.

Abu Nasr al-Utbiy asarni yozishda o'z oldiga qo'ygan maqsadni shunday ifodalaydi: *“Mening niyatim odamlarga sulton Mahmud haqida hikoya qilib berishdangina iborat emas, chunki ular bu voqealarni o'z ko'zlari bilan ko'rganlar va bilurlar. Mening maqsadim munosib yilnoma bitish va ulug'vor imoratni shunday yuksaklikka ko'tarishki, toki u haqdagi xotiralar asrlar so'nggida ham so'nmasin. Yolg'onga o'xshash bir narsani bitish noo'rin bo'lur erdi”* [8].

Asarda Sabuktegin va sulton Mahmud G'aznaviy davrida G'aznaviylar imperiyasi tarkibiga kirgan Afg'oniston, Xuroson, Xorazm va Movaraunnahrning 975–1021 yillardagi ijtimoiy tarixi, Qoraxoniylarning Movaraunnahrni bosib olishi davri (992–996) haqida ham ma'lumotlar keltirilgan [15; 9–10, 86, 279, 105].

Asar an'anaviy hamdu sanolar hamda kirish qismidan keyin somoniylar davlatidagi hijriy 365/975 yilda sodir bo'lgan voqealar bilan boshlanadi. Shu bilan birga G'aznaviylar davlati tashkil topishi, Amir Nosiruddin, Sabuktegin, Yamin ad-davla Mahmud G'aznaviy, sulton Mas'ud kabi mashhur hukmdorlar hayoti, siyosiy faoliyati haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari Amir Ismoil Somoniy, Amir Abulqosim Nuh, Abul Hasan Simjur, Qoraxoniylar Bug'roxon, Abul Qosim Simjur, Sayf ud-davla singari yana ko'plab mashhur hukmdorlar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Tadqiqotchi ushbu ma'lumotlar orqali Movaraunnahr, Xuroson, Kashmir hududlaridagi X–XI asrning birinchi choragida kechgan ijtimoiy jarayonlar, qavmlar madaniyati, ushbu o'lkalardagi xalqaro aloqalar bilan yaqindan tanishadi. Asar "*Tabariy tarixi*"dan keyin sodir bo'lgan voqealarni davom ettiradi. Narshaxiy, Abu Rayhon Beruniy, Saolibiy asarlaridagi shu davrlarga oid axborotlarni to'ldiradi [14].

Al-Utbiy davlat arbobi va sarkarda, g'aznaviylar sulolasi va G'aznaviylar davlati asoschisi Amir Sabukteginning hokimiyat tepasiga kelish jarayonini quyidagicha bayon qiladi: *Amir Sabuktegin Xuroson qo'shini sohibi Abu Ishoq Alpteginning g'ulomi bo'lib, uning xojibi bo'lgan va Mansur Nuh davrida u bilan Buxoroga keldi. Noyob iqtidor, hidoyat nurlari sohibi xazrat Mansurning arkon davlati va a'yonlari uning qo'shinini (boshqarish sanatinini) kuzatib yurar edilar. Abu Ishoq G'aznaga jo'natilib o'sha viloyat unga tortiq qilingach, amir Sabuktegin Mansur a'yonlari tomonidan o'sha yerning ishlarini o'nglashga va chegaralarni mustahkamlashga amr etildi. Abu Ishoqning boshqa xodim va qullari bu martabadan mustasno edilar. Abu Ishoqning o'zi biroz muddatdan so'ng vafot etdi. Uning oilasidan biror farzand qolmagan edi. G'azna shahrining aholisi G'azna viloyati boshqaruviga Nosir ad-Din Sabuktaginni loyiq inson deb topishdi va unga qasamyod qildilar. U o'ziga taqdim etgan bu lavozimini to'la ishonch bilan bajardi. O'sha mamlakatda yaxshi qoidalar va go'zal qonunlar joriy etdi. Uning qilichi kuchli va qudratli mamlakatlarni egalladi [8].*

Ibn al-Asirning yozishicha, Sabuktegin o'z qo'shinini odillik bilan boshqargan, hattoki o'zining yer mulklaridan oziq-ovqat keltirib, haftasiga ikki marta ular sharafiga ziyofat uyushtirib turgan [3; 148].

Asarda hukmdorlar zarb qilgan tangalar haqida ham ma'lumotlar mavjud. Masalan, Qoraxoniylar hukmdori Bug'roxon nafaqat dinor, balki *dirham* (kumush tanga) ham zarb etgan. Bu tangalardagi yozuvlar somoniylar tangalaridan keskin farq qilgan. Agar somoniy dinor va dirhamlarda abbosiy halifalar ismlari shunchaki keltirilgan bo'lsa, Bug'roxon tangalarida abbosiy xalifa "*mo'minlar amiri*" va "*Alloh noibi*" deb ataladi, o'zini esa Bug'roxon "*mo'minlar amiri mavlosi*" deb ataydi. U zarb qilgan Buxoro dinorlarida somoniylar tangalarida bo'lgani singari ikkita emas, balki uchta Qur'on oyatlari bitilgan. Bularning barchasi Ibn al-Asir yozganidek, Bug'roxonning namoyon bo'lishi hisoblangan. Tangalardagi uning *zohir ad-Da'va* ("Da'vat tayanchi") laqabi ham shundan guvohlik beradi. Tangalarda xalifaga sodiqlik aks etgan yozuvlar Bug'roxonning musulmon hukmdori tasavvuriga mos kelishi uchun harakat qilganligidan dalolat beradi [4; 34].

Buxorodan tashqari Bug'roxon Horun Farg'ona va Iloqda ham tangalar zarb etgan. Buxoro tangalarida faqat Bug'roxon ismining o'zi aks etgan bo'lsa, Farg'ona va Iloqda zarb etilgan tangalarda uning vassalarining ismlari tushirilgan, ehtimol ularga shu yerlarni boshqarish yuzasidan ma'lum vakolatlar berilgan [22; 465]. Ushbu ma'lumotlar o'rta asrlar numizmatikasini o'rganishda ham birlamchi manbalardan biri hisoblanadi.

"*Tarixi Yaminiy*" asarida Movaraunnahr va Xurosonda ro'y bergan tarixiy voqealar, jumladan toju-taxt, boylik, hokimiyat yo'lidagi jangu-jadallar, nizolar, behuda qon to'kishlar har xil ixtilofu mojarolarga to'xtaladi [8].

Shu bilan bir qatorda asarda oddiy xalqning ayanchli ahvoli, og'ir turmushi, ularning zulm va istibdodga nisbatan nafrati hamda kurashi xususida ham talaygina ma'lumotlar keltiriladi. Chunonchi, muallif 987 yili Jurjonda vabo kasali tarqalib, ko'pdan-ko'p ayonlar, kotiblar, qo'shin boshliqlari va xaloyiq halok bo'lganini, hilma-xil soliq hamda to'lovlardan sabr kosasi toshib, mushkul ahvolda qolgan Jurjon ahlining hokimlarga qarshi bosh ko'targani, ulardan ko'pchiligini o'ldirilganliklari to'g'risida hikoya qiladi.

"*Tarixi Yaminiy*" asarida *Bog'* nomli bir viloyat haqida to'xtalib o'tilgan, ya'ni Amir Nuh va Sabuktegin *Bog'* viloyatiga qo'shin tortganlari zikr qilinadi. *Bog'* yoki *Bog'shur Qal'ai Maur* qishlog'i yaqinidagi *Kushka* daryosi bo'yida joylashgan shahar bo'lgan [8]. *Bog'shur*dan Hirot va Murg'obdan *Bodgis* shahriga olib boradigan yo'l o'tgan. Keyinchalik bu shahar ham g'aznaviylar davlatiga qo'shib olinadi [9].

Asarda Nuh ibn Mansur vaziri Abdulloh ibn Uzayr borasida saroy a'yonlari fitna qo'zg'atganlarini bilgach, bunday fitnalarni orqasidan unga kelishi mumkin bo'lgan balolardan asrash uchun *Tus* hududiga jo'nagani aytiladi [8]. *Tus* – Kaspiy dengizining janubida Xurosoning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan viloyat bo'lgan va o'rta asrlarda uning minglab qishloqlarini qamrab olgan *Nukon* hamda *Tabaron* kabi

yirik shaharlari bo'lgan. Arablar istilosi davrida bu erga arablarning *toy* qabilasi ko'chirilgan. Hozirgi kunda Tus shahri xarobalari Mashhad shahridan 25 km shimoli-g'arbda joylashgan [18].

“*Tarixi Yaminiy*” asarida ko'p bora uchraydigan joy nomlaridan biri *Ray* hisoblanadi [8]. *Ray* – Eronning qadimiy shaharlaridan bo'lib, uning *Raga* shaklidagi qadimiy nomi Doro bitiklarida uchraydi. Shahar Xalifa Umar ibn Xattob (634–644) davrlarida fath qilingan. Arab xalifaligi davrida bu shahar xalifa noiblari qarorgohi hisoblangan. G'aznaviylar davrida muhim ahamiyat kasb etgan. Shaharlar 1220–1221 yillarda mo'g'ullar tomonidan vayron etilgan. Uning xarobalari hozirgi Tehron shahridan 8 km janubi-sharqda joylashgan [9].

Asarda uchraydigan joy nomlaridan yana biri *Tabariston* Kaspiy dengizining janubiy qismida, sharqiy sohili bo'ylab joylashgan viloyat bo'lgan hozirgi Mozandaron o'rmida joylashgan [5; 116].

Asarda G'aznaviylar davlati poytaxti bo'lgan *G'azna* shahri haqida ham to'xtalib o'tilgan, u hozirgi Afg'onistonning janubi-sharqiy qismidagi shahar. Shaharning barpo bo'lgan davri ma'lum emas. G'aznaga oid ilk ma'lumotlar VII asrga oid manbalarda uchraydi. O'rta asrlarda O'rta Sharqning muhim madaniy, savdo va siyosiy markazlaridan biri bo'lgan. X–XI asrlarda g'aznaviylar davlati poytaxti bo'lgan. XII asr o'rtalarida Guriylar shaharni egallab, vayron qilganlar. 1215–1221 yillarda G'azna Xorazmshohlar qo'l ostida bo'lgan. 1221 yilda shaharni mo'g'ullar bosib olgan [17].

Asarda uchraydigan joy nomlaridan yana biri *Ostovdir* (*Astau*, keyinchalik *Ustavo*) Eron shimoli-g'arbidagi *Kuchan* nomli markaziy shahriga ega bulgan viloyatdir [8]. Safaviylar shohi Abbos I davridan viloyat *Kuchan* nomini olgan. Hozirgi yangi *Kuchan* shahri eski shahardan taxminan 12 verst (1 verst – 1.08 km) uzoqlikda joylashgan [8].

“*Tarixi Yaminiy*” asarida Seyiston tabiati, tarixi va shaharlariga ham batafsil ta'rif berilgan [8].

Xulosa qilib aytganda, “*Tarixi –Yaminiy*” asari Markaziy Osiyoning G'aznaviylar davridagi tarixini aks ettiruvchi eng ishonchli manbalardan biri sifatida o'z tadqiqini kutmoqda.

Adabiyotlar

1. Axmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent, 1991.
2. Belyaev V. I. Arabskie istochniki po istorii turkmen i Turkmenii IX–XIII vv., v kn.: Materiali po istorii turkmen i Turkmenii, T. 1, M.-L., 1939.
3. Ibn al-Asir. Al-Kamil fi-t-tarix. Полны свод istorii. Perevod s arabskogo yazyka, primechaniya i kommentarii P.G.Bulgakova. Dopolneniya k perevodu, primechaniyam i kommentariyam, vvedenie i ukazateli SH.S. Kamoliddina. Tashkent: Uzbekistan, 2006.
4. Kochnev B.D. Borba Samanidov i Karaxanidov za Buxaru na rubeje X–XI vekov // ONU, 1997, №9, 10, 11.
5. Len-Pul S. Musulmanskie dinastii. Xronologicheskie i genealogicheskie tablitsy s istoricheskimi vvedeniyami. Perevod s angliyskogo s prim. i dopoln. V.Bartold. – SPB., 1899.
6. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: Fan, 2007.
7. Uvatov U. Donolardan saboqlar. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.
8. O'zRFA ShI №5828. محمد بن عبد الجبار العتيبي
9. O'zRFA ShI №5828. محمد بن عبد الجبار العتيبي ; Fray.R. Nasledie Irana. – M.: 1972.
10. O'zRFA ShI №5828. محمد بن عبد الجبار العتيبي ; Shuningdek qarang: Bartold V.V. istoriko-geograficheskiy obzor Irana. Sochinenie. T. 7. – M., 1971. – S. 56.
11. Churfodiqony A. Tarxumai Ta'rixii YAmiri. – Xuchand: Noshir, 2013. – 420 c.
12. Andrew C.S. Peacock. Utbi's al-Yamini: Patronage, Composition and Reception// Arabica, LIV/4. – Leiden, 2007.
13. Anonim mlf. Tariḥ-i Yemini (trc. Cerbazekani, nshr. Ca'fer Shuar). – Tahran 1345 ḥş.,
14. Anooshahr A. 'Utbi and the Ghaznavids at the Foot of the Mountain// *Iranian Studies*. Vol. 38, No. 2, 2005.
15. Bosworth C.E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040. – Edinburgh 1963. – R. 9-10, 86, 279, 105.
16. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementband I. Leiden, 1937. № A, 1.
17. Dames M.L. Afghanistan, in: El. vol. 1 (A-B). – Leiden – London, 1960.
18. Frye R.N. The Samanids, in: in 7 volumes, vol. 4. The period from the Arab invasion to the Saljuqs. Cambridge, 1993. – R. 136-161.
19. Meisami J.S. Persian Historiography to the End of the Twelfth Century. – Edinburgh, 1999.
20. Muhammed b. Abdulcebbar el-Utbi. El-Yemini fi sherḥi ahbari's-sulṭan Yemini'd-devle ve emini'l-mille Maḥmud el-Gaznevi (İhsan Zünûn es-Samiri). – Beyrut, 1424/2004.

21.No'ldeke T. Uber das Kitab Jamini des Abu Nasr Muhammad ibn Abd al-gabbar al-Utbi// Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 23, no.1. – 1857. – R. 15-102.

22.Rubinacci R. Upon the al-Tarikh al-Yamini of Abu Nasr al-Utbi// Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata. – Napoli, 1982. – P. 463-467.

UDK: 94 (575.152)

XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA XORIJIY SANOAT KORXONALARI FAOLIYATI

F. Sh. Rashidova

*Samarqand davlat universiteti
rashidova.feruza@inbox.ru*

Annotasiya. XIX asr ikkinchi yarmi Turkiston o'lkasi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'zgaishlarga boy davr sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. Bu - Rossiya imperiyasining mustamlaka tizimi qaror topishi, rus kapitalining o'lkaga kirib kelishi va o'lka iqtisodiy-ijtimoiy hayotida xorijiy fuqarolar faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Ushbu maqolada XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda faoliyat yuritgan xorijiy va mahalliy sanoat korxonalar faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sanoat korxonalar, paxtachilik sanoati, metropoliya, xorijiy korxonalar, yog'-moy sanoati, ishchilar milliy tarkibi

Деятельность иностранных промышленных предприятий в туркестане в конце XIX - начале XX в

Аннотация. Вторая половина XIX века вошла на страницы истории как период, богатый значительными изменениями в социально-экономической и политической жизни Туркестана. Это было связано с установлением колониальной системы Российской империи, притоком в страну российского капитала и развитием активности иностранных граждан в экономической и социальной жизни края. В статье на основе исторических источников анализируется деятельность зарубежных и отечественных промышленных предприятий, действующих в Туркестане во второй половине XIX - начале XX веков.

Ключевые слова: промышленные предприятия, хлопковая промышленность, метрополия, иностранные предприятия, нефтяная промышленность, национальный состав работников.

Activities of foreign industrial enterprises in turkestan at the end of the XIX - early XX centuries

Abstract. The second half of the XIX century entered the pages of history as some period rich in significant changes in the socio-economic and political life of Turkestan. This was due to the establishment of the colonial system of the Russian Empire, the inflow of Russian capital into the country and the development of the activity of foreign citizens in the economic and social life of the region. Based on historical sources, the article analyzes the activities of foreign and domestic industrial enterprises operating in Turkestan in the second half of the 19th - early 20th centuries.

Keywords: industrial enterprises, cotton industry, metropolis, foreign enterprises, oil industry, national composition of workers.

Turkistonning arzon xom-ashyo manbai va rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozor bo'lishini XIX asr boshlaridayoq rus korchalonlari yaxshi anglab yetgan edilar. Jumladan, general-mayor A.I.Verigin Rossiyada ishlab chiqarilayotgan mollar mamlakat ichkarisida ham zo'r-bazo'r sotilayotgani va sifati past bo'lgani uchun Yevropa bozorlarida raqobatga dosh berolmasligini ko'rsatib, O'rta Osiyo bu jihatdan olib qaraganda, rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozorga aylanishi mumkinligini bayon qilgan edi. Ushbu fikrlarga qo'shilgan holda, senator K.K.Palen o'lkaning metropoliyaga to'laydigan soliqlari miqdorini aniq bilgani holda, ularni yanada oshirish rejasini ham ishlab chiqqan edi. Bu reja izchillik bilan amalga oshirilgan. Agar XIX asr oxirida yer solig'i 4 million so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 1914 yilga kelib u 75 % ga ko'payadi[1]. Rossiyaning Turkistondan oladigan daromadi 300 % ga oshdi va 1916 yilga kelib 38,329 ming so'mni tashkil qildi [2].

Imperiyaning Turkiston xom-ashyosidan oladigan foydasining aniq miqdori ma'lum bo'lmagan, uni faqat metropoliya burjuaziyasigina bilardi xolos.

Rossiya Turkistonni qisqa muddatda o'z sanoati uchun xom-ashyo manbaiga aylantirdi. Agar 1885 yilda paxta maydoni 41,4 ming tanobni tashkil qilgan bo'lsa, 1915 yilga kelib u 541,9 ming tanobga yetdi, ya'ni 13 barobar o'sdi, o'lka Rossiyaning asosiy paxta bazasiga aylandi. Metropolianing iqtisodiy siyosati Turkistonni xom-ashyo bazasiga aylantirish, uni rus mollari sotiladigan bozor sifatida tutib turish va tabiiy boyliklarini markazga tashib ketishga qaratilgan edi. Bu sifatdan dvoryan-pomeshchiklar qatlamidan tashqari, kun sayin rivojlanib va kuchga kirib borayotgan rus burjuaziyasi, ayniqsa to'qimachilik sanoati egalari manfaatdor edilar.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyada krepostnoylik huquqi bekor qilingach, davlat kapitalistik rivojlanish yo'liga qadam qo'ydi. Kapitalizm esa o'z hukmronligini doimiy kengaytirmasdan va uni dunyoviy xo'jalik ta'siriga kiritmasdan rivojlana olmaydi. Rossiyada kapitalizmning rivoji uning mustamlakachilik faoliyati orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Chorizmning bunday siyosati yuqorida ta'kidlaganidek, Turkistonni arzon xom-ashyo bozoriga aylantirishdan iborat edi. Turkistonni paxta manbaiga aylantirish maqsadida Rossiya hukumati bu yerda qishloq xo'jaligini rivojlantirish va, eng avvalo, paxtachilik xo'jaligini takomillashtirish tadbirini qo'llab-quvvatlaydi. Shu sababli 1894 yilda yer va davlat mulki vaziri imperatorga taqdim etgan ma'ruzasida «Turkiston paxtasini ichki bozorda nafaqat raqobatchi bo'lishi, balki vaqt o'tishi bilan uni siqib chiqarishi lozimligini uqtiradi. Bunga javoban, imperator ushbu so'zlarni alohida belgilab, imkon qadar bu g'oyani jadalroq amalga oshirish kerakligini» ko'rsatib o'tdi [3].

Paxtachilik tarmog'ining rivojlanishi O'rta Osiyoda temir yo'llar mavjud emasligi sababli oqsamoqda edi. Paxtani karvonlarda yetkazib berish qimmat turardi, shu sababli o'tkazilgan temir yo'llar – eng avvalo, Kaspiyorti va O'rta Osiyo temir yo'llarining qurilishi o'lkadan paxta tashib ketilishi va shu asosda Turkiston paxta tozalash zavodlarining paydo bo'lishiga ma'lum ma'noda hissa qo'shdi. Natijada paxta xom-ashyosini Rossiyaning Yevropa qismiga chiqarish hajmi kengaydi. Masalan, Farg'ona viloyatida 1895 yilda 687442 pud mahalliy nav paxta yetishtirilgan bo'lsa, 1896 yilda u 590123 pudni, 1897 yilda esa 361306 pudni tashkil etgan [4]. 1887 yilda umumiy hisobda 903412 pud, 1900 yilda esa 5946609 pud paxta xom ashyo sifatida o'lkadan chiqarib ketilgan [5].

Yuqori sur'atda paxtachilikning rivojlanib borishi o'lkada dastlabki paxta zavodlarining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Rus hukumati dastlab o'lkada bunday korxonalarining paydo bo'lishiga xayrihohlik bilan munosabat bildirdi. Mavjud arxiv manbalarida ham ana shunday tipdagi zavodlar qurish uchun turli shaxslarning iltimosnomalari saqlanib qolgan. Jumladan, mahalliy fuqarolar qatorida boshqa millat vakillarining ham paxta tozalash zavodlari qurish uchun taqdim etgan arizalari mavjud [6]. Buning yana bir sababi ham mavjudki, Nizomning 528 - moddasiga binoan tadbirkorlar (eng avvalo, Turkistonda sanoat tarmoqlarini ochish istagida bo'lganlar – R.F.) bir yil muddatga bojxona to'lovlaridan ozod etilardi [3]. 1868 yilga qadar Turkiston o'lkasini o'zlashtirish, uning boyliklariga ega chiqishni bir qator rus tadbirkorlaridan bo'lmish aka-uka Xludovlar, F.Podvinsov, I.A.Pervushin va uning o'g'illari, Ye.Pereyaslavskiy, A.P.Podvinsov, A.Osipov va boshqalar rejalashtirgan edilar. Ular «Turkiston viloyatida oltin qumlarni izlab topish va qayta ishlash [7], neft sanoatini rivojlantirish uchun» zaruriy ruxsatnoma berilishini so'rab murojaat etishgan [8]. Shu asosda birinchi paxta tozalash zavodi 1879 yilda Toshkentda S.I.Nazarov tomonidan tashkil etiladi [9].

1885 yilda xuddi shunday tipdagi zavod Farg'ona viloyatining Andijon uyezdida savdogar X.S.Xo'jayev tomonidan bunyod etildi. Yana bir yildan so'ng Marg'ilonda ham shunday zavod qad rostladi [3]. Paxtachilik rivoji o'lkada paxta tozalash sanoatining jadallik bilan rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi [3].

XIX asr oxirida mahalliy burjuaziya qatlami vakillari orasida ham shunday yirik sanoat tarmoqlariga boshchilik qilayotganlar ko'pchilikni tashkil etardi. Jumladan, X.Mo'minjonov Kattaqo'rg'onda 3 ta shunday zavod egasi sanalardi. Ularning har biridagi ishlab chiqarish hajmi o'rtacha 42633 pudni tashkil etgan. O'z nomi bilan Samarqandda zavod tashkil etgan Yu.Fuzailov qo'lida bir smenada 40 kishi ishlardi. Toshkentda ayni shu yillarda S.I.Laxtin, M.I.Nikiforov va boshqa tadbirkorlar faoliyati asosida zavodlar ishlab turardi. Farg'ona vodiysida ham ko'pgina paxta zavodlari xorijiy va mahalliy tadbirkorlar qo'lida tashkil etilgan. Arxiv hujjatlarining aksar ko'pchilik qismida mavjud paxta tozalash korxonalari soni to'g'risida ma'lumotlar berib borildi [10].

O'rta Osiyo Rossiya tomonidan istilo qilingach, Turkistonda ko'pgina savdo va sanoat firmalari tashkil etildiki, ularning aksariyati vositachilik rolini o'ynardi. Ayniqsa, XX asr boshlarida bunday firmalar o'z faoliyatini keng tartibda yo'lga qo'yidilar. Bu kabi firmalar 30 ga yaqin mavjud bo'lib, ular Katta Yaroslav manufakturasiga birodarligi, O'rta Osiyo savdo-sanoat birodarligi, Poznan hissadorlik jamiyati, «Aka-uka Kraft» savdo uyi, Yu.Fayzulov savdo uyi va K⁰ kabilar mavjud edi. Masalan, Samarqand viloyatida mavjud 37 paxta tozalash zavodining 3 tasi Katta Yaroslav manufakturasiga, yana 3 tasi

I.K.Poznan manufakturası, 2 tasi O'rta Osiyo savdo birodarligi jamiyatlariga tegishli edi[11]. «Aka-uka Kraft» savdo uyi birgina paxta tozalash zavodi borasidagina emas, balki, yog'-moy, ipak tolasi, sovun zavodi, teri va charmni qayta ishlash va xorijga chiqarish ishi bilan shug'ullangan[12]. Moskva va Lodzi to'qimachilik firmalari ham o'z faoliyatini aktiv ravishda yo'lga qo'ygan[13].

Paxta tozalash sanoatining rivojlanishi yog'-moy zavodlarining paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Masalan, Toshkentda birinchi yog'-moy zavodi 1872 yilda S.I.Krauze tomonidan tashkil etilgan bo'lsa[9], bunday zavod Qo'qonda 1884 yilda tashkil etildi[3]. Ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha, Samarqandda 1898 yilda 70 ming so'm ishlab chiqarish hajmi bilan bitta ana shunday zavod ishlab turgan. Undagi ishchilar soni 32 nafarni tashkil etgan[7].

XX asr boshlarida Farg'ona viloyati paxta yetishtirish bo'yicha hali-xamon yetakchi o'rinni egallab kelardi. 1910 yilning oxirida viloyatda 152 ta paxta tozalash va 17 ta yog'-moy zavodlari ishlab turgan: 1909 yilga nisbatan paxta tozalash zavodlari 9 taga, yog'-moy zavodlari esa 5 taga ko'paygan. Yana 2 yildan so'ng paxta tozalash zavodlari 167 taga, yog'-moy zavodlari esa 18 taga ko'paydi. Birinchi jahon urushi arafasida va yillarida paxta tozalash zavodlari soni 176 tani, yog'-moy zavodlari esa 20 tani tashkil etdi. Bu zavodlarda 7415 ishchi mehnat qilardi[14].

Sanoat taraqqiyoti bo'yicha Sirdaryo viloyati 1706116 kishilik aholisi bilan muhim o'rinni egallab turgan. Ikki temir yo'l tarmog'i bilan bog'langan bu viloyat metropoliya bilan keng sur'atda savdo ishlarini yo'lga qo'ygan edi. 1917 yilda bu yerda 45 ta paxta tozalash zavodi, 3 ta yog'-moy va 1 ta sovun ishlab chiqaruvchi korxonalar mavjud edi. Paxta zavodlarida o'rtacha 38 kishi ishlagan bo'lsa, ushbu tarmoqda jami 1710 kishi band bo'lgan. Yog'-moy zavodlarida 191 nafar, sovun ishlab chiqarish korxonasida esa 13 kishi mehnat qilgan[3].

1046135 kishilik aholisi bilan Samarqand viloyatining sanoat tarmoqlari rivojidadagi ulushi ham sezilarli o'rin egallagan. 1908 – 1917 yillar davomida paxta tozalash zavodlari soni 22 tadan 36 tagacha ko'payadi, yog'-moy zavodlari soni esa 2 tadan 5 taga ko'paydi. Viloyatda 2 ta sovun zavodida 26 ishchi mehnat qilardi. Paxta zavodlaridagi ishchilar soni 1152 ta, yog'-moy zavodlaridan esa 145 taga yetdi.

Buxoro amirligi va Xiva xonligi ham o'z taraqqiyoti bo'yicha Turkiston viloyatlari qatorida yuqori ko'rsatkichda bo'lishga urinadi. 1917 yilda Buxoro amirligida 19 ta paxta tozalash, 3 ta yog'-moy va bitta sovun korxonalar faoliyat ko'rsatgan. Bu zavodlarning birinchisida 532 kishi, yog'-moy zavodlarida esa 125 kishi mehnat qilgan.

Xiva xonligida ham savdo-sanoat taraqqiyoti birmuncha rivojlangan. 1916 yilda xonlikda kichik zavodlarni hisobga olmaganda 36 ta paxta tozalash zavodlari, 3 ta yog'-moy va bitta sovun ishlab chiqarishga mo'ljallangan korxonalar mavjud bo'lgan. Xiva xonligi sanoatiga o'z kapitalini sarf qilgan rus firmalari ham mavjud bo'lib, bular Katta Yaroslav manufakturası, «Shlosberg va aka-ukalar», «Kraft va K^o» - Shuy manufakturası jamiyati, R.Meyerkraft firmasi, «Stuken va K^o» hamda boshqa bir qancha jamiyatlar edi. Agar har bir zavodda o'rta hisobda 18 kishidan ishlagan bo'lsa, ular jami soni 648 tani tashkil etadi, yog'-moy zavodlarida 109 kishi, sovun korxonalarida 8 kishi mehnat qilardi.

Shu tariqa, 1917 yilda O'zbekistonda 330 ta paxta tozalash, 34 yog'-moy, 20 ta sovun ishlab chiqaruvchi korxonalar mavjud edi. Bu sanoat korxonalarida 12326 kishi mehnat qilardi.

Agar 1880 yildan 1900 yilga qadar o'lkada har yili o'rta hisobda 7 ta korxonalar tashkil etilgan bo'lsa, 1900 yildan 1910 yilgacha 22 tadan, 1910-1914 yillarda har yili 45 korxonalar ishga tushiriladi [15]. Umumiy hisobda 1916 yilda Turkiston o'lkasida mavjud korxonalarining yillik mahsulot ishlab chiqarish hajmi 131 mln. 201 ming so'mga yetgan [16].

Shu tariqa, 1917 yilda o'lkaning iqtisodiy hayoti darajasi oldingi asrga nisbatan birmuncha yuqori ko'rsatkichga erishdi. Bu esa o'z navbatida mahalliy ishchi kadrlarning shakllanishi va rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

Adabiyotlar

1. Отчёт по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором Гофмейстером графом К.К. Паленом. Налоги и пошлины органы финансового управления. СПб, Типография Главного Управления Уделов, 1910.

2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. I. Туркiston чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент, «Шарк», 2000.

3. Власова Э.Н., и др. Формирование рабочего класса в дореволюционном Узбекистане. Ташкент, «Фан», 1979.

4. ЎзР МДА, И-19 фонд, 1-руйхат, 35548-йиғма жилд, 4,5 - варақлар.

5. Ахмеджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане (конец XIX-начале XX в.). Ташкент, «Фан», 1984.

6. ЎзР МДА, И-23 фонд, 1-рўйхат, 1205-йиғма жилд, 11, 13, 17, 47, 48 varaqlar; ЎзР МДА, И-23 фонд, 2-рўйхат, 872-йиғма жилд, 22 varaq.
7. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX-начале XX веков. Самарканд, 1970.
8. ЎзР МДА, И-23 фонд, 1-рўйхат, 2598-йиғма жилд, 2, 6 - varaqlar; ЎзР МДА, И-23 фонд, 1-рўйхат, 1205-йиғма жилд, 9 - varaq; ЎзР МДА, И-23 фонд, 2-рўйхат, 107-йиғма жилд, 26 - varaq.
9. История Ташкента с древнейших времен до победы февральской буржуазно-демократической революции. Ташкент, «Фан», 1988.
10. ЎзР МДА, И-19 фонд, 1-рўйхат, 35548-йиғма жилд, 33-36 varaqlar; ЎзР МДА, И-23 фонд, 1-рўйхат, 2720-йиғма жилд, 17 varaq; ўша жойда 2460-йиғма жилд, 23 varaq; И-23 фонд, 1-рўйхат, 176-йиғма жилд, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95 varaqlar; И-23 фонд, 1-рўйхат, 416-йиғма жилд, 147, 172 varaqlar; И-23 фонд, 2-рўйхат, 2730-йиғма жилд, 14-15 varaqlar; 2196-йиғма жилд, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 varaqlar.
11. История Самарканда. I том. Ташкент, «Фан», 1969.
12. Матвеев А.М. К вопросу о выходцах из Германии в Средней Азии в конце XIX-начале XX в. Научные труды ТашГУ, выпуск 392, Ташкент, 1970.
13. ЎзР МДА, И-23 фонд, 2-рўйхат, 2196-йиғма жилд, 88 - varaq.
14. ЎзР МДА, И-19 фонд, 1- рўйхат, 35954-йиғма жилд, 14 varaq; И-19 фонд, 1- рўйхат, 27596-йиғма жилд, 3 varaq; И-19 фонд, 28014-йиғма жилд, 1- varaq.
15. Вахабов М. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
16. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). Со второй половины XIX столетия до первой мировой войны. Ташкент, 1959.

UDK: 94 (575.152)

QASHQADARYO VOHASINING SUG'ORILISH TARIXINI O'RGANISH MUOMMALARI

I. Jabborova

*Qarshi davlat universiteti
iqbol_jabborova@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarigacha bo'lgan davrdagi Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixini tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri ekanligi hamda tarixiy-etnografik manbalar asosida Qashqadaryo toponimining ma'nolari, etimologiyasi, vohaning suv inshootlari, suv yo'llari, daryo, kanal, buloq, ariq nomlarining sug'orish tarixini o'rganishda manba vazifasini o'tashi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo daryosi, Qashqadaryo viloyati. Qashqadaryo vohasi, Qarshi cho'li, kanal, suvombori, buloq, ariq, sug'orilish, dehqonchilik, suv tarmoqlari, tarix, mavzu, tadqiq etish, dolzarblik, maqsadi, vazifasi, ilmiy yangilik.

Проблемы изучения истории орошения кашкадарьинской долины

Аннотация. В статье освещена история орошения Кашкадарьинской области с 20-х по 80-е годы XX века. Изучено значение, этимология топонима Кашкадарья. Определены названия ирригационных сооружений, водохранилищ, рек, каналов, родников, оросителей долины Кашкадарья.

Ключевые слова: река Кашкадарья, Кашкадарьинский область, долина Кашкадарья, Каршинский степь, канал, водохранилище, родник, арык, орошаемые, земледелие, история, тема, исследовать, актуальность, цель, задачи, научная новизна.

Study the history of irrigation of the kashkadarya valley

Abstract. The article deals with the history of irrigation of Kashkadarya region from 20s to 80s of the XX century as actual one and the task of history of naming water resources, water ways, rivers, seas, canals, springs and their meanings, etymology Kashkadarya toponymy on the basis of historical-ethnographic sources.

Keywords: the Kashkadarya river, Kashkadarya region, Kashkadarya oasis, Kashkadarya desert, canal, water reservoir, spring, river, irrigated, agriculture, water branches, history, topic, research, actuality, aim, objectives, scientific novelty.

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning jannatmakon vohasi va hududlaridan biri hisoblanadi. Sevimli shoirimiz Abdulla Oripov ta'rificha: "Qashqadaryo – o'zbekning qadimiy vohasi. Bu zamin qanchalik suronli voqealarni boshdan kechirgan bo'lmasin, shu qadarlik shonli tarixlarga ham oltin ostona

bo'la olgan yurt. Qashqa vohasi – o'zining salohiyati, qadim tarixi, xirmonu xazinalari bilan mamlakatning bebaho durdonasidir [1: 8].

Viloyat hududi yer yuzasining tuzilishi, bu hududda yashayotgan xalqning betakror, mehnatkash, zahmatkash odamlari, qishloq xo'jaligi, lalmikor va sug'orma dehqonchilik madaniyati, ekinlarni sug'orish bo'yicha qo'llagan xalqona usullari, yashash tarzi va urf-odatlarini, iqlimi, fusunkor tabiati, o'simliklar olami jihatidan o'ziga xos dunyo madaniyati taraqqiyotining oltin belbog'i bo'lmish Buyuk Ipak yo'lining eng muhim nuqtalaridan birida joylashganligi, bu serfayz zamin o'zining beqiyos moddiy va ma'naviy ne'matlari bilan mashhurdir. Qadimiy Nasaf va Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati taraqqiyotida alohida o'rin tutadi [2: 132].

Darhaqiqat, sug'orma va lalmikor dehqonchilik sohasining qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishdagi ahamiyati juda katta. Chunki bu ikki tur dehqonchilik qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishning asosini tashkil etadi. Mashhur qadim rim faylasufi Mark Sitseron aytganidek, "Dehqonchilik hamma fanlarning otasi va boquvchisidir" [3:140].

Tarixiy manbalardan ma'lumki, insoniyat olamining tafakkur xazinasida sug'orma va lalmikor dehqonchilik eng qadimiy muhim bosqich hisoblangan. "Olam dehqon qo'lga tayanadi" degan fransuz maqoli bejiz yaratilmagan. Dehqon esa yerni tayanchim deb biladi. Yer esa suvni. Sug'orma dehqonchilikka kelsak, u mohiyat e'tibori bilan barcha kasb-korlardan ancha avval paydo bo'lgan. Bu shundan dalolat beradiki, dehqonchilik tirikchilik vositalarini topishning eng qadimiy va eng tabiiy usulidir.

Mazkur mavzuni yoritishdan oldin Qashqadaryo nomining kelib chiqishi va viloyatning tashkil topish tarixi, geografik joylashuvi, hududi, sug'orish tizimi, tabiiy va sun'iy suv yo'llari, asosiy suv manbalari, ya'ni irmoqlar, daryolar, ko'llar, buloqlar nomlari, qadimiy sug'orma dehqonchilik madaniyatini isbotlovchi nomlar zamiridagi ma'nolar xususida qisqacha fikr yuritish lozim topildi.

Manbashunos A.Jumanazarov Qashqadaryo nomining ma'nolari, mazkur toponimning etimologiyasi xususida turli-tuman fikrlar mavjudligi, bu to'g'risida nomshunos olim T.Nafasov, tarixchi V.V.Bartold, tilshunos-toponimist E.Murzaevlarning tadqiqotlariga o'z munosabatini bildirib Qashqadaryo gidronimi va toponimining kelib chiqishini birlamchi manbalar asosida, ilmiy tarzda asoslashga harakat qilgan. U o'zining "Nasaf" nomli kitobining "Obihayot shahri" bo'limida viloyat nomining ma'nosi va etimologiyasi haqida yuqorida keltirilgan mualliflarning fikrlariga o'zining shaxsiy qarashlari va munosabatini bildiradi.

A.Jumanazarov yozadi: Nega, bu suv (Qashqadaryo daryosi nazarda tutilmoqda - I.J.) Qashqadaryo nomini olgan? Joy nomlarining kelib chiqishini o'rganuvchi fan mutaxassislari buni qanday izohlaydi? Mazkur sohaning yetakchi bilimdonlaridan professor T.Nafasov Qashqadaryo so'zidagi "qash" bo'lagini turkiy "tepalik, balandlik" ma'nosi bilan bir deydi va bunga ko'plab misollar keltiradi [5]. V.V.Bartold uni Kesh-k rud bilan bog'laydi va E.M.Murzayev tojikcha Kesh-i rud nomining o'zgartirishini, u qashqa unsurli (qashqabuloq, qashqatau kabi) nomlar bilan mutlaqo aloqasi yo'q, deb hisoblaydi. Bu borada fikrlar xilma-xil. Lekin ularning qay biri to'g'ri? Qashqa so'zini izohlashga hojat yo'q. Otning qashqasini bilgan har qanday odam uning ma'nosini tushunadi, deb hazilomuz fikr ham bildiradi va o'z fikrini davom ettirib: O'rta asrlarda bu daryo Kesh daryosi deb atalgani ham tarixiy manbalarda uchraydi. Biroq ularning hech biri Qashqadaryo nomining tarixiy kelib chiqishini yetarli izohlab berolmaydi. Ko'rib chiqishga ulgurilgan tarixiy manbalar va hujjatlarda bu nom XVIII asrgacha uchramadi. XVIII asr oxirlariga tegishli bir vaqf hujjatida Arab eshik og'oboshi qipchoq ismli kishi h. 1181-yili rajab oyida (1767 y., noyabr-dekabr) Qashqoq daryosi bo'yidagi besh mann ekin yerini vaqf qiladi. Qashqoq daryosi so'zi ushbu hujjatda ikki o'rinda bir xil yozilgan. Mazkur ma'lumot yuqorida mutaxassislar bildirgan fikrlarni butunlay o'zgartirib yuboradi. Qashqoq so'zi – qochuvchi, qochqoq ma'nolarini anglatadi. Uning talaffuz etilishi vaqt o'tishi bilan qashqi-qashqa shaklini olgani mantiqan to'g'ri va asoslidir. Qashqadaryo yarim yil xuddi katta daryolar singari to'lib-toshib, guvillab oqadi. Yozning ikkinchi yarmi va kuzning boshlarida keskin kamayadi. Qurg'oqchilik yillari hatto qurib qoladi. Ya'ni, daryo qochib ketadi (qochib oqadi-demoqchi I.J.). Shu sababdan uni qashqoq deb atashlariga hech ajablanmasa ham bo'ladi. Ayrim keksa kishilar ba'zi yillari Qashqadaryoda suv butunlay qurib qolganini ham gapirib berdi. O'shanda odamlar daryoga tushib, qumni kovlab sizib chiqqan suvdan foydalangan ekan. Bunday hol har yuz yilda 3-4 marta takrorlanib turgan bo'lsa kerak. Bu ham aslida o'ziga xos qashqalik edi. Balki qashqoq so'zining qashqaga aylanishiga shu kabi holatlar ham ancha ko'maklashgandir. Shu tariqa, qashqa so'zining shakllanishida Kesh-k rud va forsiy Keshi rud iboralarining ishtiroki yo'qligi o'z-o'zidan ma'lum bo'ladi. Bu yerda V.V.Bartold va E.M.Mirzayev fikrlari asosli emas [4:16-17]. Biz ham muallifning fikrlariga qo'shilgan holda Qashqadaryo gidronimini Qashqoq – qochgan daryo, qochib oquvchi daryo ma'nolarida izohlanishi tarafdorimiz. Professor T.Nafasovning Qashqadaryo gidronimidan Qashqadaryo toponimi, ya'ni daryo nomidan viloyat nomi kelib chiqqan [5: 361] degan fikrini esa asosli, deb o'ylaymiz.

Qashqadaryo daryo havzasining maydoni 12 ming km². Tog'dagi qor, muz va yer osti suvlari bilan to'yinadi. Azalda Kitob tumani hududida Kitob shahrining shimol tomonidagi daryoning nomi Qashqadaryo bo'lgan. Kitob shahrining g'arbi va sharqidan oquvchi Oqdaryo//Oqsuv bilan qo'shilganidan so'ng ham Qashqadaryo nomi bilan viloyat quyi hududlari tomon oqadi [5 :4].

Viloyat 1924-yil 1-noyabrda tashkil bo'lgan. 1927-1938-yillarda okrug maqomida bo'lgan. 1943-yilda viloyat maqomi berilgan. 1960-1964-yillarda Surxondaryo viloyati tarkibida bo'lgan Okrug va viloyatga daryo nomi viloyatning hududi 28, 6 ming km². Aholisi 2378,2 ming kishi 7 millionga yaqin aholisi bor. Viloyatda 13 qishloq tumani mavjud: Dehqonobod, Kasbi, Kitob, Koson, Mirishkor, Muborak, Nishon, Chiroqchi, Shahrisabz, Yakkabog', Qamashi, Qarshi, G'uzor, Miraki. 150 dan ortiq qishloq fuqarolar yig'iniga ega. Qishloqlarning ma'lumotnomalardagi soni 1064 ta qishloq bor [6: 622].

Vohaning yirik daryosi Qashqadaryo va unga kelib qo'shiladigan Oqsuv Jinnidaryo, Jilisuv, Tanxozdaryo, Yakkabog'daryo, Ayoqchisoy, Qumdaryo, Urg'ulsoy, Langardaryo, G'uzordaryo va bu daryolarning irmoqlari bo'ylari viloyat aholisining istiqomat manzillari hisoblanadi. Daryolarning o'ng va so'l qirg'oqlari, ularga yondosh va tutash hududlar azaldan viloyat aholisining dehqonchilik qiladigan sarhadlari bo'lgan. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik daryolardan anhor va ariqlar chiqarib, band va to'g'onlar qurib, sepoyalar o'rnatib, qadimda dehqonchilik bilan shug'ullangan viloyatning qishloq, mahalla va boshqa tur joylari nomlarida zuhurlanib qolgan.

Vohaning sug'orilish tarixini o'rganishda sug'orishga doir joy nomlari, suv yo'llari: ariq, kanal, buloq, daryo nomlari tarix darakchilaridir. Bu kabi nomlarni o'rganish bu soha tarixini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Vohaning sug'orma dehqonchilik madaniyatiga xos bo'lgan toponim va gidronimlarini quyidagicha guruhlab o'rganish mumkin:

1. Terak va darak komponentli toponimlar guruhi: Beshterak (Kitob), Beshdarak, Uchdarak (Qarshi), Qo'shdarak, Toshdarak (Qarshi sh), Boyterak (Koson)... Nomlar tarkibidagi terak - darak so'zlari bir manbadan hosil bo'lgan nomlardir. Koson tumani aholisi nutqida darak - suv bandi, katta ariq (anhor)dan bir necha kichik ariqlarga suv taqsimlab, bo'lib yuboradigan band. Darak so'zining qadimgi shakli - terak. Beshterak, Boyterak, Qo'shterak, Terakli kabi nomlarga asos bo'lgan qadimiy so'z shakli - terngak//ternguk. Ma'nosi - buloq, jilg'a, oqar suv [7: 328,555].

2. Ariq, ko'l, jo'y komponentli toponimlar va gidronimlar guruhi: Beshkentariq, Ariqbo'yi, Damariq, Toshariq, Chappaariq (Chiroqchi), Issiqko'l, Jiliko'l (Kitob), Ko'lbuqa (Koson) Iyriko'l, Iyrig'ul (Chiroqchi), Ko'lvi (Qarshi sh), Ko'lkamish (Dehqonobod), Oqsuv (Shahrisabz), Ko'lqishloq, Ko'ltepa (Yakkabog'), Ko'lyomg'ir, Luqliko'l (Qamashi), Ko'lobod (Shahrisabz) Jo'ydam (Chiroqchi), Labijo'y (Qarshi) kabi.

Bu tur nomlarning paydo bo'lishi, - deb yozadi professor T. Nafasov, - mahalliy xalqning yer o'zlashtirish, paxtakorlik, g'allachilik, bog'dorchilik, polizchilik kabi sug'orma dehqonchilik madaniyati bilan bog'liq. Jo'y so'zli nomlar o'zbekcha ariq so'zli nomlar bilan ma'no va vazifa jihatidan bir-biriga yaqin. Jeynov - Yangiariq, Jo'ydam - Damariq, Labijo'y - Ariqbo'yi nomlari nomlovchilarning etnik tarkibi, ularning tili va shevasidagi tafovutlar tufayli turli xil lisoniy qiyofada shakllangan. Dehqonchilik uchun zarur bo'lgan ariq - jo'y so'zlari bilan ifodalangan tushuncha va amaldagi voqelik bu nomlarning yuzaga kelishi uchun moddiy asos vazifasini o'tagan. Ariq - joylarning yo'nalish o'rni , maksad obyektini shakar//chaqar, haram, qo'rg'on, shahar so'zlari bilan ifodalangan [5: 27-28].

3. Buloq komponentli gidronimlar va toponimlar guruhi. Bu tur nomlar lalmikor dehqonchilik qilinadigan hududlarga xos. Buloqlarning ko'pchiligi aholining qo'l mehnati bilan yaratilgan. Buloq so'zli nomlarning yaralishiga chorvadorlarning ham hissasi katta. Buloq, chashma, yorma deb atalmish suv manbalari qishloqlarning qurilishiga va bunyod bo'lishiga moddiy manba bo'lib xizmat qilgan.

Hozirgi davrda buloq, chashma deganda tog' etaklari va adirliklardagi maydon tushuniladi, bulog'u chashmalar tog'oldi, tog' quyisi hududi gidrologiyasiga xos. Azalda esa, buloq, chashma, zah//zak, obdeh, obduzdlar, tazar (yer osti suv quvuri) viloyatning quyi, tekislik hududlari gidrologiyasiga ham xos bo'lgan. T. Nafasovning aniqlashicha, Yakkabog' tumanining tog' bag'rida Tatar qishlog'i bor. Qishloq nomi azalda Tazar bo'lgan. O'zbek xalqining uzoq o'tmishida yer osti suv quvuri tazar deb atalgan. Tatar qishlog'i hududidan Yakkabog' daryosining o'ng qirg'og'i bo'ylab katta ariq qazilgan. Suv oqizilib daryoning o'ng qirg'og'idagi katta hududda dehqonchilik qilingan, ko'plab qishloqlar tashkil qilingan.

Ushbu uchinchi guruhga quyidagi nomlarni kiritish mumkin: Anorbuloq, Arnabuloq, Arpabuloq, Beshbuloq, Gumbuloq, Galabuloq (Dehqonobod), Zarangbuloq, Ko'kabuloq (Qamashi), Suvbuloq, Suvlibuloq, Sovuqbuloq (Yakkabog'), Chimbuloq, Qutirbulok, Chillabuloq kabi buloq so'zli suv manbalari va qishloq nomlari yaqin o'tmishda paydo bo'lgan.

Yuqorida keltirilgan nomlarning barchasi dastlab suv havzalari – suvloqlar (gidronimlar) ning nomi sifatida paydo bo'lgan. Ular tarkibidagi ariq, buloq, ko'l, qo'l, g'ul, soy, band, hovuz, nova, shox, chashma rud, obg' daryo, daryo, jilg'a, quduk, koriz so'zlari suvloqlarning turlarini bildirgan.

XX asrning 60-yillari o'rtasida Qarshi cho'lini o'zlashtirish boshlandi. Chimqo'rg'on, Pachkamar, Hisorak suv omborlari qurildi. Qashqadaryoning o'rta oqimidagi erlar o'zlashtirildi. Yangi qishloqlar, qo'rg'onu shaharchalar qurildi. So'ngra Amudaryodan Qarshi bosh anhuri orqali katta miqdorda suv keltirildi. Nishon, Kasbi, Mirishkor, Muborak nomli yangi tumanlar tashkil qilindi. Dehqonchilik, xususan, paxtakorlik, donchilik, bog'dorchilik - viloyat aholisining asosiy ishlab chiqarish turi. Viloyat hozir respublikaning asosiy paxtachilik donchilik, bog'dorchilik vohasiga aylandi.

Endi Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixining tadqiqi to'g'risida fikr yuritimiz. Shu o'rinda aytish joizki, Sobiq Sho'ro davri Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixida yechimini kutayotgan ko'pgina muammoli, bahstlab masalalar mavjud. XX asrning 20-yillaridan 1980-yillarigacha oid vohaning sug'orilish tarixini yoritishda munozarali muammolarni hal etish, ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlash O'zbekiston tarixshunosligida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki Sho'ro davrida yaratilgan ayrim tarixiy, etnografik asarlar va tadqiqotlarni o'rganish natijasida ularni xolisona baholash va bugungi mustaqillik davri talabi bilan qayta ko'rib chiqish zarur. Eng muhimi, Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixini ishonchli manbalarga tayangan holda tadqiq etish, tilshunoslik, tarixiy, geografik, etnografik yozma manbalarni sinchiklab o'rganish, arxeologik qazishmalar asosida topilgan daliliy ashyolar, arxiv ma'lumotlari asosida yoritish maqsad qilib olinadi.

Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixi, bu vohada yashovchi aholining yer o'zlashtirish, ekin maydonlarini suv bilan ta'minlash, dehqonchilik qilish, hosil olish, olingan hosil evaziga turmush tarzini yaxshilash uchun olib borgan mashaqqatli mehnati tarixidir. Bu uzoq jarayonda Qashqadaryo xalqi bir tomondan viloyatning tog' oldi va quyi hududlarida Qashqadaryo daryosini jilovlab, vohaning ekin ekish mumkin bo'lgan hududlariga ishlov berib, ekinzor va bog'u-bo'stonga aylantirish, obod etishga harakat qilgan. Ikkinchi tomondan esa ekin maydonlarini suv bosishiga yo'l qo'ymaslik, aholiga katta ziyon etkazadigan toshqinlarning oldini olish uchun astoydil kurashganlar. Voha dehqonlari, miroblari, suvchilar daryolardan uzoqdagi tog' oldi va cho'lga chegaradosh hududlarda esa tabiiy suv resurslarini izlab topib, dehqonchilikda ulardan tejamli va unumli foydalanish usullarini yaratganlar.

Qashqadaryo vohasining sug'orma dehqonchilik madaniyati shu vohada yashovchi xalqning turmush tarzi va iqtisodiy-ijtimoiy hayotida, birinchi navbatda, xalqning farovon hayot kechirishi uchun hayotiy ehtiyoj sifatida paydo bo'lgan. Ekin maydonlarini sug'orib dehqonchilik qilish bu "serfayz zaminni o'zining beqiyos moddiy va ma'naviy ne'matlari bilan mashhur "bo'lishida katta rol o'ynagan. Ana shunday vohaning sug'orilish tarixi, xususan, Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixi (XX asrning 20-yillaridan 1980-yillarigacha) hozirga qadar O'zbekiston tarixshunosligi nuqtai nazaridan monografik rejada maxsus tadqiqot obyekti bo'lmagan.

Vohaning sug'orilish tarixini o'rganish masalasiga kirishar ekanmiz, avvalo, ushbu muammoning o'rganilganlik darajasi haqida qisqacha to'xtalish joiz. O'zbekistonda sug'orma va lalmikor dehqonchilik bilan bog'liq tarix, urf-odatlar va irrigatsiya tarixi Ya. G'ulomov, A. Muhammadjonov, A. Abdulhamidov, A. Asqarov, X. Muhamedov, F.Raxmanov [8,9,10.11.12,13]lar, Janubiy O'zbekistonning sug'orma dehqonchiligi va irrigatsiya tarixi bo'yicha Q.U.O'ljaboev [14], O'zbekistonda sug'orma dehqonchilikning rivojlanishini ijtimoiy aspekti B.N.Uzoqov [15] lar tomonidan o'rganilgan. Sherobod, Mirzacho'l, Qarshi, cho'llarining o'zlashtirilishi tarixi bo'yicha R.Egamberdiyev., A.Razzoqov; M. Qoriyev, A. Hisomov; X.Toshev, N.Xamrayev., I.Holiqov [16.17,18.19]lar tadqiqotlar olib borishgan va asarlar nashr ettirgan. Ushbu satrlar muallifining [20, 21] vohaning sug'orilish tarixi haqida maqolalari ham nashr etilgan. Bu asarlar va maqolalarda Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixi xususida ayrim fikr-mulohazalar qayd qilingan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligini quyidagicha asoslash mumkin:

- birinchidan O'zbekiston tarixida "Qashqadaryo vohasi (XX asrning 20-yillaridan to 1980-yillarigacha) ning sug'orilish tarixi" mavzusi maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmaganligi;

- ikkinchidan, Sho'ro davrida o'rganilgan vohaning sug'orilish tarixiga oid ishlar marksizm-leninizm, sotsializm, kommunistik g'oyalar ruhida tadqiq etilgan, shu sababli ularga tanqidiy ruhda yondashishni talab etadi;

- uchinchidan, voha xalqi qadimdan suvni muqaddas bilib, yerni e'zozlab kelgan. Vohaning sug'orilish tarixi va unga asoslangan dehqonchilik esa «jez» (bronza) davri, ya'ni bundan taxminan 3500-3750 yil muqaddam vujudga kelganligi sababli ham sobiq sho'ro davri tarixini o'rganish ahamiyatlidir.

- to'rtinchidan vohada XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarida sug'orma dehqonchilik madaniyatining ijobiy va salbiy rivojining tarixiy dinamikasini ko'rsatish uchun yozma manbalar, tarixiy-

geografik-etnografik-etnologik, irrigatsiya va melioratsiya, gidrologik va gidrotexnik ma'lumotlar, arxeologik arxiv materiallari asosida yoritish;

- beshinchidan, vohada XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarigacha bo'lgan davrda olib borilgan sug'orish jarayonlari, xususan, suv inshootlari qurish, bu suv inshootlari qurishda vohaning irrigator va melioratorlarining tarixiy xizmatlarini, Qarshi cho'lini o'zlashtirish uchun Amudaryodan Qarshi Bosh kanali orqali katta miqdorda suv keltirish tarixini tadqiq etishdan iborat.

XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarigacha bo'lgan davrdagi Qashqadaryo vohasining sug'orilish tarixini yoritishdan iborat. Tadqiqotning ob'ekti qilib, Qashqadaryo viloyati hududi tanlangan. Vohada ekin maydonlarini sug'orish bilan bog'liq viloyat aholisining suv uchun olib borgan kurash tarixi tashkil etadi. Tadqiqotda o'rganilishi kuzatilayotgan muammolar yuzasidan chiqarilayotgan xulosalar xalqimizning voha sug'orilish tarixi to'g'risidagi bilimlarini yanada boyitadi va mukamallashtiradi. Eng muhimi, mazkur tadqiqotning bugungi kungacha yaratilgan vohaning sug'orish tarixiga oid ishlardan farqi shunda bo'ladiki, undagi muammolar tarixiylik va xolislik, qiyosiy, retrospektiv, tarixiy-genetik, sinergetik usullar vositasida "Milliy tiklanishdan, milliy yuksalish"sari, mustaqillik davri talablari asosida xolisona, obyektiv tarzda yoritilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati esa Qashqadaryo vohasi sug'orilish tarixining o'ziga xos jihatlari aniqlash, bu tizimda yaratilgan xalqona sug'orish usullarini takomillashtirish, qishloq xo'jaligida irrigator va melioratorlar tayyorlashga oid nazariy xulosalar hamda uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundan iboratki, ish xalqimizning qishloq va suv xo'jaligi, O'zbekistonda sug'orma dehqonchilik tarixini tadqiq etishga qaratilgan davlat dasturlarining bajarilishiga, shuningdek, sug'orish ishlarini yanada takomillashtirishning huquqiy, nazariy-amaliy asoslarini yaratishda ko'maklashadi. Agrar, irrigatsiya va melioratsiya ta'lim tizimidagi "O'zbekiston tarixi", "Qishloq xo'jaligi melioratsiyasi", "Dehqonchilik", "Sug'orish melioratsiyasi", "Gidrotexnika inshootlari", "Fermer xo'jaligi" kabi fanlarni o'qitish va o'rgatishda manba vazifasini o'taydi.

Davlatimizning agrar siyosatida qishloq xo'jalik oborotiga kiritish mumkin bo'lgan yerlarni sug'orish, o'zlashtirish va melioratsiyalash tarixini ilmiy tahlilini ishlab chiqishda, uni amalga oshirishda iqtisodiy va sotsial muammolarni hal etishda manba sifatida foydalanish mumkin.

Xulosa sifatida quyidagilarni ta'kidlash joiz:

1. Sug'orilish tarixini o'rganish tarixning turli davrlarida xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishini tadqiq etishda muhim omil sanaladi. Qashqadaryo vohasining sug'orilish tizimida asosan sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bo'lganligi tarixiy manbalarda aks etgan.

2. Voha xalqi qadimdan suvni muqaddas bilib, yerni e'zozlab kelgan. Vohaning sug'orilish tarixi va unga asoslangan dehqonchilik esa «jez» (bronza) davri, ya'ni bundan taxminan 3500-3750 yil muqaddam vujudga kelganligi sababli ham sobiq Sho'ro davri tarixini tanqidiy ruhda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

3. O'zbekistonning sovet davri tarixida yaxshi tadqiq etilmagan mavzulardan biri Qashqadaryo vohasining XX asrning 20-yillaridan 80-yillarigacha bo'lgan davrdagi sug'orilish tarixi masalasidir. Sho'ro davrida o'rganilgan vohaning sug'orilish tarixiga oid ishlar marksizm-leninizm, sotsializm, kommunistik mafkurasi ruhida tadqiq etilgan.

4. Tadqiqotchilar hukmron davlat siyosati va tuzumi, zamona zayli, qolaversa, uning siyosiy bosimi va tazyiqi, mafkurasi asosida O'zbekistondagi agrar o'zgarishlar, sug'orish (irrigatsiya) tarixini totalitar tuzum talabi va andozasi bilan tahlil etishgan va ijobiy baholagan va ularga tanqidiy ruhda yondashmagan. Chunki partiyaviy tazyiq tadqiqotchilarga erkin, xolis fikrlashga yo'l bermagan, "oqibatda tadbirkor dehqon xo'jaliklarining tugatilishi, dehqonlarning mulkdan ishlab chiqarish vositalaridan, umuman, erkin mehnat manfaatdorligidan mahrum qilinishi mudhish oqibatlariga olib kelganligi haqida tadqiqotchilar og'iz ochmay yurishga majbur bo'lganlar" [20:8]. Bu o'rinda shuni qayd etish kerakki, buning uchun tadqiqotchilarni ayblash, ulardan xato izlash ilmiy mantiqqa to'g'ri kelmaydi.

5. Vohada XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarigacha irrigatsiya inshootlari qurish, bu inshootlari qurishda vohaning irrigator va melioratorlarining tarixiy xizmatlarini, sug'orma dehqonchilik madaniyatining ijobiy va salbiy rivojining tarixiy dinamikasini ko'rsatish uchun yozma manbalar, tarixiy-geografik-etnografik-etnologik, irrigatsiya va melioratsiya, gidrologik va gidrotexnik ma'lumotlar, arxiv materiallari asosidagi tarixini yoritish lozim.

6. O'rganilayotgan davrda, xususan, XX asrning 60-yillari o'rtasida Qarshi cho'lini o'zlashtirilishi, Qashqadaryo vohasining aholisi issiq iqlimli sharoitda sug'orish inshootlari kanal va suv omborlari barpo etish bilan shug'ullangan. Natijada Eski Anhor, Moskva kanallari, Pachkamar, Chimqurg'on, Hisorak suv

omborlari qurildi. Qashqadaryoning o'rtta oqimidagi erlar o'zlashtirildi. Amudaryodan Qarshi bosh kanali (an'hor) vositasida katta miqdordagi suv keltirildi. Viloyatning quyi hududlarida Nishon, Kasbi, Mirishkor, Muborak, Koson tumanlarida 80-80-yillarda yangi qishloq va shaharchalar tashkil topdi. Qisqasi, O'zbekiston sug'orilish tarixining tarkibiy qismi bo'lgan Qashqadaryo vohasining XX asrning 20-yillaridan to 80-yillarigacha bo'lgan davrdagi sug'orilish tarixini istiqloq davri talabidan kelib chiqib o'rganish dolzarflik kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Oripov A. Qadimiy va navqiron Qarshi // Sharq yulduzi. 2006, №4, - B. 8.
2. Karimov K.A. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. – Toshkent: O'zbekiston. 1996. -132 b.
3. Zokirov T.S, Raxmatov I.M. Dehqonchilik asoslari. – Qarshi: Nasaf, 1999. -140 b.
4. Jumanazarov A. Nasaf. –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi. 2007. B.16-17.
5. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. – Toshkent: Muharrir, 2009. -430 b.
6. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi Davlat nashriyoti, 2005. – B. 622 b.
7. Koshg'ariy M. Devonu lug'atit turk. II. Toshkent, 1961. - B. 328.
8. Гулямов Я.Г. Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадарьи и Зарафшана // ИМКУ.-Вкл.6. –Ташкент: 1965. -С. 17-21.
9. Muhammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. –Toshkent: Fan, 1972.- 373 b; O'zbekistonning qadimgi gidrotexnika inshootlari. –Toshkent: "O'zbekiston", 1997. - 83 b.
10. Абдулхамидов А. Из истории народной ирригационной практики в зоне предгорий Узбекистана XIX начало XX вв. – Тошкент: Наука, 1981. - 156 с.
11. Асқаров А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Тошкент: Наука, 1973. - 231с.
12. Muhamedov H. O'zbekistonning qadimgi dehqonchilik vohalari tarixidan.–Toshkent:1964.-55 b.
13. Рахманов Ф. Обычаи и обряды населения Кашкадарьинского оазиса связанные с земледелием (конец XIX– начало XX вв): Автореф. дис. канд. истор. наук. – Ташкент 1981. -23с; Qashqadaryo vohasi aholisining dehqonchilikka oid urf-odat va marosimlari. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. -206 b.
14. Ульджабаев К.У. Развитие орошаемого земледелия и ирригации на юге Узбекистана. – Ташкент: Наука, 1976. - 130 с.
15. Узаков Б Н. Социальные аспекты развития орошаемого земледелия в Узбекистане. 60-е-нач. 70-х гг. (на материалы Южных областей). Автореферат на соискание ученой степени канд.истор. наук. – Ташкент, 1993. -25 с.
16. Egamberdiyev R., Razzoqov A. O'zbekistonda qo'riq erlarni sug'orish, o'zlashtirish va melioratsiyalash tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, Fan. 1984. -282 b.
17. Qoriyev M., Hisomov A. Qarshi cho'li va uning kelajagi. – Toshkent: 1963. -26 b.
18. Toshev X. Qashqadaryoda irrigatsiya ishlari. – Toshkent: 1975. -24 b.
19. Хамраев Н., Халиков И. Орошение и освоение Каршинской степи. – Тошкент: Узбекистан, 1981. -165 с.
20. Shamsutdinov R. Qishloq fojeasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun O'rtta Osiyo respublikalari misolida. – Toshkent, Sharq, 2003, - B. 8.
21. Jabborova I. Akademik V.V. Bartold Turkiston vohasining sug'orilish tarixi haqida // Fan, taraqqiyot va yoshlar ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2–jild. Qarshi: Qarshi davlat universiteti, –B. -243–244.
22. Jabborova I. Qashqadaryo vohasi sug'orilish tarixining xorijda o'rganilishi // QarDU xabarlarini № 4(6). 2010. –B. -53–57.

UDK: 9:08(575.1)

MILLIY MA'NAVIYATIMIZDA BAXSHICHILIK MAKTABLARINING O'RNI

G. O'. Axmedova

Termiz davlat universiteti

Annotatsiya. O'zbek milliy ma'naviy madaniyatida muhim ahamiyatga ega baxshichilik san'atining shakllanishi, uning ilk paydo bo'lishi manbalari, dostonlarning xalqimiz madaniyatidagi g'oyaviy ta'siri, insonparvarlik, vatanparvarlik, mardlik, jasurlik, oilaparvarlik munosabatlari hamda Alpomish dostoning xalqimiz e'tiqodidagi ijobiy xislatlari ilmiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki, doston, sarguzasht-detektiv, tarixiy-memuar, fantastik-allegorik, ajdar, romantik, baxshi, ijrochi, ijodkor, alifbo, repertuar, sarguzasht.

Роль школ бахши в нашей национальной духовности

Аннотация. В статье научно анализированы формирование искусства бахши, которое имеет важное значение в узбекской национальной духовной культуре. Обсуждается влияние дастанов на культуру нашего народа, а также положительные качества дастана Алпамыш в выражениях, убеждениях нашего народа, гумманность, человечность, патриотизм, мужество, отважность, а также любовь к семье и семейные отношения.

Ключевые слова: устное народное творчество, дастан, приключенческий детектив, исторические мемуары, фантастическое-аллегорическое, дракон, романтик, бахши (барды), исполнитель, создатель, алфавит, репертуар, приключение.

The role of bakhshi schools in our national spirituality

Abstract. The article scientifically analyzes the formation of the art of bakhshi, which is important in the Uzbek national spiritual culture, the sources of its early appearance, the ideological influence of dastans in the culture of our people, as well as the positive qualities of dastan Alpamysh in the expressions, beliefs of our people, humanity, humanity, patriotism, courage, courage, as well as love for the family and family relationships.

Keywords: folklore, dastan, adventure detective, historical memoirs, fantastic-allegorical, dragon, romantic, bakhshi (bards), performer, creator, alphabet, repertoire, adventure.

Xalqimizning turmush tarzini yuksalishida xalq og‘zaki ijodining ahamiyati katta bo‘lib, asrlar davomida boy ma‘naviy e‘tiqodga ega meros to‘planib, yosh avlod tarbiyasiga munosib hissa qo‘shib kelmoqda. Xalq og‘zaki ijodining muhim yo‘nalishi bo‘lgan dostonlar juda chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, uzoq asrlar davomida yaratilib kelingan va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kuylangan.

Ilk dostonlar Yunonistonda paydo bo‘ldi, ularda afsonaviy qahramonlarning jasorati, xudolarning karomati haqida kuylangan. Gomering “Iliada”, “Odiseya”, Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” Aligeri Dante (Dante Alighieri 1265–1321) ning “Ilohiy komediya” [1] (1307–1321 yillar oralig‘ida yozilib, 1472 yili nashr etilgan va uch qismdan iborat: birinchisi “Do‘zax”, ikkinchisi “Poklanish”, ya‘ni “A‘rof” ham deyiladi, bu do‘zax bilan jannat oralig‘i, bilish va yaxshilik hamdir, uchinchisi “Jannat”) asarlari doston janrining qadimgi namunalaridir. Dostonlar, o‘z mohiyatiga ko‘ra, qahramonlik (“Alpomish”, “Farhod va Shirin”), sarguzasht-detektiv (“Sab‘ai sayyor»), ishqiy-romantik (“Tohir va Zuhra”, “Layli va Majnun”), jangnoma (“Yusuf va Ahmad”, “Saddi Iskandariy”), tarixiy-memuar (“Shayboniynoma”, “Jizzax qo‘zg‘oloni”), falsafiy (“Hayrat ul-abror”), fantastik-allegorik (“Lison ut-tayr”), didatik (“Qutadg‘u bilig”) turga bo‘linadi. Qahramonlik dostonlarida xalq, jamiyat takdiri tasvirlansa, ishqiy-romantik dostonlarda oshiq-ma‘shuqlarning sarguzashti bosh o‘rinda turadi. Tarixiy-memuar yoxud tarixiy-biografik dostonlarda biror tarixiy shaxslar ramziylashtirilib, bo‘rttirib tasvirlanadi. Umuman, dostonlarda ideallashtirish, mubolag‘ali tasvir ustun bo‘ladi, ularda turli afsonalar, asotirlar, hikoyatlar, dev, pari, Xizr, ajdar, ajab-tovur otlar (“Alpomish”dagi Boychibor), sehr-jodu ko‘p ishtirok etadi. Xalq dostonlari baxshi, dostonchi va xalq shoirlari tomonidan dutor, do‘mbira va boshqa xalq cholg‘u asboblari jo‘rligida ijro etiladi. Folklordagi dostonlar bilan yozma adabiyotdagi dostonlar shakl-shamoyili jihatidan bir xil ko‘rinishda bo‘lsa-da, yozma adabiyotdagi dostonlar yozuvchining dunyoni o‘ziga xos tarzda idrok etishi, baholashi va o‘z fikr-g‘oyalari, orzu-armonlarini ifodalash tarzi, usuli, uslubida farqlanadi. Garchand, Navoiyning aksar dostonlari, jumladan, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy” asarlari asosida folklor mavzui turgan bo‘lsa-da, shoir ularni o‘z estetik qarashlari va badiiy niyatidan kelib chiqib, tubdan qayta yaratgan. Dostonlar mazmunan qahramonlik, jangnoma, tarixiy, romantik, maishiy turmush yo‘nalishlarida bo‘lgan. Dostonlarni ijro etishda baxshi shoirlar muhim o‘rin tutgan.

Baxshi so‘zining ma‘nosi mo‘g‘ulcha va buryatcha baxsha, bag‘sha – ustod, ma‘rifatchi; sanskritcha bhikshu – qalandar, darvesh degan ma‘noni beradi deb izohlanadi. O‘zbekistonda qo‘shiq va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan- avlodga etkazuvchi san‘atkor. Baxshi so‘zi ba‘zan shaman ma‘nosida ham qo‘llanadi, umuman, dostonchilar, doston aytuvchilarni esa yuzboshi, soqi, sannovchi, jirov deb ataydilar. Baxshilar, asosan, ikki toifaga –ijrochi va ijodkor baxshilarga bo‘linadi. Ijrochi baxshilar, asosan, ustozdan o‘rgangan dostonlarni juz‘iy o‘zgarishlar bilan aynan kuylasalar, ijodkor baxshilar og‘zaki epik an‘ana asosida yangi dostonlar ham yaratadilar. Bunday baxshilar shoir baxshilar deb ham yuritiladi, masalan Ergash shoir, Fozil shoir, Po‘lkan shoir, Abdulla shoir, Xidir shoir va boshqalar. Baxshilar doston va qo‘shiqni qo‘biz, do‘mbira, dutor kabi sozlar jo‘rligida kuylaydi. Xorazm baxshilari dostonlarni asosan, dutor, qisman tor bilan ijro etadilar, ularga g‘ijjak va bo‘lamonda sozchilar jo‘r bo‘ladi. Doston kuylash, shogird etishtirishda qat‘iy tartib, qonun-qoidalarga rioya qilinadi. Mo‘g‘ullar

istilosida budda dinidagi qalandarlarni, uyg'ur alifbosi asosida turli hujjatlar tuzuvchi idora xodimlarini, mo'g'ullarda jarrohlarni, Chig'atoy ulusi, Oltin O'rda, Qozon va Qrim xonliklarida kotiblarni, Bobiriyar davlatidagi harbiy qismlarning hisob-kitob ishlarini olib boruvchi va ularga maosh to'lovchi yirik amaldorlarni, Buxoro amirligida ma'muriy binolar qurishda mablag' (sarf-xarajat) hisobini olib boruvchi kishilarni, turkmanlarda urug' oqsoqollarini ham baxshilar deb ataganlar [2]. Baxshilik san'ati markazi O'zbek folklorshunosligida Boysun, Bulung'ur, Nurota, Narpay, Qo'rg'on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod, Chiroqchi kabi yirik dostonchilik maktablaridan tashqari, Qamay, Piskent, Qulbuqon, o'zbek-laqay va boshqa shunday markazlar ham ma'lum. Ular repertuarlari, uslubi, ma'lum ijod tamoyili va ijro usullariga ko'ra bir-biridan ajralib turadi.

Qahramonlik dostonlarida xalqning o'z erki bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashlari aks ettirilgan, shunday qahramonlik dostonlaridan biri "Alpomish" dostoni edi [3]. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov milliy an'analarimizni o'zida ask ettirgan ushbu dostonga baho berib; "Alpomish" o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir" [4], deb qayd etgan edi. Xalqning sevimli qahramonlaridan biri Go'ro'g'lining jasorati haqidagi turkum dostonlar o'zbek, tojik, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, ozarbayjon, gruzin, turk xalqlari orasida keng tarqalgan. Jangnoma dostonlarda asar qahramonlarining tarixiy va afsonaviy urushlardagi jasorati tasvirlangan. "Jangnomai Abo Muslim", "Jangnomai Amir Xamza", Firdavsiyning "Shohnoma" asari, "Jangnomai Jamshid", "Xushang", "To'maris" kabilar shular jumlasidan edi. Baxshilar repertuarlarida o'tmishda bo'lib o'tgan voqea va hodisalar, tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan dostonlar ham bo'lib, ularda tarixiy haqiqat bilan afsona, voqelik manba bilan badiiy to'qima chatishib ketgan. XX asr boshlarida tarixiy mavzularda yaratilgan "Jizzax qo'zg'oloni" [5], "Mardikor" kabi dostonlarda 1916-yilda butun Turkistonni qamrab olgan xalq qo'zg'olonlari voqealari o'z aksini topgan edi.

O'zbek xalq dostonlarining eng katta qismini romantik dostonlar tashkil qilgan. Ularning sujestlari nihoyatda o'xshash bo'lib, odatda qahramon go'zal qizga oshiq bo'lib safarga o'tlanadi, ajoyib-g'aroyib hodisalarni boshidan kechiradi, qiyinchiliklarni yengib, o'z maqsadiga erishadi. "Kuntug'mish" kabi sevgi mojarolari, sarguzashtli voqealar shunday dostonlar sirasiga kirgan. "Sohibqiron", "Orzugul", "Erali bilan Sherali" dostonlarida xalqning maishiy turmushi bilan bog'liq voqealar aks etgan. Dostonlar orasida mumtoz poeziya namunalarining xalq og'zaki ijodida qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan, yozma adabiy manbaga ega bo'lgan, ya'ni yozma adabiyot ta'sirida yaratilgan kitobiy dostonlar ham bo'lgan. Alisher Navoiy asarlari asosida yaratilgan "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Bahrom va Gulandom" dostonlari, "Yusuf va Zulayxo" "Rustami Doston", "Malikai Dilorom" kabi dostonlar shular jumlasidan edi.

Dostonchilik Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida, Xorazm hamda Samarqand viloyatida keng rivojlangan. Bu davrda doston kuylovchi baxshilar repertuarida 150 dan ortiq xalq dostonlari bo'lgan. Xalq orasida Yo'ldosh bulbul, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Pulkan, Islom shoir, Berdi baxshi, Bola baxshi, Ahmad baxshi kabi doston kuylovchilar mashhur edi. Favqulodda xotira qudratiga ega bo'lgan Po'lkani shoir etmishdan ortiq dostonni yoddan bilgan. Har bir doston ikki-uch ming satrdan tortib, o'n-o'n besh, hatto yigirma ming misragacha she'rni o'z ichiga olganligi xalq baxshilarining katta salohiyatga, kuchli xotiraga, yod olish va esda saqlash qobiliyatiga, ijod qilish qudratiga ega bo'lganligidan dalolat berar edi. Fozil Yo'ldosh o'g'li 60 ta, Ergash Jumanbulbul o'g'li 50 ta dostonni yoddan ayta olganlar, baxshilarning ba'zilari faqat doston aytsa, ba'zilari o'zlari ham dostonlar to'qiganlar.

Doston eshitish uchun maxsus kechalar uyushtirilgan, to'y-hashamlar ham baxshilarsiz o'tmagan, tinglovchilar baxshini to'rga o'tqazib, uni diqqat bilan tinglaganlar. Iqtidorli dostonchilar ikki-uch kecha mobaynida doston kuylay olganlar, chunki dostonlarning hajmi ham ikki-uch kecha muttasil ijro etishni taqozo etgan. Baxshilardan Shernazar Berdinazar o'g'li yetti kecha davomida doston ayta olgan. Dostonchilik kechalariga tashrif buyurgan baxshilar o'z iqtidorlari, so'zga chechanligi, soz chalishdagi mahorati bilan o'zaro bellashganlar. Mintaqada o'ziga xos an'analariga ega bo'lgan dostonchilik maktablari shakllangan. Ayniqsa, Bulung'ur, Narpay, Qo'rg'on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod kabi yirik dostonchilik maktablari mashhur bo'lgan. Ular repertuarlari, uslubi, ma'lum ijod tamoyili va ijro usullariga ko'ra bir-biridan ajralib turgan.

Adabiyotlar

1. Қажумов О. Чет эл адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1973.–300 б.
2. Раззоқов.Х. Тўра Мирзаев. Собиров О, Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.,1980. Бахши. ЎзМЭ.1-том. 653 бет.
3. Ўзбек халқ қахрамонлик дostonи. – Тошкент: Шарқ, 1998. 400 бет

4. И.А.Каримов. Озод ва Обод Ватан, Эркин ва пировард мақсадимиз. Т., 8 том, "Ўзбекистон".2000.(525). (Алпомиш достонининг 1000 йиллик юбилейидаги маърузаси. 1999 йил 6 ноябрь.).78.
5. Дастагул. Узбекское народное творчество. – Ташкент, 1965. стр. 57-106.

UDK: 9:08(575.1)

SURXON VOHASIGA URUSH YILLARIDA SANOAT KORXONALARI VA AHOLINI EVAKUATSIYA QILINISHI

К. Т. Toshov

Termiz davlat universiteti

Annotatsiya. Urushning dastlabki kunlaridan urush va unga yaqin o'lkalardagi sanoat korxonalarini vohaga evakuatsiya qilinishi, uni ishlab -chiqarishga jalb etishi, xom-ashyo bilan ta'minlashdagi harakatlar, ushbu jarayonda ishchi-xodimlarni ishtiroki manbalar asosida ilmiy bayon qilingan.

Kalit so'zlar: sinov, sanoat, evakuatsiya, safarbar qilish, shimoli-g'arbiy, janubi-g'arbiy, zahiralari, sanoat, resurs, fabrika xo'jaligi, zavod quritkichi.

Эвакуация промышленных предприятий и населения в Сурханскую область в годы Великой Отечественной войны

Аннотация. В статье на основе источников изучен процесс эвакуации промышленных предприятий в Сурханский оазис. Также излагается вовлечение в производство рабочих, сотрудников и принятые меры по снабжению фронта сырьём.

Ключевые слова: тест, промышленность, эвакуация, мобилизация, северо-запад, юго-запад, запасы, промышленность, ресурс, фабричное хозяйство, заводская сушилка.

Evacuation of industrial enterprises and population to the Surkhan region during the Great Patriotic War

Annotation. In the article based on sources studied the process of evacuation of industrial enterprises to the Surkhan oasis. It also outlines the involvement of workers, employees in production and the measures taken to supply the front with raw materials.

Key words: test, industry, evacuation, mobilization, northwest, southwest, reserves, industry, resource, factory facilities, factory dryer.

Mamlakatdagi ahvol nihoyatda tang bo'lib qolgan yoki bosib olish xavfi mavjud bo'lgan joylardagi sanoat korxonalari, oziq-ovqat zahiralari, chorva mollari hamda tinch aholini evakuatsiya qilish vazifasi kun tartibida turgan dolzarb vazifa edi. Chunki bo'layotgan jangda dushman oz bo'lsa-da o'lja olishi yoki o'zi istilo qilgan joylardagi mavjud sanoat korxonalaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanishi g'alaba daqiqalarini yanada uzoqlashtirar va qo'lga kiritiladigan g'alabani yanada qiyinlashtirar edi. Ana shu vaziyatni hisobga olgan holda Davlat mudofaa qo'mitasi dushman hujumi xavfi mavjud mintaqalardagi aholi va sanoat korxonalarini mamlakatning sharqiy mintaqalariga evakuatsiya qilish uchun evakuatsiya qo'mitasini tuzdi. Ushbu qo'mitaga A.M.Shvernik rais etib tayinlandi, urushning dastlabki yillarida evakuatsiya qo'mitasining matonatli mehnati tufayli urush olovi balo-qazodek yopirilib kelayotgan g'arbiy mintaqalardan mamlakatning sharqiy rayonlariga jami 1500 sanoat korxonasi, shu jumladan, 1360 yirik harbiy zavodlar ko'chirildi. Birgina O'zbekistonning o'ziga yuzdan ortiq sanoat korxonalar evakuatsiya qilindi.

Urush davri talablari har bir sohada ishchanlik, fidoyilik, qattiq intizom va jasorat xislatlari namoyon bo'lishini talab etardi. Bu xislatlarga qarshi o'laroq joylarda sustkashlik, o'zi bo'larchilik va boshqa shunga o'xshash holatlar yuzaga kelsa, bu mamlakat ahvolini nihoyatda tang holatga solib qo'yar edi. "Urush yillarida O'zbekiston frontning mustahkam ta'minot bazasiga aylandi. Yurtimizdagi sanoat korxonalarini harbiy sohaga moslashtirildi, barcha imkoniyatlar front uchun, g'alaba uchun safarbar etildi", deya ta'kidlaydi muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev [1].

Shuning uchun ham mamlakat sharqiy mintaqalarida yashayotgan tinch aholi evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini tezda qabul qilib olib, ularni zudlik bilan ta'mirlab tezda mahsulot ishlab chiqarishga

moslashtirishi lozim edi. Albatta, bu vazifa og‘ir bo‘lib katta kuch, yuksak qobiliyat, beqiyos fidoyilik va tinimsiz mehnatni talab etardi.

Urush yillarida Surxondaryo viloyatiga ham 10 ga yaqin sanoat korxonalari evakuatsiya qilindi, ushbu ko‘chirib keltirilgan sanoat korxonalari asosan viloyatning Termiz shahriga va Denov tumaniga joylashtirildi. Jumladan, Pavlograd, Chertkov, Prikolontensk yog‘ zavodlari Denov tumaniga, Chernyanskiy, Staroskolskiy yog‘ korxonalari Termiz shahriga joylashtirildi. Albatta, bu sanoat korxonalarini viloyatga kuchirib keltirish va ishga tushirilishida jiddiy qiyinchiliklarga ro‘baro‘ kelindi. Bu qiyinchiliklar birinchi navbatda malakali texnik xodimlarning va moddiy resurslarning yetishmasligi natijasida yuzaga keldi. Lekin urush davri talablari bu vaziyat bilan hisoblashmas, ko‘chirib keltirilgan korxonalar qanday qilib bo‘lsa-da tezda mahsulot ishlab chiqarishga moslashtirilishi lozim edi. Ana shuni hisobga olgan viloyat sanoatchilari va ko‘chirib keltirilgan korxonalarining malakali ishchilari kechani kecha, kunduzni kunduz demasdan tinmay mehnat qildilar.

Binokorlar va montajchilar noqulay iqlim sharoitlarida oziq-ovqat tanqisligi va boshqa xil yetishmovchiliklar qurshovida bo‘lsa-da, tinmay mehnat qilishlari evaziga asbob-uskunalarini muddatidan oldin o‘rnatib, ishlab chiqarish jarayoniga hozirladi. Jumladan, Ukrainaning Povlograd viloyatidan keltirilgan o‘simlik moyi ishlab chiqarishga moslashgan asbob-uskunalar Denov paxta tozalash zavodi sushilkasi binosiga joylashtirildi. Bu bilan esa Denov yog‘-ekstraksiya zavodi qurilishiga poydevor qurildi, zavod Respublika qo‘mitasi rejasiga binoan 1944-yilda ishga tushirilishi va 60 ming tonna chigitni qayta ishlashi lozim edi. Lekin, mavjud vaziyatdan to‘g‘ri va unumli foydalangan zavod ahli qurilish montaj ishlarini jadal suratlarida boshlab yubordilar. Ayniqsa, P.Morozov va I.Vasilenko brigadasi ishchilari mardonavor mehnat qildilar. Natija kutilgandan ham ziyoda bo‘ldi va zavod 1943-yil yanvar oyiga kelib o‘zining birinchi mahsulotini bera boshladi [2]. 1943-yilning IV kvartalida zavod ishga tushdi, mazut bo‘lmaganligi sababli kotel sheluxa yoqilib isitilar edi, har bir smenada uch yuz-to‘rt yuz kilogrammgacha moy ishlab chiqara boshlandi. Shu yillar mobaynida zavod yiliga 979 tonna o‘simlik moy ishlab chiqardi, bunga 10769 tonna chigitni qayta ishlash tufayli erishildi.

Urushning boshlanishi munosabati bilan nafaqat sanoat korxonalari va tinch aholi, balki dushman istilosi xavfi bor tumanlarda joylashgan madaniyat muassasalari ham sharqiy rayonlarga ko‘chirilgan edi. Jumladan, Ukrainadagi Xarkov viloyatining muzikali drama teatri jamoasi Termizga evakuatsiya qilindi, natijada teatrnin V.Mevashutch, A.Ya.Milman, I.Lindina va Branskiy kabi san‘at ustalari Surxon vohasi san‘atkorlari bilan yelkama-yelka turib ijodiy mehnat qildilar va turli-tuman p‘esalarni sahnaga qo‘ydilar.

Fashistlar agressiyasining boshlanishi nafaqat urush harakatlari borayotgan joylarda yashayotgan, shu bilan birga jangohlarga yaqin joy bo‘lgan hududlar aholisining aholining ham turmushini ostin-ustin qilib yubordi. Ular tug‘ilib o‘sgan joylaridan begona bo‘lib boshqa yurtlarga kelib qoldilar, lekin shuni alohida ko‘rsatish lozimki, o‘z yurtidan vaqtincha ajragan jabr diydalar O‘zbekistonga kelib mehridaryo insonlarning mehribonliklari bilan xo‘rlangan yuraklari taskin topdi.

Xalqimizning olijanob fazilatlarini urush yillarida respublikaga evakuatsiya qilingan aholiga ko‘rsatilgan yuksak g‘amxo‘rlikda namoyon bo‘ldi. Bu xususda Birinchi Prezident I.A.Karimov shunday degan edi: «O‘sha og‘ir yillarda, bir burda non tanqis bo‘lgan yillarda, O‘zbekiston urush tufayli uy-joysiz qolgan minglab oilalarga boshpana berdi, non berdi, qanchadan-qancha yetim-yesirlarning boshini siladi» [3].

Davlat mudofaa qo‘mitasining «Mamlakatdagi nemis-fashist boqinchilari bosib olish xavfi bo‘lgan territoriyalardagi tinch aholini evakuatsiya qilish» to‘g‘risidagi qarorga binoan ko‘plab ayollar, bolalar va keksalar urush o‘chog‘iga yaqin joylardan sharqqa evakuatsiya qilina boshladi. Shu munosabat bilan 1941-yil 3 dekabrda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining «Evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo‘yicha» maxsus qarori qabul qilindi. Qarorga binoan joylarda evakuatsiya qilingan aholini qabul qilib olish qo‘mitalari tuzila boshlandi. Ushbu qo‘mitalar joylardagi sharoitni o‘rgangan holda ko‘chirib keltirilgan aholini yashash uchun uy-joy bilan ta‘minlash, ishga yaroqli aholini ishga joylashtirish, ko‘chirib keltirilgan aholini ijtimoiy himoya qilish va shunga o‘xshash turli tadbirlar bilan shug‘ullanar edi.

Surxondaryo viloyatida ham ana shunday qo‘mitalar tuzildi va viloyatga evakuatsiya qilingan turli millat vakillari surxondaryoliklarning quyosh taftidek issiq mehridan bahramand bo‘lib o‘zlariga yashash uchun boshpana topdilar hamda turli xil ishlarga joylashib, buyuk g‘alabaga erishish uchun voha ahli bilan yelkama-yelka turib mehnat qildilar. Urushning «qonli panjalari» ko‘plab bolalarni ota-onasidan ajratgan va ularning qalblariga yetimlik yarasini solgan edi. Bu norasidalarini tarbiyalab, ularga otalik va onalik mehrini ko‘rsatish vazifasi har bir imon-e‘tiqodli insonning zimmasidagi bosh vazifa edi. Shu munosabat bilan Surxondaryo viloyati ijroiya qo‘mitasi 1942-yil 12-yanvarida «Evakuatsiya qilingan ota-onasiz yetim bolalarni qabul qilish va tarbiyalash bilan shug‘ullanuvchi viloyat, shahar, tumanlar qo‘mitasini tuzish

haqida qaror» qabul qildi [4]. Qabul qilingan qarorga binoan viloyatning barcha tumanlarida evakuatsiya qilingan aholini qabul qilish, yashash uchun joy bilan ta'minlash va ishga joylashtirish qo'mitalari tuzildi. Umumian, 1942-yilning mart oyigacha bo'lgan vaqt mobaynida Surxondaryo viloyatiga 719 oila yoki 1862 kishi evakuatsiya qilindi. Evakuatsiya qilingan aholining 480 tasi erkak, 1059 tasi ayol, 323 tasi bolalar edi yoki ko'chirib keltirilgan aholining 1480 nafari ishga yaroqli edi. Viloyatga ko'chirilgan ishga yaroqli aholi tezda ishlab chiqarishga jalb qilindi. Jumladan, ana shu ishga yaroqli aholining 1209 nafari mehnat jamoa va davlat xo'jaliklarida ishga joylashtirilgan bo'lsa, 271 kishi esa turli tashkilot va muassasalarga jalb qilindi [5].

1942-yilda toshkentlik ayollar respublikaning barcha ayollariga murojaat bilan chiqdi. Jumladan, murojaatda barcha o'zbek xalqiga qarata: «O'zbekistonga evakuatsiya qilingan va boqimsiz qolgan bolalarga jamoatchilik yordami ko'rsatish umumxalq ishini avj oldiraylik. Har bir ishchining, har bir kolxozchining, xizmatchining, ziyolining oilasi, har bir korxonada, jamoa xo'jaligi va davlat xo'jaligi shu bolalarni joylashtirish va tarbiyalashda faol qatnashsin» deyilgan edi. Toshkentlik ayollarning murojaatiga qo'shilgan Surxon vohasi ahli ham ota-onasiz qolgan bolalarga astoydil g'amxo'rlik ko'rsata boshladi. Viloyat ahli ota-onasiz qolgan bolalarga yordam sifatida 188000 ming so'm pul to'pladilar va pullarni ota-onasiz qolgan bolalar fondiga topshirdilar [6].

Mehridaryo surxondaryoliklar ota-onasiz qolgan bolalarga turli-tuman g'amxo'rliklar qilish bilan birga ularni bevosita o'z xonadonlariga olib kelib tarbiyalab voyaga yetkazish ishida ham faol ishtirok etdilar, jarohatlangan dillariga malham bo'ldilar. Ana shunday mehridaryo insonlardan yuzlab surxondaryoliklarning nomlarini keltirib o'tish mumkin. Jumladan, Sherobod tumani G'urjak qishlog'ida yashovchi Egamberdi Quvvatov besh yoshli o'g'il bolani, Iskandarova Qunduz ikki yoshli qiz bolani, Jo'raev Xoliq sakkiz yoshli o'g'il bolani, viloyat sog'liqni saqlash bo'limi ishchisi Galieva uch yoshli bolani, viloyat xalq ta'limi bo'limi xodimi Lesenkin besh yoshli qiz bolani, Sherobod tumani partiya qo'mitasi ishchisi V.Korchak ikki-uch yoshli qiz va o'g'il bolani, o'y bekasi K.I Kolesova ikki yoshli qiz bolani o'z tarbiyasiga oldilar [7].

1942-yilning ikkinchi yarmiga kelib viloyatga ko'chib keltirilgan aholining soni ortib bordi va 1943-yilga kelib, viloyatga yana 966 kishi keltirildi. Ko'chib keltirilgan aholining 121 nafari erkaklar, 437 nafari xotin-qizlar, 8 nafari 1 yoshdan 8 yoshgacha bo'lgan bolalar, 200 nafari esa 8 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan o'spirinlar edi. Evakuatsiya qilingan ishga yaroqli aholi o'z ixtisosligiga qarab turli ishlab chiqarish korxonalariga joylashtirildi. Jumladan, leningradlik geolog-professor Vlyalov Oleg Stepanovich «Voroshilov neft» trestiga geolog bo'lib ishga kirdi. Urushgacha Qrim ASSRning Feodosiya kasabasida vrach bo'lib ishlagan G.B. Yablonovskaya viloyat sog'liqni saqlash bo'limiga vrach bo'lib ishga joylashgan bo'lsa, Kiev universiteti talabasi R.B Leron esa «Leninskaya znamy» gazetasida korrektor bo'lib faoliyat yurita boshladi. Evakuatsiya kilingan aholi viloyat aholisi tomonidan juda iliq kutib olindi, ularga turli-tuman yordamlar ko'rsatildi va boshpana ajratib berildi. Jumladan, 1283 nafar Polsha fuqarosi Sariosiyo tumaniga o'rnatilgan bo'lsa, 575 kishi esa Denov tumaniga ko'chirib keltirildi 548 kishi esa Sho'rchi tumanidan boshpana topdi. Mehri daryo sho'rchiliklar ko'chirib keltirilgan jabr-diydalarga yordam tariqasida 2615 so'm pul ajratdi, 59 kishiga esa moddiy yordam uyushtirildi. Shuningdek, 81 ta turli xil uy-ro'zgor buyumlari, jumladan, 23 ta ko'rpa, 20 dona ko'ylak, 18 dona shim, ikki juft etik, bir juft tufli va boshqa turli mahsulotlar bilan insonparvarlik yordamini ko'rsatdilar.

Darhaqiqat, fashistlar Germaniyasi ustidan g'alabani ta'minlashda o'zbek xalqining ham nihoyatda katta hissasi bor. Mash'um urush yillarida o'zbek xalqi ham fashizmga qarshi kurashda mislsiz jasorat ko'rsatdi. Front ortidagi tinimsiz mehnat, hisobsiz yo'qotishlar cheksiz azob va uqublatlar xalqimizning sabr-bardoshini, chidam va matonatini yana bir bor sinovdan o'tkazdi. Front chiziqalarida olib borilgan beomon janglarda mardlik va shijoat ko'rsatgan o'zbek jangchilarining jasorati so'nmas qahramonlikka aylandi.

Xalqimizning mehmondo'stligi, qalbi kengligi, saovatligi, mehridaryoligi va bolajon xalq ekanligi ikkinchi jahon urushi yillarida yana bir bor sinovdan o'tdi. Ana shu og'ir sinovli yillarda voqea mehnatkashlari ham ko'chirib keltirilgan aholiga har tomonlama yordam berib, ular bilan dasturxonidagi eng oxirgi nonini ham baham ko'rdi. Butun qalb qo'rini va yurak mehrini yetim bolalar tarbiyasiga sarfladi, ana shu yillarda surxondaryolik qalbi keng mehribon insonlar ming-minglab xasta dillarga malham bo'lib, ularga ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan madadkor bo'ldi va asrlar davomida ajdodlaridan meros bo'lib kelayotgan mehmondo'stlik, mehribonlik kabi xislatlarga sodiq ekanligini isbotladi.

Adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoevning 9 may munosabati bilan so'zlagan nutqi. 09.05.2018 <https://prezident.uz/oz/lists/view/1706>
2. Ulug' Vatan urushi: savollar va javoblar. – Toshkent, 1987, 72-bet.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 80-81-betlar.
4. S. Tursunov va boshqa. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – Toshkent, 1991. 19- bet.
5. Surxondaryo viloyati davlat arxivi 70-fond, 1-yozuv, 228-ish, 357-358-varaqlar.
6. Surxondaryo viloyati davlat arxivi 70-fond, 1-yozuv, 228-ish, 360-361-varaqlar.
7. Lenin bayrog'i gazetasi. 1985 yil 4-may soni.

UDK: 1:004.9

GLOBAL MUAMMOLAR FALSAFASINI O'QITISH ZARUR

S. K. Karimov*Samarqand davlat universiteti
sayimnazarkarimov@gmail.com*

Annotasiya. Mazkur maqolada global muammolar falsafasini o'qitishning dolzarbligi, nazariy va amaliy ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: global muammo, insoniyat muammolari, insoniyat inqilobi, madaniy evolyusiya, yangi gumanizm, insonning trnsfarmasiyalashuvi, yangicha siyosiy tafakkur.

Необходимо учить философию глобальных проблем

Аннотация. В статье обсуждается актуальность, теоретическая и практическая значимость преподавания философии глобальных проблем.

Ключевые слова: глобальная проблема, проблемы человечества, человеческая революция, культурная эволюция, новый гуманизм, трансформация человека, новое политическое мышление.

Needs to learn the philosophy of global issues

Abstract. The article discusses the relevance, theoretical and practical significance of teaching philosophy of global problems.

Keywords: global problem, problems of humanity, human revolution, cultural evolution, new humanism, human transformation, new political thinking.

Insoniyat taraqqiyoti o'zining boshidan murakkab va ziddiyatli davrlarni kechirmoqda. Bu bir tomondan, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini globallashuvi integratsiyalashuvi, kommunikasiya jarayonlarining keng quloch yoyishi va chuqurlashuvi bilan ifodalandi.

Darhaqiqat, halqaro miqyosda ijtimoiy xayotning barcha sohalaridagi globallashuv jarayonlari insoniyatning tinch-totuv yashashi va taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarilishiga xizmat qilib, yangi imkoniyatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lishi bilan birgalikda, dunyo taraqqiyotiga to'siq bo'ladigan ijtimoiy muammolarni, jumladan, demografik, ekologik, energetik, oziq-ovqat, suv va ahloqiy muammolarni hamda demografik rivojlanishni izdan chiqaradigan va insoniyat birligiga rahna soladigan g'oyaviy yo'nalishlarni vujudga kelishiga hamda u yoki bu millat, mamlakatni tanlagan yo'lidan chalg'itishga uni burib yuborishga qaratilgan g'oyaviy-mafkuraviy tahdidlar va informasion xurujlarning kuchayishiga sabab bo'lmoqda.

Darhaqiqat, bugun dunyoda mislsiz ilmiy kashfiyotlar, ulkan texnikaviy imkoniyatlar, universal texnologiyalar, axborot tarqatishning globallashuvi ya'ni ularning butun kurrai-zaminni qamrab olish jarayoni shiddat bilan bormoqda.

Zero, hozirgi davrga kelib, ko'z bilan ilg'ab bo'lmas qudratli targ'ibot kuchlari, demokratik rivojlanishni izdan chiqaradigan, xalqlar va millatlar tinchligiga rahna soladigan xavf-xatar hamda tahdidlar har tomondan qurshab turganligi barchamizni befarq qoldirmasligi lozim.

Butun bashariyatga rahna solayotgan tahdidlarning O'zbekistonning buyuk kelajagiga ham ta'sirini aql-idrok bilan anglab yetish, masalaga zamon talablariga mos keladigan darajada yondashgan holda munosabatda bo'lish va hal qilishga kirishish mazkur muammolar yechimini topishning zarur shartidir.

Umuman olganda, insoniyat uchun jiddiy tahdidga aylanayotgan muammolar girdobida yashashdek taqdirga mahkum bo'lish asoratlari ustida jiddiy o'ylab ko'rishni, nazariy va amaliy bilimlar manbaini yaratishga bog'liq ekanligini shart qilib qo'yadi. Bu esa o'z navbatida muammoni bir mamlakat, mintaqa davlatlari doirasida emas balki butun jahon miqiyosida, dunyo davlatlarining bevosita ishtiroki asosida erishish mumkinligini hayotning o'zi taqazo qilmoqda. Ana shu yo'nalishda XX asrning ikkinchi yarmida global muammolar falsafasi oqim sifatida paydo bo'ldi. U hozirgi insoniyatning yashab qolishi uchun rivojlanish muammolarini o'tkir ziddiyatli muammolarning manbai va namoyon bo'lishi, rivojlanish tendensiyalari va ularni hal qilishning yo'l va vositalari haqida fikr yuritishga yo'naltirilgandir. Hozirgi insoniyat oldida turgan global muammolar uning

yashab qolishi uchun zarur bo'lgan murakkab qarama-qarshiliklar va ularni hal qilishni kun tartibiga qo'yimoqda. Global muammolar falsafasi doirasida butun dunyo mamlakatlari va halqlarining taqdiri umumiy va yakdil ekanligi tushuniladi. Bu esa insoniyat go'yo yagona kemada suzayotgan va birgalikda yashab qolish yo'llarini izlayotgan va topayotgan taqdirilar birligiga o'xshaydi. Butun insoniyatning mavjudligi yagona organizm ekanligi Sharq mutafakkirlari tomonidan ancha ilgari bayon qilingan edi. Zero, shayx Sa'diyning mana bu to'rtligi BMTning qarorgohi peshdoqiga forsiy tilda bitilganligi bunga yaqqol misoldir:

Bani odam a'zoyi yakdigarand
Ki dar ofarinish zi yak gavharand,
Chu uzve ba dard ovarad ro'zgor
Digar uzviro namonad qaror.

Mazmuni:

Odamzod bir tananing a'zolaridir. Ularning kelib chiqishi bitta marvariddandir. Agar uning biror a'zosiga shikast yetsa, boshqa a'zolari notinch bo'ladi.

Global muammolar falsafasining jadal rivojlanishi XX asrning 60 yillaridan boshlandi. Ana shu davrdan boshlab, insoniyat kelajagining nazariy modellarini yaratish faollashdi. 1968 yilda 100 dan ortiq mamlakatlarning olimlari va mutaxassislarni birlashtiruvchi xalqaro nohukumat tashkilot Rim klubi tashkil topdi. Bu klubga taniqli faylasuflar Dj.Forster, D.Medauz, M.Mesarovich kabi olimlar ham kirgan edi. Uning birinchi prezidenti ital'yan olimi Aurelli Pechchei (1908-1984 yy) edi. Aslida ital'yan iqtisodchisi Aurelli Pichchei tomonidan ilmiy texnika inqilobi davrida insoniyat taraqqiyotini tadqiq etish maqsadida tashkil etilgan. Rim klubi a'zolari o'z ma'ruzalarini va e'tiborini global masalalarga qaratdi va bu qizg'in munozaralarga sabab bo'ldi. Ular asosan muqobil loyihalarga qaratilgan bo'lib, ular rivojlanish muammolari va rivojlanayotgan mamlakatlar kelajagiga bag'ishlangan. Klub faoliyatining asosiy yo'nalishlari yangi insonparvarlik tafakkurini shakllantirish, umumbashariy tizimni yangicha idrok etish, bu idrokni butun dunyo xalqlariga yoyish, umuminsoniy muammolarni hal qilishda xalqaro hamkorlik sohasidagi yangi tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Aurelli Pichchei klubning asosiy muammosi hozirgi dunyoda insonning mavjudligi va ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirish yo'llarini izlashdan iborat etib belgilanganligini ta'kidlaydi. Klub a'zolarining fikricha, insoniyatning yashab qolishi va uning kelajagi insoniy sifatlarni rivojlantirish va yetuklashtirish yo'llari orqali yangi insonparvarlik mezonlari asosida shakllantirilgan "Insoniyat inqilobi" orqali amalga oshish mumkin.

Aurelli Pichchei o'zining "Insoniy sifatlarni" kitobida kelajakda insoniyatning yashab qolishi insonlarning ma'naviy dunyosini yetuklashtirish orqali "insoniyat inqilobi" yo'li orqali mumkin, degan o'zining konsepsiyasini ilgari suradi. Insonning intellektual qudrati birinchi navbatda uning madaniy evolyusiyasi bilan belgilanadi. Darhaqiqat, dunyoda mavjud bo'lgan global muammolar ma'lum darajada ilmiy texnika va ma'naviy axloqiy taraqqiyot nomuvofiqiligining namoyon bo'lishi natijasi sekinlik bilan amalga oshadi.

Aurelli Pichcheining ta'kidlashicha, hozir eng asosiy muammo insoniy sifatlarni yetuklashtirish zarurligidir. Bu esa, insonning o'zida uning fikr va psixologiyasi tizimida, talab va imkoniyatlari majmuida hamda xarakter ehtiyojlarida madaniy-ruhiy inqilobni amalga oshirish talab qilinadi. Bu inqilob natijasida insonni transformasiyasini ta'minlashga chaqiradigan madaniy evolyusiyani amalga oshirishni va shu orqali "yangi insonparvarlik"ni shakllantirishni nazarda tutadi. Eski insonparvarlik deganda ular inson tomonidan tashqi dunyoni zabt etishni anglatrsa, yangi insonparvarlikning mohiyati ana shu dunyo bilan murosaga kelib zo'ravonlikka asoslanmagan garmonik birlik yo'nalishlarini axtarishdan iboratdir.

Ko'rinib turibdiki, global muammolarni insoniyat taqdiriga ta'sirini o'rganuvchi va belgilovchi turli xil oqimlar, g'oyalar va konsepsiyalarning paydo bo'lishi jumladan: insoniyatning yashab qolish muammolari, insoniyatning hozirgi dunyoda mavjudlik muammolari, insoniyat inqilobi, entropiya, madaniy evolyusiya, insoniy sifatlarni yetuklashtirish, yangi gumanizm, insonning transformasiyalashuvi, har qanday hayotga yordam berish, yangi va eski gumanizm, insonda insoniylikning yemirilishi, yangicha siyosiy tafakkur, rivojlanishning turg'un nazorat qilinuvchi tipi kabi g'oyalarning paydo bo'lishi global muammolarning falsafiy asoslarini o'rganishni shart qilib qo'yimoqda. Global xarakterga ega bo'lgan bu muammolarni talabalar va professor-o'qituvchilar tomonidan chuqur o'rganilishi ularning nafaqat milliy-hududiy, mintaqaviy balki jahon miqiyosida sodir bo'layotgan insoniyat taqdiri bilan bog'liq bo'lgan muammolar bilan hamnafas bo'lib, ularni

o'rganish, tahlil qilish, qiyoslash va shu orqali o'zlarining hayot pazisiyalarini tanlash va topib olish imkoniyatlarini yaratadi. Shu nuqtai-nazardan agar mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida va jumladan, Samarqand davlat universitetida global muammolar falsafasi fan sifatida o'rganishga kirishilsa, professor-o'qituvchi va talabalar globallashuvning falsafiy jihatlari haqida nazariy va amaliy bilimga ega bo'lish bilan birgalikda jahon falsafasi taraqqiyoti bilan hamnafas bo'lgan bo'lur edi.

Adabiyotlar

1. Ochildiev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. Toshkent, Muharrir nashriyoti, 2009.
2. Paxruddinov Sh. Taraqqiyotga tahdid.: nazariya va amaliyot. Toshkent, Akademiya, 2006.
3. Safarova N. Terrorizm manbalari, maqsadi va globallashuv jarayoni. Toshkent, Fan. 2006.
4. Karimov S. Ijtimoiy taraqqiyot: muammo va yechimlar. Samarqand, "Zarafshon", 2014.

УДК: 1:17

РОЛЬ АНТИЧНЫХ НАУК В РАЗВИТИИ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Р.Ш.Тошкуватова

Самаркандский государственный университет

«Наука-сила, она раскрывает отношения вещей, их законы и взаимодействия»

А. Герцен

Аннотация. Статья раскрывает исключительный вклад античных наук в развитие мировой цивилизации. Античная философия выдвинула ряд фундаментальных идей и проблем, которые актуальны и сегодня: проблемы бытия, человека и его познания.

Ключевые слова: наука, бытие, сознание, мировая цивилизация, инквизиция, триеры, периферия, Аристотель «Политика», ликей, мусей, пантеон.

Insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishida antik davr fanlarining o'rni

Annotatsiya. Insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishida antic davr fanlarining o'rni nihoyatda beqiyos bo'lgan. Ushbu maqolada antic davr falsafasi namoyondalaining buyuk g'oyalari va fundamental izlanishlarining bugungi fanlarning asosi ekanligi ko'rsatilgan: borliq, inson va uning dunyoni anglashi muammolari shular jumlasidandir.

Kalit so'zlar: fan, borliq, ong, jahon sivilizatsiyasi, inkvizitsiya, triyer, periferiya, Arastu, "Siyosat", likey, musey, pantheon.

The role of ancient sciences in the development of human civilization

Abstract. The article reveals the exceptional contribution of ancient sciences to the development of world civilization. Ancient philosophy put forward a number of fundamental ideas and problems that are relevant today: the problems of being, man and his cognition.

Keywords: science, being, consciousness, world civilization, inquisition, triremes, periphery, Aristotle's "Politics", face, Mussey, pantheon.

Для современных людей очевидно, что наука и техника играют в современном обществе решающую роль. Однако так было далеко не всегда. Древние греки, при всей своей любви к философии, смотрели на ремесло механика как на занятие простолудинов, недостойное истинного ученого. Появившиеся позже мировые религии поначалу вообще отвергали науку. Например, один из отцов христианской церкви, Тертуллиан, утверждал, что после Евангелия ни в каком ином знании нет необходимости. Эта догма господствовала вплоть до начала Нового времени. В XVII в, в эпоху возрождения знаний, инквизиция преследовала Галилея и сожгла на костре Джордано Бруно. Понимание роли науки в Европе пришло лишь в эпоху Просвещения, когда Жан-Батист Кольбер, знаменитый министр Людовика XIV, создал первую Академию. Большой вклад в развитие наук принадлежит античной философии. До VII в. до н. э. Греция была периферией ближневосточной цивилизации. Греки учились у Востока: они позаимствовали у финикийцев алфавит и конструкцию кораблей, у египтян – искусство скульптуры и начала математических знаний. Знаменитый философ Пифагор долго жил в

Египте, пытаясь познакомиться с жрецами и проникнуть в их тайны. Он привез из Египта теорему Пифагора и магию чисел. Греция была малопродуктивной страной, ее население не могло прокормиться земледелием. Многие занимались рыболовством, другие уезжали в поисках работы в дальние страны, основывали колонии на берегах Средиземного моря.

Одним из главных достижений, которое сделало Грецию богатой страной создание триеры – нового типа боевого корабля, элементы которого использованы в современном кораблестроении.

«В греческих судах каждый должен был защищать себя сам. На судебных процессах истцы и ответчики изощрались в ораторском искусстве. Вскоре этому искусству стали учить в частных школах, в которых преподавали мудрецы-«софисты». Признанным главой софистов был Протагор; он утверждал, что «человек есть мера всех вещей» и что истина – это то, что кажется большинству (то есть большинству судей)» [1]. Ученик Протагора Перикл стал первым политиком, освоившим ораторское искусство. Благодаря этому искусству он 30 лет правил Афинами. От софистов и Протагора пошла вся греческая философия. В значительной степени она сводилась к умозрительным рассуждениям, мысли. Великий философ античности Сократ первым поставил вопрос об объективности знания. Он подвергал сомнению привычные истины и верования и утверждал, что «я знаю только то, что ничего не знаю». Анаксагор пошел еще дальше – он отрицал существование богов и пытался создать свою картину мира, он утверждал, что тела состоят из мельчайших частичек.

Последователь Анаксагора Демокрит назвал эти частички атомами и попробовал применить бесконечно малые величины в математических вычислениях. Учеником Сократа был знаменитый философ Платон (427-347). Платон верил в существование души и в переселение душ после смерти. Для истории науки важны не философские искания Платона, а то, что он был основателем социологии, науки об обществе и государстве.

Платон предложил проект идеального государства, которым управляет каста философов наподобие египетских жрецов.

Социологические исследования Платона продолжал Аристотель; он написал знаменитый трактат «Политика», этот трактат содержал сравнительный анализ общественного строя большинства известных тогда государств. Аристотель выдвинул ряд положений, принятых современной социологией; он утверждал, в частности, что ведущим фактором общественного развития является рост населения; что перенаселение порождает голод, восстания, гражданские войны и установление «тирании». Цель «тиранов» – установление «справедливости» и равномерный передел земли. Аристотель был учителем Александра Македонского, знаменитого полководца. Македонские завоевания были вызваны новым изобретением в военной сфере – созданием македонской фаланги. Воины Александра имели копья 6-метровой длины и стоявшие сзади клали свои копья на плечи передних. Александр проявлял интерес к наукам и помог Аристотелю создать первое высшее учебное заведение, «Лицей». (современный лицей). Он взял с собой в поход племянника Аристотеля Каллисфена. Каллисфен и его помощники описывали природу завоеванных стран, измеряли широту местности, посылали Аристотелю чучела диких животных и собранные ими гербарии. После смерти Александра роль покровителя наук взял на себя его друг и полководец Птолемей. «При разделе империи Александра Птолемею достался Египет, и он основал в Александрии по образцу «Лицея» новый научный центр, под названием «Мусей». Его здания располагались среди прекрасного парка, там были аудитории для студентов, дома преподавателей, обсерватория, ботанический сад, и замечательная библиотека – в ней насчитывалось 700 тысяч рукописей.

Преподаватели Мусея получали царское жалование; среди них были не только философы и механики, но и поэты, и восточные мудрецы, переведившие на греческий язык египетские и вавилонские трактаты» [2].

Таким образом, Мусей был первым научным центром, щедро финансируемым государством. Его деятельность показала, что если есть деньги – то будет и наука. По существу, день рождения Мусея и был днем рождения античной науки. Главой Мусея, «библиотекарем», был географ Эратосфен, сумевший, измеряя широту в различных пунктах, вычислить длину меридиана; таким образом, было окончательно доказано, что Земля – это шар.

В период античности развивалась и механика. Первым великим механиком был знаменитый строитель военных машин Архимед, проживший большую часть жизни в Александрии. Архимед на языке математики описал использование клина, блока, лебедки, винта и рычага. Вместе с корабельным мастером Архием Архимед построил для сиракузского царя Гиерона «Сиракузянку» – огромный корабль-дворец с великолепными залами и бассейнами. Из других александрийских инженеров получили известность Ктесибий, изобретатель водяных часов и пожарного насоса, и Герон, создавший аэропил – прообраз паровой турбины.

В III в. до н. э. начинается эпоха римских завоеваний. Возвышение Рима было связано с новым военным изобретением, созданием легиона. Завоевав Грецию и Египет, римляне переняли как греческую культуру, так и научные достижения Мусея. Главным достижением римлян было создание цемента и бетона. Римляне научились использовать опалубку и строить бетонные сооружения. В качестве наполнителя использовали щебень. Во II в. н. э. в Риме был построен Пантеон, «Храм всех богов» с литым бетонным куполом диаметром 43 метра – позднее это сооружение стало образцом для архитекторов Нового времени.

Римляне использовали цемент и бетон при строительстве дорог и мостов. Римские дороги вызывали восхищение у историков последующих эпох. Самым знаменитым ученым и инженером римского времени был Марк Витрувий, живший в I в. до н.э. По просьбе императора Августа он написал «Десять книг об архитектуре» – обширный труд, рассказывавший о строительном ремесле и о различных машинах, в этом труде содержится первое описание водяной мельницы. Таким образом, наука и эпоху античности, и в современном обществе играет важную роль во многих отраслях и сферах жизни людей. Уровень развитости науки служит одним из основных показателей развития общества, а также это – показатель современного развития государства. Наука воздействует на человека непосредственно через образование. Формирование научного мировоззрения происходит тоже благодаря системе образования, которая играет существенную роль в формировании личности.

Литература

1. Давтян А. О. В мире мудрых мыслей. М.: Олма-Пресс, 2009. 608 с.
2. Миронов В.В. Философия. М.: Проспект Велби, 2009. 240 с.
3. Губин В.Д. Философия. М.: Проспект, 2009. 336 с.
4. Философский энциклопедический словарь. Под ред. Лутченко В.А., Кораблевой Г.В., Губского Е.Ф. М.: Инфра-М, 2009. 570 с.

UDK: 323.1(575.1)

KISHILIK TARIXINING KORRELYATSION-FUNKSIONAL QONUNLARI VA ULAR TIZIMIDA MILLIY G'OYA VA DEMOKRATIK O'ZGARISHLAR DIALEKTIKASINING O'RNI

J. S. Quchqorov

Samarqand veterinariya meditsinasi instituti
javlonq@list.ru

Аннотация. Ushbu maqolada kishilik tarixining korrelyatsion-funksional qonunlari va ular tizimida milliy g'oya va demokratik o'zgarishlar dialektikasi kishilik tarixining shakllanish davri, ijtimoiy borliqning o'rni yoritib berilgan.

Калит so'zlar: Milliy demokratik g'oya, korrelyatsion-funksional qonunlar, tarixni dialektik madaniy tushunish, ijtimoiy borliq, demokratiya, Harakatlar strategiyasi.

Роль корреляционно-функциональных законов человеческой истории и диалектики национальной идеи и демократических изменений в их системе

Аннотация. В статье описаны корреляционно-функциональные законы истории человечества и диалектика национальных идей и демократических изменений в их системе, период становления истории человечества, роль общественного бытия.

Ключевые слова: национально-демократическая идея, корреляционно-функциональные законы, диалектическое культурное понимание истории, социальное бытие, демократия, Стратегия действий.

The role of correction-functional laws of human history and the dialectics of national idea and democratic change in their system

Abstract. This article describes the correlation-functional laws of human history and the dialectic of national ideas and democratic changes in their system, the period of formation of human history, the role of social existence.

Keywords: National democratic idea, correlation-functional laws, dialectical cultural understanding of history, social existence, democracy, Strategy of Action.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining tarkibiy qismlariga e'tibor beraylik [6]. Harakatlar strategiyasi mamlakat manfaatlarini ifodalovchi 2017-2021-yillarga mo'ljallangan milliy demokratik g'oyadir. Mazkur milliy g'oyalarimizning birinchi qismi davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan iborat. Bu qismda demokratik boshqaruv tizimida Oliy Majlis, davlat, partiyalar va jamoatchilik boshqaruvini takomillashtirish masalalari ezgu siyosiy g'oya, maqsad va rejalar sifatida ilgari surilgan.

Mazkur milliy g'oyalarimizning ikkinchi qismi qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo'nalishlaridan iborat. Bu qismda sud-huquq tizimini demokratlashtirish, fuqarolar huquqlari kafolatlarini ta'minlash, yuridik xizmat ko'rsatish masalalari milliy huquqiy g'oyalar sifatida o'z ifodasini topgan.

Mazkur milliy g'oyalarimizning uchinchi qismi iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish, ya'ni demokratlashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan iborat. Bu qismda iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish masalalari milliy iqtisodiy demokratik g'oyalar sifatida o'z aksini topgan.

Mazkur milliy g'oyalarimizning to'rtinchi qismi ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan iborat. Bu qismda aholini ijtimoiy himoya qilish, ma'naviy hayot sohasida ta'lim va fanni rivojlantirish, xotin-qizlar faolligi, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish masalalari milliy demokratik g'oyalarimizning sohaviy tarkibiy qismlari sifatida ilgari surilgan.

Mazkur milliy g'oyalarimizning beshinchi qismida xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi demokratik ustuvor yo'nalishlar bayon etilgan. Xavfsiz tinch-totuv yashash ham, diniy bag'rikenglik ham, millatlararo totuvlik ham, o'zaro manfaatli tashqi siyosat ham demokratiya masalalaridandir. Bu qismda ushbu masalalarga oid milliy g'oyalarimiz o'rin olgan.

Harakatlar strategiyasi beshta qismdan iborat ekan, ularning har qaysisining o'ziga xos sifat muayyanliklari bor. Shunday ekan, demokratiyaning "demokratiya manfaatlar uyg'unligi va uning boshqarilishi", "demokratiya huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining dialektik birligi" va "demokratiya o'ziga xos tartibot" degan mohiyat-mazmun kabi umumiyliklaridan tashqari, o'ziga xos xususiyliklari mavjud. Bu – Harakatlar strategiyasida ko'rsatilgan beshta tarkibiy qismda demokratik jarayonlar o'ziga xos holda ketadi, -degani.

Xo'sh, nega shunday? Mazkur mamlakatning ichki tomonlariga xos jarayonlarning ontologik asoslari bormi?

Ha, bor. Ushbu savollarda tarixni materialistik tushunishning dialektik vorisi bo'lgan tarixni dialektik madaniy tushunishga asoslangan holda ham javob berish mumkin.

Biz hamisha tanqid qilayotgan K.Marks 1859-yilda "Siyosiy iqtisod tanqidiga doir" asarining so'z boshida ijtimoiy falsafa tarixida birinchi bo'lib, jamiyatning ontologik manzarasini quyidagicha ko'rsatib berdi: "Moddiy hayotni ishlab chiqarish usuli umuman hayotning sotsial, siyosiy va ruhiy protseslariga sabab bo'ladi" [5:556]. Ushbu tarixni materialistik tushunishga asoslangan fikrdan, hozirgi zamon fani jamiyat va uning tarixini to'rtta asosiy sohalarga bo'lib o'rganadi: jamiyatning moddiy hayoti sohasi, jamiyatning sotsial sohasi (o'zbek tilidagi adabiyotlarda "sotsial" so'zining o'rniga "ijtimoiy" terminini qo'yib ishlatishadi), jamiyat siyosiy-huquqiy hayotlari sohalari va jamiyatning ma'naviy hayoti sohasi.

Kishilik tarixining shakllanish davri – ibtidoiy jamoa davrini olaylik. Kishilik tarixining ibtidoiy davri ibtidoiy poda va urug'doshlik bosqichlaridan iborat. Ibtidoiy poda davrida ota-onalar va farzandlar, opa-singillar va aka-ukalar o'rtasida intim munosabatlar taqiqlanmagan. Bu holatlarni shartli ravishda "ibtidoiy poda demokratiyasi" deyish mumkin. Bunda "ibtidoiy demokratiya"

tushunchasi quyi bosqich – “ibtidoiy poda demokratiyasi” va yuqori bosqich – “ibtidoiy urug’doshlik demokratiyasi”ni o’z ichiga oladi.

Tarix fanlaridagi ma’lumotlar asosida aytish mumkin: ibtidoiy odamlarning urug’doshlik davri bundan 40-14 ming yillar ilgari paydo bo’lgan. Urug’doshlik – bu qondoshlik belgisi bo’lib, urug’, qabila va qabilalar ittifoqi ko’rinishlarida mavjud bo’lgan. Urug’doshlik tizimi yuzaga kelishi uchun oila kelib chiqishi kerak. Kishilik tarixida qon-qardosh oila – oilaning birinchi bosqichidir. ...Bunday oilaning misoli qilib quyidagini ko’rsatish mumkin: bir er-xotindan tarqalgan avlodning har bir bo’g’inidagi erkak va ayollar o’zaro aka-uka va opa-singil bo’ladilar va xuddi shuning uchun birlari bilan er-xotin ham bo’ladilar...

1. Punalual oila.* Agar oilaning tashkil topishida (ya’ni birinchi oila – qon-qardosh oilada...) olg’a tashlangan birinchi qadam – ota-onalar bilan bolalar o’rtasidagi jinsiy aloqalarni tugatishdan iborat bo’lgan bo’lsa, ikkinchi qadam – aka-ukalar bilan opa-singillar o’rtasidagi jinsiy aloqalarni tugatish edi. ...Mazkur progress sekin-asta vujudga kelgan. “Bu qadamning ...bevosita natijasi ... urug’ning tarkib topishi” [3:249-251] dir. Qon aralashuvi cheklanmasdan turib urug’ning paydo bo’lishi mumkin emas. Urug’ bir necha oilalardan iborat qondoshlik birligi asosidagi ijtimoiy jamoa. Agar oila kishilarning mikrosotsial birligi bo’lsa, urug’, qabila, elat va millat makrojamoalar birligidir. Urug’da odamlar soni taxminan 50-60 bo’lgan bo’lsa, qabilada ular taxminan uch baravar ko’p bo’lgan. Qabila – bu bir necha urug’lar uyushmasidir. Qabilalar ittifoqi esa hudud jihatidan yuzlab kilometr masofalarga cho’zilgan. Elat bitta region xalqining etnik jihatdan bir necha qabilalarning kelib chiqishi birligini ifodalaydi. Millat esa bir-biriga yaqin elatlar va ularning qorishmasidan iborat, moddiy-madaniy, siyosiy-huquqiy, madaniy va ma’naviy madaniyat, jumladan, til birligiga ega kishilarning makrojamoalaridir. Elat va davlatchilik sinflar yuzaga kelgan davri – qadimgi davrga, millat esa kishilik tarixining yangi davriga to’g’ri keladi.

E’tiborni yana ibtidoiy davrga qarataylik. Ibtidoiy urug’doshlik davrida jamiyat uchta asosiy sohadan iborat bo’lgan: ibtidoiy moddiy hayot, ibtidoiy sotsial hayot va ibtidoiy ma’naviy hayot. Ibtidoiy urug’doshlik tuzumida davlat boshqaruvi bo’lmagan. Boshqaruv, u moddiy hayot yoki sotsial hayot yoxud ma’naviy hayot sohasida bo’lsin, sotsial normalar vositasida boshqarilgan. Boshqaruv, u ovchilik yoki dehqonchilik yoxud chorvachilikdir, oqsoqollar kengashi va uning boshlig’i orqali amalga oshirilgan [7:203]. Bu holatni ibtidoiy urug’doshlik demokratiyasi deymiz.

Xullas, antropogenezning o’zining mavjudligini saqlab qolish ehtiyojlari ibtidoiy odam podasini yuzaga keltirgan. Hayvon tabiatning tayyor buyumlarini o’zlashtiradi, masalan, yitqichlar ov qilish yo’li bilan o’z mavjudliklarini ta’minlaydilar. Odam esa uzoq ming-ming yillik ibtidoiy davrini bosib o’tar ekan, unda bosh miyaning rivojlanishi fikrlashni keltirib chiqardi, mehnat qurollarini tayyorlashga o’tdi, buning natijasida ibtidoiy podaning so’nggi davrlarida o’zlashtiruvchilik faoliyatidan o’zgartiruvchilik faoliyatiga o’ta boshladi: dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik kelib chiqdi, qabilalar ittifoqi tufayli boshqaruvda markazlashish yuz berdi. Davlat tashkilotlari va ular chiqargan barcha qabilalarga xos normalar shakllandi. Demokratiyaning birinchi belgisi tenglik bo’lib, u ibtidoiy davrda o’z kuchini ko’rsatgan. Ammo qabilalar ittifoqi birlashmasi, so’ngra davlat tashkilotlari shakllana boshlashi bilan tenglikka asoslangan ibtidoiy oqsoqollar kengashi buzila boshladi. Va aksincha, davlat despotizmi shakllana boshladi. Kuchli sulolalar hokimiyatni boshqardilar.

Xullas, kishilik tarixida davlatchilik paydo bo’lgan davrdan boshlab, to hozirgi kungacha jamiyatning quyidagi to’rtta asosiy sohasi kelib chiqqan va takomillashgan: insonlarning biologik mavjudligini ta’minlashga bo’lgan ehtiyojlar asosida jamiyatning moddiy hayoti, ya’ni uy xo’jaligi, maishiy madaniyat, sog’liqni saqlashga bo’lgan ehtiyojlar asosida jamiyatning sotsial sohasi, jamiyatning barcha sohalariga xos boshqarish va tartibga solishga bo’lgan ehtiyojlardan jamiyatning siyosiy-huquqiy sohalariga va axloq nafosat, ilm, ma’rifat, jumladan, kadrlar tayyorlash va axborot yetkazish kabilarga bo’lgan ehtiyojlardan jamiyatning ma’naviy hayoti kelib chiqqan.

Bizning maqsadimiz milliy g’oya va demokratik o’zgarishlar dialektikasi va uning turli-tumanligining ijtimoiy hayot sohalaridagi o’rni va rolini aniqlashdir. Shuning uchun masalani boshqacha tartibda qo’yib qaraylik.

Tarixni dialektik madaniy tushunishga muvofiq hayvon tabiatning tayyor mahsulotlarini o’zlashtirib, iste’mol qilib, o’z mavjudliklarini ta’minlaydilar. Odam-inson esa hayvonlarga xos tabiiy imkoniyatlar, masalan, chopqirlik, o’tkir qoziq tish va tirnoqlar, fasllarga moslashuv, teri va shu kabilarning yo’qligi tufayli voqealik, jumladan, tabiatni o’zgartirib o’zlashtirish orqali o’z

mavjudliklarini ta'minlaydilar. Bu madaniy jarayonda insonlar o'zlarini o'zgartirganlar: tabiiy tanlanish qonuni odam yo'qolgan, tik yurish shakllangan, fikrlash jarayoni va tajriba kuchaygan. Demak, insonlarning o'z mavjudliklarini ta'minlash maqsadida voqealikka ishlov berib yaratgan birinchi madaniyat, ya'ni madaniy borliq bo'lib, u jamiyat mavjudligi va rivojlanishining asosi hisoblanadi. Uning takomillashishi bilan jamiyat ham rivojlanadi.

Jamiyat yadrosi – madaniy borliqning tarkibiy qismlaridan biri moddiy madaniyatdir. Uning negizida jamiyatning moddiy hayoti shakllangan. Madaniy borliqning ikkinchi tarkibiy qismi inson va uning birliklari va maishiy madaniyatdir. Uning negizida jamiyatning sotsial hayoti kelib chiqqan. Madaniy borliqning uchinchi tarkibiy qismi – jamiyatning siyosiy va huquqiy madaniyatlaridir. Ular negizida jamiyatning siyosiy-huquqiy hayotlari shakllangan. Madaniy borliqning to'rtinchi tarkibiy qismi jamiyatning ma'naviy madaniyatidir. Uning negizida jamiyatning ma'naviy hayoti tarkib topgan. Demak, ijtimoiy hayotning barcha sohalarining negizlari mavjud bo'lib, bu qonuniyatli jarayonlar tarixiy materializmga hisobga olinmagan.

Madaniy borliqning bu to'rtta asosiy sohalarini bir-birlarini funksional holatlariga ko'ra taqozo qiladilar, ya'ni korrelyatsiyalari bo'ladilar. Moddiy madaniyat jamiyatning sotsial, siyosiy-huquqiy va ma'naviy madaniyatlari va umuman ijtimoiy hayot sohalariga nisbatan moddiy asos – zamin qonunini boshqaradi. Sotsial hayotning asosiy qismi – inson va uning birliklari jamiyatning boshqa madaniy qismlari va umuman ijtimoiy hayot sohalariga nisbatan sotsial asos qonunini, ya'ni subyekting belgilovchilik qonunini boshqaradi.

Yuqorida ko'rdikki, K.Marks ijtimoiy hayot sohalarining negizlarini madaniy qismlar tashkil etishiga ahamiyat bermagan. Yana shuningdek, moddiy hayotni moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usuli bilan aynanlashtirib, asosiy sababchi sifatida qaragan. Natijada tarixiy materializmga ishlab chiqarish usulining ijtimoiy taraqqiyotda belgilovchilik roli qonuni keltirib chiqarilgan. Holbuki, jamiyatning biron bir sohasi yo'qki, ular subyektsiz mavjud bo'lsin. Inson va uning birliklari subyektlar sifatida yaratuvchilardir, madaniy borliqni avloddan-avlodga tashuvchilardir. Ular asosiy harakatlanuvchi kuchlar va tarixda xalq ommasi va shaxsning roli ko'rinishlarida ham namoyon bo'ladilar. Demak, umumijtimoiy qonunlar ichida ishlab chiqarish usulining belgilovchilik qonuni emas, balki inson va uning birliklarining ijtimoiy taraqqiyotda sotsial asos qonunini bajarishlari eng asosiy qonun hisoblanadi.

Jamiyatning siyosiy va huquqiy madaniyatlarning ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga, xususan, madaniy qismlariga nisbatan boshqarib va tartibga solib turuvchilik qonunlarini boshqaradi. Jamiyatning ma'naviy madaniyati ijtimoiy hayotning, xususan, madaniy qismlariga nisbatan ma'naviy, jumladan gnoseologik asos qonunini boshqaradi. “Demak, - deydi S.Abduxolliqov, - madaniy borliq kishilarning sotsial birliklari va uning tomonlari – moddiy, ma'naviy va siyosiy-huquqiy madaniyatlarning korrelyativ-funksional bir butunligidan iborat bo'lib, ijtimoiy hayotning asosini tashkil etadi” [1:157,14]. Ularning, ya'ni to'rtta tomonlarning aloqadorligidan to'rtta korrelyatsion-funksional qonunlar – sotsial asos qonuni, moddiy asos qonuni, ma'naviy asos qonuni va boshqarib va tartibga solib turuvchilik qonuni kelib chiqadi [2:160, 18].

Bizni to'rtta korrelyatsion-funksional qonunlarni bilishning jamiyatda milliy g'oya va demokratik o'zgarishlar dialektikasining o'rni va rolini aniqlashdagi ahamiyati qiziqtiradi.

Jamiyatning moddiy hayotini olaylik. U xo'jalik va ekohayotdan iborat. Xo'jalik hayotining asosini xo'jalik madaniyati va ekohayotning asosini ekomadaniyat tashkil etadi. Xo'jalik madaniyati o'z navbatida texnologik va iqtisodiy madaniyat (mulk, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol)larning birligidan iborat. Misol sifatida paxtachilik, bug'uchilik, tog'-kon sanoati o'ziga xos texnologik hayotlarni yuzaga keltiradi. Ijtimoiy madaniyat texnologik madaniyat va uning tempi – ishlab chiqarishiga bog'liq. Xo'jalik madaniyati tizimining birinchi substansional elementi insonlar bo'lib, ular yuridik va jismoniy shaxslar, mulkdor va yollanma ishchilar birligidan iborat mehnat jamoalari sifatida namoyon bo'ladilar. Ular o'rtasidagi munosabatlar tenglik, adolat va erkinlikni, ya'ni demokratiya talablarini taqozo etadi. “ishchi o'rni demokratiyasi”, ba'zan tasdiqlashganidek, - deydi Robert A.Dal, - insonning rivojlanishiga yordam beradi, siyosatni yangi amaliy darajaga olib boradi, begonalashuvni kuchsizlantiradi, mehnatga asoslangan bir butun jamoani yaratishga imkon beradi, jamoaning umumiy farovonlikka intilishini kuchaytiradi, egoizmni kamaytiradi, korxonada doirasida umumiy ishlardan manfaatdor ishchan fuqarolar korpusining kelib chiqishiga olib keladi, davlat ishlarini boshqarishda yanada ko'proq ishtirok etishiga va fuqarolik ongliligiga stimull beradi” [8:73].

Demak xo'jalik hayoti sohasidagi bunday munosabatlarni iqtisodiy demokratiya deymiz. Iqtisodiy demokratiya to'g'risidagi qarashlar kundalik yoki nazariy darajada bo'lsin, ma'naviy madaniyatning yadrosi – inson ongida, xususan, mutaxassislar tafakkurida yaratiladi. Iqtisodiy demokratiyaning kundalik darajadagi o'ziga xos ko'rinishini shu sohadagi axloqiy demokratiya deymiz. Iqtisodiy demokratiyaning kodekslar ko'rinishidagi yuqori qismi ilm-fan tizimida yaratilib, ularning hayotga tatbiq etilishi davlat va mulkdorlar, so'ngra ishchilarning faoliyatiga bog'liqdir. Demak, iqtisodiy demokratiya to'g'risidagi qarashlar ma'naviy madaniyat tizimida, demokratiya talablarining hayotga tatbiq etilishi esa xo'jalik hayoti sohasida yuz beradi.

Endi jamiyatning sotsial hayoti sohasini olaylik. Matbuotda ko'pincha bu sohani ijtimoiy deyiladi. Unda jamiyatning moddiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy hayotlari sohalari ijtimoiy emasmi, degan savol tug'iladi. Shuning uchun inson va uning birliklarini, ma'naviy hayotni, sport, tibbiyot, oziq-ovqat, kommunal xizmat sohalari jamiyatning sotsial hayoti sohasi deb nom bilan yuritish mantiqan to'g'ridir. Bu sohaning birinchi tarkibini inson va uning birliklari dedik. Bu birliklar mikro va makro darajalardan iborat. Mikro darajadagisi oila va mehnat jamoalarini tashkil etadi. Oilaviy demokratiya oilada taqozo qilinadigan madaniy hodisa. Agar oilaviy demokratiya buzilsa, masalan, ota-ona farzandlarga zug'um o'tkazsalar va aksincha bo'lsa, unda farzandlarni davlat va jamiyat o'z himoyasiga oladi. Mehnat jamoalari funksional holatlariga ko'ra ijtimoiy hayotning har bir sohasida o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Shuning uchun ham har bir mehnat jamoalaridagi demokratik talablar o'ziga xos tartibda bo'ladi.

Inson birliklarining makro birligi urug'chilik, millat va ular ichidagi sotsial-sinfy, demografik va posyolkaviy bo'linishlardir. Urug'chilik psixologiyasiga Qozog'iston poytaxtining Olma-Otadan Ostona (ulardagi Chelinograd)ga ko'chirilishini misol qilib keltirish mumkin. Bizda bu psixologiya deyarli yo'qolib ketgan. Lekin bu holatlar bo'lganida ham, ularni murosai-madorga keltirish demokratiya talablaridir. Millatlararo demokratik tartiblar Konstitutsiyamizning 18-moddasida kafolatlangan. Sotsial-sinfy tarkibida ish bilan ta'minlash, har bir soha kasbi xodimlarining ish haqlarini normallashtirish kabi muammolar ko'p. Masalan, nega sudyalarning maoshi baland, degan savollar tug'iladi. Demokratik talablar kommunal xizmat sohasida to'laqonli emas. 400000 so'm nafaqa oladigan nafaqaxo'rlar qanday yashaydilar? Sotsial sohada bunday muammolar keragidan ortiq. Kommunal xo'jalik sohasida adolatni barqarorlashtirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

E'tiborni jamiyatning siyosiy-huquqiy hayotlari sohasiga qarataylik. Yuqorida aytdikki, ularning o'zak qismlarini jamiyatning siyosiy va huquqiy madaniyatlari tashkil etadi. Ular siyosiy-huquqiy hayotlarning asoslaridir. Hokimiyatning uch qism – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi demokratiyadir. Siyosiy demokratiya davlat hokimiyati va demokratik jarayonlardir. Lekin mansabdorlarning o'z mansablarini suiste'mol qilishlari-chi? Bu masalani hal qilish uchun qanday mexanizmni ishlab chiqish kerak? Demak, demokratik tartiblarni o'rnatishda muammolar ko'p.

Ma'naviy hayot sohalari olaylik. Bu yerda ham jamiyat ma'naviy madaniyati ma'naviy hayotning asosi, degan obyektiv holat ustuvorlik qiladi, axloqiy, diniy, estetik, ilmiy hayotlar, ta'lim-tarbiya va ommaviy axborot tizimlari ma'naviy hayotning tarkibiy qismlaridir. Ularning madaniy qismlari shu sohalarning asosi sifatida bir butun holda ma'naviy madaniyat deyiladi. Axloqiy demokratiya ma'naviy madaniyat tizimida ishlab chiqilsa-da, moddiy madaniyat, sotsial soha, siyosiy-huquqiy madaniyat tizimlarida amal qiladi. Axloqiy madaniyat va undagi demokratik talablar ma'naviy madaniyatning boshqa tomonlari, masalan, ta'lim-tarbiya tizimida ham amal qiladi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yangi jamiyat qurilishi jarayonida milliy g'oyaning jamiyat ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatidagi ta'siri va ahamiyatini namoyon qilishi uchun keng imkoniyatlar paydo bo'ldi [4: 245].

Demak, jamiyat madaniy hayotining asosini moddiy madaniyat, xususan, xo'jalik madaniyati tashkil etib, uning norma rivojlanishi uchun ichida demokratik tartiblarning o'rnatilishiga bog'liq. Shundagina korrelyatsion-funksional qonunlardan biri – moddiy madaniyatning jamiyatning boshqa sohalari nisbatan moddiy asos qonunini bajarish to'laqonli ravishda yuz beradi.

Demak, sotsial hayotning birinchi tarkibiy qismi insonlar bo'lib, ular o'rtasidagi munosabatlar boshqa sohalardagi bo'lgani kabi axloqiy demokratiyaga va so'ngra siyosiy demokratik tartiblarga bog'liq holda ketishi kerak. Shundagina korrelyatsion-funksional qonunlardan insonlarning jamiyatning boshqa sohalari nisbatan sotsial asos qonunini bajarishi normal holda yuz beradi.

Demak, jamiyat siyosiy-huquqiy hayotlarining asosini jamiyat siyosiy va huquqiy madaniyatlari tashkil qilgan ekan, davlat hokimiyati va huquqiy normalarning normal amal qilishi bu tizimda ham demokratik tartiblarning o'rnatilishiga bog'liq. Barcha qonunlar huquqiy bo'lishi kerak. Davlat boshqaruvi ham huquqiy bo'lishi lozim. Jamiyatning siyosiy va huquqiy madaniyatlari tizimlarida, harbiy tizimdan tashqari, to'liq saylov va tortishuv tamoyillariga o'tish zarur. Shundagina korrelyatsion-funksional qonunlardan biri – jamiyat siyosiy-huquqiy madaniyatlarining boshqarish va tartibga solib turuvchilik qonunlari normal kechadi.

Demak, jamiyat ma'naviy hayotining asosini jamiyat ma'naviy madaniyati tashkil etgan ekan, uning ham normal amal qilishi va rivojlanishi unda o'rnatilgan demokratik tartiblarga bog'liqdir. Shundagina ma'naviy madaniyat ham korrelyatsion-funksional qonunlardan biri – ma'naviy madaniyatning jamiyatning boshqa madaniy qismlari, va umuman, jamiyatning boshqa sohalariga nisbatan ma'naviy asos qonunini to'laqonli ravishda bajaradi. Xulosalar:

1. Ijtimoiy borliqning markaziy qismini qonunlari ila borliq tashkil qilgan ekan, uning tarkibiy qismlaridan biri – ma'naviy madaniyat ekan, ma'naviy madaniyatning o'q ildizini esa ong tashkil etadi. Demak, ijtimoiy borliq o'z ichiga kechagi ijtimoiy-tarixiy ongni ham oladi. Shunday ekan, ijtimoiy borliqning ijtimoiy ongga nisbatan belgilovchilik qonuni navbatdagi fikrlash-tafakkurga nisbatandir. Bu qonuniyat demokratik tafakkurga ham xosdir. Bu holatdan demokratik munosabatlarni taqozo qiluvchi ijtimoiy borliqning demokratik tafakkurni belgilab kelishi nomli ijtimoiy qonun ham kelib chiqadi.

2. Demokratiya korrelyatsion-funksional qonunlarning barchasida taqozo qilinadigan madaniy hodisa hisoblanadi. Korrelyatsion-funksional qonunlar har bir demokratiya turlarining o'rni va rollarini ko'rsatib beradi.

3. Demokratiya to'g'risida milliy g'oyalar hamkunalik-axloqiy yoki nazariy-siyosiy darajada bo'lsin, ma'naviy madaniyat tizimida ijod qilinadi. Demokratiya to'g'risidagi g'oyalarning korrelyatsion funksional qonunlar orqali va ular tizimida hayotga tatbiq etilishi davlat – jamiyat – insonlar tizimi faolligi orqali yuz beradi.

4. Bugungi kunda “Fuqarolik jamiyati asoslari” va “Demokratiy nazariyasi” kabi fan va o'quv kurslarini “jamiyatning korrelyatsion-funksional qonunlari va ular tizimida milliy g'oya va demokratik o'zgarishlar dialektikasining o'rni” nomli muhim qarashlar bilan to'ldirish muhim nazariy ahamiyatga egadir. Axloqshunoslik fanini esa “axloqiy demokratiya” to'g'risidagi qarashlar bilan boyitish zarurdir.

Adabiyotlar

1. Abduxoliqov S. Vijdon erkinligi: metodologiya muammolari. – T.: “Fan”, 1997. 157-bet; Rustamboyev M.H., Abduxoliqov S.O. Huquq metodologiyasi: tarix va huquqni dialektik madaniy tushunish asoslari. – T.: TDYI nashriyoti, 2005. 14-bet.

2. Abduxoliqov S. Vijdon erkinligi: metodologiya muammolari. – T.: “Fan”, 1997. 160-bet; Rustamboyev M.H., Abduxoliqov S.O. Huquq metodologiyasi: tarix va huquqni dialektik madaniy tushunish asoslari. – T.: TDYI nashriyoti, 2005. 18-bet.

3. Engels F. Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi.//K.Marks va F.Engels. Tanlangan asarlar. 1-tom. – T.: “O'zbekiston”, 1981. 249-251-betlar.

4. Mamashokirov S. O'zbekistonda yangi jamiyat qurishning g'oyaviy-mafkuraviy asoslari. – T.: O'zMU nashriyoti, 2004. 245-bet

5. Marks K. Siyosiy iqtisod tanqidiga doir. So'z boshi.//K.Marks va F.Engels. Tanlangan asarlar. 1-tom. – T.: “O'zbekiston”, 1980. 556-bet.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi PF-4947-son Farmoni.//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil 6-soni.

7. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М.: «Высшая школа», 1990. С.203.

8. Роберт А.Даль. Введение в экономическую демократию. – М.: «Наука»- СП «ИКПА», 1991. С.73.

UDK: 1.1

JADIDCHILIK G'OYALARINING VUJUDGA KELISH TARIXIGA OID FALSAFIY QARASHLAR**X. S. Ashurova***Samarqand davlat chet tillar instituti*

Annotatsiya. Maqolada musamlakachilik siyosati natijasida sodir bo'lgan ijtimoiy xayotning o'zgarishi natijasida vujudga kelgan siyosiy jarayonlar haqida ayrim mulohazalar keltirilgan. Vujudga kelgan qo'zg'olonlar natijasi aholining iqtisodiy yashash tarzining tanazzulga yuz tutgani va ayrim xududlarda halq qo'zg'olonlarining sodir bo'lishi uning oqibatlari natijasi to'g'risida fikrlar bildirilgan. Mustamlakachilik oqibatida xalqning ma'naviy qiyofasida ham ayrim tanazzul xolatlari vujudga kelganligi haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Mustamlakachilik, ijtimoiy xayot, siyosiy jarayon, ma'naviy tanazzul, kuchirish siyosati, sudlov tizimi, qo'zg'olon, jadidchilik, harakat, aholi, zulim, ta'lim, maorif.

Философские взгляды истории возникновения просветительского движения джадидов

Аннотация. В статье дается представление о политических процессах, возникших в результате изменений в общественной жизни, произошедших в результате колониальной политики. Утверждается, что результатом восстаний стало ухудшение экономического образа жизни населения и последствия народных восстаний в некоторых районах. Было высказано предположение, что в результате колониализма духовный облик людей также ухудшился.

Ключевые слова: колониализм, социальная жизнь, политический процесс, духовный упадок, политика депортации, судебная система, восстание, джадидизм, движение, население, угнетение, образование, образование.

Philosophical views of the history of the jadid educational movement

Abstract. The article gives an idea of the political processes that have arisen as a result of changes in public life that have occurred as a result of colonial policy. The uprisings are said to have resulted in a deterioration in the economic lifestyle of the population and the consequences of popular uprisings in some areas. It has been suggested that as a result of colonialism, the spiritual image of the people has also deteriorated.

Keywords: Colonialism, Social life, Political process, Spiritual decline, Politics of deportation, Judicial system, Rebellion, Jadidism, Movement, Population, Oppression, Education, Education.

XX asr boshlariga kelib Rossiyadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat Turkistonga xususan Samarqandga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Rossiyaning 1914 yilda boshlangan birinchi jahon urushiga tortilishi tufayli mahalliy xalqdan olinadigan soliqlar miqdori oshib bordi. Turkiston o'lkasida ayniqsa Samarqand xududida yersiz dehqonlarning soni ko'paydi. Chor hukumatining 1916 yili 25 iyunda urush borayotgan joylarda mudofaa va harbiy inshootlarni qurish, shuningdek davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan jamiki boshqa ishlarni bajarish uchun rus bo'lmagan aholining erkaklarini jalb etish to'g'risidagi Farmoni e'lon qilindi, unga binoan 19-43 yoshgacha bo'lgan 250 mingdan ziyod erkak aholi front ortidagi ishlarga (mardikorlikka) chaqiriladigan bo'ldi. Bu vaziyat Samarqand ahlini yanada g'azabini keltirdi.

Mamlakatda podsho hukumati va urushga nisbatan ham yoppasiga norozilik kuchaya bordi. 1916 yil iyul oyidan mahalliy aholining qo'zg'oloni boshlandi. Turkiston o'lkasidagi xalq g'alayonlari va qo'zg'olonlari 1916 yil 4 iyulda Samarqand oblastining Xo'jand shahrida mardikorlikka olishga qarshi ommaviy norozilik namoyishi bilan boshlandi. Bu qo'zg'olon to'g'risidagi xabar qo'shni uezd'larga tez tarqaldi, oradan oz vaqt o'tib qo'zg'olon butun Samarqand va Sirdaryo oblastlariga, shuningdek, Farg'ona vodiysiga ham yoyildi. 5 iyulda Samarqand uezdining katta qishlog'i bo'lgan Urgutda, 7 iyulda Samarqand uezidagi Dahbet volostining Dahbet qishlog'ida xalq ommasi katta qo'zg'olon ko'taradi.

Milliy ozodlik harakatining eng kuchaygan nuqtasi 1916 yil 12-13 iyulda Samarqand oblastining Jizzax uezidida bo'lib o'tgan katta xalq qo'zg'olonidir. Bu xalqning xukmron sinflarning zulmiga qarshi qaratilgan qo'zg'oloni edi. Qo'zg'olonni harakatga keltirgan asosiy kuch dehqonlar va xunarmand kambag'allar bo'ldi. Qo'zg'olonchilar 13 iyulda uezd ma'muriyatini yakson qildilar. Qo'zg'olon avjga chiqqan paytda mahalliy feodal boy va ruhoniylar qo'zg'olonga qo'shilib, Rossiyaga qarshi g'azavot e'lon qildilar. Mustamlaka sharoitida milliy-ozodlik harakatining diniy tusga ega bo'lishiga qaramay, u

o'zining xalqchilik mohiyatini saqlab qoldi. 1916 yilgi qo'zg'olon butun mustamlakachilik davomida Turkistondagi eng qudratli va uyushgan qo'zg'olon bo'ldi.

Bu qo'zg'olon mahalliy aholining ongida o'chmas iz qoldirdi, uning ongida milliy ozodlik g'oyalarning mustahkamlanishiga katta yordam berdi. Turkistonda xususan Samarqandda 1916 yilda bo'lib o'tgan qo'zg'olon zamondoshlar tomonidan turkistonliklarning buyuk uyg'onishi va xalqning kolonial tuzumga nisbatan katta noroziligi sifatida baholandi. 1916 yildagi milliy ozodlik harakati va 1917 yildagi Rossiya fevral inqilobi o'lkadagi jadidchilik harakatining yanada keng avj olishida va jadidlar faoliyatida keskin sifat o'zgarishi yuz berishida katta rol o'ynadi. Jadidlarning ma'rifiy, mafkuraviy jabhadagi kurashi aniq ifodalangan siyosiy kurash tusini oldi va bu harakat sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi.

Tarixdan ma'lumki, har qanday mustamlakachi davlat o'z manfaatlarini himoya qilish uchun olib boradigan siyosatini huquqiy asoslash maqsadida o'z sudlov idoralari tashkil qilgan. Aynan mustamlakasi Rossiyaning sud idoralari qaram bo'lgan davlatni metropoliya, ya'ni hukmron hokimiyat bilan huquqiy rishtalar orqali chambarchas bog'lab tashlagan edi. Bundan asosiy maqsad esa an'anaviy huquqiy munosabatlarni siqib chiqarish va mustamlakachi davlat qonunlari bo'yicha yashashga majbur qilishdan iborat edi. Chor imperiyasi Markaziy Osiyoda mustamlakachilik siyosatini olib borishda an'anaviy mustamlakachilik yo'lidan emas, balki o'ziga xos, yangicha yo'ldan bordi. Turkiston o'lkasida o'ziga xos sudlov tizimini joriy qilish maqsadida 1867 yilda yangi "Nizom" loyihasi kiritildi. Mazkur Nizom qozilar sudi va "xalq" sudlari, uezd sudlari, muvaqqat harbiy-sudlov komissiyalari, viloyat boshqaruvining sud bo'limlari va Devonning sudlov bo'limi kabi pog'onalardan tashkil topgan edi.

Chor imperiyasi mana shu yo'sinda musulmon aholi uchun an'anaviy bo'lgan huquq-fiqh, oilaviy huquq - odat va xususiy huquq - shariat asosida mavjud bo'lgan qozilar sudining qonuniyligini tan olgan. Bu puxta o'ylangan taktik qadam mustamlaka ma'muriyatiga ko'plab xususiy mojarolardan yiroq bo'lishga imkoniyat yaratgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasini egallagach, mintaqada milliy davlat va qo'shinni tugatib, mustaqillikni barbod etdi. U o'zining manfaatlarini ta'minlaydigan siyosiy-ma'muriy tizimni tashkil etib, butun mintaqaning yagona egasi bo'lib qoldi. Turkistonning birinchi general-gubernatori K.F.Kaufman 1868 yil 1 yanvar kuni Toshkent shahrining nufuzli kishilari huzurida nutq so'zlad. U o'z so'zida rus davlatining Turkiston zaminiga bostirib kirishini, qonli urushlarni oqlash va xaspo'shlash uchun ko'p nayrangbozlik qildi. (Turkistonni bosib olish sababini go'yoki tub aholiga ozodlik va farovon hayot baxsh etish bilan izohlaydi)[1, 9-b]. Kaufman mulohazasiga ko'ra, xonliklar davrida o'lkada adolatsizlik, zo'ravonlik hukm surgan va xalq ommasini hamisha og'ir ahvolda, azob-ukubatda yashagan. Chor hukumatining Turkistonni bosib olish sababini tub aholiga ozodlik va farovon hayot baxsh etish bilan izohlaydi. General-gubernator o'lkada tuzilgan mustabid siyosiy-ma'muriy tizimni maqtab shunday deydi: "Baxt-saodat keltiruvchi yangi tartib va qonunlarni, ulug' imperatorning marhamatini anglashga tub aholining aql idroki yetarlimikin?... Takror ogohlantiramanki, sizlarning taqdiringiz o'zlaringizni ko'llaringizda. Agar o'zlaringizni foydangizni o'ylab va bizning marhamatimizni his etib, rus hukumatiga xayrixohlik bilan munosabatda bo'lsangizlar baxtli hayotga erishasizlar, bordiyu, sizlar boshqacha ish yuritib hukumatga qarshi tursangiz, hokimiyat kuch ishlatishga o'tadi"[1, 10-b]. Bundan ko'rinib turibdiki, K.F.Kaufman xalqni rus hukumati atrofiga ongli ravishda o'z xohish-istagi bilan jipslashishga da'vat etadi. U holda esa ayovsiz ravishda harbiy kuchlar yordamida maqsadiga erishishini ta'kidlab tahdid qiladi. U imkoni boricha rus davlatini adolatli va insonparvar qilib tasvirlashga o'zini esa mana shunday «salohiyatli» davlatning Turkistondagi vakili sifatida tanishtirishga harakat qiladi. Ko'p o'tmay rus davlati hamda uning haqiqiy qiyofasi oshkor bo'ldi. Chor ma'muriyati Turkistonda general-gubernator K.F.Koufman rahbarligida cheklanmagan mustamlakachilik va ulug' millatchilikka asoslangan siyosat olib bordi.

Ma'lumotlariga qaraganda Rus davlati o'lkada o'ziga mustahkam tayanch hosil qilish, yerlarni o'zlashtirish maqsadida, rus shaharlari va posyolkalarini bunyod etdi. Bu joylarga minglab ruslar joylashtirildi. XIX asrning oxiriga kelib o'lkadagi ruslarning soni 197.420 kishiga yetdi. 1909 yilda esa, ular 619.320 kishini tashkil etdi [1, 13-b], deb ta'kidlaydi. Buning orqasida o'lkadagi o'troq va ko'chmanchi aholi unumdor yerlar va yaylovlarning talay qismidan maxrum bo'lib, og'ir ahvolga tushib qoldi. O'lkada ruslarning tobora ko'payib borishi siyosiy jihatdan ham tub aholiga o'ta xavfli edi. Zero, ular rus davlatining mustamlakachilik va ulug' millatchilik siyosatini mustahkamlovchi omillardan biri bo'lgan. Demak, XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlarida Turkiston zaminida mustamlakachilik va ulug' millatchilikka asoslangan siyosiy-ma'muriy tizim hukm surdi. Bu hamisha o'z xalqining dardida yashagan va uning ozodligi uchun jonini tikkan jadidlarning ongi hamda qalbini chulg'ab oldi [2, 12-b]. Turkiston zamini Rossiyadan keltirilgan tayyor sanoat mollari bilan to'ldirilib, rus hukumati va firmalari

undan ham mo'may daromadlarni qo'lga kiritdilar. Umuman aytganda, rus davlati yarim asrlik vaqt ichida mahalliy xalqlarning boyligini imkoni boricha turli xil yo'llar bilan o'zlashtirishga harakat qildi va bu yo'lda hech narsadan tap tortmadi.

Mustamlakachilik siyosati o'lkada xalq ma'naviy hayotining ham zaiflashishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Rus tiliga davlat tili maqomining berilishi milliy til rivojlanishiga yo'l bermadi. Rus imperiyasi "parchala va hukmronlik qil", degan aqidaga amal qilib, o'z qo'li ostidagi musulmon millatlariga mansub xalqlarning tili, yozuvini alohida-alohida qilib tashladi. Ularni bir-birlariga qarama-qarshi qo'ydi. Ichki nizolarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan xufiyona rejalarni ham tuzib qo'ydi, bu ma'lum ma'noda hukmron davlatning bosqinchilik siyosatini niqoblovchi vositalardan biri edi" [3, 12-b]. Mustamlakachilik siyosati o'lkaning ma'naviy hayotiga ham zarba berdi [2, 14-b]. Bosqinchi ma'murlarning "... vaqf yerlari to'g'risidagi to'liq va aniq ma'lumotlar ehtiyotkorlik bilan, oshkor etilmasdan yig'ilsin va ularning ro'yxati taqdim etilsin"[4, 18-b], degan buyurtmasi sharqshunos A.Kunning faol ishtirokida bajarilganidan so'ng masjid va madrasalar davlat hisobiga soliq to'lashga majbur etildi, vaqif yerlarida yashayotgan aholidan xiroj olinadigan bo'ldi, bir so'z bilan aytganda vaqif mulkisiz, ya'ni iqtisodiy zaminsiz qolgan ibtidoiy o'quv yurtlari ham rivojlanishdan to'xtadi [2, 14-15-b]

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, istibdod yillarida o'lkada vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy karaxtlik vaziyati, maktab va madrasalarning moddiy axvoliga, o'qitish jarayonlariga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatgan. O'qish va o'qitish ishlarida nomuvofiqlik moliyaviy qiyinchiliklar, iqtisodiy tangliklar yuz bergan. Maorif tizimining taraqqiy etish omillarida yo'naltiruvchi xususiyat muayyan g'oya va maqsad asosida ta'limni tashkillashtirish izga solinmagan. Bir tomondan qadim-qadimdan shakllangan an'anviy o'qish usuli tizimi tursa, ikkinchi tomondan chor ma'murlari ko'zda tutgan ta'limiy shakl tadbiiq etila boshlangan. XX asrning boshlaridagi mana shu vaziyatda bir nechta gazetalarni chiqarishga ruxsat berildi, lekin ko'p vaqt o'tmasdan ularning faoliyati hukumat tomonidan to'xtatildi. Mamlakatdagi savodsizlik tufayli gazetalarni ma'lum bir tor doiraning ehtiyojini qondirdi, xolos. Rus hukumati xalq maorifini rivojlantirishni xayoliga ham keltirmadi, maktab va madrasalar mablag' bilan ta'minlamadi, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, o'sha vaqtda Turkiston general-gubernatorligi byudjetining faqat bir foizi maorifga ajratilgan. Uning 74 foizi rus maktablarini, 26 foizi rus-tuzem maktablarini ta'mirlashga sarflangan. Rus hukumati maktab va madrasalarni o'rta asr qolokligida saqlashga harakat qilib, ularni qattiq nazorat ostida ushlab turdi [5, 50-b].

Rus davlatining yarim asrdan ortiq hukmronligi davrida hukumat tomonidan mahalliy aholi uchun birorta zamonaviy milliy maktab, o'rta va oliy o'quv yurti ochilmadi. Natijada o'zbek va boshqa tub aholi vakillari qorong'ulikda va qoloqliqda, umuman ma'naviy qashshoqliqda hayot kechirdi. Bunda, yuqoridagi nomi zikr etilgan N.Ostroumovning «xizmati» katta bo'ldi. Shu bois ham jadid Mirmuhsin Shermuhamedov shunday yozgan edi: "Tabiiyki, Turkistonga maorif inspektori qilib belgilangach qart missioner N.Ostroumovning ta'siri ila bizda muntazam maktab, madrasa ochira olmas edi. Qart missioner (qastlangan-A.X.) bunga pichroq (iflos) bir qasd ila qarshi keladir edi. Zero, tajribali bir maktab va madrasada o'qib chiqqan shogirdlarda diniy, milliy his-tuyg'u bo'lar edi. Ular missionerning pichroq maslagiga xizmat etmasdilar" [1, 18-b].

Chor Rossiyasi hukumati tub aholining savodi, bilimi va milliy his-tuyg'ularining o'sishidan juda cho'chigan. Iloji boricha, o'lka xalqini asta-sekin ruslashtirishga qaratilgan siyosatni hayotga tatbiq etishga harakat qilgan. 1870 yildayoq Rossiya xalq maorifi vazirligi maorifi pirovardida barcha mahalliy aholini ruslashtirish haqida qaror qabul qilgan edi. Ruslashtirish siyosatining tarafdorlaridan biri missioner N.O.Ostroumov bu haqda quyidagi fikrlarni bildirgan: "Rus hukumati mahalliy aholini rus xalqi bilan aralashtirishga harakat qilishi kerak. Shu yo'nalishda mahalliy aholining maorifini ma'lum darajada rivojlantirish lozim" [1, 19-b] - deydi.

Haqiqatan ham, N.Ostroumov ko'p yillar mobaynida ulug' millatchilik siyosatining ilhomchilaridan va ijrochilaridan biri edi. Rus ma'muriyati va ziyolilari orasida agar maktab va madrasalarni faoliyatiga imkon yaratilsa, "g'aflatda yotgan musulmonlarni uyg'onishi" va "nonimiz yarimta" bo'lishi mumkin, degan xavotirlanish yo'q emas edi. Shu davrda ma'naviy hayotning negizi bo'lgan din dahlsizligi saqlangan bo'lsa-da, lekin din peshvolarini jamiyatdagi mavqeiga qattiq zarba berildi va ta'qib ostiga olindi. Vaqf yerlarining qisqartirilishi va rus ma'muriyati nazoratiga olinishi ham dinning iqtisodiy zaminini zaiflashtirdi. Din peshvolarining har bir "nojo'ya" harakati panislomizm va panturkizm sifatida qoralandi.

Rus mustamlakachilari olib borgai shovinistik siyosat tabiiy ravishda musulmon xalqlarida norozilik kayfiyatlarini kuchaytirdi. Bu holat istilochilarga qarshi qurolli harakat shaklidagina emas, balki ma'naviy mustaqillik, milliy-diniy urf-odatlarini, tilni saqlab qolish shakllarida ham kechdi.

Shu o'rinda Rossiya bosib olgan yerlarda yashovchi musulmon xalqlarini ijtimoiy-siyosiy jihatdan uyg'onishiga faqatgina rus inqilobchilarining ta'siri bo'lganligiga o'rg'u berish unchalik to'g'ri emas. Ma'lumotlarga qaraganda, o'sha davrga kelib xususan, Turkiya va Eronda ham xalqning siyosiy jihatdan uyg'onishi boshlangan va bu harakatlar, shubhasiz, Qavkaz orti, O'rta Osiyo mintaqalariga ham o'z ta'sirlarini ko'rsata boshlagan edi. Bu jihatdan Turkiyadagi milliy istiqlool ruhi bilan sug'orilgan harakatlar qrimtatar va Ozarbayjon ziyolilari vositasida boshqa musulmon xalqlariga ta'sirini o'tkaza boshlaganligi diqqatga sazovordir. Rossiya mintaqalarida yashovchi musulmonlarning ko'pchiligi markaziy shaharlardagi ilm dargohlariga, shu bilan birga, Turkiya va Eronga ham borganlar. Bu millatlarga o'z bilimi va siyosiy ongini oshirdilar. U yerdagi turmushning ilg'or tomonlarini kelajakda o'z yurtlarida tadbqiq etib, xalqni farovon, ozod yashash tuyg'ulari bilan oshno etish armoni bilan yashadilar. Hayotning barcha sohalarida yangilikka, milliy va madaniy taraqqiyot sari intilish bu davr yoshlarining ya'ni jadidlarning asosiy maqsadlaridan biriga aylangan edi. Natijada o'lka bo'ylab jadadlarning milliy ozodlik harakati va ijtimoiy-siyosiy va huquqiy maqsadlarining kun tartibiga qo'yilishiga olib keldi. Bu esa vatan va millat ozodligi yo'lidagi kurash uchun asos bo'ldi.

Adabiyotlar

1. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. T.: "Universitet". № 1. 1999. 380b.
2. J.Yaxshilikov, N. Ubaydullaeva. Jadidchilik va Behbudiy. Toshkent. Fan nashriyoti. 2004.
3. I.To'lak. XX asr o'zbek adabiyoti. "Andijon". 1993 yil. 8-bet.
4. F.Ergashyev. Chorizmning talonchilik siyosati. "Jamiyat va boshqaruv". 2002. 3-son.
5. Sh.G'afforov. Chor istibdodi davrida Turkistondagi ta'lim tizimi. Samarqand. 2001.

UDC: 327

TOURISM AS A MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS**F.Z.Boymatov***Uzbek state world languages university
f.boymatov@uzswlu.uz*

Abstract. This article is devoted to the study of tourism development in Uzbekistan as a political mechanism in the system of international relations. The author highlights the political, economic, social and environmental functions of tourism in the system of international relations. In addition, in order to determine the place and role of tourism policy in Uzbekistan in the system of international relations, along with many tasks, the study covers the main objectives of the development of international political tourism. The article also develops solutions to the tasks set.

Keywords: tourism, International Relations, Safe city, international tourism.

Turizm xalqaro munosabatlarni rivojlantiruvchi mexanizm sifatida

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekistonda turizm rivojining xalqaro munosabatlar tizimida siyosiy mexanizm sifatida o'rganishga bag'ishlangan. Muallif xalqaro munosabatlar tizimidagi turizmning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik funksiyalarini ajratib ko'rsatadi. Bundan tashqari, O'zbekiston turizm siyosatining xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni va rolini aniqlash maqsadida ko'plab vazifalar bilan bir qatorda siyosiy jihatdan xalqaro turizmni rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsadlar tadqiqotda qamrab olingan. Shuningdek, maqolada vazifalar yuzasidan yechimlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: turizm, xalqaro munosabatlar, Xavfsiz shahar, xalqaro turizm.

Туризм как механизм развития международных отношений

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию развития туризма в Узбекистане как политического механизма в системе международных отношений. Автор выделяет политические, экономические, социальные и экологические функции туризма в системе международных отношений. Кроме того, с целью определения места и роли туристической политики Узбекистана в системе международных отношений, наряду со многими задачами, в исследовании освещаются основные цели политического развития международного туризма. В статье также разработаны варианты решения поставленных задач.

Ключевые слова: туризм, международные отношения, Безопасный город, международный туризм.

Introduction. The change in the political map of Europe in the last decade of the twentieth century has given a major impetus to the development of international tourism. The end of the Cold War on the continent, the democratization of domestic politics in Central and Eastern Europe, their legalization as sovereign states, the transition to a free market economy, close regional integration have become one of the most important conditions for the development of international tourism. The development of interstate relations, economy, politics, culture of international tourism has helped to make tourism a starting point for the establishment of mutual trust and cooperation between countries in many ways. Such changes took place during the period of political change in the 1990s.

Since the late 1980s, international tourism has emerged as a means of developing interpersonal and interstate relations that emerge in the process of political, economic, and cultural relations. Tourism is simply becoming a source of economic benefits, which is an important factor for the growth of the country's prestige and its importance in the eyes of the world community. With the development of scientific knowledge, tourism emerges as a multifaceted open system, the study of which involves analysis as a specific political and economic phenomenon. In this regard, the study of the tourism factor in the system of international relations allows for a systematic approach that is part of this complex system through a comprehensive assessment of existing areas.

Results and Discussions.

In our opinion, the main functions of tourism in international relations are:

- The political role of tourism is determined by its important role in strengthening peace, developing international relations, expanding ties between peoples;
- The economic function of tourism determines the role of man as the main productive force of society. The system of effective organization of the external space provides an increase in the workforce,

helps to increase the intellectual level of the person, which has a positive impact on the political and economic development of countries;

- In the modern world, the ecological function of tourism is beginning to play an important role. Due to the rapid development of ecotourism, people are returning to nature by realizing their vulnerabilities and the fragility of the natural environment, the need for the world community to expand environmental protection measures in the context of globalization;

- The social function of tourism allows us to look at tourism as an indicator of the social status of the state and is an indicator of the quality of life of its population.

The role of international tourism in the modern system of international relations is growing. In interstate relations, tourism is becoming increasingly important, and today revenues from international tourism are an important part of "invisible exports" (the tourism industry is one of the leading export sectors, second only to the oil and automotive industries). Thus, the share of tourism in world GDP is 11%, and its share in world exports is 12%. About 9% of investments are directed to tourism [1].

International relations is a highly variable system in which all changes take place under the influence of various factors. All subsequent changes will affect the global political relations and development trends of individual states, which play a decisive role in the modern world arena [2].

Today, all countries of the world are the main subjects of international relations. The political processes taking place in the world are influencing their domestic and foreign policies [3].

Today, tourism has a great impact on the world political system, the political relations of many countries and even entire regions. The success of modern world tourism has been clearly demonstrated in the last 30 years. During this period, the number of international tourists increased by 3.8 times, and foreign exchange earnings from tourism increased by 25 times. World experience also confirms that the practice of economic, political and social stability of the developed countries of the world, the specific geographical location of the state, as well as its natural and climatic resources, various attractions developed due to tourism.

Currently, one of the most dynamic areas of services is tourism, especially international tourism. The number of international tourists is constantly growing. Today, tourism employs about 100 million people in various countries. Tourism in Uzbekistan is underdeveloped as one of the services.

The following issues are being studied in the scientific community to study the impact of tourism on international relations:

- Defining the concept of modern international relations;
- Study the emergence of international tourism and its role in modern international relations;
- Consideration of tourism as a major network of international trade in services;
- Study of international cooperation in the field of tourism, etc.

In the last decade of the twentieth century, new forms of international economic relations and, first of all, the market of services are developing rapidly. One of the fastest growing forms of international trade in services is international tourism. According to the World Tourism Organization, international tourism accounts for 11 percent of world GDP and 6 percent of world exports, with every 10 workers associated with the service sector [4].

In the general system of modern development of international relations, foreign tourism plays an important political, economic, social, cultural and other important functions. According to the trends identified at the end of the twentieth century, the rapid growth of international tourism, which has a significant impact on the national economy, determines the global political and economic development of the XXI century.

By the end of the twentieth century, the movement of people for tourism has affected all countries of the world, including the citizens of Uzbekistan, who were actively involved in the development of previously closed foreign countries. Naturally, increasingly active participation in the international tourism system requires a deep understanding of its essence, because a comprehensive assessment of international tourism is of great benefit to the state and is an important factor in shaping and implementing economic policy.

Given the complex and conflicting relationships of the elements of the constantly evolving tourism system, it is necessary to determine the place and role of international tourism in the system of international relations.

To achieve this goal, the following tasks need to be solved:

- Identification of trends and main directions of development of international tourism in the late XX - early XXI centuries;

- Explain the role of international tourism in the system of international relations;

- Identify modern trends and forms of impact of international tourism on the national policies and economies of different countries;
- Identify a set of problems and contradictions in the development of international tourism in Uzbekistan in the system of international relations and the factors that determine it;
- Identify the problems and features of the development of tourism in Uzbekistan in the system of international relations at the global level;

It should be noted that at the beginning of the XXI century, Uzbekistan's policy in the field of international tourism has become an integral part of foreign policy. The spiritual direction of Uzbekistan's foreign policy in this area is determined by its humanity, transparency, dignity, reliance on its capabilities and its own path of development in a single family of humanity. At present, the international community must recognize the first steps of the diplomacy of independent Uzbekistan, its position in Central Asia, its role and importance in ensuring regional security.

Many issues related to enhancing the status of Uzbekistan in the international arena in terms of tourism policy are being addressed. In this regard, the country's tourism policy is one of the main roadmaps for entering the international arena. On this basis, a number of reforms are being carried out. In particular, the concept of strengthening the positive image of Uzbekistan in the international arena was approved in the state program [5] for the implementation of the Action Strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 in the "Year of Active Investment and Social Development".

In the concept, in order to increase the prestige of Uzbekistan in the international arena, to conduct effective and large-scale propaganda and advocacy work, to create a national tourism brand, to reach mutually beneficial agreements with foreign media; to invite representatives of international organizations to Uzbekistan and acquaint them directly with the changes taking place in the republic; It is planned to establish cooperation between international organizations and rating agencies (Fitch, Standard & Pours, Moody's) and ministries and departments of the Republic of Uzbekistan.

In addition, in accordance with the ongoing reforms in the field of tourism development in the Republic of Uzbekistan, the Cabinet of Ministers adopted Resolution No. 939 of 23 November 2017 [6] to ensure the safety of tourism in Bukhara, Samarkand, Khiva and Shakhrisabz and create the necessary conditions for tourism services. The resolution approved the concept of ensuring safe tourism in the cities of Bukhara, Samarkand, Khiva and Shakhrisabz, and provides for the introduction of a single hardware and software complex "Safe City".

In accordance with the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 12, 2017 No PD-2883 [7], it is important to ensure the safety of tourists in our country, as defined in paragraph eleven of this law as a separate area of the Ministry of internal affairs.

If we look at the reforms in our country, where new reforms are being carried out today, given the richness of historical monuments, sufficient conditions for the development of cultural tourism, the convenience of the visa regime, the country has great potential for tourism. For Uzbekistan, tourism should become a year-round source of income, not a seasonal one. We can achieve further development by attracting foreign partners.

According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5611 [8] dated January 5, 2019, the list of countries receiving e-entry visas was expanded from February 1, 2019, the 30-day e-visa system and additional visa categories for certain groups of foreign citizens were introduced. We can say that these measures have had a significant impact on the development of the tourism industry. In addition, the decree provides for the introduction of a single tourist visa system "Silk Visa" for tourists traveling across the Great Silk Road, the introduction of the program "Uzbekistan - my second home", which allows foreigners to obtain long-term visas. According to the results of my political analysis, I believe that the main factors of tourism in Uzbekistan are as follows.

First, the possession of historically rich cultural heritage sites,

Second, Uzbekistan is the leading country in Central Asia in terms of ecotourism. In this regard, it attracts the attention of tourists with the presence of medical facilities.

However, due to these factors, we can not say that Uzbekistan will fully enter the international arena in the field of tourism. There are also a lot of challenges that need to be addressed. In particular, the roads are not up to international standards, information technology is not sufficiently introduced in the industry. At a time when presentations and advertisements for the tourism policy of Uzbekistan are being made in the international arena, the presence of these problems leads to a decline in the quality of tourism in our country.

Third, expanding the participation of the private sector in the rapid development of the tourism industry,

Fourth, training and retraining of personnel in the field.

Consistent work in this area will help to solve these problems, which, of course, will raise the image of Uzbekistan on the world stage in the field of tourism. For the development of development and the implementation of the theory in practice, a solid legal framework has been created in our country, and sixteen normative and legal acts aimed at complex development have been adopted. Special programs have been developed for the regions and this process is continuing consistently. If we look at the statistics, in the first nine months of 2017, in 2018 and 2019, the number of tourists visiting our country increased sharply. The development of tourism in Uzbekistan also has a positive impact on the social life of citizens. The establishment of family hotels, the sale of handicrafts will not only provide employment, but also improve the standard of living.

The tourist image of Uzbekistan has been presented by tourism organizations in major cities such as Madrid, Riga, Berlin, Paris, Tokyo, London, Moscow, Istanbul. Such world-class exhibitions are of great importance in increasing the flow of tourists to our country and are characterized by their step into the international arena.

It should be noted that the main tourist centers of the country are Samarkand, Bukhara and Khiva. Measures are being taken to systematically develop the infrastructure of a number of promising regions of the country. Separate tourist zones will be established in Tashkent, Urgench and Fergana regions. As one of the most important sectors of the tourism economy, Uzbekistan is effectively pursuing a consistent policy of development of this sector, making effective use of existing opportunities.

The establishment of the Coordinating Council for Tourism Development is an example of the sustainability of reforms. One of the key issues facing us is the perfect assimilation of the experience of foreign countries, the development of domestic tourism, improvement of facilities and quality of service.

The adoption of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan PF-4861 dated December 2, 2016 "On measures to ensure the accelerated development of tourism in the Republic of Uzbekistan" [9] is one of the legislative acts that serve as a solid foundation for a new stage of tourism in our country.

In our opinion, the main political goals of Uzbekistan in the development of international tourism are:

- Ensuring international economic growth, the production of large quantities of goods and quality services, as well as a high standard of living.
- strengthening the tourism factor in the system of international relations;
- use of tourism as a tool of "soft power";
- use of tourism resources to increase the efficiency of the country's economy;
- Development of "people's diplomacy" in the system of international relations with the help of tourism;
- Increasing the level of tolerance, culture and education of the population towards tourists and ensuring the integration of Uzbekistan into world civilization and culture;
- mutual exchange of cultural, historical and national values with partner countries through the provision of tourism services.

Today, "people's diplomacy" is becoming increasingly important in the system of international relations. It should be noted that people's diplomacy is developing as a system of direct interaction of states with the societies of foreign countries [10].

These are efforts aimed at establishing long-term relations, defending national foreign policy goals, and better understanding the values and means of one's own state abroad. However, today the term "new people's diplomacy" has emerged in international relations as a result of micro-political and technological changes that took place in the middle of the first decade of the XXI century.

The development of tourism in international relations is also formed on the basis of "people's diplomacy" and "soft power" technologies of interstate relations. At the present stage, certain countries, as active participants in international relations, are effectively using the factor of tourism and "soft power" in order to achieve the expected results.

Today, tourism is an effective tool of "soft power". It is informal, but of great importance for the realization of the national and social interests of the state in the international arena by certain citizens and commercial structures.

Tourism is the most sustainable type of economic activity today. This is a convincing proof of the data and forecasts of the World Tourism Organization. Thus, if in 1999 the number of tourists in the world

was 663 million (an increase of 4.1%), in 2010 their number was 1 billion tourists, and in 2020 - 1 billion 600 million. The United Nations (UNWTO) estimated the total revenue from inbound tourism from all over the world in 2007 at \$ 850.4 billion, and may continue to be so in the years to come.

In 1 year, tourism revenues in Europe in 2007 amounted to \$ 415.6 billion. Leading countries: Spain - 57.8 billion, France - 54.2 billion, Italy - 42.7 billion, the United Kingdom - 37.7 billion, Germany - 36 billion dollars, Asia and Oceania - 183.1 billion dollars from tourists (China - 37.2 billion). The American region - \$ 171.3 billion (US - \$ 96.7 billion). Global cities make up 13 of the 20 most popular destinations for international tourism. This shows that tourism is one of the conditions for the formation of a global space of communication, which allows to realize the concept of "soft power" aimed at the development of relations in the human sense.

According to the World Travel and Tourism Council, tourism is expected to grow by an average of 4.4% per year by 2020. The highest growth rates are expected in Asia and the Pacific, while in Europe and America they will be lower than global average. With the arrival of tourists, the share of these two regions will decrease, and at the same time, tourism revenues will reach 2 trillion in 2020. It is expected to rise to USD. Also, tourism costs per trip will increase from \$ 707 to \$ 1,248 [11].

If we talk about tourism as a tool of public diplomacy, we can express a positive opinion on the development of this type of tourism diplomacy. Tourism diplomacy is a means by which a country can inform the world about itself.

According to KI Kosachev: "Success is achieved only by people who have access to all available resources: language, education, tourism, national cuisine, cinema, brands".

The development of the global tourism market and the active formation of the market of tourist areas are among the issues discussed in direct international relations. That is why every tourist area (whether urban or country) strives to take a special place in the minds of potential consumers (investors, tourists), to attract investment and tourists for a long time.

According to A. Savoysky, tourism diplomacy is a tool for coordinating and providing tourism services, providing information and advertising, implementing foreign policy to bring hotel and restaurant services in line with international standards [12].

Tourism diplomacy is essentially economic and is now increasingly carried out by the methods of public diplomacy. It should be noted that one of the modern ways to implement the concept of "soft power" of competition is to develop the brand. Brands of the region are becoming an integral part of the tourism industry. They are emotionally attractive to tourists. The practice of tourism development shows that advertising campaigns not only increase the recognition of the place, but also completely change its image, which attracts millions of tourists and investors.

Today, many countries and cities allocate special budgets to enhance their image. For example, Singapore spent \$ 60 million a year, Malaysia \$ 150 million, London \$ 40 million in 2003-2004, and in 2006 New York City spent \$ 9 million from the city budget to fund a marketing agency. This will ensure that the cities attract more tourists. In 2009, the city agency's budget was \$ 38.7 million. Of this, 18.9 million was allocated from the city budget. The increase in funding has allowed New York to increase the number of tourists visiting the city by 50 million (international and domestic tourism) [13].

Conclusion. Thus, the factor of tourism plays an important role in the system of international relations, and countries are effectively using the tool of "soft power" in the pursuit of their political, economic, cultural and social interests. Therefore, it is no coincidence that in the development of international relations, special attention is paid to tourism.

The tourism factor is also very important in the integration of Uzbekistan into the world community. This is because issues that are not resolved by political means can be resolved through tourism and public diplomacy. All this creates the basis for friendly partnership and cooperation between the states.

References

1. Reshetnikov, D.G. International tourism in the system of foreign trade of Belarus: a tutorial / D.G. Reshetnikov. - Minsk: BSU, 2004. - p. 194
2. Abramov, V.L. World Economy: Textbook / V.L. Abramov. - M.: Dashkov and K, 2009. —p. 312.
3. Alexandrova A.Yu. International tourism. - SPb. 2012. --- 169 p.
4. Tourism Highlights / WTO, 1999, p. 3.
5. STATE PROGRAM on the implementation of the Action Strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 in the "Year of Active Investment and Social Development" <http://invest-in-uzbekistan.org/wp-content/uploads/Prilozhenie-1-uzb.pdf>

6. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 939 of November 23 <https://lex.uz/docs/3422680>
7. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-2883 dated April 12, 2017 <https://lex.uz/docs/3165013>
8. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5611 of January 5, 2019 <https://lex.uz/docs/4143188>
9. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. 4861 of December 2, 2016 <https://lex.uz/docs/3077025>
10. Joseph S. Nye. Soft Power. The Means to Success in World Politics. Cambridge, 2004. p. 5.
11. Ilkhamova Z. Tourism: its impact on the country's economy. 07/30/2017 Number: No. 7 (115) - 2017.
12. Savoisky A. Economic diplomacy of modern Russia in relation to the United States in the international arena. M., 2011. p. 78.
13. Nikiforova G. Yu., Mazurenko A. V. Branding and public diplomacy as factors of sustainable development of a territory in the context of globalization // Problems of modern economics. 2013. No. 2 (46).

UDK: 1.323/327 (575.1)

KADRLAR KASBIY SIFATINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOY JIHATLARI (TEMIR YO‘L SOHASI MISOLIDA)

A. G. Gulmurodov

O‘zbekiston milliy universiteti

Annotatsiya. Maqolada jamiyat iqtisodiy, ijtimoiy barqarorligini ta‘minlash va ijtimoiy taraqqiyotga erishish ko‘p jihatdan soha bo‘yicha tayyorlanayotgan kadrlarning bilimi, ko‘nikmasi, malaka va kasbiy kompetensiyalariga bog‘liqligi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, maqolada har bir soha rivojiga ta‘sir etuvchi ijtimoiy omillar mavjudligi qayd etilib, ularning obyektiv va subyektiv xususiyatlari ko‘rsatilgan. Bunda ijtimoiy omillarni tadqiq etilib, sohada faoliyat olib borayotgan mutaxassis kadrlarning salohiyatini o‘rganishning o‘ziga xosliklari bayon etilib, temir yo‘l sohasida faoliyat olib borayotgan kadrlarning kasbiy sifatlarini tahlil etilgan. Bunda kadrlarni o‘qitish, xodimlarning malakasini tadqiq etish, ularni yanada rivojlantirish va takomillashtirish kabi dolzarb masalalar ko‘rsatilib, kadrlarning professionallik darajasi korxonalar, tashkilot, muassasalar faoliyati samaradorligiga ta‘sir masalalari o‘rganilgan. Bundan tashqari temir yo‘l sohasida faoliyat olib borayotgan jamoalar faoliyatidagi o‘zaro munosabatlar, korporativ madaniyat, temir yo‘l transport tizimida kadrlarni tayyorlashning strategiyasi kabilar ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: faoliyat, jamoa, xodimlar malakasi, optant faza, adept faza, moslashuv fazasi, internal fazasi, hurmat fazasi, murabbiylik va ustozlik fazasi, kasbiy yo‘naltirish, kompetensiya.

Социальные аспекты повышения профессионального качества (на примере железнодорожного сектора)

Аннотация. В статье показано, что обеспечение экономической и социальной стабильности общества и достижение социального развития во многом зависит от знаний, навыков, квалификации и профессиональных компетенций персонала, прошедшего подготовку в данной области. В статье также отмечается наличие социальных факторов, влияющих на развитие каждой отрасли, и показаны их объективные и субъективные характеристики. Рассмотрены социальные факторы, описаны особенности изучения потенциала специалистов, работающих в данной сфере, проанализированы профессиональные качества персонала, работающего в железнодорожной отрасли. Освещены такие актуальные вопросы, как подготовка кадров, исследование квалификации персонала, их дальнейшее развитие и повышение, а также влияние уровня профессионализма персонала на эффективность предприятий, организаций и учреждений. Кроме того, обсуждаются взаимодействие команд, работающих в железнодорожной отрасли, корпоративная культура, стратегии обучения в системе железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: деятельность, команда, квалификация персонала, фаза выбора, фаза адепта, фаза адаптации, внутренняя фаза, фаза уважения, фаза коучинга и наставничества, профориентация, компетенция.

Social aspects of professional quality improvement (on the example of the railway sector)

Abstract. The article shows that ensuring the economic and social stability of society and achieving social development largely depends on the knowledge, skills, qualifications and professional competencies of personnel trained in this area. The article also notes the presence of social factors affecting the development of each industry, and shows their objective and subjective characteristics. Social factors are considered, the features of studying the potential of specialists working in this field are described, the professional qualities of personnel working in the railway industry are analyzed. It highlights such topical issues as personnel training, research of personnel qualifications, their further development and improvement, as well as the impact of the level of personnel professionalism on the efficiency of enterprises, organizations and institutions. In addition, the interaction of teams working in the railway industry, corporate culture, training strategies in the railway transport system are discussed.

Keywords: activity, team, personnel qualifications, selection phase, adept phase, adaptation phase, internal phase, respect phase, coaching and mentoring phase, career guidance, competence.

KIRISH

Globalashuv va jamiyatning axborotlashuv sababli har bir korxonada ishchisi o'z sohasiga taalluqli bo'lgan tezkor axborotga ega bo'lishdan tashqari uning qabul qilib, o'z vaqtida va samarali ravishda tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi, bir so'z bilan aytganda axborotlarni eksteremal darajada o'zlashtirish lozimligi talab etilmoqda. Bu esa o'z navbatida ish-xodimlardan iborat mehnat jamoalarining rivojlanishiga dinamik ta'sir ko'rsatmoqda. Bu dinamik ta'sirni ijobiy tomonga o'zgartirish va ularning salbiy ta'siridan asrash masalasini o'rganish esa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, 2020 yilda dunyoda ro'y bergan COVID-19 pandemiyasi ko'plab sohalarda bo'lgani kabi temir yo'l soha ishchi-xodimlari faoliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatganligini qayd etish joiz. Bu esa o'z navbatida temir yo'l sohasini yanada tubdan takomillashtirish, sohada faoliyat olib borayotgan xodimlarni har tomonlama ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy masofani saqlagan holda ishlash, ularning salomatligini asrash, sohada tibbiy xizmatni kuchaytirish, texnika xavfsizligi va sanitariya-gigiena qoidalariga amal qilgan holda faoliyat olib borish, soha xodimlari daromadlarning keskin tuzib ketishini oldini olish kabi masalalarni yanada dolzarblashtirdi. Keyingi vaqtlarda ro'y bergan voqea va hodisalar dinamikasi barcha sohalarda bo'lgani kabi temir yo'l sohasini ham keng tadqiq etish va tayyorlanayotgan kadrlar malakasini oshirishga nisbatan ehtiyoj yuqori ekanligini ko'rsatdi. Aynan shu talab va ehtiyojlardan kelib chiqqan holda temir yo'l sohasida ham bugungi kunda mamlakatimizda tub islohotlar amalga oshirilib, ixtisoslashtirilgan oliy ta'lim muassasalari tashkil etilib, ularning faoliyatini takomillashtirish borasida bir qator vazifalar belgilanib, amalga oshirib kelinmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 maydagi "Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4703-sonli Qarorida ko'rsatilgan:

- "transport sohasi ehtiyojlaridan kelib chiqib, mehnat bozoridagi raqobatbardosh oliy ma'lumotli mutaxassislar va ilmiy-pedagogik kadrlarni, shuningdek, ommaviy kasb mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- transport sohasini rivojlantirishning dolzarb masalalari bo'yicha fundamental, amaliy va innovatsion izlanish va tadqiqotlar olib borish, ularning natijalarini, shu jumladan raqamli va boshqa zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;
- transport sohasi uchun kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini yaratish, tizimdagi akademik litsey hamda sohaning professional ta'lim muassasalari ta'lim dasturlarining uzluksizligi va uzviylikini ta'minlash;
- o'quv jarayonida nazariy tayyorgarlikning amaliyot bilan uzviy bog'liqligini ta'minlash maqsadida transport sohasidagi tashkilotlar bilan birgalikda talabalarning amaliyotlarini tegishli soha tashkilotlarida tashkil etish, bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash bo'yicha maqsadli hamkorlikni yo'lga qo'yish"[1] kabi vazifalar shular jumlasidandir.

Bu borada davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev "...biz O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'yg'an ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya bilan erisha olamiz. Buning uchun, avvalambor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur"[2] - deya ta'kidlab, sohada ilm-ma'rifat va innovatsiyalarni joriy etish hamda strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashning dolzarb ahamiyat kasb etayotganligiga alohida e'tibor qaratish lozimligini uqtiradilar.

O'zbekistonda so'nggi yillarda yosh kadrlarni ilmiy salohiyatini oshirishga bo'lgan munosabat pozitiv tomonga o'zgarib, bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar ko'lami kengayishi bilan birga,

ko'rilayotgan chora-tadbirlar natijasida ilm-fan va ta'limda ko'plab o'zgarishlar sodir bo'layotganligini ko'rsatish.

Mazkur jarayonda retrospektiv va qiyosiy tahlil, faoliyat mahsulini o'rganish, kuzatuv, hujjatlarni o'rganish kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida temir yo'l tizimida tayyorlanayotgan kadrlarning kasbiy sifatlariga ta'sir etuvchi omillar tashkil etadi.

Inson resurslari jamiyatning ishlab chiqarish kuchlarining eng qimmatli va muhim qismidir. Ular ishlab chiqarish vositalarini yaratadilar va harakatga keltiradilar, ularni doimiy ravishda takomillashtiradilar. Umuman olganda, har bir tashkilotning faoliyati xodimlarning malakasiga, ularni joylashtirish va ulardan foydalanishga bog'liq bo'lib, ko'pgina rivojlangan davlatlar xususan, Yaponiyada kadrlar masalasiga sosiolog olim A.Xolbekov o'zining "Boshqaruv sosiologiyasi" qo'llanmasida quyidagicha ifodalaydi: "...Yaponiya ulkan yutuqlarga asosan juda muhim bo'lgan birgina faoliyat sohasi, ya'ni boshqaruv sohasidagi yangiliklar evaziga erishdi. Yapon menedjerlari boshqaruv faoliyatidagi eng muhim omil hammadan ham tezroq va yaxshiroq tarzda kadrlarga, odamlarga muvaffaqiyatning bosh zahirasi sifatida munosabatda bo'lish zarurligini hammadan tezroq va yaxshiroq tushunib yetdilar. Aynan shu narsa eng muhim kapital ekanligini, uni qadrlash zarurligini isbotladilar" [3].

Yosh mutaxassis shaxsining professional bo'lib shakllanish uchun ma'lum bosqichlarni bosib o'tish lozim. Ushbu bosqichlar fanda "faza" lar deb atalib, ularga quyidagilar kiritilgan: optant (lotincha «optatio» – tanlash) fazasi; adept (lotincha «adeptus» – erishganlik) fazasi; moslashuv fazasi; internal fazasi (lotincha «internus» – ichki); mohirlik fazasi; hurmat fazasi; murabbiylik va ustozlik fazasi [4].

Professional sifatida shakllanish jarayonining "optant", ya'ni "tanlash" fazasida inson kasb tanlash yoki kasbni o'zgartirish muammosiga duch keladi. Ushbu fazani boshqa fazalar singari aniq bir vaqt chegarasi bilan belgilab bo'lmaydi. Bu har bir shaxsning individual xususiyatlari, turmush tarzi, shart-sharoitlariga bog'liq bo'lishi mumkin. Misol uchun kam ta'minlangan oilalarning farzandlari yoki mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari o'smirlik davridanoq o'zlarining kelajaklari haqida jiddiy fikr yurita boshlaydilar. Bu esa, albatta, ularning moddiy jihatdan qay darajada ta'minlanganliklariga bog'liq bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Aksincha, ota-onalari g'amxo'rlikiga odatlanib qolgan o'smirlarda esa oliy o'quv yurtlarida ta'lim olish jarayonida hayotiy va o'quv-kasbiy maqsadlarni tanlashida ushbu masalaga mas'uliyat bilan yondashmaslik holatlarini kuzatish mumkin.

Ikkinchi - "adept" fazasida inson tanlagan kasbiga berilgan, uni to'liq o'zlashtirgan (talabalar, tinglovchilar va boshqalar) bo'ladi. Kasbning qanday ekanligiga qarab, ushbu bosqich ko'p yillik yoki qisqa davrli (masalan, shifokorlik yoki haydovchilik kasbini egallash jarayoni) bo'lishi mumkin.

Uchinchi - "moslashuv" fazasida o'quv yurtida u yoki bu mutaxassisni tayyorlash jarayoni qanchalik yaxshi tashkil etilgan bo'lmasin, u ishlab chiqarish jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri mos kelavermasligi mumkin. Shuning uchun yosh mutaxassis xulqi, hayot tarzi, odatlarini yaxshilik tomonga yo'naltirishi lozim bo'ladi.

Ko'plab kasblarda faoliyat ko'rsatish jarayoni bir holda kechavermaydi. Bu xilma-xil vaziyatlar, shart-sharoitlar bilan bog'liq. Natijada yosh mutaxassisdan fikrlash qobiliyatini yanada o'stirish, kasbiy faoliyatga noodatiy talab qilinadi. Bu jarayonda mehnat jamoasi a'zolarining bir-birini qo'llab-quvvatlashi talab etiladi. Bunday tadbir, albatta rahbarning nazorati ostida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchi - "internal" fazasidagi mutaxassis tajribali, o'z ishini sevib, xizmat vazifalarini ishonchila mustaqil bajara oladi. Bunday tadbirkorlik uning hamkasblari tomonidan ham e'tirof etilib kelinmoqda. Natijada jamoaning ma'naviy muhitiga ijobiy ta'sir o'tkazilgan bo'ladi.

Beshinchi - "mohirlik" fazasida mutaxassis eng oson vazifalarni ham, hamkasblari bajarish imkoniyatiga ega bo'lmagan eng murakkab vazifalarni ham bajara oladi. U professionallik sohasida universalligi, malakasi, maxsus sifatleri bilan ajralib turadi.

Oltinchi - "hurmat" fazasida mutaxassis o'z ishining ustasi, professional doirada, hattoki, undan tashqarida ham (masalan, tarmoq, tarmoqlararo va mamlakat miqyosida) yaxshigina obro'ga ega bo'lgan shaxs hisoblanadi. Bunday mutaxassis tanlagan kasbi doirasida qabul qilingan attestasiya talablari asosida biror yuqori kvalifikatsion malakaviy ko'rsatkich (unvon, ilmiy daraja, razryad, kategoriya)ga ega bo'ladi. Maxsus mutaxassislik "chig'ira"dan o'tgan shaxslarning fikri hamkasblari va boshliqlari o'rtasida hisobga olinib boshlanadi.

Yettinchi - "murabbiylik" va ustozlik fazasi keng ma'noli tushuncha. Murabbiylik faxrli vazifa. Murabbiy doimo o'zi erishgan natijalarni shogirdlariga yetkazishga harakat qiladi. Shu ma'noda kasbiy sohada ham murabbiylik masalasiga ham alohida e'tibor berilsa ko'pgina muammolar o'zining to'g'ri yechimini topgan bo'lardi.

Muxtasar qilib aytganda, qisqacha tavsif berilgan ushbu fazalarni muvaffaqiyatli bosib o'tgan har bir kasb egasi haqiqiy professional, ya'ni o'z kasbining mohir ustasi, - deb atash mumkin. Hozirgi kunda

har bir sohani, yetuk professional kadrlar bilan ta'minlash borasida yetarli shart-sharoitlar yaratilganligiga qaramay, bu sohada ham muammolar yo'q emas. Masalan, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini oshirishda professional rahbar kadrlarning o'rni beqiyos. Binobarin, kasb tanlash jarayonida har bir kishining o'z salohiyati, imkoniyati va qobiliyati doirasida biror kasb egallashga intilishi tabiiydir. Har bir insonning har qanday kasbda ishlashga layoqatli emasligi tushunarli hol, chunki kerakli jismoniy va psixik xususiyatlarga ega bo'lish zarur[5]. Biroq ko'pchilik tomonidan hozirgacha tushunilmagan aksioma ham bor. Kishilarning eng ko'p qismi o'z qobiliyatlari va xususiyatlariga mos keladigan kasblarda band bo'lsalargina, butun millatning ishlab chiqarish samaradorligi eng yuqori darajaga erishishi mumkin [6]. Bu masalani hal qilishda kasbiy yo'naltirish va kasbiy tanlash jarayonining ahamiyati beqiyosdir. Masalan, tegishli manbalar [7] shuni ko'rsatadiki, ishdan bo'shshga qaror qilgan mutaxassisning ishlab chiqarish samaradorligi bir oy davomida 10-15%ga, ishdan bo'shsh davrida esa 30-40%ga pasayadi. Xuddi shunday holatni ishga yangi qabul qilingan mutaxassisda ham kuzatish mumkin. Kadrlarning bunday o'zgaruvchanligi iqtisodiyotga jiddiy zarar yetkazadi. Birgina shu muammoni hal qilish orqali ham iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin bo'ladi.

Shu bilan birga, jamoaning faoliyatiga o'zaro munosabatlarda "yashirin"likning mavjudligi ta'sir ko'rsatishi mumkin. U jamoa manfaatidan alohida a'zolar manfaatini ustun qo'yish, biron-bir vazifani bajara olishga qodir yoki qodir emasligiga qaramasdan lavozimga qo'yish, mukofotlashlarda faqat birlarini ko'rsatish kabilarda ifodalanadi. Korxonada samaradorlikni ta'minlashda o'zaro munosabatlar madaniyati quyidagi malaka va ko'nikmalar bilan bajariladi:

- hamkorlik davomida o'zaro hurmatni saqlash, yuzaga keladigan kasbiy muammolarni o'z vaqtida hal etish;

- jamoa a'zolarini ishontirish, shaxsiy namuna orqali ta'sir ko'rsatish;

- kasbdoshlarning qadriyatlarini hurmat qilib, mehribonlik ko'rsatish;

- xizmatdoshlarga samimiylikni, ular haqida qayg'urishini, ularga yaxshilik tilashini namoyish qilishi va shu kabilar.

Jamoalarda umumiy muvaffaqiyatga erishish davomida ifodalanadigan qiyinchiliklar tufayli mehnat va umumijtimoiy omillar ta'sirida o'zaro munosabatlarning xarakteri xulq strategiyasiga ta'sir etadi. E.Meyo boshchiligidagi tadqiqot guruhi mehnat unumdorligiga nafaqat texnik va iqtisodiy, balki ijtimoiy-psixologik omillar (guruhning birlashishi, menejment bilan munosabatlar, ish joyidagi qulay muhit, ish joyidan qoniqish va boshqalar) ham ta'sir qilishini isbotladi[8].

Boshqarilayotgan korxonada, muassasa yoki tashkilot a'zolari rioya etadigan fikrlar, mulohazalar, xulq-atvor va xatti-harakatlar namunalari, kayfiyat, ramzlar va boshqalarni qamrab oladi. Bugungi kunda yapon kompaniyalari eng rivojlangan korporativ madaniyatga egaligi ta'kidlanadi. Xususan, butun dunyoga mashhur "Toyota" kompaniyasida ma'muriyat va korxonada ishchilari o'rtasidagi uyg'un munosabatlar asosiga "Beshikdan qabrgacha Toyota bilan" konsepsiyasi qo'yilgan. Uning xususiyatlari: a) "bir umrli yollanish;" b) turar joy bilan ta'minlash, ya'ni bo'ydoq ishchilarga yotoqxonalar berishdan tortib yosh kelin-kuyovlarga kvartiralar berish, bolali oilalarga kompaniyaning o'zida ishlab chiqarilgan yig'ma uylarni sotish; v) uy-joylar sotib olish uchun kreditlar ajratish, kiyim-kechak va oziq-ovqat mahsulotlari bilan arzonroq narxlarda ta'minlash; g) imtiyozli tibbiy xizmat ko'rsatish; d) bo'sh vaqtni tashkil etish (jo'r bo'lib qo'shiq aytish, sport seksiyalari, turizm va h.k.). Albatta, bu kabi tadbirlar malakali ishchilar va xizmatchilarni kompaniyaga mustahkam bog'lashga xizmat qilib kelmoqda.

"Toyota" kompaniyasi rahbarlik siyosatining qoidasi quyidagicha: "Boshqaruvning eng muhim - bu odamlar bilan munosabatlar muammosidir. Odamlar, mahsulot va pul - biznesning eng asosiy elementlari, lekin odamlar - eng muhimi. Nafaqat boshqaruv, balki biznesning har qanday jihati odamlar jamoasidagi yaxshi o'zaro munosabatlarga bog'liq" [9]. Demak, yapon kompaniyalarining bu kabi erishgan muvaffaqiyatli tajribalarini temir yo'l sohasiga ham joriy etish, fikrimizcha soha rivoji uchun muhim yutuq va natijalar olib kelishi mumkin, deb hisoblaymiz.

Kasbiy rivojlanish xodimni ishlab chiqarish muammolarini hal qilish, mehnat funksiyalari va martaba imkoniyatlarini bajarish uchun tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bugungi kunda kadrlarni rivojlantirish va o'qitish har qanday tashkilot o'z faoliyati va rivojlanishi davomida duch kelishi mumkin bo'lgan muammodir. Har bir korxonada turli xil o'quv kurslari va dasturlarining tashkil etilish sifati va miqdori turlicha. Kadrlar tayyorlash va rivojlantirish sifati va miqdoriga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- tashkilot tashqi muhitidagi o'zgarishlar (texnologik taraqqiyot, yangi qonunchilik va talablar);
- tashkilotdagi ichki o'zgarishlar (ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish);
- malakali kadrlarning yetishmasligi;
- martabaga ko'tarilish va martabaning o'sishi uchun imkoniyat;

- o'qituvchilarning malakasi va kasbiy mahorati.

Ba'zi tashkilotlar kadrlar tayyorlash va takomillashtirish jarayoniga sust tarzda yondashadilar. Ushbu tashkilotlarda o'quv dasturlari rejalashtirilmagan va ularning strategik maqsadlariga mos kelmaydigan tarzda joriy etilmoqdaki, natijada esa ishlab chiqarish samaradorligi pasayib, ishchi-xodimlarning kasbiy qoniqish darajasi negativ xarakter kasb etmoqda.

Temir yo'l transport tizimida kadrlar strategiyasining maqsadi ko'proq ishlarning kamroq sonda bajarilishini ta'minlashdir. Ushbu maqsadga erishishning istiqbolli usuli bu ishchi-xodimlarning kasbiy mahoratini oshirish asosida ishlab chiqarishni tarkibiy qayta qurishdir. Korxonada xodimlarning kasbiy saviyasini oshirish uchun zaxiralar mavjud bo'lib, bunda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini keng joriy etish;
- ishlab chiqarishning texnik darajasining oshishi, uni axborotlashtirish va kompyuterlashtirish;
- ish sifati uchun mas'uliyatni kuchaytirish;
- muammosiz tashish va uni ishlab chiqarishning quyi pog'onalariga topshirish bilan bog'liq [10].

Bugungi kunda temir yo'l transport tizimida:

- sozlovchilar va ta'mirlash ustalari;
- murakkab uskunalar bilan ishlaydigan ishchi-inspektorlar;
- kompyuter uskunalarini ishlatadigan va ularga xizmat ko'rsatadigan kadrlarga ehtiyoj tobora

oshib bormoqda.

Shu boisdan ham ushbu kadrlarni tayyorlash va rivojlantirish tizimi ma'lum ishlab chiqarish xususiyatlariga bog'lagan holda olib borish, xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishga, xodimlarning salohiyatiga mos keladigan maqsadli axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, birinchidan kadrlar tayyorlash va rivojlantirish tizimi doimiy rivojlanib boruvchi tashkilot prinsipiga muvofiq shakllantirilishi lozim. Negaki, to'g'ri tashkil etilgan tizimning kafolati ishlab chiqarilgan jarayonda olingan bilim va ko'nikmalardan foydalangan holda innovasion texnologiyalarni joriy etish, bozor iqtisodiyotidagi o'zgarishlarga javob beradigan raqobatbardosh kadrlar adaptasiyalashuvi jarayonlarining samarali kechishiga yordam beradi. Bu esa mehnat bozorida raqobatga bardoshli va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata oladigan kadrlar bilan ta'minlash imkonini yaratadi.

Ikkinchidan, kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish tizimi orqali tashkilot o'z maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshiradi. Bu esa istiqbolda ro'y berishi mumkin bo'lgan muammolarni ijobiy hal qilish imkonini yaratadi. Chunki sohada malakali kadrlar yetishmasligi yoki zarur kasbiy kompetensiyaga ega bo'lmaslik, tashkilot rentabelligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi bilan birga mehnat unumdorligiga ta'sir etib, rivojlanish darajasining pastaytirishi mumkin.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori -<https://lex.uz/docs/4805174>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi "Oliy Majlisga Murojaatnomasi"- <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-oliy-25-01-2020>
3. Xolbekov A.J. Boshqaruv sotsiologiyasi. Toshkent, Akademiya, 2006. – B.23.
4. Климов Е. А. Общая психология. – М., 2001. - С. 434.
5. Айзенк Г. Ю. Структура личности. – Пер. с англ. – СПб.: Ювента. М.: КСП+, 1999. – С. 18.
6. Кекчеев К. Х. Психотехника и выбор профессии. – М., 1922. - С. 5.
7. Крымов В.В., Даниленко Л. А. Профорентация – метод рационального подбора и расстановки кадров. – М., 1978. – С. 10.
8. Шелдрейк Дж. Теория менеджмента: от тейлоризма до японизации / Пер. с англ. под ред. В.А.Спивака. - СПб: Питер, 2001, с. 173-198.
9. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А.Грицанов, В.Л.Абушенко, Ф.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Тереоенко. – МН.: Книжный дом, 2003. -С. 1076.
10. Жирун М.В. Совершенствование социально-профессиональной структуры персонала железнодорожной отрасли. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Саратов, 2003.

UDK: 1.323/327 (575.1)

**O‘ZBEKISTON JAMIYATIDA IJTIMOY HAYOT SOHALARINING O‘ZGARISHIDA
INSON RESURLARINI RIVOJLANTIRISH JARAYONLARI (oliy ta’lim faoliyati misolida)**U. X. Bo‘tayev¹, O. N. G‘aniyev²,¹*O‘zbekiston milliy universiteti*²*O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazi**usmonuz@mail.ru, oybekg@yahoo.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Jamiyat rivojlanishi to‘g‘risidagi yangicha ilmiy nazariy qarashlar va g‘oyalar hamda O‘zbekistonda ijtimoiy hayot sohalarining o‘zgarishida inson resurslarini rivojlantirish jarayonlari tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada inson resurslarini rivojlantirishda oliy ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar va ularni amalga oshirish mexanizmlari keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Jamiyat, davlat, shaxs, ijtimoiy hayot, ilmiy qarashlar, oliy ta’lim, inson resurslari, global o‘zgarishlar, uchinchi renessans.

**Процессы развития человеческих ресурсов при изменении социальной жизни в
обществе Узбекистана (на примере деятельности высшего образования)**

Аннотация. В статье анализируются новые научно-теоретические взгляды и идеи на развитие общества, а также процесс развития человеческих ресурсов в трансформации общественной жизни в Узбекистане. В статье также описаны реформы высшего образования в области развития человеческих ресурсов и механизмы их реализации.

Ключевые слова: общество, государство, личность, социальная жизнь, научные взгляды, высшее образование, человеческие ресурсы, глобальные изменения, третий ренессанс.

**Processes for the development of human resources in the change of social life in Uzbekistan's
society (on the example of higher education activities)**

Abstract. This article analyzes new scientific theoretical views and ideas on the development of society, as well as the process of human resource development in the transformation of social life in Uzbekistan. The article also describes the ongoing reforms in the field of human resources in higher education and the mechanisms for their implementation.

Keywords: society, state, individual, social life, scientific views, higher education, human resources, global change, third renaissance.

Davlatimiz rahbari O‘qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan soha vakillariga yo‘llagan tabrik nutqida ta’kidlaganidek, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir deb bejiz aytmagan edi[1]. Albatta bu qarashlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning asarlarida jamiyat rivojlanishi to‘g‘risida yangi nazariy va konseptual yondoshuvning ilmiy asoslari ishlab chiqilganligi bilan asoslanadi. Jamiyat rivojlanishi to‘g‘risidagi yangicha ilmiy nazariy qarashlar va g‘oyalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlarida[2], shuningdek uning “Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir”, “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” asarlarida uning ilmiy asoslab berganligini ko‘ramiz. Jamiyat rivojlanishi to‘g‘risidagi yangi nazariy g‘oyalar jamiyat rivojlanishi bo‘yicha mavjud bo‘lgan an’anaviy qarashlardan tubdan farq qiladi. Jamiyat rivojlanishi to‘g‘risidagi qarashlarning yangicha ilmiy asoslarga qo‘yishni taqozo etgan shart-sharoit va omillarni mustaqillik va mustaqil taraqqiyot yo‘lini tanlash, davr va zamon o‘zgarishlari va yangicha talablaridan kelib chiqqan holda to‘g‘ri tushunish va talqin etish mumkin. Demak, mustaqillik va jamiyat taraqqiyoti to‘g‘risidagi qarashlarni o‘zgartirish zarurligi Yangi O‘zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo‘lidan rivojlanishi o‘ziga xos va mos taraqqiyot strategiyani ishlab chiqish bilan bog‘liq bo‘ldi. Mustaqil taraqqiyot mamlakatni o‘z negizida rivojlanishini ta’minlash uchun tegishli shart-sharoit va omillarni yaratib berishi bugungi kunning dolzarb vazifasi sifatida qo‘yildi.

Global o‘zgarishlar davrida ta’lim-tarbiyaga ehtiyoj ortib boradi. Chunki hayot o‘zgarish sur’atlari tezlashadi. Bu bir tomondan, turli xalqlar hayot sohalarida imkoniyat doirasida umumiy jihatlarni, qulayliklarni yaratib bersa, ikkinchi tomondan axborot makoni kengayadi. Turli maqsad va manfaatlarga yo‘naltirilgan har xil g‘oya, qarashlar, uni targ‘ibot qilish texnologiyalari, ijtimoiy ong va tafakkuriga ta’sir ko‘rsatish maqsadida “jozibador”ligini oshirgan holda samaradorlikka erishish uchun harakat qiladi. Bundan asosiy maqsad esa inson resurslarini rivojlantirish bo‘ldi.

Bizga ma'lumki, ta'lim insonning ma'naviy va intellektual ehtiyojlarini va qobiliyatini shakllantirishga ta'siri nuqtai nazaridan uni o'zaro bog'liq uch: shaxs, davlat va jamiyat nuqtai nazaridan qarab chiqish qabul qilingan.

Birinchisi, shaxsiy darajada – bu insonning o'zligini to'la namoyon qilish, intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatidir. Shu bilan birga ta'lim umumiy va kasb bilimlarini egallashga ham xizmat qiladi. Bilimli inson ma'naviy jihatdan boy, uning hayoti faqat moddiy qadriyatlardangina iborat emas. Ta'lim shaxsga o'zining ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, hayotini to'laqonli va uyg'un qilish imkonini beradi.

Ikkinchisi, davlat darajasida shuni ta'kidlash kerakki, davlat mamlakat intellektual salohiyatini rivojlantirishdan manfaatdor. “Bilimlar iqtisodiyoti” davrida ta'lim iqtisodiy rivojlanish va milliy boylikni jamg'arishning eng muhim tarkibiy qismiga aylandi. Aholining ma'naviy boyligi mamlakatda huquqiy madaniyatni shakllantiradi, shuningdek xalqning erkin, demokratik, huquqiy davlatda yashash va mehnat qilish, o'z huquqlari va erkinliklarini anglash, ulardan o'zining hamda davlat va jamiyatning manfaatlari yo'lida foydalanishga ko'maklashadi.

Uchinchisi, jamiyat darajasida ta'lim alohida global ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bu jamiyatni taraqqiy ettirishning qudratli omilidir. Jamiyatning intellektual rivojlanishi – ijtimoiy taraqqiyotning asosidir. Taniqli amerikalik iqtisodchi T. Stouner aytganidek: “Iqtisodiyotning sanoat rivojlanishidan keyingi davrida bilim yer, mehnat va kapital o'rnini bosib, zamonaviy ishlab chiqarish tizimlarining eng muhim asosiga aylandi” deb ko'rsatishi bejis emas edi[3].

Shu sababli bo'lsa kerak, ekspertlarning hisoblab chiqishlariga ko'ra, hozirgi davrda jismoniy kapital ulushiga jahon bo'yicha o'rtacha milliy boylikning 16,0 % to'g'ri keladi. Ayni paytda milliy boylikda inson kapitalining ulushi 64,0 %, tabiiy kapitalning ulushi 20,0 % ni tashkil qiladi. Hatto, iqtisodiy rivojlanish darajasi ortishi bilan inson kapitalining milliy boylikdagi ulushi ortib boradi. Germaniya, Shveysariya va Yaponiyada mazkur salmoq 80,0 % ga yetgani xuddi shundan dalolat beradi. Jahon hamjamiyati va alohida davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi strategiyasida ta'limga insonni rivojlantirish konsepsiyasining eng muhim tarkibiy qismi sifatida yondashiladi. Siyosiy jihatdan bu vazifalarni planetar miqyosida “aqliy markazlar / institutlar” bajarib keladi. “XX asrning 90-yillarida birgina Vashingtonda yuzga yaqin tahliliy markazlar mavjud bo'lgan” [4]. 2000-yildan so'ng, umuman, dunyoda tahliliy faoliyatga ehtiyojning o'sishi kuzatildi. Bunga misol tariqasida tahlil markazlarining umumiy soni 4,5 mingga yetganligini[5], 2009-yilning oxirlariga kelib esa ularning soni 5,5 mingtani tashkil etganini ko'rsatish mumkin[6]. Ularning faoliyat ko'lami, moliya manbalari hamda vazifalari bir-biridan farqlanadi. Ayrimlari ham ichki ham tashqi siyosatning muayyan sohalariga, boshqalari esa ma'lum bir mintaqa muammolarini o'rganishga ixtisoslashgan. Misol uchun, AQSH “aqliy markazlari” faoliyati ikki xil yo'l bilan – xususiy tartibda hamda hukumat muassasalari orqali tushadigan mablag'lar hisobiga moliyalashtiriladi[7]. Amerikalik professor Donald Eybelson aqliy markazlarning vujudga kelishiga munosabat haqida fikr bildirar ekan, ikki qutbli dunyoda AQSH gegemon davlatga aylanishi munosabati bilan Vashington oliy rahbariyati yuksak mas'uliyatning yuqoriligini his etib, yaxlit va asoslangan milliy xavfsizlik siyosatini ishlab chiqishda yordam bera oladigan aqliy markazlarning intuitiv va kompetentligiga muhtoj bo'lganligi sababli[8] aqliy markazlar rivojlandi, deb ta'kidlaganli bugun barcha davlatlar uchun inson kapitalini rivojlantirish lozim ekanligini yana bir bor ko'rsatdi.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimida, xususan oliy ta'lim sohasida davlat siyosatida tub o'zgarish sodir bo'ldi. Bu albatta ijobiy siyosiy jarayon deb qarashimiz lozimligini bildirdi va bu bir qancha amaliy qadamlar tashlandi.

Birinchi qadam. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi farmonida ijtimoiy sohadagi, xususan, ta'lim va ilm-fan sohalarini takomillashtirish borasida qator vazifalar belgilangan. Bundan ko'zlangan maqsad esa, ta'lim muassasalarining faoliyatini tubdan takomillashtirishning uzoqqa mo'ljallangan strategiyasi bo'ldi.

Ikkinchi qadam. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi” PQ-2909-son Qarori. Mazkur qaror bilan “2017-2021-yillarda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish dasturi”da mamlakatimizda o'quv dasturlarini yanada zamonaviylashtirish, pullik xizmatlar ko'rsatish va moliyalashtirishning qo'shimcha manbalarini izlashda oliy o'quv yurtlarining vakolatlarini kengaytirish yo'li bilan ularning mustaqilligi bosqichma-bosqich rivojlantirib borish edi. Asosiy o'ziga xosligi shunda bo'ldiki, har bir oliy ta'lim muassasasi turdosh xorijiy yetakchi ixtisoslashgan ilmiy-ta'lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy qilish, ilmiy pedagogik faoliyatga chet ellarning yuqori

malakali o'qituvchi va olimlarini jalb etish, professor-o'qituvchi kadrlarning xorijiy oliy o'quv yurtlarida stajirovkalarini tashkil etish, qayta tayyorlash va malakasini oshirish vazifalari belgilandi.

Uchinchi qadam. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori ta'lim tizimidagi islohotlarning mantiqiy davomi bo'ldi. Mazkur qarorning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda 2019/2020 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim muassasalarida "talabning o'zlashtirish darajasi — professor-o'qituvchilar faoliyatini baholashning asosiy mezon" tamoyilini joriy etishning aniq mexanizmlari belgilanib berildi.

To'rtinchi qadam. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmonidir. Mazkur Farmon bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Mazkur konsepsiya O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga qaratildi.

Xususan mazkur konsepsiyaning yana bir o'ziga xos jihati respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education ёки Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1 000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga, shu jumladan O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetini birinchi 500 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish belgilandi.

Beshinchi qadam. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabridagi "O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-son Qonunini qabul qilinganligi, mamlakatimiz siyosiy tizimida ta'lim sohasida yangicha ruh berdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu qonunning qabul qilinishi mamlakatimiz ta'lim sohasida yangicha ruh va keng imkoniyatlarni yaratilishiga huquqiy jihatdan zamin yaratdi. Jumladan: *birinchidan*, ta'lim olish shakllarining tasnifi kengaytirildi; *ikkinchidan*, Vazirlar Mahkamasi, Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (Ta'lim inspeksiyasi), Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi, shuningdek soha vazirliklari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlari tafsilotlari bilan aniqlashtirildi; *uchinchidan*, ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarining huquqiy maqomiga ko'proq e'tibor qaratilgan; *to'rtinchidan*, davlat ta'lim standartlari va talablari, o'quv jarayoniga o'quv rejalari va dasturlarini, ta'lim sohasiga eksperimental va innovatsion faoliyat ta'limni joriy etish bilan bog'liq masalalar tartibga solingan; *beshinchidan*, davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish reglamentlanganligi shular jumlasidandir.

Oltinchi qadam. Mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabr qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi, 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" PF-6108-son farmonlari hamda 2020-yil 6-noyabrdagi "Ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-son Qarorida istiqbolda O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

- mamlakat taraqqiyoti uchun yangi tashabbus va g'oyalar bilan maydonga chiqib, ularni amalga oshirishga qodir bo'lgan, intellektual va ma'naviy salohiyati yuksak yangi avlod kadrlarini tayyorlash, ta'lim tashkilotlari bitiruvchilari zamonaviy kasb egalari bo'lishlari uchun ularda zarur ko'nikma va bilimlarni shakllantirish;
- dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, darslik va o'quv qo'llanmalarini zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarini optimallashtirish;
- ta'lim-tarbiya muassasalarining rahbar xodimlari, pedagog va murabbiylari, professor-o'qituvchilari va ilm-fan sohalarini vakillarining jamiyatimizdagi o'rni va maqomini oshirish, ularning mashaqqatli mehnatini munosib qadrlash va faoliyat samaradorligiga qarab moddiy rag'batlantirish;
- pedagog xodimlarning kasbiy mahorati va faoliyat samaradorligini muntazam oshirib borish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, malaka oshirish tizimini "hayot davomida o'qish" tamoyili asosida takomillashtirib borish;

- ilmiy-tadqiqot va ta'lim xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha xususiy sektorning salmog'ini kengaytirish, hududlarda nodavlat ta'lim tashkilotlarini tashkil etish orqali raqobat muhitini shakllantirish, ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish;
- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda ta'limni boshqarishni avtomatlashtirish va har tomonlama tahlil qilib borish tizimini yaratish, elektron resurslar va masofaviy ta'limni yanada rivojlantirish, ta'lim oluvchilar o'rtasida IT-sohasidagi kasblarni ommalashtirish;
- ilm-fanni iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylantirish, ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish, iqtidorli yosh olimlarning innovatsion faoliyatini rag'batlantirish, mavjud ilmiy tashkilotlar salohiyatini yanada mustahkamlash va rivojlantirish;
- ta'lim tizimiga yuqori samarali xalqaro amaliyotni joriy etish, respublika ta'lim tashkilotlarini nufuzli xalqaro reytinglarga kiritish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish[9].

Umuman olganda, mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilinishi ta'limdagi hozirgi muammolarni hal qiladigan, yaqin besh yilda natijasini ko'rsatadigan va keyingi taraqqiyot darajasini belgilab beradigan hamda oliy ta'lim sohasida inson resurslarini rivojlantiruvchi maqsadlar qamrab olingan bo'lib, asosiy maqsad istiqbolda mamlakatimiz ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, jamiyatimizda o'qituvchi va pedagog xodimlar, ilmiy va ijodkor ziyolilarga bo'lgan hurmat-e'tiborni yanada oshirish, ta'lim oluvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirish, ta'lim tizimida xususiy sektor ishtirokini kengaytirish orqali O'zbekistonning Uchinchi Renessansiga ta'lim-tarbiyani takomillashtirish hamda inson resurslarini rivojlantirish asosida erishadi deb o'ylaymiz.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 30 сентябрдаги Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи <https://uza.uz/>
2. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. -56 б.; Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. -104 б; Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.– Тошкент : “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир.– Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018.– 508 б.
3. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технологическая волна на Западе / Под ред. Гуревича П.С. –М.: Прогресс, 1986. - С.24.
4. Erik C. Johnson How Think Tanks Improve Public Policy. [http:// www.cipe.org/e21/priE21.html](http://www.cipe.org/e21/priE21.html)
5. Think Tanks and Trans nationalization of Foreign Policy // US Foreign Policy Agenda. 2002. Vol. 7. No 3., The Leading Public Policy Research Organizations in the World. Philadelphia. 28.07.2010.. - P. 15.
6. <http://gtmarket.ru/news/state/2009/01/12/1888>
7. Бобокулов И.И. Умаров Х.П. Хавфсизлик асослари.– Т.: 2011. - Б.57.
8. Эйбелсон Д. “Мозговые центры” и американская внешняя политика: история вопроса/<http://usinfo.state.gov>
9. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПФ-6108-сон Фармони. <https://lex.uz>

UDK 725.838.011

BO'SH VAQT VA UNDAN SAMARALI FOYDALANISH

F. R. Rustamov

*Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti Buxoro filiali
farruxrustamov7@gmail.com*

Annotatsiya. Bugungi kunda “bo'sh vaqt” va “hordiq” tushunchalari shaxs kamoloti uchun muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Zamonaviy hordiq sanoat va shaharlashuv mahsuli sifatida yangi turdagi hordiq sifatida o'zgarib bormoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyot mehnat unumdorligining o'sishiga va aholi turmush darajasining yaxshilanib borishiga olib keldi. Bu esa ish uchun zarur bo'lgan vaqtni qisqartirdi va bo'sh vaqt miqdorini sezilarli darajada oshirdi. Maqolada “bo'sh vaqt” va uni samarali tashkil etish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Bo'sh vaqt, hordiq, rekriatsiya, erkinlik, mehnat, jamiyat, shaxsiyat.

Free time and more efficient use

Abstract. Today, the concepts of "leisure" and "recreation" are becoming increasingly important for personal development. Modern leisure is evolving as a new type of leisure as a product of industry and urbanization. Scientific and technological progress has led to an increase in labor productivity and an improvement in living standards. This reduced the time required for work and significantly increased the amount of free time. The article talks about "leisure" and its effective organization.

Keywords: free time, leisure, recreation, freedom, labor, society, personality.

Свободное время и более эффективное использование

Аннотация. Сегодня понятия «свободное время» и «отдых» приобретают все большее значение для развития личности. Современный отдых превращается в новый тип отдыха как продукт промышленности и урбанизации. Научно-технический прогресс привел к росту производительности труда и повышению уровня жизни. Это сократило время, необходимое для работы, и значительно увеличило количество свободного времени. В статье рассказывается о «свободном времени» и его эффективной организации.

Ключевые слова: свободное время, отдых, рекреация, свобода, труд, общество, личность.

Mashhur mutafakkir Rene Dekart “Erkinlik va bo‘sh vaqt ... Men bu ikki narsaga shu qadar to‘liq egalik qilaman va ularni shu darajada qadrlaymanki, ularni mendan sotib olish uchun boy odam dunyoda yo‘q”, [2] deb yozgan edi.

Bugungi kunda bo‘sh vaqt tushunchasi zamonaviy sotsiologiyada alohida yo‘nalish sifatida bo‘sh vaqt sotsiologiyasi doirasida o‘rganiladi. U odamlar va guruhlarining bo‘sh vaqtlaridagi hatti-harakatlarini, dam olish (hordiq), o‘yin-kulgi, aloqa, shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini qondirish usullarini o‘rganadi. Hordiq chiqarish, “dam olish sohasi” muassasalari faoliyati, amaliy ma’nodagi u zamonaviy hordiq chiqarish evolyusiyasi va xususiyatlarini, uning mehnat, ijtimoiy tuzilma, oila bilan aloqasi, hayot siklining bosqichlari va yashash usullari (urbanizatsiya), zamonaviy turmush tarzini shakllantirishdagi o‘rnini o‘rganadi.

Zamonaviy hordiq turli xil ijtimoiy guruhlardagi farqlarga qaramay, sanoat va shaharlashuv mahsuli sifatida yangi turdagi hordiq sifatida o‘zgarib bormoqda. Bugungi taraqqiyot imkoniyatlari mehnat unumdorligining o‘shishiga va aholi turmush darajasining yanada yaxshilanib borishiga olib keldi. Bu esa ish uchun zarur bo‘lgan vaqtni qisqartirdi va bo‘sh vaqt miqdorini sezilarli darajada oshirdi. Ish kunining oxirida, ish haftasi, ta’tilda bo‘sh vaqtning konsentratsiyasi mavjud edi, bu boshqa sabablar qatorida yangi hodisani keltirib chiqardi - kuchli dam olish migratsiyasi, ya’ni ta’til va hafta oxiri tushunchasi paydo bo‘ldi. Shahardagi yashash sharoit jamoatchilik aloqalarining susayishiga, shaxsning ijtimoiy va ma’naviy avtonomiyasining oshishiga olib keldi va shu bilan birga dam olish shakllariga ta’sir ko‘rsatadigan iste’mol va madaniyatni ommaviylashtirish jarayonlarini kuchaytirdi. Ishdan keyin dam olish va mehnatga tayyorlanish kabi bo‘sh vaqtni tejashning iqtisodiy funksiyasi, G‘arb sotsiologlarining fikriga ko‘ra, reproduktiv siklni ta’minlaydigan asosiy va eng muhimi, tovarlar va xizmatlarni iste’mol qilishni to‘xtatdi. Dam olishning ijtimoiy funksiyalari turli xil xarakteristikalar orqali ijtimoiy tuzilishning aloqa va ko‘payishi bilan bog‘liq ijtimoiy guruhlarning hordiq chiqarish turlari va shakllari asosida dam olishning madaniyat va madaniyatni iste’mol qilish sohasi sifatida oshganligi qayd etildi.

Dam olishni ilmiy o‘rganish 1920-1930 yillarda boshlangan bo‘lib, birinchi navbatda, boshqa ommaviy so‘rovlarning bir qismi sifatida (masalan, Lind er-xotinlarining "O‘rta shahar" asari, 1925-1929, 1935), so‘ngra alohida ish sifatida (Landberg va boshqa “Shaharlarning hordiq chiqarishi”, 1934) o‘rganilgan. Bunga 8 soatlik ish kuni kiritilishi va ba’zi mamlakatlarda (masalan, 1936 yilda Fransiya kabi) 40 soatlik ish haftasi, haftada ikki kun dam olish va ikki haftalik ta’til berilib, bu bo‘sh vaqt miqdorini keskin oshirdi. Dam olish bo‘yicha tadqiqotlar oqimi Ikkinchi jahon urushidan keyin barcha mamlakatlarda ko‘paydi. 1949 yildan boshlab Fransiyada M. Kaplanning “Amerikada hordiq” (1960), K. Robersning “Bo‘sh vaqt” (1970), “Buyuk Britaniyadagi hordiq va jamiyat” asarlari nashr etildi. 1951 yil Bo‘sh ish o‘rinlari fenomenini o‘rganish boshlandi. Madaniy hordiq chiqarish amaliyoti televizor va boshqa ommaviy axborot vositalarining jadal rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganildi. 1964-1965 yillarda vaqt byudjetlarini o‘rganish doirasida 13 mamlakatning shaharlari (shu jumladan AQSH va SSSR) bo‘sh vaqtdan foydalangan holda qiyosiy xalqaro so‘rov o‘tkazildi. 1969 yildan beri “Jamiyat va bo‘sh vaqt” xalqaro jurnali 1976 yilgacha Pragada, so‘ngra Kvebekda (Kanada) nashr etildi. Empirik ma’lumotlarni to‘plash davrida bo‘sh vaqtni nazariy tushunish (xulq-atvorga ta’sir qiluvchi omillar haqida) mehnat sotsiologiyasi, shaxs sotsiologiyasi, oila va boshqalar kategoriyalarida va Fridmanning tegishli tushunchalari doirasida paydo bo‘ldi. Bo‘sh vaqt sotsiologiyasini sotsiologiya fanining mustaqil tarmog‘i

sifatida shakllanishining yakunlanishi S.R.Parkerning “Bo‘sh vaqt sotsiologiyasi” (1976), “Dam olishning empirik sotsiologiyasi” (1974) kabi nashrlarda o‘z aksini topgan. Bo‘sh vaqtni ijtimoiy institut sifatida ko‘rib chiqish makro yondashuvni talab qildi va u postindustrial iste‘molchi jamiyat tushunchalari mualliflari tomonidan amalga oshirildi va “ommaviy madaniyat” nazariyasi va “bo‘sh madaniyatning sivilizatsiyasi” g‘oyasiga to‘liq kiritilgan. Unga ko‘ra bo‘sh vaqt iqtisodiy rivojlanishning muayyan darajasidan boshlab, mehnatdan ko‘proq avtonomiyaga ega bo‘lib, o‘zini o‘zi ta‘minlaydigan qiymatga aylanadi. “Dam olish sivilizatsiyasi” atamasi va uning boshlanish vaqti haqida munozaralar bo‘lib o‘tdi. Aksariyat tadqiqotchilar zamonaviy jamiyatda bo‘sh vaqtning alohida rolini tan oladilar. Ammo S.Parker singari olimlar bo‘sh vaqtda dam olish mumkin bo‘lgan rivojlangan jamiyat haqida gapirishni afzal ko‘rishadi. XX asrning 80 yillarida “Mehnat - dam olish” mavzusi o‘z dolzarbligini yo‘qotmadi, chunki “mikroprosessor inqilobi” ham mehnat, ham bo‘sh vaqtni o‘zgartiradi. G‘arb sotsiologlari shuningdek, “tanlangan vaqtning inqilobi” tushunchasini taklif qiladilar. Unga ko‘ra jamiyat ham ish vaqtdan, ham bo‘sh vaqtdan foydalanish tabiatini o‘zgartirishi kerak. Bugungi kunda ularning ikkalasi ham insoniylashtirilmagan, vazifa tanlanganlik va foydalanish erkinlik tamoyillarini barcha ijtimoiy vaqtlarga tarqatishdir.

Bo‘sh vaqtning o‘ziga xos ijtimoiy hodisa. Odamlar qadriyatlarni turlicha qabul qiladilar va tasniflaydilar. Bu hayot tajribasiga, ta‘limga, dunyoqarashga bog‘liq. Biror narsaning yoki axloqning qiymatidan qat‘i nazar, inson uchun qadriyat maqomiga ega bo‘lgan hamma narsa turmush tarziga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Vaqtga qiymat sifatida munosabat darhol paydo bo‘lmaydi.

Birinchi marta, ijtimoiy qiymat sifatida, u XIX-asrning iqtisodiy nazariyalarida qayd etilgan. Bu erda u jamiyatning ajralmas xususiyati hisoblanadi. David Rikardo millatning haqiqiy boyligi: eng kam ish vaqtida maksimal boyluk yaratish, ya‘ni jamiyatning haqiqiy boyligi - moddiy ishlab chiqarish jarayonidan bo‘shagan vaqt, odam erkin foydalanishi mumkin bo‘lgan vaqt: qisman mahsulotni iste‘mol qilish uchun erkin faoliyat va qobiliyatlarni rivojlantirish, deb hisoblaydi.

Bo‘sh vaqt - bu mehnat orqali yaratilgan va mehnatdan bo‘sh vaqt bo‘lib, u tushunchasining keyingi evolyusiyasi Ogsyut Kont sotsiologiyasida o‘z aksini topgan. Sanoat inqilobi davrida moddiy ishlab chiqarish sohasidan bo‘shagan ijtimoiy zarur ish vaqti keskin qisqardi. Bo‘sh vaqtni aniqlashda ish vaqti harakatlanuvchi chegaralarga ega edi. Iqtisodiy jarayonlarning miqdoriy tavsifga ega bo‘lishi bo‘sh vaqtni dastlabki sof miqdoriy belgilashda namoyon bo‘ldi. Ammo ma‘naviy ishlab chiqarish sohasi ham tobora rivojlanib bormoqda. Miqdoriy va sifat mezonlarining birligi bo‘sh vaqtni shakllantirishda - mustaqil ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo‘ldi.

Shartli ravishda bo‘sh vaqtning tarkibi ikki darajaga ega: ijtimoiy zarur va individual. Ijtimoiy zarur vaqt vaqtning miqdoriy aniqligi, uning moddiy hisobga olinishi bilan chambarchas bog‘liq:

- ish haftasi va dam olish kunlari;
- ma‘lum bir mashg‘ulotga sarflangan vaqt, bo‘sh vaqtdagi ish turi;
- bo‘sh vaqtni tashkil qilish va o‘tkazish uchun ishlatiladigan individual va jamoat vositalari.

Tadqiqotchilarning ta‘kidlashicha individual bo‘sh vaqt bo‘sh vaqtning boshqa xususiyatlarini ochib beradi. Jumladan, dunyoqarash, ma‘naviy ehtiyojlar, ijtimoiy faollik, siyosiy sadoqat, kundalik mentalitet va boshqalar. Boshqacha aytganda, har bir shaxsning ichki dunyosi, jamiyat tomonidan ta‘minlanadigan erkinliklarni anglashi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha narsalar. Bu erda bo‘sh vaqt hayot sifati, uning o‘ziga xos qiyofasi, mazmunning to‘liqligi, elementar ehtiyojlarni qondirishga kamaytirilmasligi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy zaruriy va individual bo‘sh vaqtning birligi bo‘sh vaqtning o‘zi va mohiyatini tushunish uchun zarurdir. Aks holda, biz erkinlik tushunchasini odamlarni mavhum fikrlash g‘oyasi yoki fikr erkinligi, matbuot, diniy e‘tiqod va hokazolar uchun toraytirmoqdamiz va kamaytirmoqdamiz. Ozodlikning cheklanishi odamlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklardan kelib chiqadi. Odamlarning erkinlik va bo‘sh vaqtlarga individual munosabati darajasi shaxs tomonidan qo‘yilgan ijtimoiy majburiyat shaklida bo‘ladi.

Bo‘sh vaqtning tarkibini tahlil qilar ekanmiz ikkita asosiy jihatni ko‘rishimiz mumkin. Bular *ijtimoiy imkoniyat* va *individual ehtiyoj*. Ikki tarkibiy elementning birligi bo‘sh vaqtning mohiyatini ochib beradi. Jamiyat insonga erkin va yaxlit harakat qilish imkoniyatini taqdim etadi. Garchi bo‘sh vaqt ijtimoiy hodisa sifatida ilm-fan nuqtai nazariga faqat XIX-asrga kirgan bo‘lsa-da, ammo bu haqda aniq tasavvur antik davrda mavjud bo‘lgan.

Qadimgi bayramlar, marosimlarda odamga hayot odatiy hayot tarziga kirmasligini, balki insonni o‘ziga singdiradigan va darajaga ko‘taradigan mehnatkash odatdagi erkin tantanalar bilan to‘ldirilishini eslatib turardi. Bayramlar hayotga, ritmga va takroriy kunlarning shiddatligi sharoitida tartibga keltirdi. Bu vaqt davomida tabiat tomonidan inson tomonidan qabul qilingan, u moddiy yashash sharoitlarini yaratish uchun kurashga emas, balki hayotning o‘ziga bag‘ishlangan.

Bo'sh vaqtning paydo bo'lishi shuni ko'rsatadiki, odam u erda vaqtini, keyin qaerda va qachon vaqt farqiga duch kelishini payqay boshlaydi. Vaqtning o'zgarishi turmush tarzidagi o'zgarishlarga to'g'ri keladi, aniqrog'i, hayotning yangi xususiyatlari sezilarli bo'lganda vaqtning xususiyatlari sezilarli bo'ladi. Ushbu ikki nuqta allaqachon bolalar psixologiyasida aniq kuzatilgan. Agar kun va tunning o'zgarishi haqidagi g'oyalar juda erta paydo bo'lsa, unda yosh tushunchasi yosh farqini his qila boshlaganda paydo bo'ladi va soat hali ham soatning o'zi yoki uzoq vaqt davomida bolalar teledasturlari bilan bog'liq. Ammo vaqt mustaqil ma'noga ega bo'lib, faqat o'zining bo'sh vaqti inson uchun qiymat xususiyatiga ega bo'ladi.

Vaqtini bo'shatish favqulodda ehtiyoj, dam olish haqiqiy hayot deb tan olingan. Ammo insoniyat jamiyatining tarixi shundan iboratki, insonning shaxsiy ehtiyojlari har doim ham jamiyat ehtiyojlariga javob bermaydi va bo'sh vaqt shaxsga to'liq hajmda beriladi. Qadimgi qabila birlashmalariga asoslangan inson hayotining ijtimoiy tabiati insonning bo'sh vaqtdan foydalanish va shakllantirishga muhim o'zgartirishlar kiritadi. Bu birinchi navbatda, ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishga odamlarni jalb qilish bo'sh vaqt muammosini ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga bog'liq qilib qo'yganligi sababli ro'y beradi. Shaxs va jamiyat, ijtimoiylashuv va shaxsiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik bo'sh vaqt tarkibiga kiradi, vaqtning inson hayoti va uning muammolari bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydi.

Zamonaviy sharoitda bo'sh vaqt va hordiq ommaviy foydalanish mumkin bo'lgan madaniy boylikka aylanmoqda. Kasbiy faoliyatning aksi bo'lib, hordiq chiqarish inson hayotining alohida qadriyatiga aylanadi.

Adabiyotlar

1. Орлов А.С. Социология рекреации. М.: Наука, 1995. С. 61.
2. Лит Мир. Электронная библиотека. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.litmir.net/br/?b=212757&p=4> (дата обращения: 05.11.2014).
3. Соколов А.В. Феномен социально-культурной деятельности. СПб.: СПбГУП, 2003. С. 95.

UDK 301.080

YOSHLARNING KASB TANLASHINING TO'G'RI SHAKLLANISHIDA SHARQ ALLOMALARI QARASHLARINING ZARURATI

N. Q. Zaretdinova

Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Respublikamiz oilalaridagi farzandlarning ota-ona tomonidan beriladigan tarbiyasi, xunar egallashi, kasb tanlashi, shuningdek buyuk allomalarimizning pandu-nasihatlari haqida ma'lumotlar berilgan. Yoshlarning kasb tanlashining tug'ri shakllanishida sharq mutafakkirlarining qarashlaridan foydalanish mumkunligi, har bir voyaga etgan shaxsning bir yoki bir nechta hunar turlarini bilish zarurati, bolalarimizni kichkinaligidayoq kasb turlari bilan tanishtirib borish va davlatimiz tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'lgan vazifalarning ahamiyati haqida to'qtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: oila, farzand, yoshlar, hunar, kasbga yo'naltirish, kasb tanlash, sotsiologiya, buyuk allomalarimiz.

Необходимость взглядов восточных учёных в правильном формировании профессии отбора молодёжи

Аннотация. В данной статье представлена информация о воспитании, овладении профессиями, выборе профессии, а также взгляды великих ученых на данную проблему. Отмечено, что в правильном выборе профессии можно использовать взгляды восточных мыслителей и необходимость ознакомления детей различными видами профессий.

Ключевые слова: семья, ребенок, молодежь, профессия, профессиональная ориентация, выбор профессии, социология.

The need for the views of Eastern scientists in the correct formation of the profession selection of young people

Abstract. This article provides information about education, mastering professions, choosing a profession, as well as Pandu-instructions of great scientists provided by parents to children from families of our Republic. It was noted that the views of Eastern thinkers can be used in the correct formation of professional choice of young people, it is necessary to know one or more types of professions of each adult, to acquaint our children with small types of professions and to solve tasks that should be performed by the state.

Keywords: family, child, youth, profession, professional orientation, choice of profession, sociology.

Kasb tushunchasi tarixan vujudga kelgan, mehnat faoliyatining barqaror shakllari, bunda shaxs ma'lum nazariy bilim va amaliy tajribaga, ko'nikmaga, alohida qobiliyatlarga va kasbiy muhim fazilatlariga ega bo'lishi

kerak. Bu nafaqat shaxs mehnat faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydigan, balki uning qarashlari, qadriyatlarini, qiziqishlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan shaxsiyatning muhim xususiyati bo'lib, shaxsning ijtimoiy mavqei, uning o'zini o'zi amalga oshirish usullari, xulq-atvori va boshqalarni aniqlashga hissa qo'shadi.

Kasbiy shakllanish keng ma'noda insonning o'z ongining aqlli qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari yoki boshqa sohalarga bo'lgan yaroqlilik, qiziqish va intilishlari, shuningdek, qadriyat va dunyoqarashlarida bir kasb sohasida ta'lim olishi keyin shu sohaga kirib borishi, so'nggi yillarda etishgan va tajribali kadr bo'lib etishishi tushuniladi. So'zsiz bu murakkab, cheksiz, orqaga qaytarilmaydigan muhim jarayon bo'lib, bunda insonning qiziqish yo'lidan unumli foydalanib shakllantirish bugungi kunning muhim muammolaridan biridir.

Yoshlarning kasbiy tanlovi masalalari nafaqat zamonaviy ilm-fanning o'rganish ob'ekti bo'lib qolmasdan, tarixiy rivojlanishning turli bosqichlarida ijtimoiy tafakkur vakillarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Yoshlarning kasb tanlashining to'g'ri shakllanishida SHarq mutaffakkirlarining dunyoqarashidan foydalanish mumkin. SHarqda yoshlarga ta'lim va tarbiya berish, ularga kasb-hunar o'rgatish qadimiy dasturlardan hisoblanadi.

Xalqimizning yosh avlod tarbiyasiga qay darajada e'tibor berganligi turli naql-maqollar va afsonalarning asrlar bo'yi to'planib kelganligidan va ular hanuzgacha ahamiyatini yo'qotmaganini alohida ta'kidlash joiz. Masalan, «Ustozdan o'zmagan shogird-shogird emas», «Hunarli odam xor bo'lmaydi», «Yigit kishiga etmish hunar oz», «Dangasalik-kambag'allikning ostonasi» va hokazo [1,240]. Bu hikmatli so'zlar, naqlar qadim davrlardan buyon ota-bobolarimizning yosh avlodni ma'naviy va jismoniy tomondan komil inson va o'ziga xos kasbni egallashga talpintirishga xizmat qiladi.

Sharq mutaffakirlari ta'limotlarida yoshlarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga ularni kasb-hunarga o'rgatish g'oyasi ham muhim o'rin tutadi. Masalan, Abu Nasr Farobiy [2,223], Abu Rayhon Beruniy [3,487], Yusuf Hos Hojib [4,128], Berdaq [5,23-39] va boshqalar asarlarida har tomonlama muhokama qilingan.

Buyuk mutaffakkir Abu Nasr al-Forobiy kasb-hunar haqida o'z fikrlarini, qimmatli maslahatlarini bergan. Uning fikricha ta'lim – bilim va ko'nikmalar yig'indisi, tarbiya esa amaliy tajribalardan iborat bo'lib, ish – harakat, yaqqol kasb-hunarga berilgan, uning bilan qiziqqan odamlar shu kasb-hunarning chindan havasli bo'ladi [6,31]. Bunday tushunchalardan kasb-hunarning insoniyat uchun azaldan juda zarur ekanligini sezish qiyinchilik tug'dirmaydi.

Xususan, buyuk mutaffakkir Abu Rayhon Beruniyning «Menga yoshlaringizni ko'rsatsangiz davlatingizning ertangi kuni qanday bo'lishini aytib beraman» [7,487] – deb yozgan so'zlari alohida ahamiyat kasb etadi. Yoshlar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy yangilanishlarining asosiy sub'ekti sifatida jamiyatda ro'y berayotgan jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Abu Rayhon al-Beruniy inson rivojlanishida kasb va kasbiy tarbiya haqida juda muhim mulohazalarini bayon qiladi. U har bir hunar egasining mehnatiga qarab og'ir mehnat sifatida uy quruvchi, ko'mir qazuvchi, hunarmand hamda ilm-fan bilan shug'ullanuvchi turlarga ajratadi. Ta'kidlab o'tish mumkinki, olimlar mehnatiga alohida e'tibor berish, oq ko'ngilli bo'lishga undaydi. Ularni ziyo tarqatuvchilar, jamiyat yangilanishiga hissa qo'shuvchilar, deb ataydi. Shu bilan birga, og'ir mehnat qiluvchilar, shaxtyorlar, er ostida gavhar qidiruvchilar, dehqonlarning mehnatini rag'batlantirib turish kerakligini uqtiradi. Sababi, shu mehnatkashlar mamlakat tayanchi, deb dalillangan. Beruniy bolalarni kasb-hunarga o'rgatish usullari, yo'llari haqida ham fikr yuritib, bolalarni kichik yoshdan boshlab mehnatga o'rgatish kerak deydi [8,517]. Kasbiy tarbiya merosi, shu davr tarbiya dasturiga mos va juda muhim hisoblanadi.

Shuningdek, ertadan har bir voyaga etgan inson podshoh va oddiy fuqaro hunarning bir yoki bir qancha turlarini bilishi zarur hisoblangan. Shu sababli atoqli insonlar, boylar ham, oddiy fuqaro ham o'z farzandlarini bilimli bo'lishi bilan birga kasb-hunarli bo'lishiga ham e'tibor berishgan va bunday yozilmagan qoidalarni birdek bajarishga intilgan. Beruniy inson har tomonlama kamol topishi uchun bilimli bo'lishi bilan birga mehnatsevar va hunar egasi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [9,517]: Chunki, odam jamiyati paydo bo'lganidan boshlab, odamlar o'z mehnati va hunari bilan kun kechirishiga majbur bo'lgan va hayotda vazifa sifatida qabul qilingan.

Abu Ali ibn Sino fikricha, har bir bolani ma'lum bir hunarga o'rgatish kerak. Yosh yigit muayyan hunarni o'rgansa, uni hayotida foydalanib va shu kasb asosida oilasini mustaqil ta'minlaydigan bo'lsa, uni ota-onasi uylantirishi kerak, deb hisoblanadi [10,208]. Hunar o'rganish orqali yoshlarda chidamlilik, bag'rikenglik, sabrlilik, mehnatsevarlik, hunarmandchilik, layoqatlilik, donolik kabi insoniy fazilatlarini shakllanadi.

Yusuf Xos Hojib jamiyat taraqqiyoti va xalq farovonligida muhim o'ringa ega bo'lgan dehqonlar, chorvadorlar, savdogarlar, tabiblar, olimlar haqida muhim fikrlarini bayon etgan va har birining jamiyatdagi o'mini ko'rsatib bergan. Dehqonlar va chorvadorlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotda tutgan o'mini yuqori baholaydi va ularning mehnati eng ulug' va sharafli, muqaddas ekanligini ta'riflaydi [11,99]. Yusuf Xos Hojibning o'sha davrda hunarmandlarga naqadar xayrixohligi o'z-o'zidan emas edi. Davlatning tinch, osoyishtaligi, jahonda tutgan mavqei, boyligi, xalqning farovonligi ana shu toifadagi kishilarga bog'liq bo'lgan. Zero, kasb-hunar ta'limi ijtimoiy-siyosiy,

moddiy va madaniy taraqqiyotning o'lchov birligi hisoblangan. Ko'rinib turibdiki, olim jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shgan har bir kasb-hunar egasini ulug'laydi va ularni qadrlash zarurligini ta'kidlaydi.

Kaykovus jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning zarurligini ta'kidlaydi: (Agar kishi har qancha oliy nasaf va asl bo'lsa-yu, ammo hunari bo'lmasa, bu xaloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo'lur. Ulug'lik aql va bilim qiladur, nasl-nasaf qilolmas. Ismni senga ota va onang qo'ymishlar, sen unga g'arra bo'lmagin. Ammo sen hunar bilan bir nomga ega bo'lgil [12,173]. Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug'lanadi.

Sa'diy bilim olish bilan birga hunarning inson uchun qay darajada afzalligini keltirib o'tadi. «Hunar qaynar buloq, tuganmas davlat. Agar hunarmand molidan mahrum bo'lsa, qayg'usi yo'qdur. Hunarmand qaerga borsa qadrlanadi va uyining to'ridan joy oladi. Hunarsiz odam hamisha mashaqqat chekadi. Tilanchilik qiladi» [13,517]. Bu Sa'diyning inson uchun ilm-hunarning qay darajada ulug'vorligini ta'kidlovchi fikrlarining ifodasidir.

Jomiy ham xuddi Forobiy kabi foydali kasb-hunarni egallashni yoshlarning asosiy burchi deb hisoblaydi [14,33]. U bir odam ikki ishni eplay olmasligini ta'kidlaydi, faqat muayyan bir hunar bilan shug'ullanish, uni puxta o'zlashtirish lozimligi haqida gapiradi. Jomiy hunar egallashni, u bilan shug'ullanishni har qanday boylikdan afzal ko'radi. Yoshlarni hunar egallashga chaqiradi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida yoshlar ko'p hunarli mehnatga tayyor holda tarbiyalangan. Yangi sharoitlarda yoshlarni o'zlaricha xulosaga kelish, shu xulosalarning realligi va oqibatlariga mas'uliyat yuklash va egallangan mavqeini tegishli emas, balki o'zining shaxsiy tavsifnomalarini kasbiy, savodlilik, ijtimoiy mobilligi va boshqa tegishli raqobat sub'ektiga mos bo'lishiga yo'naltirib tarbiyalashni hozirgi zamon talabi, deb hisoblaymiz.

Demak, oldingi davrda qadriyatlar markazida jamiyatdagi muhim qadriyatlar bo'lgan. Ammo, hozirgi o'zgarigan ijtimoiy jarayonlar va omillarda yosh avlodni qadriyatlarga yo'naltirishda chuqur o'zgarishlar yuzaga keldi va ular kasb tanlash strukturasi shakllantirildi. Chunki qadriyatlarga yo'naltirish bu sub'ektning ideal nuqtai-nazaridan ma'noli tavsifnomasini beradi, real kasb tanlash va qiziqishlarga etarli bo'lmagan darajada asos bo'ladi. O'z navbatida qadriyatlarga yo'naltirishning dinamik tavsifnomasi inson harakati imkoniyatlarini gavdalandiradi. Shuning uchun kasb tanlash jarayoni sub'ektning individual nuqtai-nazaridan o'z qadriyatlarga yo'naltirishlariga mos bo'ladi. Vaholanki, u o'zining real va potensial imkoniyatlarini adekvat holda tushunishi kerak, deb o'ylaymiz.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, sharq allomalari asarlaridagi kasb tanlash, kasbga yo'naltirish borasidagi fikrlarni o'rganish ularni hayotga tatbiq etish, o'sib kelayotgan yosh avlodni ongli kasb tanlashiga yordam beradi. Bolalarni yoshligidan boshlab kasb-hunarga o'rgatish jamiyatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ularda kasbga xos tushuncha va tasavvur bilimlarning boyitilishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Ajdodlar o'giti, hikoyalar, hikmatlar/To'plovchi B.Ahmedov. –Toshkent: «O'qituvchi», 1990. – B. 240.
2. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993 B. 223.
3. Beruniy Abu Rayxon. Pamyatniki minuvshix pokoleniy.–Toshkent.,1997.T. 1. – S. 487.
4. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: «Fan», 1972.
5. Qoraqalpoq adabiyoti durdonalari. Berdax shoir tanlangan asarlar. – Nukus., 2019. – B. 23-39.
6. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – B. 31b.
7. Beruniy Abu Rayxon. Pamyatniki minuvshix pokoleniy. – Toshkent., 1997. T. 1. – S. 487.
8. O'sha manba.
9. Xoshimov K., Mavlonova R. Pedagogika. – Toshkent., 2001. – B. 517.
10. Irisov A. Abu Ali ibn Sino hayoti va ijodiy merosi. – Toshkent: Fan, 1980. – B. 208.
11. Jumaboev Y. O'zbekistonda falsafa va ahloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. – Toshkent, 1997– B. 99.
12. Kaykovus. Qobusnoma. –Toshkent: «Meros», 1992. – B. 173.
13. Xoshimov K., Mavlonova R. Pedagogika. –Toshkent., 2001. – B. 517.
14. Bilolova Z.B. Yoshlarning kasbiy tushunchalari shakllanishida Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlaridan foydalanish // Zamonaviy ta'lim. 2015. № 10. – S. 33

UDC: 342.7

EUROPEAN UNION'S COMMITMENT TO HUMAN RIGHTS: LEGAL FOUNDATION AND OTHER POLICIES TO PROMOTE AND SAFEGUARD HUMAN RIGHTS WITHIN EUROPEAN UNION**K. Suyunova***EMJMD Euroculture student, Department of Law of the University of Udine, Italy.**kumush.suyunova@mail.ru*

Abstract. The European Union (EU) maintains that a legitimate interest of the international community is the promotion and protection of human rights around the world. In fostering human rights, democratization and development, the European Union is bound by its founding Treaties and other policies. The policies of the European Union in promotion of human rights are focused on globally agreed structures and norms. Throughout its development, the EU has progressively acceded to the concept of human rights, and promoted their fundamental, indivisible and interdependent role. European Union believes that human rights are indivisible and holds resolute tone against the challenges of universal human rights.

Keywords: human rights, core values, legal foundation, European Union, Treaty on European Union, Copenhagen criteria.

Evropa Ittifoqining inson huquqlariga sodiqligi: Evropa Ittifoqi doirasida inson huquqlarini targ'ib qilish va himoya qilishning huquqiy asoslari va boshqa strategiyalari

Annotatsiya. Evropa Ittifoqi (EI) xalqaro hamjamiyatning qonuniy manfaati butun dunyoda inson huquqlarini targ'ib qilish va himoya qilish ekanligini ta'kidlaydi. Evropa Ittifoqi o'zining asosiy shartnomalari va siyosati orqali inson huquqlari, demokratlashtirish va rivojlanishga sodiqdir. Evropa Ittifoqining inson huquqlarini rag'batlantirish siyosati global kelishilgan tuzilmalar va me'yorlarga asoslanadi. Evropa Ittifoqi o'z rivojlanishi davomida inson huquqlari tushunchasini asta-sekin qabul qildi va ularning asosiy, bo'linmas va o'zaro bog'liq rolini targ'ib qildi. Evropa Ittifoqi inson huquqlari bo'linmas deb hisoblaydi va umumjahon inson huquqlari muammolariga qattiq qarshi chiqadi.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, asosiy qadriyatlar, huquqiy baza, Evropa Ittifoqi, Evropa Ittifoqi to'g'risidagi shartnoma, Kopengagen mezonlari.

Приверженность Европейского Союза правам человека: правовая основа и другие стратегии поощрения и защиты прав человека в рамках Европейского Союза

Аннотация. Европейский союз (ЕС) утверждает, что законным интересом международного сообщества является поощрение и защита прав человека во всем мире. Европейский Союз привержен правам человека, демократизации и развитию своими основополагающими договорами и политикой. Политика Европейского Союза в области поощрения прав человека ориентирована на согласованные на глобальном уровне структуры и нормы. На протяжении всего своего развития ЕС постепенно присоединялся к концепции прав человека и продвигал их фундаментальную, неделимую и взаимозависимую роль. Европейский Союз считает, что права человека неделимы, и решительно выступает против вызовов, связанных с универсальными правами человека.

Ключевые слова: права человека, основные ценности, правовая основа, Европейский Союз, договор о Европейском Союзе, Копенгагенские критерии.

Introduction

Human rights had no distinctive role in international law until the end of the Second World War, as international law adhered to the principle of non-intervention [13, p.559]. After WWII, however, people were protected as single human beings by international law and not only as citizens of a given state [3, p.p.288-289]. This was due to the egregious abuses of human rights that took place during the Second World War and the perception that international peace demanded the promotion and defense of basic human rights and freedoms.

It is commonly agreed that the process of European integration immediately following the Second World War, in particular the formation and further development of the European Union (hereinafter EU), was rooted mainly in the concept of economic rehabilitation and cooperation: maintaining free movement of workers, goods, services and capital. The founding treaties, namely the Treaty of Paris of 1951 and the Treaty of Rome of 1957, forming the European Coal and Steel Community (ECSC) and the European

Economic Community (EEC), made no reference to the 'human rights dimension'. In other words, the basic concept in this regard seems to be based on the freedoms of the internal market, but not on the rule of law and the adherence to human rights [10, p.13].

However, the EU Member States (MS) have increasingly accepted that they acknowledge a common set of values and that respect for human rights is a fundamental component of European identity. It shall be noted that accession to the European Economic Community (EEC) of Greece, Spain and Portugal had a politically strong undertone, as membership of these countries was largely considered to result from the end of respective political regimes in those countries and by their subsequent transition of democratic society [10, p.13]. Nevertheless, under the EU Founding Treaties, there was no legal framework on which to establish a policy on human rights.

However, as a consequence of the increasing economic and strategic capacities of the EU institutions and the growing role of the EU in international relations, considerations of respect for human rights and democracy have increasingly grown [7, p.291]. Throughout its development, the EU has progressively acceded to the concept of human rights, which promoted their fundamental, indivisible and interdependent role.

EU's legal foundation on human rights.

In the post-Cold War period, human rights were one of the most visible and supported values of the EU. In the Copenhagen Declaration on 'European Identity' of December 1973, adherence to human rights was made clear alongside with democracy and the rule of law. Through the European Convention on Human Rights and the interpretations of the European Court of Justice (hereinafter ECJ) during the 1960s and 1970s, human rights law was increasingly established within Europe, resulting in the 1977 joint declaration accepting human rights as a general principle of law [14, p.35].

The European Parliament was particularly active in promoting human rights in the 1980s, while the renegotiations of the Lome Conventions offered the first, albeit raw, examples of promotion of human rights, eventually enshrined in the Lome IV Convention of 1989 [14, p.35].

Competences of the European Union have gradually enlarged, ranging from single market economy to democracy, justice and even collaboration in a shared foreign and security policy. Eventually, the EU has become a big supporter of human rights and democracy and promoter of these values that was, in its turn, well reflected on its daily policies [15, p.233].

By the 1990s, the Treaty on European Union (hereinafter TEU) gave prominence to human rights and is now being promoted in EU's enlargement and development policies. Both individual human rights and collective human rights are included in the basic EU definition of human rights. On EU level the concept of human rights emphasizes the interdependence between individual rights such as freedom of expression and collective rights such as the right of association, as well as the universality and indivisibility of the human rights with consensual democracy, supranational rule of law, and social solidarity [14, p.35].

The TEU formally set the framework for the protection of democracy and fundamental rights and freedoms, by stating that their respect was a condition for membership and a basic aim of integration of EU. Thus, Article 2 of the TEU states, as follows:

'The Union is founded on the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, including the rights of persons belonging to minorities. These values are common to the Member States in a society in which pluralism, non-discrimination, tolerance, justice, solidarity and equality between women and men prevail' [6].

As stated by the ECJ, legal system of the EU is built on the fundamental principle that requires each MS share with other MS values set out in the Article 2 of the TEU and accept EU's foundation on the principle of those shared values. Thus it can be noted that the principles set out in the Article 2 of the TEU comprise very 'untouchable heart' of the EU legal order. Therefore, it can be said that these values marked the peculiarity of the integration process where it led to believe from the beginning that it was only open to those states that adhere to the rule of law, respect human rights and provide their security [11, p.23].

These ideas were confirmed further in various declaration of EU institutions and were engraved in the founding treaties. For instance, these core values were comprehensively articulated and found their very expression in 1993 Copenhagen accession requirements where it was intended to shift these previously unwritten principles now at the core of Article 2 of the TEU to Central and Eastern European candidate countries [11, p.23].

It is true that dissolution of the Soviet Union and the fall of the Berlin Wall was the decisive moment in the history of the EU. It was clearly envisaged that Europe's political separation would not continue and membership to the Union of Central and Eastern European states would become a common

intention. Meanwhile, it must be noted that there was huge gap between the images of Western and Eastern parts of Europe [10, p.226].

As it is well established that in order to join the EU, countries must meet some criteria. As it was the case with former socialist states, they were considered by the Commission to have met that political criteria to suffice to join the EU by becoming constitutional democracies and showing their adherence to human rights before their accession. As stated above, the European Council in Copenhagen in 22 June 1993 established those criteria that shall be met by the candidate countries prior to their accession to the EU. These include, among others, stability of state institutions, guarantee of democracy and human rights, supremacy of law, respect for the minorities rights and their protection, capacity to implement the EU acquis [9, p.16].

Thus, it has become binding for new entering Member States (MS) to show their compliance with human rights. EU's adherence to human rights became much clearer with adoption the EU's Charter of Fundamental Rights in 2000, which became binding on EU Member States since 2009.

Issues concerning the EU's Member States compliance with human rights.

In spite of the actual situation, the EU mainly succeeded to form positive image of some of newly acceded states. For instance, reports concerning Romania and Bulgaria revealed that joining of these countries to the EU have brought up issues of corruption, organized crime and inability of respective judicial systems to react in this respect that could jeopardize the rule of law and respect for human rights in those states. However, the EU tried not to highlight and focus on these issues [8, p.33].

Moreover, problems affecting the rule of law and human rights issues could also be observed in states such as Greece and Italy together with Hungary, Romania and Bulgaria. Both in Greece and Italy corruption and lengthiness of the judicial trials were among the serious concerns that had a negative impact on the EU values [10, p.185].

In her work 'The growing role of the Union in Protection of Rule of Law' Helena Raulus highlighted several crises of respect to human rights in the EU, i.e., 2010 restriction of Roma people's rights in France, 2012 crises of rule of law in Romania concerning the compliance issues with the decisions of constitutional courts and, of course, continuing crises of rule of in Hungary starting from 2011 [10, p.26].

While M.Shackleton suggests, that an entirely new political agenda has come to dominate the EU: the fallout from the 2008/9 financial crisis, the associated Euro crises, the failure to find a common response to the migration crisis, the UK leaving the EU in 2019, and the arrival of a number of governments, especially in Poland, Hungary, and Italy, deeply hostile to much of what the European Union does and stands for - all these compounded by a large dose of skepticism about the values of the EU and its MS adherence to human rights [2, p.129].

EU mechanisms to safeguard fundamental values enshrined in Article 2 TEU.

Several MS retrospectively demonstrated contempt for the principles enshrined in Art.2 TEU. As the 'Guardian of Treaties', the Commission used a variety of methods to resolve the issue.

Taking into all the challenges to its core values, the EU has developed policy mechanisms to safeguard human rights. Policy instruments help the EU evaluate and track compliance with human rights in its MS. Political instruments are essential as they warn the EU about the problems in the MS in the sphere of democracy, human rights and the rule of law, as well as establish a cooperation mechanism between the Union institutions and the MS. Policy instruments address critical topics and make recommendations that are non-binding. However, as they do not contribute to penalties, such mechanisms will only be useful when MS wishes to cooperate and change policies and legislation [10, p.32]. However, the soft power process, as interpreted by some scholars, was a precursor to the Commission system called 'A new EU framework to strengthen the rule of law' [1, p.392].

If issues relating to the values mentioned in Art.2 TEU emerge in a MS, the EU Commission may have recourse to two main legal procedures: it may bring a case for failure to comply with acquis - infringement procedure under Article 258 of the Treaty on the Functioning of the European Union (hereinafter TFEU) and/or it may bring a case under Article 7 of the TEU, which safeguards the fundamental principles of the EU from systemic shortcomings in MS. However, other Treaty mechanisms could either be applicable [11, p.26].

Procedure under Article 258 TFEU is referred to as infringement proceedings and is valid if MS refuses to meet its obligations under the Treaties and is also carried out in three stages. Beginning with a formal notice to the MS and following with a reasonable opinion, the Commission may take the matter as a last resort before the Court of Justice of the European Union. So, the court must examine those charges in

the case of an accusation of non-performance, and if the country is found guilty, it must instantly correct the situation.

The Commission used the infringement proceedings against Hungary when a compulsory retirement age (62) was introduced for judges by the Government. Court of Justice of the European Union (CJEU) declared that MS failed to fulfill obligations under Art.2 and 6(1) of Council Directive 2000/78/EC establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation [4].

This procedure is used to check whether individual regulations of MS and practices of public authorities comply with EU law, and it is not a tool by which systematic violations of the rule of law or non-compliance with human rights can be considered. Furthermore, no action will be possible in areas not regulated by EU law, or in a situation where the national violation of EU values is purely political and diffuse [12, p.520].

The procedure laid down in Article 7 is also introduced by the Commission on the basis of the subsidiarity principle, i.e. if the institutions of MS are unable to adequately cope with non-compliance to human rights. This shows the importance of Article 7 that, in addition to the judicial process, it is the only supervisory agency in the hands of the European institutions to monitor and evaluate MS compliance with the fundamental principles of the Union set out in Article 2 of the TEU. The procedures set out in Art.7 for safeguarding values under Art.2 TEU consist of three different types: preventive measures for a clear risk of serious violation of the values set out in Art 2 TEU, a procedure to state that there is a serious and persistent breach of those values, and sanctions for serious and systematic breach of those values. The application of Article 7 may result in the suspension of rights arising from the application of the Treaties to a MS [11, p.91].

The rigidity of the sanctions provided for in Article 7 TEU makes it possible to apply them only in an impasse. The procedure referred to in Art.7 has only been applied twice so far and only as a preventive measure in the proceedings against Poland in 2017 and against Hungary in 2018 [1, p.396].

Sanctions mechanism for the severe and persistent violation of the values in Art.2 TEU by MS is a quite complicated process, as the procedural threshold is very high. Nevertheless, it may suspend some MS rights when implemented, including their voting rights [11, p.96].

The EC has other tools as well to provide an early warning and prevent threats on EU values. They are: The European Semester, the EU Justice scoreboard, EU funds to support public administration and judiciary and fight corruption and other related issues [1, p.397].

Today, the question is how EU can stand up for the principles set out in Article 2 of the TEU. The proposal of developing a new mechanism was introduced in connection with this problem, so that the infringement of the principles enshrined in Article 2 could be removed. The possibility of using 'nuclear weapon' pursuant to Article 7(2) is still under consideration.

Conclusion

We came to the conclusion that competences of the European Union have gradually enlarged, ranging from single market economy to democracy, justice and promotion of human rights, as well as collaboration in a shared foreign and security policy. Eventually, the EU has become a big supporter of human rights and their promoter. These ideas were confirmed in various declaration of EU institutions and were engraved in its founding treaties.

Adherence to human rights, their respect, including those of minorities, comprehensively articulated and found their very expression in 1993 Copenhagen accession requirements where it was intended to shift these previously unwritten principles at the core of Article 2 of the TEU. Thus, TEU has become the first written document to include adherence to human rights as a core principle of EU.

Taking into all the challenges to human rights in its MS the EU has developed policy mechanisms to safeguard them. Policy instruments help the EU evaluate and track compliance with human rights in its MS. Policy instruments address critical topics and make recommendations that are non-binding.

Furthermore, EU has developed well-structured legal foundation to safeguard human rights, which are among the core values of EU in Article 2 TEU. Thus, in occasions when issues relating to the values mentioned in Art.2 TEU emerge in a MS, the EU Commission may have recourse to two main legal procedures: it may bring a case for failure to comply with *acquis* - infringement procedure under Article 258 of the TFEU and/or it may bring a case under Article 7 of the TEU, which safeguards the fundamental principles of the EU from systemic shortcomings in MS.

References

1. BUNGENBERG, Marc. and HAZARIKA, Angshuman. *Rule of Law in the EU Legal Order*. ZEuS Zeitschrift für Europarechtliche Studien, Volume 22(3), 2019, pp.383–406.
2. DE FEO, Alfredo, SHACKLETON, Michael (edit). *Shaping Parliamentary Democracy: Collected*

Memories from the European Parliament. Cham: Springer International Publishing, 2019. 159p.

3. CASSESSE Antonio, *International Law in a Divided World*, Clarendon, Oxford, Clarendon Press, 1989 - Social Science - 429 p.
4. CJEU, Case C-286/12, Commission & Hungary, ECLI:EU:C:2012:687 [2012] eur-lex.europa.eu
5. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL (2014). *A new EU Framework to strengthen the Rule of Law*.
6. CONSOLIDATED VERSION OF THE TREATY ON EUROPEAN UNION. [online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu_2012/art_2/oj> [Accessed 15 Oct. 2020].
7. FOUWELS, Martine, *The European Union's Common Foreign and Security Policy and Human Rights*, in *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol.15, No.3, September 1997, pp. 291-324.
8. FREYBURG, Tina, et al. *Democracy promotion by functional cooperation: the European Union and its neighbourhood*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2015. 291p.
9. FUREDI, Frank. *Populism and the European culture wars the conflict of values between Hungary and the EU*. London New York, NY Routledge, 2017. 152p.
10. GOUDAPPEL, Flora A.N.J., HIRSCH BALLIN, Ernst M.H. (editors). *Democracy and rule of law in the European Union: essays in honour of Jaap W. de Zwaan*. The Hague, The Netherlands: Asser Press, 2016. 232p.
11. KELLERBAUER, Manuel, KLAMERT, Marcus, TOMKIN, Janathan. *The EU Treaties and the Charter of Fundamental Rights: a commentary*. Editorial: Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2019. 2512p.
12. KOCHENOV, Dimitry, PECH, Laurent. *Monitoring and Enforcement of the Rule of Law in the EU: Rhetoric and Reality*. *European Constitutional Law Review*, 11(3), 2015. pp.512-540.
13. LILLICH R.B., *Humanitarian intervention through the United Nations: Towards the Development of Criteria*, The Procedural Aspects of International Law Institute, Inc., 1993, pp.557-575.
14. LUCARELLI, Sonia, MANNERS, Ian (editors). *Values and Principles in European Union Foreign Policy*. Routledge. 2007. 270p.
15. OREND, Brian. *Human rights: concept and context*. Peterborough, Ont.: Broadview Press, 2002. 272p.

UDK: 004+159.9.018:159.922

SHAXS ONGINI YASHIRIN SHAKLLANTIRISHGA QARATILGAN ZAMONAVIY AXBOROT-PSIXOLOGIK TEXNOLOGIYALAR

O.B.To‘rayev

O‘zbekiston milliy universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada davlatning shaxs axborot-psixologik xavfsizligini ta‘minlashga oid vazifalarini samarali bajarish va ushbu yo‘nalishdagi davlat siyosatini takomillashtirish maqsadida shaxs ongini yashirin shakllantirishga qaratilgan zamonaviy axborot-psixologik texnologiyalar o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: axborot, axborot xavfsizligi, axborot-psixologik xavfsizlik, axborotlashgan jamiyat, shaxs axborot-psixologik xavfsizligi

Современные информационно-психологические технологии, направленные на скрытое формирование сознания личности

Аннотация. В данной статье с целью эффективной реализации задач государства по обеспечению информационно-психологической безопасности личности и совершенствования государственной политики в данной сфере изучены современные информационно-психологические технологии, направленные на скрытое формирование сознания личности.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, информационно-психологическая безопасность, информационно-психологической безопасности личности.

Modern information and psychological technologies aimed at the latent formation of personality consciousness

Abstract. In this article analyzed sociological aspects of modern informational-psychological technologies that target on to form persons mind and illuminated states role to consolidate personal informational-psychological security in social processes.

Keywords: information, informational security, informational-psychological security, informational society, personal informational-psychological security.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanib borishi kompyuter texnologiyalari va axborot bozori ko'lamining kengayishiga olib kelmoqda. Shaxs ongiga yashirin ishlov berishga qaratilgan axborot-psixologik texnologiyalarning ko'payib borishi axborot bozoridagi talab va taklif qonuniyatining buzilishi bilan xarakterlanadi. Shu sababli ijtimoiy tizim va jarayonlardagi axborot bilan bog'liq sotsial munosabatlarni sotsiologik tahlil orqali o'rganish axborot bozori va axborot-psixologik xavfsizlik tizimini rivojlantirish, uni tartibga solishga oid muammolarni bartaraf qilishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini joriy qilish imkonini beradi.

So'ngi o'n yil ichida ro'y bergan axborot globallashuvi O'zbekistonga ham o'z ta'sirini o'tkazib o'z vaqtida ob'ektiv berilib boriladigan axborotga bo'lgan ehtiyojni tez suratlarda o'sishiga olib keldi. Mazkur ehtiyojning mavjud formal resurslar orqali to'la qondirilmasligi turli manfaatdor kuchlar tomonidan shaxs ongini ma'lum yo'nalishda yashirin shakllantirishga bo'lgan harakatlarning oshishiga olib keldi. Bu yo'lda shaxs ongini egallashga qaratilgan va uning axborot-psixologik xavfsizligiga tahdid soluvchi zamonaviy axborot-psixologik texnologiyalardan vosita sifatida faol foydalanib kelinmoqda.

Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ma'lum qilganidek, "Barchamizga ayonki, jahonda keskin iqtisodiy raqobat, axborot xurujlari, terroristik tahdidlar tobora kuchayib bormoqda. Dunyoning turli joylarida, ayniqsa, Yaqin Sharq mintaqasida qonli to'qnashuv va nizolar davom etmoqda. Ming afsuski, bunday notinch keskinlik o'choqlari kamayish o'rniga ko'payib bormoqda.

Ana shunday tahlil va vaziyatni hisobga olgan holda, biz yurtimizda tinchlik-osoyshtalikni mustahkamlash, turli xavf-xatarlarga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatimizni har tomonlama kuchaytirishimiz shart. Bu – zamon talabi" [1].

Xozirgi kunda xorijiy sotsiologlar tomonidan o'tkazilgan so'ngi tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shaxs birlamchi axborot manbai sifatida Internet tarmog'i va kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, keyingi o'rinlarda televideniya, bosma OAV, ta'lim va boshqa ijtimoiy institutlardagi axborot makoni va eng quyi pog'anada esa oila davrasidagi axborot makoni uning turmush tarzini o'rab turganligini ko'rsatmoqda.

Axborot makoni internet texnologiyalarining rivojlanib borishiga monand ravishda kengayib, o'ziga xos bo'lgan yangi ko'rinishdagi axborot-psixologik tahdidlar bilan boyib bormoqda.

"ICTNEWS" ma'lumotlariga qaraganda 2019 yilda zamonaviy axborot platformalari, ijtimoiy tarmoqlar, messendjerlar va video-xosting platformalarining jahon miqyosida ommalashib foydalanuvchilarning soni «Facebook»da - 2,3 mlrd, «WhatsApp»da - 1,5 mlrd, «YouTube»da - 1,5 mlrd, «Facebook Messenger»da - 1,3 mlrd, «Instagram»da - 813 mln, «Tumblr»da - 794 mln, «QQ»da - 783 mln, «WeChat»da - 980 mln, «Qzone»da - 563 mln, «Sina Weibo»da - 392 mln. kishiga yetdi [2].

Mazkur axborot platformalarining ommalashuv darajasi yuqoriligi ularda chop etilayotgan axborotlarning hajmining ko'pligi bilan bog'liq. Xususan, birgina «LinkedIn» ijtimoiy tarmog'ining o'zida har kuni o'rtacha 100 ming ta xabar va maqolalar chop etiladi. Mazkur ijtimoiy tarmoqning o'zida O'zbekistondan 115 mingga yaqin foydalanuvchilar ro'yxatdan o'tgan [2].

Bugungi globallashuv davrida axborot iste'molchilarining barchasi ham olgan ma'lumotlarini qayta tekshirmasligi, shaxsning ongiga, sotsial va siyosiy ijtimoiylashuviga salbiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Bundan tashqari, O'zbekistonda internetdan, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlardan mumnazam foydalanuvchilar soni va ularda shaxs ongini egallash uchun zamonaviy axborot-psixologik texnologiyalar orqali tahdidlar ko'payib borayotganligiga qaramasdan, ularga nisbatan himoya mexanizmlari va zararli axborotlardan himoya immunitetini shakllantirish uchun olib borayotgan tadbirlarda sustlik saqlanib qolinmoqda.

Axborot maydonida yuqori xalqaro reytingga ega bo'lgan "Netcraft" kompaniyasi tomonidan berilgan ma'lumotlarga ko'ra, 2020 yil yanvar holatiga ko'ra, 612,9 mln Intertet saytlari mavjud bo'lib, mazkur ko'rsatkich so'ngi yilda har oy hisobiga 3 millionga o'sib borgan .

2020 yil yanvar holatiga ko'ra, O'zbekistonda Internet foydalanuvchilari jami aholining 67% yoki 22.5 mln. nafarni tashkil qilmoqda, shuningdek, mobil tarmoq orqali internetdan foydalanuvchilar mamlakat aholisining 76% qismini yoki 25,14 mln. nafarni tashkil qiladi. Shundan 3,2 mln. nafari ijtimoiy tarmoqlardan doimiy ravishda faol foydalanib kelmoqda. Mazkur ko'rsatkich 2019 yil yanvar holatiga nisbatan 30% yuqori bo'lib 972 ming nafarga ortgan [3].

2020 yil 1 fevral holatiga ko'ra, yurtimizdagi ommaviy axborot vositalarining soni 1500 dan ortiq bo'lib, ularning 30% ga yaqini davlat ulushlariga ega. 658 ta gazeta, 402 ta jurnal, 16 ta axborotnoma byulleten, 4 ta axborot agentligi, 67 ta televideniye, 34 ta radio, 400 ga yaqin internet OAV mavjud. 2019 yil yakunlariga ko'ra O'zbekistonda aholi maskanlarida mobil aloqa bilan qamrovi darajasi 96 foizga va mobil internet tarmog'iga keng polosali ulanish qamrovi darajasi 70 foizga yetkazildi [4].

O'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar natijalari respondentlarning 49% qismi turli internet forumlari faoliyatini, 40% bloggerlar faoliyatini, 11% qismi geymerlar faoliyatini mumtazam kuzatib borishini ta'kidlagan.

Tahlil natijalari xorijiy har yili OAVlar va Internet tarmog'i orqali O'zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarga qaratilgan o'rtacha 30 mingga yaqin tendensioz xarakterdagi axborot materiallari tarqatilishini ko'rsatmoqda. Ularning aksariyati ijtimoiy tarmoqlar (53%) va Internet sahifalari (26%) orqali tarqatilmogda.

Sohaga oid institutsional-huquqiy asoslar amaliyotdan biroz ortda qolayotganligi sababli axborot makonidagi shaxs ongiga qaratilgan texnologiyalar ko'payib bormogda. Bu esa o'z navbatida shaxsga qaratilgan axborot-psixologik ta'sir texnologiyalarini sotsiologik jihatdan o'rganishga ularga qarshi turishning ilmiy asoslangan samarali mexanizmlari ishlab chiqishga zaruriyat tug'diradi.

Shu nuqtai-nazardan hozirgi kunda shaxs ongiga axborot orqali ta'sir ko'rsatish mexanizmlari ilmiy tahlil qilingandan quyidagi texnologiyalardan foydalanilayotganligi aniqlandi:

- trolling texnologiyasi;
- kiberbulling texnologiyasi;
- manipulyatsiya texnologiyasi;
- kashenizm texnologiyalari

Internet addiksiyani keltirib chiqaruvchi texnologiyalar

Trolling - axborot makonida emotsional ta'sirlantiruvchi xarakterdagi ma'lumotlar asosida shaxs ongini sun'iy ravishda shakllantirishga shaxs, jamiyat, davlat obro'si va imedjiga zarar yetkazishga qaratilgan ma'lumotlarni tarqarish texnologiyasi

Kiberbulling - turli axborot platformalari orqali shaxs psixologiyasiga zarar yetkazish uchun uni metodik va doimiy ravishda salbiy ma'lumotlar bilan ta'qib qilish va xo'rlash texnologiyasi

Kashenizm – ijtimoiy tarmoqlarda, chatlarda, izoxlarda, onlayn konferensiyalarda provokatsion, antisemistik, millatchilik, tajovuzkor-burjua yoki psixiatrik bayonotlar orqali suhbatdoshining ustidan kulish bilan ajralib turadigan muloqot texnologiyasi.

Internet addiksiyani keltirib chiqaruvchi texnologiyalar – shaxs real hayotida turmush tarzi bilan bog'liq kamchiliklarni virtual voqelikdagi elementlar bilan to'ldiruvchi texnologiyalar. Mazkur texnologiyalar ta'siri orqali shaxs turmush tarzi virtuallashib, uning xulqi va o'zini tutishida virtual reallik elementlarining o'rni oshib boradi. Buning natijasida shaxsda Internet addiksiya kelib chiqib, turmush tarzida Internetni potologik qo'llash ortib boradi.

Yuqoridagi texnologiyalar ilmiy o'ranishni talab qilganligi sababli ularni batafsil ko'rib chiqamiz.

Trolling – davlat hokimiyati va ijtimoiy-siyosiy ta'sir doirasiga ega bo'lgan shaxs obro'siga putur yetkazish maqsadida salbiy jamoat fikrini sun'iy va yashirin shakllantirishga xizmat qiluvchi ma'lumotlarni axborot makonida tarqatish. Trollingning asosiy vazifasi jabrlanuvchini g'azablantirish va uni o'zini psixologik va jismoniy boshqarish muhitidan chiqarib o'z obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi turli haqorat va noto'g'ri so'z birikmalarini ishlatishga undashdir. Odatda trolling texnologiyasi bilan siyosiy elita imedjiga putur yetkaziladi va boshqa muqobil shaxslarning imedji yaratiladi.

Trolling belgilarini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

- har qanday usul bilan odamning e'tiborini jalb qilishning doimiy istagi va uziga erashuvchi hayrihohlarni shakllantirish;
- joylashtirilgan ma'lumotlar, xabarlar, sharhlar, fikrlar aniq subektga jo'natish orqali jamiyatda ommalashtirish;
- xabarlarining ta'sirchan xususiyati (shafqatsizlik, provokatsion, tahqirlashga qaratilganlii);
- ko'p foydalanuvchilar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va foydalaniladigan fikrlarni tarqatish;
- shubha va ishonchsizlik muhitini yaratishga urinishlar.

Xalqaro axborot makonida shaxs manfaatiga qaratilgan trolling texnologiyasi quyidagi yo'nalishlar va shakllarda qo'nnaliladi:

- Shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga qaratilgan siyosiy, ijtimoiy, g'oyaviy yo'nalishlardagi pulli va tijorat trollinglari;
- Professional va havaskor mutaxassislardan iborat guruhiy trolling;
- Individual ko'rinishda ishlovchi malakali nanotrolling.

Trolling texnologiyasi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

I bosqich – tayyorgarlik bosqichi. Mazkur bosqichda axborot muhiti o'rganiladi, trolling texnologiyasi davomida bajariladigan ishlar rejalashtiriladi, shuningdek, manipulyatsiya qiladigan bloggerlar guruhi aniqlashtiriladi. Bunda mavjud bloggerlarning ijtimoiy-siyosiy pozitsiyasidan foydalaniladi yoki yangi bloggerlar guruhi tashkil qilinadi;

2 bosqich – amalga oshirish bosqichi. Ushbu bosqichda birinchi bosqich davomida tuzilgan reja amalga oshiriladi, kordinatsiya qilinadi, boshqa metod va texnologiyalar, jumladan, targ‘ibot, agitatsiya, dezinformatsiya, diskreditatsiya, komprometatsiya, tuhmat kabilar yordamida o‘z vaqtida rejalariga tuzatish kiritib boriladi. Mazkur bosqichda axborot makoni va maqsadli auditoriya tanlanadi, ijtimoiy tarmoqlarda maxsus akkauntlar yaratiladi. Shundan so‘ng g‘oyalar spektridan iborat ijtimoiy postlar joylashtirilib ular orqali ijtimoiy jarayonlarda sodir bo‘lgan ma‘lum hatti-harakat qo‘llab quvvatlanadi yoki masxara qilinadi, ommalashtriladi, konfliktning eskalatsiyasiga sun‘iy ta‘sir ko‘rsatiladi, dushmanlik munosabatlari avj oldiriladi, ijtimoiy birdamlikka putir yetkaziladi.

Yuqoridagi ishlarni amalga oshirishda axborot makoni trollari orqali g‘oyaviy yo‘nalishlar asosida guruhlanib ular bilan turli manevrlar o‘tkaziladi. Bunda ijtimoiy sahifalarda o‘zining “haq”ligiga boshqalarni ishontirishga xizmat qiluvchi rasm, video va boshqa hujjatlarga havolalar beradi. Shuningdek, tashrif buyuruvchilarning psixofiziologik xususiyatlariga ta‘sir ko‘rsatish, diqqatini jalb qilish maqsadida kalit so‘zlardan iborat bo‘lgan teglarni alohida ajratib qo‘yadi. Teglariga ajratishda Google, Yahoo, Yandeks, Rambler kabi qidiruv saytlarida eng ko‘p indeksikatsiya bo‘ladigan so‘zlardan foydalaniladi.

Shaxs axborot-psixologik xavfsizligiga trolling texnologiyasi orqali keladigan xavfning asosiy jihati shundaki shaxsga ta‘sir qilish orqali ob‘ektiv bo‘lmagan jamoatchilik fikrini shakllantirish uni stixiyali boshqarish imkoniyatini beradi.

Bugungi kunda keng tarqalgan trolling texnologiyalari «*ta‘sir etish maqsadiga*» qarab: «oddiy, qasddan, maqsadli va pullik» shakllarda «*bajaruvchining turiga*» qarab, «bir kunlik trollar, ig‘vogar trollar, egotsentrik, kengashga ega guruxdan iborat trollar hamda “qahramon-sevishgan” trollar» ko‘rinishlarida bo‘ladi. Qolaversa, barcha trollar o‘zining xabarlarini joylashtirish uchun *tayyorgarlik ko‘rish* tamoyili bo‘yicha diletantlar, yarimprofessionallar va professionallar shaklida amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, trollarning ishlash darajasi va trolling texnologiyasi olib boriladigan mavzuning xarakteriga ko‘ra, «nozik» hamda «qalin» ko‘rinishda uchramoqda. Trolling texnologiyasining o‘ziga xos jihatlari shundaki, ko‘pchilik holatlarda trollarning o‘zlari muxokama qilinayotgan mavzu moderatorlari ham hisoblanishadi, ular o‘rtaga tashlangan mavzularga turli xil usullar bilan insonlarni mazkur muzokarada qatnashishga chorlaydilar. Buning natijasida muhokamada qatnashgan shaxslarning fikrlarini tahlil qilish orqali trolning jamoatchilik fikrini sun‘iy shakllantirishdagi imkoniyatlari ortib boradi.

Milliy internet sigmentida ham trolling texnologiyasidan foydalanib turuvchi bir qancha onlayn platforma va kanallar mavjud bo‘lib, ularda troling texnologiyasining ba‘zi elementlarini ko‘rish mumkin. Ular asosan barcha foydalanadigan ijtimoiy tarmoq va ko‘p foydalanuvchiga ega bo‘lgan internet saytlari blog va forumlarida o‘z faoliyatlarini yuritishadi.

Shaxs ongini yashirin shakllantirishga qaratilgan zamonaviy axborot-psixologik texnologiyalardan yana biri **kiberbulling** hisoblanib u orqali shaxs axborot platformalarida elektron ta‘qib qilinadi. Mazkur texnologiya trolling texnologiyasining mantiqiy davomi hisoblanib ma‘lum bir shaxsga qarshi (odatda bunday shaxslar sifatida ma‘lum siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy mavqega ega shaxslar tanlanadi) trolling va manipulyatsiya texnologiyalari orqali jamoatchilikning salbiy fikri shakllantirilgach yolg‘on (fake) ma‘lumotlar, elektron grumming (shantaj) ulullari yordamida Internetda obro‘sizlantiriladi, ta‘qib qilinadi. Ushbu texnologiyani qo‘llashdan asosiy maqsad obro‘-e‘tiborga ega bo‘lgan shaxsning yoki siyosiy liderning noto‘g‘ri qaror qabul qilishiga, o‘z obro‘sini to‘kuvchi hatti-harakatlarni sodir qilishga olib borish va shu orqali uning siyosiy reytingini tushirish, ijtimoiy bosimni kuchaytirish orqali hokimiyatdan olib tashlash ko‘zlanadi.

Kiberbulling texnologiyasining o‘ziga xos jihati shundaki, shaxs Internet orqali puxta ishlab chiqilgan metodika asosida doimiy ravishda ta‘qib qilinadi va xo‘rlanadi. Bundan tashqari, foydalanuvchini haqoratlash, unga yoqimsiz xabarlar yuborish, turli obro‘sizlantiruvchi suratlar, grafitillar tarqatish, o‘zi ishtirok etadigan virtual jamoa vakillari nomidan haqorat qilish, shaxsga axborot-psixologik ta‘sir ko‘rsatishga mo‘ljallangan maxsus virtual guruhlarni tashkil qilish ham aynan mana shu texnologiya orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda kiberbulling texnologiyasi orqali bolalar va yoshlarni virtual ta‘qib qilish holatlari ko‘payib bormoqda. Xususan, kiberbulling texnologiyasiga asoslangan onlayn grumming metodi orqali bolaga jinsiy va boshqa ijtimoiy ekspluatatsiya qilish yo‘nalishida uning qarashlarini, o‘ziga bo‘lgan ishonchini yo‘qotish maqsadida ta‘sir ko‘rsatiladi. Mazkur metoddan odam savdosi, jumladan bolalar savdosi bilan shug‘ullanuvchi kriminal guruxlar faol foydalanib keladi. Buning uchun ular ob‘ekt sifatida foydalanish belgilangan bolaning rasmlari, videolarini olishadi, unga virtual guruxlarda psixologik ta‘sir o‘tkaziladi. Agar psixologik ta‘sir yetarlicha samara bermasa «onlayn shantaj» usulidan foydalanib bolaga tegishli rasm va videolarni ota-onasiga, maktabiga boshqa shaxslarga jo‘natish maqsadi borligini aytib ta‘sir ko‘rsatiladi.

Xususan, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, o'n bir yoshli bolalar orasida 11% o'g'il bolalar va 8% qiz bolalar kiberbulling texnologiyalari orqali xo'rlanadi, bundan tashqari, ular turli axborot manbalari orqali oyiga kamida 2-3 marta haqorat qilinadi. Mazkur tashkilot tomonidan o'rganilgan 42 mamlakatda har oyda o'rtacha 3-4% bolalar kiberbulling orqali onlayn ta'qib qilingan [5].

Shuningdek, Rossiya Federatsiyasida olib borilgan tadqiqot natijalari maktab o'quvchilarining o'rtacha 10% qismi Internetdagi tazyiqlardan aziyat chekishi aniqlandi. Mazkur ko'rsatkich Yevropada 6% ga teng.

Sotsial injeneriya texnologiyalari – shaxsga texnik vositalardan foydalanmagan holda ta'sir ko'rsatish texnologiyalari bo'lib, unda inson omili bilan bog'liq kuchsiz tomonlardan mohirona foydalanishga asoslanganligi sababli shaxsga ta'sir qilishda katta natijadorlikka ega. Mazkur texnologiyalarning o'ziga xos bo'lgan xususiyati shundaki, axborotdan qonuniy asosda foydalangan holda shaxsga axborot orqali turli darajada ta'sir ko'rsatish imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, ushbu texnologiyalardan foydalangan holda shaxsni ma'lum yo'nalishda shakllantirib borish mumkin.

Bugungi kunda internet orqali sotsial injeneriya texnologiyasidan foydalangan holda turli darajadagi yopiq xarakterdagi ma'lumotlar yoki ijtimoiy ahamiyat va qiymatga ega bo'lgan axborotlar olinmoqda.

Sotsial injeneriya texnologiyasini terminologik tahlil qiladigan bo'lsak, ushbu tushuncha sotsiologik fanlar doirasida ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, amaliy ijtimoiy fanlar doirasida maqsadli tarzda shaxs turmush tarzi va xulqini aniqlash, nazorat qilish, shakllantirib borish, yo'nalishlari foydalanilib kelingan. Axborot-psixologik xavfsizlik sohasida mazkur texnologiya nisbatan yangi va zamonaviy xarakter kasb etib, XXI asr boshida sobiq kompyuter jinoyatchisi, kompyuter xavfsizligi bo'yicha maslahatchi Kevin Devid Mitnik tomonidan ommalashtirilgan.

Mazkur texnologiya kognitiv asosda faktlarni buzib ko'rsatishga asoslanadi va shu orqali shaxsga axborot-psixologik ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan unga ma'lum bo'lgan ma'lumotlarni jumladan maxfiy xarakterdagi ma'lumotlarni ham qo'lga kiritish imkoniyatini beradi.

Sotsial injeneringga asoslangan texnologiyalardan biri **fishing** (*ing. phishing*) bo'lib u Internet firibgarligiga asoslanadi. Fishing texnologiyasi orqali xavotir va tashvish uyg'otadigan xabarlar yoki internet foydalanuvchisiga tegishli bank hisob raqamlari, ijtimoiy tarmoqlardagi ma'lumotlari asosida shaxsga ta'sir ko'rsatadigan taxdidli xabarlar jo'natiladi. Bugungi kunda fishing texnologiyasi kompyuter tarmog'i bilan bir qatorda telefon tizimida ham amalga oshirilmoqda. Xuddi shu mexanizm asosida ishlovchi **telefon frikingi** (*ing. - phreaking*), **preteksting** (*ing. - pretexting*), **kvid pro kvo** (*lotincha - Quid pro quo*) kabi ta'sir texnologiyalari mavjud.

Sotsial injeneringga asoslangan texnologiyalardan foydalanuvchi shaxslar zarur darajada psixologik va sotsiologik bilimlarga ega bo'lib, shu orqali ijtimoiy tarmoqlarda faol kuzatib boradi va shaxs bilan bog'liq ma'lumotlarni to'plab, tahlil qilib boradi. Jumladan, «livejournal», «Odnoklassniki», «VKontakte» «Facebook» kabi tarmoqlardan faol foydalangan holda dastlab shaxs to'g'risida ma'lumotlar olinib so'ngra uning xarakteri va o'ziga xos jihatlarni hisobga olgan holda axborot-psixologik ta'sir ko'rsatish holatlari ko'paygan.

Umuman olganda, O'zbekistondagi Internet-foydalanuvchilarni axborot-psixologik tahdidlardan himoya qilish choralarining samarasizligi virtual makonda noaniq tarkib rivojlanib borayotganligi, uni tartibga solishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlari to'la yaratilmaganligi bilan bog'liqdir. Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- O'zbekistonda axborot xavfsizligining yagona konseptual bazasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish;
- davlat siyosatini axborot bilan ta'minlash mexanizmini takomillashtirish va blogerlar faoliyatini tartibga solish;
- davlat organlari matbuot xizmatlariga yetuk kadrlar tayyorlash va ularning hamkorlik mexanizmini yaratish;
- media-ta'lim va ijtimoiy media sohasini rivojlantirish;
- milliy fakechecking platformasini yaratish.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Oliy Majlis va Qonunchilik palatasi a'zolariga yo'llagan Murojaatnomasi"dagi nutqidan. Toshkent shahri, 2017 yil 22 dekabr.

2. Izdaniye ICTNEWS. Infografika Mir sotsialnyx setey. Novostnaya statya. – URL - <https://ictnews.uz/31/05/2019/socnetwrld/>

3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
4. O'zbekiston Respublikasi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalarni rivojlantirish vazirligi ma'lumotlari.
5. Griffiths M. Online computer gaming: Advice for parents and teachers. // Education and Health. – 2017. - № 64(1), pp. 3–6.

UDK 35.086:338(575.1)

O'ZBEKISTON TARAQQIYOTINING YANGI BOSQICHIDA RAHBAR VA BOSHQARUV KADRLARIGA QO'YILAYOTGAN TALABLAR

M. U. Atamuratov

*I.Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti
atamuratov78@rambler.ru*

Annotasiya. Ushbu maqolada O'zbekiston taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarishda rahbar va boshqaruv kadrlarining roli, ularning siyosiy faolligini oshirishdagi obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar, omillar tahlil etilgan. Maqolada O'zbekistondagi shiddat bilan kechayotgan yangilanish jarayonlari boshqaruv kadrlarining bilim va ko'nikmalarini o'zgarayotgan sharoitlarga moslashtirish, ularning professional rivojlanishiga yangicha yondashish, rahbar va boshqaruv kadrlarining mas'uliyati va shaxsiy javobgarligi, siyosiy faolligi muammosi, ular zimmasiga qo'yilayotgan talablar va uning o'ziga xos qonuniyatlarini amaliyotga joriy etish kabi masalalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: modernizasiya, kadrlar malakasi, "rahbar va boshqaruv kadrlari", ijtimoiy tizim, boshqaruv mahorati, zamonaviy boshqaruv usuli, kompetentlik, "davlat xizmati", industrialashirish, rivojlanayotgan mamlakatlar, liberallashtirish, demokratik usullar, strategik fikr yuritish, nomarkazlashtirish, Korporativ boshqaruv, innovasiya, siyosiy huquq va ijtimoiy-siyosiy muvozanat.

Требования к руководящим и управленческим кадрам на новом этапе развития Узбекистана

Аннотация. В данной статье анализируется роль руководящих и управленческих кадров в развитии Узбекистана, объективные и субъективные условия, факторы повышения их политической активности. Освещены такие проблемы, как интенсивные изменения в Узбекистане, направленные на адаптацию знаний и навыков управленческих кадров к изменяющимся условиям, новый подход к их профессиональному развитию, вопросы компетентности и личной ответственности руководящих и управленческих кадров, проблема повышения их политической активности и реализации специфических закономерностей.

Ключевые слова: модернизация, квалификация кадров, «руководящие и управленческие кадры», социальная система, управленческая компетентность, метод современного управления, компетенция, «государственная служба», индустриализация, развивающиеся страны, либерализация, демократические методы, стратегическое мышление, децентрализация, корпоративное управление, инновации, политическое право и социально-политическое равновесие.

Requirements for leading and managerial personnel at a new stage in the development of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the role of leading and managerial personnel in raising and developing Uzbekistan to a new level, objective and subjective conditions, factors for increasing their political activity. The article highlights such problems as intensive changes in Uzbekistan aimed at adapting their knowledge and skills of management personnel to changing conditions, a new approach to their professional development, issues of competency and personal responsibility of leading and managerial personnel, the problem of increasing their political activity and implementation of specific laws.

Keywords: modernization, personnel qualifications, "leading and managerial personnel", social system, managerial competency, modern management method, competency, "public service", industrialization, developing countries, liberalization, democratic methods, strategic thinking, decentralization, corporate governance, innovation, political law and socio-political balance.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida davlat va jamiyat hayotida ro'y berayotgan tub o'zgarish va islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, avvalambor, mustahkam bilimga ega, O'zbekistonning bugungi tashqi va ichki siyosati yo'nalishlarini tushunadigan, tahlil qila oladigan, unda o'zi ham faol ishtirok eta oladigan tashabbuskor kadrlarga bog'liqligini hayotning o'zi ko'rsatib turibdi. Yangilanayotgan O'zbekistonda zamonaviy jamiyat jadal sur'atlar bilan taraqqiy etayotgan ijtimoiy

jarayonlarni qamrab olar ekan, mas'ul lavozimlarda faoliyat ko'rsatayotgan rahbarlar zimmasiga murakkab va mas'uliyatli vazifalarni yuklamoqda.

Davlat hokimiyati va boshqaruviga doir qabul qilingan qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar rahbar va boshqaruv kadrlarini tanlash tizimining yangicha asoslarida, shakllarida va yo'nalishlarida qaror topishiga olib keldi. Bu davlat instituti mohiyati o'zgarganligi va taraqqiyotning yangi bosqichida jamiyat siyosiy tizimi yangidan shakllanganligi bilan bog'liq. Ushbu siyosiy jarayonlar rahbar va boshqaruv kadrlarining mas'uliyatini oshirish bilan bir qatorda, ularning xizmat faoliyati doirasidagi vakolatlarini kengaytirish, mas'uliyat va shaxsiy javobgarliklarini oshirish tizimini joriy etishga hamda fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish va rivojlanishiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Shu bois muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev boshqaruv kadrlari yuqori darajadagi professional va boshqaruv sifatlariga ega bo'lishi lozimligiga alohida e'tibor qaratmoqda. Yurtboshimizning fikricha, professionalizm boshqa mezonlarga nisbatan ish va faoliyat bilan bog'liq eng asosiy mezon hisoblanib, unga asosan shaxsning kompetentligi, omilkorligi, ya'ni o'z ishini puxta va sifatli bajarishi, har bir yo'nalishda yuqori tejamkorlikka hamda samaradorlikka erishishni nazarda tutuvchi fazilatdir.

Hozirgi globallashuv sharoitida boshqaruv kadrlaridan talab etilayotgan fazilatlar har bir ishga mas'uliyat bilan yondashish, o'ziga, millatiga, yurt ravnaqiga ishonch va yuksak hurmat tuyg'usiga ega bo'lish, o'z atrofida sog'lom fikrlovchi, izlanuvchan, tadbirkor va ishbilarmon kishilarni jalb etishdan iboratdir. Shuningdek, rahbarlarga qo'yilgan yana bir talab ularning qobiliyatli, insofli va diyonatli bo'lishi lozimligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, "...haqiqiy rahbar, haqiqiy yetakchi odamlarning bardoshini sinash uchun emas, balki ularga munosib shart-sharoit yaratib berish, og'irini yengil qilish uchun rahbar etib tayinlanadi. Barcha bo'g'indagi rahbarlar o'zining odob-axloqi va madaniyati bilan hammaga o'rnak va namuna bo'lishi zarur" [1].

O'zbekistondagi shiddat bilan kechayotgan yangilanish jarayonlari boshqaruv kadrlarining bilim va ko'nikmalarini o'zgarayotgan sharoitlarga moslashtirish, ularning professional rivojlanishiga yangicha yondashishni talab etmoqda. Shu jihatdan olib qaraganda, bugungi rahbar o'ziga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirishda chuqur bilimga, yuksak salohiyatga, mamlakatning istiqboli to'g'risida yangicha fikrlash qobiliyatiga, axborot-kommunikasiya texnologiyalar sohasida yetarli darajada bilimga ega bo'lmog'i zarur. Shuningdek, undan yetuk shaxs, jamoaning samarali faoliyat yuritishi va rivoj topishiga ko'mak beruvchi hamda unda hukm surayotgan qadriyatlarga sodiq jamoa a'zosi, uning manfaatlarini himoya qiluvchi xodim, ta'lim-tarbiya beruvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, sog'lom muhit yaratuvchi, axloqiy fazilatlariga boy ustoz, zamon talablariga javob beradigan, o'z kasbini puxta egallagan, mahorati takomillashtirilgan, doimo izlanuvchan va intiluvchan mutaxassis, qat'iy irodali rahbar bo'lish talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasidagi "Bugun hayotning o'zi bizdan professional, tezkor va samarali davlat xizmati tizimini shakllantirish, yangicha fikrlaydigan, tashabbuskor, el-yurtga sadoqatli kadrlarga keng yo'l ochish bo'yicha samarali tizim ishlab chiqishni talab etmoqda", [2] degan konseptual fikri rahbar va boshqaruv kadrlar tizimining shakllanishini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etish lozimligini ko'rsatadi.

Bu davlat hokimiyati va boshqaruv tizimidagi siyosiy institutlar o'zgarishi, O'zbekiston jamiyati ijtimoiy hayotini siyosiy institutlar hamda mafkuralar xilma-xilligiga asoslana boshlaganligi bilan bevosita bog'liq. Endi yangilanayotgan O'zbekistonga yangi avlod boshqaruv kadrlari ana shu yangicha talablarga, tamoyillarga javob bera oladigan, rahbarlik va boshqaruv mahoratiga, mustaqil tafakkurga hamda yangicha dunyoqarashga ega bo'lishni taqozo etadi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Hayotning o'zi va xalqning talablari bizning oldimizga amaliy yechimini topish lozim bo'lgan yangi va yanada murakkab vazifalarni qo'ymoqda" [3]. Hayot sur'atlarining beqiyos tezlashuvi yoki globallashuvi rahbar mas'uliyatini yanada oshiradi. Rahbar yuqori darajada iqtisodiy, madaniy, ma'naviy, huquqiy, diniy, siyosiy bilimlarni egallagan bo'lmog'i lozim. Aks holda o'zi boshqarayotgan idoraning ham iqtisodiy, ham ma'naviy tanazzuliga sababchi bo'lib qolishi mumkin.

Bugungi rahbarning yana bir muhim jihati uning ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish qobiliyatidir. Agar rahbar o'z jamoasidagi xodimlar bilan namunali muomalaga kirishmasa, kezi kelganda kechirimli bo'lmasa, boshqaruvda muammoga duch kelishi tabiiy hol. Haqiqiy rahbar xalq va jamiyat manfaatlari yo'lida o'z huzur-halovatlaridan voz kechadi, bu yo'lda butun vujudini, hayotini, kerak bo'lsa jonini bag'ishlaydi. Rahbar o'z faoliyati davomida jamiyat taraqqiyotiga g'ov bo'lib turgan korrupsiya, mahalliychilik, oshna-og'aynigarchilik, qarindosh-urug'chilik kabi illatlarga yo'l qo'ysa, bunday holatlarga murosasiz bo'lolmasa ko'zlagan ezgu maqsadlarimizga erisha olmaymiz.

O'zbekistonda demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatni qurish maqsadlariga mos rahbar va boshqaruv kadrlarni tayyorlash tizimini shakllantirish borasida muhim amalga oshirilayotgan

o'zgarishlar o'ziga xos tendensiyasiga ega. Ushbu tarixiy jarayonning samarali kechishi, shubhasiz, o'z kasbiga sodiq, vatanparvar, salohiyatli kadrlar faoliyatiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi.

O'zbekistonda rahbar va boshqaruv kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiyalash sohasida muayyan ishlar amalga oshirildi. Bu jamiyatda rahbar va boshqaruv kadrlar tizimining yangicha asosda tashkil etilishiga sharoit yaratib berilganligi bilan bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da belgilab berilganidek, rahbar kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasining tashkiliy, o'quv va ilmiy-amaliy faoliyatini zamon talablari darajasiga moslashtirish, davlat boshqaruvi va jamiyat qurilishining hozirgi bosqichi uchun zarur bo'lgan bilimli, dunyoqarashi keng, fidoyi, kompetentli, tashabbuskor, sodiq, vatanparvar kadrlarni tarbiyalab voyaga yetkazishga xizmat qilishi bilan izohlanadi. Shu bois rahbar va boshqaruv kadrlari tayyorlash mamlakatning milliy-ma'naviy va demokratik xususiyatlariga tayangan holda amalga oshirila boshlandi. Bu jarayon kadrlar tayyorlash tizimining yangilangan milliy g'oya asosida, ya'ni rahbar va boshqaruv kadrlarining dunyoqarashini, ong va tafakkurini yuksaltirish hamda mustaqillik va demokratik huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati talablariga javob beradigan institusional tizimini shakllantirish va uni doimiy ravishda modernizatsiyalash ishlarining keng ko'lamda amalga oshirilishi zaruriyati bilan bog'liq.

Shu nuqtai nazardan O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida zamon talablariga javob beradigan yangi rahbar va boshqaruv kadrlar tizimini yaratishga har qachongidan ko'proq ehtiyoj sezmoqda, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Bu mamlakatda rahbar va boshqaruv kadrlari tizimining yangilanishi:

1) Davlat manfaatlari ustuvorlik tamoyillaridan voz kechish, uning o'rnida davlatning bosh islohotchilik rolini oshirish natijasida inson manfaatlari ustuvorligi tamoyiliga o'tishni anglatdi.

2) Jamiyatning iqtisodiy negizida davlat mulki yagonaligiga barham berildi va bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan mulkning xilma-xilligi e'tirof etildi. Xususiy mulk tan olindi va qonun bilan himoya qilinadigan bo'ldi. Bu rahbar va boshqaruv kadrlar tizimining yangilanish va modernizatsiyalashiga iqtisodiy asos bo'lib xizmat qildi.

3) Davlat hokimiyati institutlari qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatining maqsadi mamlakatda inson huquq va manfaatlari ustuvorligi hamda fuqarolik jamiyatini qurishda kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati konsepsiyasiga o'tish asoslari belgilab olindi. Rahbar va boshqaruv kadrlarining faoliyati ham ana shu maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirildi va uning talablariga javob beradigan yangi boshqaruv kadrlarini tayyorlashga qaratilgan demokratik islohotlar amalga oshirildi.

4) O'zbekiston jamiyati ijtimoiy hayoti asoslari tubdan o'zgartirildi va yangicha asosga o'tkazildi. Bu rahbar va boshqaruv kadrlardan ana shu yangicha asosga mos keladigan bilim, ko'nikma va malaka, dunyoqarash, ong va tafakkur ko'nikmalarni to'liq o'zlashtirishni birinchi o'ringa chiqaradi. Albatta, uni o'zlashtirish va amalga oshirish oson bo'lgani yo'q. Bu siyosiy institutlar hamda mafkuralar va fikrlar xilma-xilligiga asoslangan yangicha usuldagi rahbarlik va boshqaruvni amalga oshirishni talab etadi, shuningdek, kadrlar zimmasiga yangi talablar qo'yganligi bilan xarakterlanadi. Rahbar va boshqaruv kadrlarda "Ozod shaxs, rahbar shaxsga xos bo'lgan mustaqillik tafakkuri bilan bog'liq fazilatlarini shakllantirishni taqozo etdi". Ushbu jarayonning o'zlashtirilishi ham rahbar va boshqaruv kadrlari toifalari o'rtasida oson kechmaganligi isbot talab etmaydigan haqiqat bo'lib, mamlakat istiqboli va kelajagini yaratish ularning zimmasiga yuksak ma'naviyatga ega bo'lish va "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" degan dasturiy g'oyaga og'ishmay amal qilish talabini qo'yadi. Bu milliy va umuminsoniy manfaatlarni uyg'un ko'rishni va har bir rahbardan o'zi yonib va o'zgalarni ham yondirib yashashi, faoliyat ko'rsatishi zarurligini talab qiladi.

Rahbar va boshqaruv kadrlar tizimidagi o'zgarishlar O'zbekistonda o'z negizida rivojlana boshlaganligi bilan bevosita bog'liq. Bu holat davlat hokimiyati va boshqaruvi sohasidagi institutlar o'zgarib va takomillashib borishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev joriy yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida biz, O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlarni amalga oshirish, ilm-ma'rifat va innovasiyani keng ravnaq topshirish bilan erisha olamiz. Buning uchun, avvalambor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur. Shuning uchun ham bog'chadan boshlab oliy o'quv yurtigacha – ta'limning barcha bo'g'inlarini isloh qilishni boshladik. Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun jamiyatda, avvalambor, ilm-ma'rifat, yuksak ma'naviyatni shakllantirish va rivojlantirish lozim. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi. Sharq donishmandlari aytganidek, "Eng katta

boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!”. Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o’zlashtirish, chinakam ma’rifat va yuksak madaniyat egasi bo’lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak. Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo’lidan borish imkoniyatini beradi, deb ta’kidlagan edi [4].

“Davlat idoralarining xalq uchun ishlash kerak” degan muhim tamoyil rahbar va boshqaruv kadrlarining faoliyatini konstitutsiya asosida yangicha amalda tashkil etishni taqozo etmoqda. Shu bois, muhtaram Prezidentimizning ko’rsatmasiga binoan rahbar va boshqaruv kadrlari ko’proq xalq bilan muloqot qilib, ularning muammolarini bevosita joyida hal etish choralarini ko’rmoqda. Rahbar va boshqaruv kadrlari zamonaviy axborot-kommunikasiya yutuqlaridan, elektron hukumati tizimlaridan hamda davlat xizmati agentligi sohasida tashkil etilayotgan xizmat ko’rsatish vositasidan o’z faoliyatini tashkil etishda keng foydalanishi ularning ish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Davlat hokimiyatini nomarkazlashtirish mahalliy hokimliklarning vakolatlarini kengaytirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar rahbar va boshqaruv kadrlar tizimining yanada modernizatsiyalashish jarayonlari amalga oshayotganligidan dalolat beradi.

Yangi O’zbekistonni vujudga keltirish siyosatining amalga oshirilishi rahbar va boshqaruv kadrlari oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo’ydi. Ushbu vazifalar ijrosini ta’minlash uchun rahbar va boshqaruv kadrlar tayyorlash tizimini qaytadan shakllantirish talab etildi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Oldimizga qo’ygan maqsad-muddaolarga yetish uchun bu ishlarni o’zimiz qilmasak, boshqa hyech kim bizga chetdan kelib qilib bermaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, kadrlarning amaliy zahirasini shakllantirish, ularni tayyorlash va qayta tayyorlashning muhim masalalarini o’z ichiga oladigan maqsadli dasturni ishlab chiqish vaqti keldi, deb o’ylayman”.

Asosiy vazifa – bu yuqori kasb mahorati va zamonaviy tafakkurga ega, puxta o’ylangan, mas’uliyatli va javobgarlikni his etadigan, har tomonlama to’g’ri qarorlar qabul qila oladigan, belgilangan maqsadlarga erishadigan, fidoyi rahbarlar va mansabdor shaxslarning yangi tarkibini shakllantirishdan iborat.

Bu borada hududiy boshqaruv organlari, eng avvalo, mamlakatimiz tuman va shaharlari hokimliklari uchun malakali kadrlar tayyorlashga alohida e’tibor qaratishi zarur. Buning uchun oliy ta’lim muassasalari tizimi bilan birga, mamlakatimizdagi 6 ta akademiya, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Korporativ boshqaruv ilmiy-ta’lim markazi kabi tashkilotlarning ilmiy-amaliy salohiyati va imkoniyatlarini yanada faol safarbar etish darkor. Ayni vaqtda mahalliy hokimliklarning vazifa va vakolatlarini ham takomillashtirish talab etilmoqda.

Hududlarni har tomonlama rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni amalga oshirish, qonunlar ijrosini ta’minlash, joylardagi davlat boshqaruv organlari faoliyatini samarali muvofiqlashtirish borasidagi rolini hisobga olib, bugungi kunda mahalliy hokimliklarga qo’shimcha vakolatlar berish borasida tegishli takliflar tayyorlanmoqda” [5].

Yangi boshqaruv strukturasi vujudga keltirish, boshqaruv tizimida ishlaydigan kadrlarga, ularning kasbiy tayyorgarligiga yanada yuqori talablar qo’yadi. Hozirgi zamon boshqaruv kadrlari, menejerlari yuqori kasbiy mahoratga ega bo’libgina qolmay, balki har jihatdan ma’lumotli, o’z sohasining bilimdoni, tashabbuskor, topshirilgan ish uchun jon kuydiradigan, muammolarni hal qilishga ijodiy yondashadigan intellektual xodim, eng muhimi, Vatanning chinakam fidoyilari bo’lishlari lozim.

Boshqaruv kadrlarini tayyorlash tizimi statistik va dinamik kichik tizimlardan tashkil topadi.

Boshqaruv kadrlar tayyorlash tizimiga quyidagi elementlar kiradi:

- 1) kadrlarga oid siyosat;
- 2) kadrlarga qo’yiladigan talablar;
- 3) kadrlarning shtat-lavozim tuzilmasini tarkib toptirish;
- 4) kadrlarni tanlash va boshqaruv komandasini shakllantirish;
- 5) kadrlarga baho berish (attestasiya) tizimi.

Kadrlar tayyorlash tizimini tashkil etish shu bilan yakunlanadi va navbatdagi bosqich – boshqaruv kadrlarining faoliyati bosqichi uchun barcha shart-sharoitlar yaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, **birinchidan**, yangilanayotgan O’zbekistonda davlat va jamiyat boshqaruv sohasida amalga oshirilayotgan demokratik o’zgarishlar ijtimoiy hayot sohasining tubdan o’zgarishiga asos bo’lmoqda. Mukammal va samarali boshqaruv tizimini yaratish esa har bir rahbar va boshqaruv kadrlariga yangicha talablarni qo’ymoqda.

Ikkinchidan, bugungi rahbar va boshqaruv kadrlari o’z mutaxassisligi bilan bog’liq bo’lgan bilimi davlat va jamiyat boshqaruv sohasida rahbarlikni amalga oshirish uchun yetarli emas. Zamon esa ulardan tegishli sohalar bo’yicha rahbarlik va boshqaruv mahoratiga, muammolarni o’z vaqtida hal qilib, ularning

oqibatlarini bartaraf etish qobiliyatiga, ochiqlik va hisob berish mas'uliyatiga, yuqori darajadagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish zaruriyatini talab qilmoqda.

Uchinchidan, bugungi rahbar va boshqaruv kadrlari "**Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari**" dasturiy g'oya to'g'risida va umummilliy manfaatlar, mamlakatning istiqboli to'g'risida yangicha fikrlashi, yangi g'oyalar hamda rahbar kadrlar yangicha ong va tafakkurning jamiyat rivojlanishini ta'minlashda muhim omil ekanligini chuqur anglashini taqozo etmoqda.

To'rtinchidan, bugungi rahbar va boshqaruv kadrlari tizimining modernizatsiyalashishi kadrlarda tashabbuskorlik ko'rsatish, islohotchi bo'lib maydonga chiqish, strategik fikr yuritish, ilg'or g'oyalarni qo'llab-quvvatlash, zamonaviy boshqaruv usullarini qo'llashda texnologiyalar hamda axborot-kommunikatsiya tizimlaridan keng foydalanishni talab qilmoqda.

Beshinchidan, bugungi kun doimiy ravishda izlanish, yangilik yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Har bir rahbar va boshqaruv kadrlari o'zi mas'ul bo'lgan sohani o'rta va uzoq istiqbolda rivojlantirish bo'yicha aniq reja va dasturlarga ega bo'lishi, o'ziga ishonib topshirilgan sohada davlat siyosatini amalga oshirishni ta'minlashi va yakuniy natija uchun to'liq javobgarlik mas'uliyatini qalban his etishi shart.

Oltinchidan, bugungi zamonaviy rahbar vatanparvar bo'lmog'i, **halol-pok**, el-yurtga sodiq kadrlarni qo'llab-quvvatlashi va ularning davlat va jamiyat boshqaruvi sohasida faoliyat yuritishiga keng yo'l ochib berish fazilatiga ega bo'lmog'i kerak. Shundagina hayotimizda uchrab turgan ham rahbar, ham boshqaruv kadrlari faoliyati bilan bog'liq bo'lgan qusurlarning oldi olinadi. Zamonning rahbar va boshqaruv kadrlariga qo'yayotgan asosiy talabi ham ana shu g'oyada namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, rahbar va boshqaruv kadrlari yuqorida sanab o'tilgan yangicha talablarga, tamoyillarga javob berish mahoratiga hamda yangicha tafakkurga va dunyoqarashga ega bo'lishi shart. Negaki, ana shunday talablar asosida ish olib borish xalqimiz hayoti farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Tartib-intizom va mas'uliyatni kuchaytirish, jinoyatchilikning oldini olish muhitini mustahkamlash – huquqbuzarlik profilaktikasi samaradorligining asosiy omili. // <http://uza.uz>. 15-11-2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // <http://uza.uz>. 22-12-2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: O'zbekiston, 2017. 10 bet.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvar kuni Oliy Majlisga navbatdagi Murojaatnomasi. "Xalq so'zi" gazetasi, 25.01.2020 y. № 19 (7521) son. 2-bet.
5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. 26-27-betlar.

UDK: 94 (575.152)

YEVROOSIYO DIPLOMATIYASI"NI SHAKLLANTIRISH BORASIDA YAPONIYA FAOLIYATI

G.M.Karimova

*Bosh mutaxassis, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
gavharaxon@gmail.com*

Annotasiya. O'tgan asrning so'ngi choragida sodir bo'lgan voqealar – Sharqiy va G'arbiy Germaniyaning birlashishi, mafkuraviy qarama-qarshilikka asoslangan xalqaro munosabatlar tizimining intihosi, NATO harbiy bloki va Rossiya o'rtasida bitimning imzolanishi Yaponiya tashqi siyosatida o'zgarishlarga olib keldi. Bu o'zgarishlar Yaponiya tashqi siyosatida Osiyo-Tinch okeani mintaqasi yo'nalishi bilan bir qatorda yangi yo'nalish – Yevroosiyo yo'nalishining shakllanishiga turtki bo'ldi.

Kalit so'zlar: G'arbiy Germaniya, mafkuraviy qarama-qarshilik, NATO harbiy bloki, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi, B.Klinton, "Independens", "Nimis", Bosh Vazir Ryutaro Xashimoto, "Asahi Shimbun", Sovet Ittifoqi, yoqilg'i-energetik, Yutaka Akino, NATO Madrid sammiti, "Ipak yo'li faoliyati rejasi", "Markaziy Osiyo + Yaponiya", "Sovuq urush", "Xashimoto-Yelsin rejasi", Obuchi Keydzo, ASEAN + 3, XXR Bosh vaziri Chju Junszi, Yosiro Mori, Kurill orollari, Yasukuni ibodatxasi, Xallyu fenomeni.

Работа Японии по формированию «Евразийской дипломатии»

Аннотация. События последней четверти прошлого века - объединение Восточной и Западной Германии, конец системы международных отношений, основанной на идеологической конфронтации, подписание соглашения между военным блоком НАТО и Россией привели к изменению внешней политики Японии. Эти изменения привели к формированию нового Евразийского направления наряду с Азиатско-Тихоокеанским регионом во внешней политике Японии.

Ключевые слова: Западная Германия, идеологическое противостояние, военный блок НАТО, Азиатско-Тихоокеанский регион, Б. Клинтон, «Индепенденс», «Нимиц», премьер-министр Рютаро Хашимото, «Asahi Shimbun», Советский Союз, топливо-энергетический, Ютака Акино, Саммит НАТО в Мадриде, «План действий по Шелковому пути», «Центральная Азия + Япония», «Холодная война», «План Хашимото-Ельцина», Обучи Кейдзо, АСЕАН + 3, премьер-министр КНР Чжу Чжунцзи, Ёсиро Мори, Курильские острова, храм Ясукуни, феномен Халлю.

Japan's work on the formation of "Eurasian diplomacy"

Abstract. The events of the last quarter of the last century - the unification of East and West Germany, the end of the system of international relations based on ideological confrontation, the signing of an agreement between the NATO military bloc and Russia - led to a change in Japan's foreign policy. These changes led to the formation of a new Eurasian direction as well as the Asia-Pacific direction in Japan's foreign policy.

Keywords: West Germany, ideological confrontation, NATO military bloc, Asia-Pacific region, B. Clinton, Independence, Nimitz, Prime Minister Ryutaro Hashimoto, Asahi Shimbun, Soviet Union, fuel and energy, Yutaka Aquino, NATO Madrid Summit, Silk Road Action Plan, Central Asia + Japan, Summer of Freedom and Prosperity, Cold War, Hashimoto-Yeltsin Plan, Obuchi Keizo, ASEAN + 3, Prime Minister - Minister of the People's Republic of China Zhu Zhongji, Yoshiro Mori, Kuril Islands, Yasukuni Temple, Hallyu phenomenon.

O'tgan asrning so'ngi choragida sodir bo'lgan voqeyalar – Sharqiy va G'arbiy Germaniyaning birlashishi, mafkuraviy qarama-qarshilikka asoslangan xalqaro munosabatlar tizimining intihosi, NATO harbiy bloki va Rossiya o'rtasida bitimning imzolanishi Yaponiya tashqi siyosatida o'zgarishlarga olib keldi. Bu o'zgarishlar Yaponiya tashqi siyosatida Osiyo-Tinch okeani mintaqasi yo'nalishi bilan bir qatorda yangi yo'nalish – Yevroosiyo yo'nalishining shakllanishiga turtki bo'ldi.

XX asrning 90-yillarida AQShning XXR bilan munosabatlari o'ziga xos ravishda rivojlana bordi. Bir tomondan, Xitoydagi iqtisodiy islohotlar, ikki tomonlama diplomatik aloqalarning rivojlanishi, xususan, 1998 yilda AQSh prezidenti B.Klintonning XXRga tashrifi, boshqa tomondan esa, 1996 yilda Tayvanda prezidentlik saylovlari davrida XXR-AQSh munosabatlarning keskinlashishi, ya'ni AQShning "Independens" va "Nimis" aviatashuvchi kemalarining Tayvan qirg'oqlariga yuborilishi, kabi jarayonlarni kuzatish mumkin [1]. Bu esa Yapon rasmiylarini tashvishga solishi hamda AQShdan mustaqil ravishda siyosat olib borishlariga asos bo'ldi. Yaponiya Bosh Vaziri Ryutaro Xashimoto yuzaga kelgan holatni tinchlik va muzokaralar orqali hal etish zarurligi, joiz bo'lsa Yaponiya ikki tomonni murosaga keltirishda vositachilik vazifasini bajarishi mumkinligini bildirdi [2].

1996 yil aprel oyida Yaponiya va AQSh davlat rahbarlari uchrashuvida Ryutaro Xashimoto: "Munosabatlarni yaxshilash uchun har ikkala tomon o'z hissalarini qo'shishlari zarur", - degan fikrni yana bir bor ilgari suradi[3]. "Har ikkala tomon o'z hissalarini qo'shishlari zarur"ligi borasida Ryutaro Xashimoto Yaponiyaning XXR bilan diplomatik munosabatlarni mustahkamlash borasida o'z strategik qarashlari mavjudligini bildiradi. Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi aynan shu vaziyat "Yevroosiyo diplomatiyasi"ning tug'ilishiga sabab bo'ldi.

Yaponiya Bosh Vaziri Ryutaro Xashimoto AQSh va XXR o'rtasida harbiy mojaro yuzaga kelgan holatda Yaponiya AQSh pozitsiyasini qo'llab-quvvatlashi haqida fikr bildirdi. Shu bilan birga u: "XXR iqtisodiyoti va qudratining katta sur'atlarda o'sishini inobatga olmaslik mumkin emas. Shu bois, biz Xitoy bilan aloqalarni yaxshilash uchun barcha imkoniyatlardan foydalanamiz va Yaponiya AQSh-XXR munosabatlarni keskinlashtirmaslikka harakat qiladi", - degan fikr bildiradi[4].

Ryutaro Xashimoto "Yevroosiyo diplomatiyasi"ning mohiyati mazkur mintaqada AQSh va XXR manfaatlari tutashganligida, Yaponiya esa o'z imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida mazkur jarayonda Rossiyadan foydalanadi. Ya'ni, Rossiyani Osiyo-tinch okeani mintaqasiga Yaponiya foydasiga jalb etish yotishini ilgari suradi. Ryutaro Xashimoto "Asahi Shimbun" nashriga bergan intervyusida: "Men o'z e'tiborimni Rossiyaga qaratganimdan faxrlanaman. Bu munosabat faqat shimoliy hududlar nuqtai

nazaridan qaralmasligi lozim. Men XXI asrda Xitoy va Hindiston Osiyoda yetakchilik uchun kurash olib borishlarini istamayman. Rossiya albatta Yaponiya tarafida bo'lishi o'ta muhimdir", - deb aytadi[5].

1997 yil iyul oyida Yaponiya Bosh Vaziri Ryutaro Xashimoto sobiq Sovet Ittifoqi davlatlari bilan munosabatlar tizimini o'z ichiga olgan "Yevroosiy diplomatiyasi" konsepsiyasini ilgari surdi[6]. Mazkur konsepsiyada, birinchidan, Markaziy Osiyo va Kavkaz mintaqasining Rossiya va XXR o'rtasida joylashganligi, ikkinchidan, mintaqaning yoqilg'i-energetik zaxiralarga boyligi, uchinchidan, Afg'oniston va Tojikistondagi fuqarolar urushi, Markaziy Osiyodagi terroristik xurujlar, xususan, 1998 yilda Birlashgan Millatlar tashkilotining Tojikistondagi fuqarolik ishlari bo'yicha kuzatuvchilar missiyasi xodimi Yutaka Akinoning o'ldirilishi[7] kabi siyosiy masalalar o'z ifodasini topgan. Bu borada Yaponiya Xitoy Xalq Respublikasi va Koreya Respublikasidan e'tiborni uzmagan holda Rossiya, Yevropa davlatlari, Hindiston va Yaqin Sharq davlatlari bilan bir qatorda Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlikni chuqurlashtirish lozimligi ta'kidlab o'tiladi[8].

"Yevroosiy diplomatiyasi" o'z ichiga 4 muhim jihatni qamrab oladi: 1. NATO Madrid sammitidan so'ng "Tinch okeani nuqtai nazaridan Yevroosiy diplomatiyasi" konsepsiyasi. 2. "O'zaro ishonch", "o'zaro manfaatdorlik", "uzoq muddatlik istiqbol" omillari va ularni Rossiya va Yaponiya munosabatlarida "hududiy masala"lar borasida munozaralarda qo'llanilishi. 3. Rossiya va Xitoyga nisbatan bo'lgan munosabatlarda ham "Ipak yo'li" diplomatiyasini ilgari surish. 4. Yaponiya, AQSh, Xitoy va Rossiya doirasida faol, maqsadli ishlarni olib borish[9].

Bu davrda Yaponiya "Yevroosiy diplomatiyasi" (1997 y.), "Ipak yo'li faoliyati rejasi" (1998 y.), "Markaziy Osiyo + Yaponiya" (2004 y.), "Erkinlik va farovonlik yoyi" (2006 y.) kabi qator tashabbuslarni ilgari surdi[10].

"Yevroosiy diplomatiyasi" 1990 yillardan 2000 yillargacha uchta Bosh Vazir davrida ishlab chiqildi. Mazkur g'oya dastlab Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi Yevropa va Osiyo byurosi boshlig'i Kadzuxiko Togo tomonidan ishlab chiqilgan[11].

Ryutaro Xashimoto "Yevroosiy diplomatiyasi" haqida gapirar ekan, masalaning uch jihatiga e'tibor qaratadi: birinchidan, Yevroosiydagi ikki qudratli davlat – Rossiya va Xitoy "Sovuq urush" tugaganidan so'ng yagona pozitsiyada faoliyat olib bora boshladilar hamda birgalikda Yaponiya bilan iliq munosabatlar o'rnatish. Ikkinchidan, "Yevroosiy diplomatiyasi" Markaziy Osiyo va Kavkaz davlatlaridan o'tuvchi Buyuk ipak yo'li negizida amalga oshirish. Uchinchidan, Rossiya bilan munosabatlarda diplomatiyaning uchta tamoyili – "ishonch", "o'zaro manfaatdorlik" va "uzoq muddatlik istiqbol" asosida faoliyat yuritish[12].

Albatta mazkur takliflar Rossiya e'tiboridan chetda qolmaydi. 1997 yil noyabr oyida Rossiya prezidenti B.Yelsin va Yaponiya Bosh Vaziri Ryutaro Xashimoto Krasnoyarsk shahrida uchrashadilar va ikki tomonlama shartnoma imzolaydilar.

1998 yilda Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamdo'stligida Yaponiya tashabbusi bilan Rossiya ishtirok etadi va "Xashimoto-Yelsin rejasi" doirasida iqtisodiy hamkorlik dasturi ishlab chiqiladi.

Shuningdek, hududiy masalalar borasida ham dastlabki qadamlar tashlanadi. 1998 yil aprel oyida Yaponiyaning Ito shahrida (Sidzuoka prefekturasi) Yaponiya-Rossiya sammitida "Chegaralarni demarkasiyalash borasida tinchlik shartnomasining imzolanishi haqida" masala ham ko'rib chiqildi. Biroq, Rossiyada moliyaviy inqirozning yuzaga kelishi hamda Rossiya prezidenti B.Yelsin sog'lig'ining yomonlashishi ko'zlangan rejalarning amalga oshmay qolishiga sabab bo'ldi. Shu bilan birga 1998 yilda Yaponiya Liberal-demokratik partiyasi saylovlarda yutqizib qo'yadi va Ryutaro Xashimoto hukumatdan ketishiga to'g'ri keladi.

1998 yil iyul oyida Yaponiya Bosh Vaziri lavozimini egallagan Obuchi Keydzo[13] (小淵恵三) Yaponiya AQSh va XXR o'rtasida qolib ketishi mumkinligi holatidan kelib chiqadi[14]. U o'z oldiga AQSh bilan munosabatlarini yomonlashtirmagan holda siyosat olib borishni rejalashtiradi.

1998 yil oktyabr oyida Koreya Respublikasi prezidenti Kim De Chjun Yaponiyaga tashrif buyuradi. Uchrashuv chog'ida "Yaponiya va Koreya Respublikasi o'rtasida qo'shma deklarasiya" imzolanadi va "ikki mamlakat tarixiy muammolarni hal qilganligi", "Yaponiya va Koreya Respublikasi yangi davrga qadam qo'yganliklari", ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar "oliy" darajaga ko'tarilganligi haqida bayonot berildi[15].

Yaponiya Bosh vaziri Obuchining Rossiya yo'nalishiga alohida e'tibor qaratgan bo'lsada, ushbu yo'nalishdagi siyosati yetarli darajada samarali bo'lmadi. 1998 yil noyabr oyida Obuchining Rossiyaga tashrifi chog'ida Rossiya prezidenti B.Yelsinning sog'lig'i yomonlashada va muzokaralar tugallanmay qoladi. Rossiyaning Yaponiyadagi elchisi B.Panovoy tomonidan ilgari surilgan – qonunchilikka tegishli o'zgartirishlar kiritishni nazarda tutuvchi "Muvaqqat shartnoma" va kelgusida "Chegarani demarkasiyalash

haqida”gi shartnomani nazarda tutuvchi “Ikki bosqichli” shartnomani imzolashni Yaponiya tarafi rad etdi[16].

1999 yilda bo’lib o’tgan ASEAN + 3 Sammiti doirasida Yaponiya-Xitoy-Koreya uch tomonlama muloqoti o’tkazildi. Unda Yaponiya Bosh vaziri Obuchi uch tomonlama uchrashuvning o’tkazilishiga qarshi bo’lgan Xitoyga nisbatan siyosiy masalalar ko’tarilmaslik tashabbusi ilgari surishi orqali diplomatik g’alaba qozonadi[17]. Yaponiya hukumati Tayvan bilan munosabatlarni o’rnatgan bo’lishiga qaramasdan, Obuchi XXRga nisbatan oqilona siyosat yuritadi. Natijada 1999 yil iyul oyida Obuchi XXRga tashrif buyuradi, 2000 yil oktyabr oyida esa XXR Bosh vaziri Chju Junszi Yaponiyaga tashrif buyuradi[18].

2000 yil aprel oyida Obuchi kasalligi tufayli o’z lavozimini tark etadi va uning o’rniga Yosiro Mori (森喜朗) Bosh vazir lavozimini egallaydi va o’z administratsiyasi oldiga strategik vazifa sifatida Rossiya yo’nalishini belgilab berdi[19]. 2000 yil mart oyida Rossiya prezidentligiga V.Putin saylanadi va o’z e’tiborini Sharq tomonga, ya’ni Yaponiyaga, Yapon-AQSh munosabatlariga hamda iqtisodiy jihatdan o’sib kelayotgan XXRga qaratadi. 2000 yilning aprel oyidan 2001 yilning mart oyigacha Mori va Putin 5 marotaba oliy darajada uchrashuvlar o’tkazishdi.

Biroq, Yaponiya Rossiya, XXR va Koreya Respublikasi bilan aloqalarni shakllantirar ekan, ushbu munosabatlar o’zining strejik sherigi sanalgan AQSh bilan munosabatlariga raxna solishiga yo’l qo’ymadi. 2001 yil aprel oyida Koidzumi Dzyun’itiro (小泉純一郎) Yaponiya Bosh vaziri etib saylanadi. 2001 yil 11 sentyabr voqyealaridan so’ng Yaponiyaning “Yevrosiy diplomatiyasi” o’z ahamiyatini yo’qotdi. Bunga sabab, munozarali Kurill orollari tufayli Yaponiya-Rossiya munosabatlarining to’xtab qolishi, Yasukuni ibodatxnasi tufayli Xitoy va Koreya Respublikasi bilan, Xallyu fenomeni (Koreya Respublikasidagi “ommaviy madaniyat” ko’rinishlaridan biri) hamda munozarali Liankur (kor. 獨島, yap. 竹島 Takesima) orollari orqali esa Koreya Respublikasi bilan aloqalar yomonlashdi.

Yuzaga kelgan yangi xalqaro vaziyatga baho berar ekan, Taro Aso Yaponiya o’z e’tiborini Markaziy Osiyo va Kavkaz mintaqalariga “erkinlik va farovonlik yoyi” tashabbusi doirasida qaratishi hamda

Afg’onistondan Arab dengizigacha bo’lgan “Janub va Shimol o’rtasida tovarlar harakatlanishini nazarda tutuvchi koridor” va Markaziy Osiyo-Kavkaz-Yevropa, ya’ni “Osiyo va Yevropa chorrahasi” bo’lgan “Sharq-G’arb koridori”ni joriy etish lozimligini aytadi. Osiyo va Yevropa qit’alarini birlashtiruvchi “bugungi kun Buyuk ipak yo’li” orqali kishilar, tovarlar va moliyalarning harakatlanishiga imkoniyatlar yaratib beradi. Mazkur konsepsiyaning amalga oshirilishida Xitoy, Hindiston va Rossiya Yaponiyaning eng muhim sheriklariga aylanadi.

Globalashuv jarayoni bozor iqtisodiyoti tamoyillari, liberalizm g’oyalarining yoyilishiga sabab bo’ldi. Yaponiya iqtisodiyoti keskin sur’atlarda o’sib bordi va nafaqat Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida balki jahon iqtisodiy munosabatlari tizimida muhim kuchlardan biriga aylandi. Yaponiya iqtisodiy-siyosiy salohiyatining o’sishi uning xalqaro siyosiy jarayonlarda faol bo’lishiga asos yaratadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, 2001 yil aprel oyigacha Yaponiyaning “Yevroosiyo diplomatiyasi” aniq maqsadlarga qaratilgan edi. Xitoy va Rossiyadagi ijtimoiy-siyosiy o’zgarishlar va o’zaro munosabatlarning yaxshilanishi Yaponiyaning AQSh bilan munosabatlari zarariga amalga oshirilmadi. Aksincha, yuzaga kelgan vaziyatdan Yaponiya munozarali chegara muammolarni bartaraf etish, mintaqaviy iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllantirish, Yevroosiyo makonida o’z mavqye’ini mustahkamlash masalalariga e’tiborini qaratdi. 2001 yil 11 sentyabr voqyealari Yaponiyaning AQSh orbitasiga qaytishiga sabab bo’ldi.

Adabiyotlar

1. 青山瑠妙。「冷戦後中国の対米認識と米中関係」、国分良成編『現代東アジアと日本2中国政治』
2. 船橋洋一『同盟漂流』（岩波書店、1997年）、422ページ。
3. 船橋洋一『同盟漂流』（岩波書店、1997年）、474ページ。
4. 橋本総理に近かった元外務省高官より聴取（2005年8月3日）。
5. 船橋洋一「首相、橋本外交を語る」//『朝日新聞』1998年7月30日）。
6. 下斗米伸夫。ユーラシア外交 // <https://kotobank.jp/word/ユーラシア外交-182232>
7. Akino Memorial Research // https://en.wikipedia.org/wiki/Akino_Memorial_Research

8. 東郷 和彦。日本の「ユーラシア外交」(1997～2001) // 2014.03.13
<https://www.nippon.com/ja/features/c00205/>
9. 東郷 和彦。日本の「ユーラシア外交」(1997～2001) // 2014.03.13
<https://www.nippon.com/ja/features/c00205/>
10. 麻生太郎。中央アジアを「平和と安定の回廊」に // 平成18年6月1日
https://www.mofa.go.jp/mofaj/press/enzetsu/18/easo_0601.html
11. 東郷 和彦。日本の「ユーラシア外交」(1997～2001) // 2014.03.13
<https://www.nippon.com/ja/features/c00205/>
12. 鈴木美勝。日本「ユーラシア外交」の変遷史と構造分析 // <https://www.jfir.or.jp/cgi/m-bbs/index.php?no=4243>
13. 小淵総理に近かった元外務省高官より聴取(2008年2月28日)。
14. 1998年10月8日の日韓共同宣言は、小淵総理が村山談話の表現で謝罪し、金大中大統領は、「過去の不幸な歴史を乗り越えて・・・未来志向的な関係を発展させる」と発言したと明記。
15. 小淵総理の対ロシア外交については、東郷和彦『北方領土交渉秘録、失われた五度の機会』(新潮社、2007年)332 - 349ページ参照。
16. 東郷 和彦。日本の「ユーラシア外交」(1997～2001) // 2014.03.13
<https://www.nippon.com/ja/features/c00205/>
17. 1997年10月の江沢民国家主席訪米や1998年6月～7月のクリントン大統領訪中の際、クリントン大統領は「台湾の独立は支持しない」「『2つの中国』または『1つの中国、1つの台湾』を支持しない」「主権国家であることを加盟要件とする国際組織への台湾の加盟を支持しない」という「3つのノー」を中国に対して表明した。
18. 森総理の対ロシア外交については、東郷『北方領土交渉秘録』380 - 476ページ参照。
19. 麻生太郎。中央アジアを「平和と安定の回廊」に // 平成18年6月1日
https://www.mofa.go.jp/mofaj/press/enzetsu/18/easo_0601.html

UDK: 15:61

O'ZBEKISTONDA AUTIZM SINDROMI VA UNING PSIXOGEN OMILLARI MUAMMOSI

D. G. Nurmatova*Samarqand davlat universiteti**durdonanurmatova@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada autizm muammosining O'zbekistonda psixologik o'rganilishining amaliy jihatlari keltiriladi. Ushbu ilmiy muammo bo'yicha o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar natijalari beriladi. Muammo yechimlarining psixologik xususiyatlari qisqacha tahlil etiladi. Autizm sindromining genetik xususiyatlari tasvirlangan hamda sindromning klinik belgilari, diagnostika mezonlari va tashxis xususiyatlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: autizm, tashxis, psixologik korreksiya, aqliy buzilish, maksimal rivojlanish, genetik xususiyatlar.

Проблема синдрома аутизма и его психогенные факторы в Узбекистане

Аннотация. В статье представлены практические аспекты психологического изучения аутизма в Узбекистане. Представлены результаты экспериментальных исследований по данной научной проблеме. Кратко проанализированы психологические свойства решения проблем. Описаны генетические особенности синдрома аутизма и клинические признаки синдрома являются диагностическими признаками.

Ключевые слова: аутизм, диагностика, коррекция, психическое расстройство, максимальное развитие, генетические особенности.

The problem of autism and its psychogenic faktor in Uzbekistan

Abstract. The article presents practical aspects of the psychological study of the problem of autism in Uzbekistan. The results of the exponential research conducted on this scientific problem are given. Psychological characteristics of problem solutions are briefly analyzed. The genetic features of autism syndrome are described as well as clinical signs, diagnostic criteria and diagnostic features of the syndrome.

Keywords: autism, diagnosis, psychological correction, rational violation, maximum development, genetic characteristics.

Kirish. Hozirgi kunda butun dunyoda alohida yordamga muxtoj bolalarni o'rganish, ulardagi nuqsonlarning kelib chiqish sabablari, rivojlanishi, ularning oldini olish, maxsus yordamga muhtoj bolalarga ta'lim-tarbiya berish, ulardagi nuqsonlarni korreksiyalash bo'yicha ko'plab ishlar olib borilmoqda.. So'nggi yillarda alohida yordamga muhtoj bolalar toifasiga kiruvchi autizm sindromiga chalingan bolalar soni ko'payotgani bois, bu sindrom haqida ma'lumotlar kulog'ingizga chalingan bo'lsa kerak. Oxirgi 10 yil ichida autizm sindromiga chalingan bolalar soni 10 barobar oshgan.

Mavzuning dolzarbligi. Bolalar autizmi Yevropa tibbiyot va psixologiya fanlarida asosan XVIII asrlardan boshlab tadqiq qilina boshlandi. Dastlab fransuz tadqiqotchisi J.M.Itar Averon o'rmonlarida istiqomat qilgan 12 yoshli bola ("averon mauglisi") ni o'rgandi va undagi xususiyatlar (nutqning rivojlanmaganligi va intellekt buzilishi)ni o'zining "Intellektual funksiyalar buzilishi asosidagi autizm" mavzusidagi ishida (1828) "intellektual autizm" deb nomladi. O'tgan asrning boshlarida (1911) shvesariyalik psixiatr Ye.Bleyler "Erta aqli zaiflik va shizofreniya guruhi" ishida erta autizm to'g'risidagi dastlabki qarashlarni ilgari surdi. Bevosita psixologiyaga "autizm" (grekchadan o'tgan lotincha "autos" - "men", "o'zim" so'zidan) termini esa Ye.Bleyler tomonidan (1928) fikrlashning affekt orqali boshqariladigan alohida turini tasvirlash uchun olib kirdi.

Amerikalik bolalar psixiatri L. Kanner "Affektiv muloqotdagi autistik buzilish" mavzusidagi maqolasida (1943) o'zining ko'p yillik olib borgan tajribalariga *tayangan holda bolalardagi* autizmi sindrom sifatida ilmiy asoslab berdi. Shu orqali ilmiy iste'molga "erta infantil autizm", "bolalar erta autizmi" va "kanner sindromi" kabi atamalar kirib keldi. Ushbu atamalar tadqiqotchilarning yondashuviga bog'liq holda turli manbalarda turlicha qo'llanilib kelinmoqda. O'z navbatida L.Kanner nazariyasi ustida ham bahs-munozaralar davom etmoqda. Shu o'rinda L.Kannerdan mustaqil ravishda avstriyalik psixiatr G.Asperger psixologiyaga "autistik psixopatiya" atamasini kiritganligini ham alohida ta'kidlash lozim.

L.Kannerdan keyin autizm qo'yidagi yo'nalishlarda o'rganilgan:

- alohida konstitusional holat sifatida (Rimland V., Bashina V.M.);

- shizofrenik postpristup holati (Vrono M.Sh., Bashina V.M.);
- markaziy nerv sistemasining organik patologiyasi (Mnuxin S.S.);

Shuningdek, Yevropa va boshqa chet davlatlar tadqiqotchilari tomonidan autistik bolalar xulqining turli o'ziga xos jihatlarning tadqiq etilganligini V. Bettelxeym, M. Vrono, V. Mamseva, G. Suxarevalarning tadqiqotlari misolida ham ko'rish mumkin. O'tgan asrning 80-yillariga kelib esa, L.Kannerning klassik qarashlaridan chekinish davri boshlanib, autizmga kelib chiqish sabablari turlicha bo'lgan sindromlar guruhi sifatida qarash rivojlandi va ular sirasida tipik, notipik va asperger autizmlarga bo'lindi.[1]

Tadqiqotning metodologik asosi. Bugungi kunda bolalar autizmining tashxis mezonlari Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining "Kasalliklarning xalqaro tasnifi" va Amerika psixiatrlar assosiasiyasining "Tashxis – statistik qo'llanmasi" asosida belgilanadi va psixik rivojlanishdagi pervaziv nuqsonlar qatoriga kiritiladi. Bolalar autizmi dunyoda tobora ko'proq ijtimoiy ahamiyat kasb etib borayotgan muammolardan biri hisoblanadi. [2] Ayni paytda, O'zbekistonda ushbu sindromga oid tibbiy, psixologik va korreksion-pedagogik sohalaridagi zamonaviy talablarga mos ilmiy va amaliy tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini ham inkor qilib bo'lmaydi. Bugungi kunda dunyo mamlakatlari kabi Respublikamizda ham autik spektri buzilgan insonlar mavjud bo'lib, ularning aksariyat qismini yosh bolalar tashkil etadi. Biz atrofimizda sochini doimiy ravishda o'ynab turgan odamlarni ko'p uchratganmiz; yoki avtomobil raqamlarini sinchkovlik bilan kuzatayotgan odamlarga ham, albatta, guvoh bo'lganmiz, ular hayotidagi barcha o'zgarishlarni shu raqamlar bilan bog'lashadi, yohud bir kiyimga yopishib oladigan insonlarni ham uchratganmiz, ular shu kiyimi o'zlariga omad va baxt keltirishini aytishdan charchashmaydi. Bularning barchasi bir kasallik ko'rinishi ekanligini esa hayolimizga keltirmaymiz. Bizning nazarimizda, ular mijg'ov va ezma odamlar hisoblanadi. Aslida bu holat autizm sindromining ko'rinishi ham bo'lishi mumkin. Autizm sindromi bo'lgan bolalarga o'z vaqtida tashhis qo'yilmaganligi bois u haqida ko'pchilik deyarli eshitishmagan.

Ekspiriment natijalari. Oxirgi ma'lumotlarga ko'ra, autizm va unga o'xshash nuqsonlar har 10 000 nafar bolalardan o'rtacha 20-22 nafariga to'g'ri kelmoqda. Bu sindrom avvaliga 100 000 kishidan 3-4 tasida namoyon etilgan bo'lsa, 2000-yilga kelib, 10 000 kishidan 5-20 tasida uchragan. 2008-yilga kelib esa har 150 boladan biriga autizm sindromi tashhisi qo'yilgan. Bu sindrom qizlarga qaraganda o'g'il bolalarda 4 marotaba ko'p uchraydi. AQSHda 2011-2012-yillarda o'tkazilgan tadqiqotlarga qaraganda maktab o'quvchilarining 2 % ida bu sindrom namoyon bo'lgan. Autizm sindromiga chalingan bolalarda quyidagi belgilar kuzatiladi:

1. Autizmning asosiy belgisi real hayotni qabul qilishning buzilishi hisoblanadi.
2. Autizm sindromli bola hech kim bilan muloqotga kirishishni istamaydi.
3. Nutqi juda sekin rivojlanadi.
4. Mimika va imo-ishoraning yo'qligi.
5. Bola juda kam kuladi va suhbatdoshining ko'ziga qaramaydi.
6. Muloqotga kam kirishadi.
7. Boshqa insonlar, xatto ota-onasiga ham e'tibor bermaydi.
8. Qiziqishlari cheklangan bo'ladi.
9. O'z-o'zi bilan o'ynaydi.
10. Atrofdagi muhit o'zgarsa, jazavaga tushadi.
11. Bitta harakatni doim takrorlashga harakat qiladi.
12. E'tiborini fakatgina bir narsaga qaratadi.
13. Bola yangilikdan, atrofdagi o'zgarishlardan qo'rqadi.[2]

Psixik sohadagi buzilishlarning umumiylikiga qaramay, autizm turli shakllarda namoyon bo'ladi. O.S.Nikolskaya, Ye.R.Bayenskaya, M.M.Liblinglarning "Autik bola: yordam berish yo'llari" nomli kitobida autik bolalarni farqlashga oid turli yondashuvlarga misollar keltiriladi. Unga ko'ra, ingliz tadqiqotchisi, doktor L.Ving bunday bolalarni ularning ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish imkoniyatlariga ko'ra "yolg'iz" (muloqotga kirishishga intilmaydigan), "passiv" va "faol, biroq beso'naqay" kabi turlarga bo'lib tushuntiradi. Uning fikricha, ijtimoiy moslashuvga erishish imkoni ehtimoli yuqori bo'lgan guruh - bu "passiv" bolalar toifasidir. Muloqotga kirisha olish va undan himoyalaniish usullariga ko'ra tasniflashni asos sifatida qabul qilishni taklif qiladilar. Odatda, bu sindrom bolalarda 2,5-3 yoshlardan boshlab to'liq namoyon bo'ladi. Lekin bolalarda autizm sindromlarining kelib chiqishi, ularning psixik va jismoniy rivojlanishga ta'siri to'g'risidagi bir xil va yaxlit ma'lumotlar mavjud emas, shu bilan birga, ularni tarbiyalash va ta'lim berish bilan bog'liq masalalar ham to'liq tadqiq etilmaganligi tibbiyot, psixologiya va maxsus pedagogikada ham bu sindromni erta aniqlash va korreksiyalashda ma'lum muammolarga sabab bo'ladi. Bugungi kunda butun dunyo olimlari va tibbiyot

xodimlarini xavotirga solayotgan ushbu muammoning xavfli tomoni shundaki, autik spektri buzilgan insonlar soni sezilarli darajada oshib bormoqda. Shu jumladan, O'zbekistonda ushbu masala ancha dolzarb muammolardan bo'lib hisoblanadi. Bu muammoning dolzarbligi va murakkabligi shundaki, u ko'pgina sohalarning kompleks tarzda yo'lga qo'yilganligi va ushbu soha mutaxassislarining o'zaro hamjihatligini talab etadi. Demak, autizmning diagnostikasi, korreksiyasi va terapiyasi bir qancha chora-tadbirlar majmuasidan iborat bo'lib, bunda ko'proq ijtimoiy hamkorlik o'rnatilishi, ya'ni turli soha vakillarining jalb qilinishi talab etiladi.[5]

Mamlakatimizda bunday bolalar sonining ortib borishi tibbiyot xodimlari, psixiatrlar, psixologlar, pedagoglar va ota-onalarning bu muammoga chuqur yondashuvlarini va uning kelib chiqish sabablarini aniqlash, shuningdek, ularni korreksiyalarining eng optimal variantlarini ishlab chiqarishga undamoqda. Respublikamizda 2013 yilning aprelida o'tkazilgan bolalar autizmini o'rganish: uni aniqlash va bartaraf etish, bu borada ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqotlarni olib borish mavzularni yoritishga bag'ishlangan ilk xalqaro anjuman maxsus ta'lim tizimi oldiga qator vazifalarni qo'ydi. Ya'ni ushbu kunda bolalar autizmining namoyon bo'lishi, kelib chikishini aniqlash, bartaraf etish masalalari bilan bir qatorda mazkur bolalar bilan psixologik, korreksion-pedagogik ishlarni olib borish, ularni ta'lim muassasalariga olib kirish, uyg'unlashtirish modellarini ishlab chiqish ta'limimiz diqqat markazida turgan eng dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

2013-yilda tadqiqotchilar tomonidan respublikamizning turli hududlaridan tashrif buyurgan pedagog xodimlar o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. Unda jami 50 nafar yordamchi maktab, maktab-internatlarining ona tili, boshlangich sinf o'qituvchilari va psixologlari ishtirok etdilar. So'rovnomadan ma'lum bo'lishicha, yordamchi maktab, maktab-internatlarda ta'lim olayotgan o'quvchilar tarkibida "murakkab nuksonli" tashhisiga ega bo'lgan autizimli bolalarni ko'rsatgan respondentlar 5 nafar (10%) ni tashkil etdi. Mazkur respondentlar so'rovnomasida mavzu bilan "Bola va zamon" jurnali orqali tanishganliklari ko'rsatib o'tilgani aniqlandi. So'rovnoma ishtirokchilarining 22 nafari (45%) mazkur mavzuni OAVlari orqali yoritilgani, asosan, psixolog va tibbiyot xodimlari faoliyati bilan bog'lik ekanligini ko'rsatib o'tdilar. Shuningdek, pedagog xodimlarning bunday o'quvchilar bilan ishlash metodlari, korreksion-pedagogik ta'sir ko'rsatish tadbirlaridan xabardor emasligi 12 nafar (6%), psixologlarning mazkur chora-tadbirlarni tashkil etishda o'ta qiyinchiliklarga duch kelishlarini ko'rsatdi (mazkur savol boshqa ishtirokchilar tomonidan bo'sh qoldirilgan).[7]

O'tkazilgan ilk izlanishimiz dastlabki xulosalarga kelish imkonini berdi:

- pedagoglarning mazkur mavzuga oid axborot, bilimlari talab darajasida emas;
- aksariyat pedagoglar mazkur toifadagi o'quvchilarni boshqa turdagi rivojlanish muammosidan ajrata olish usullaridan voqif emas;
- maxsus pedagog va psixologlar autizimli bolalar bilan ishlash, ikkilamchi muammolarni bartaraf etish usul va vositalari bilan tanish emaslar;
- pedagog xodimlar va psixolog faoliyatida uzviy aloqa mavjud emas;
- mavzuga bag'ishlangan bolalarda autizmning namoyon bo'lishi, mazkur toifadagi bolalar bilan olib boriluvchi tadbirlarni yoritib beruvchi maxsus metodik adabiyotlar mavjud emas;
- pedagoglar autizimli bolalar rivojlanishidagi o'ziga xoslikni aniqlash, ular bilan olib boriluvchi korreksion-pedagogik chora-tadbirlarni belgilashda tibbiyot xodimlari, psixolog, o'qituvchi va tarbiyachi va albatta oila bilan hamkorlik ishlarining asosiy omil ekanligini bilmaydilar.

Mazkur yo'nalishda boshlagan ilk izlanishimiz ko'lamini yanada kengaytirib, takomillashtirib borish muhimligini ta'kidlab o'tish lozimdir. Ya'ni bu yo'ldagi hamkorlarimiz safini kengaytirishimiz, ular bilan mustahkam va tizimli faoliyatni yo'lga qo'yishimiz muhim. Galdagi vazifa sifatida malaka oshirish kurslari o'quv rejasida ko'rsatilgan "Tanlov mavzulari" moduli doirasida "Bolalar autizmi. Ular bilan olib boriluvchi korreksion ishlar" maxsus kursining o'quv-uslubiy ta'minotini yaratish hamda uni ta'lim jarayoniga joriy etish masalasi belgilanishi zarur. Zero, oilamiz gultoji, Vatanimiz kelajagi hisoblangan farzandlarimizning jamiyat hayotida munosib tarzda o'z o'rnlarini topishlariga qaratilgan sohalarda ta'lim tizimi xodimlarning zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalari muhim ahamiyatga egadir.

Millat, elat, madaniyat, din va ijtimoiy tabaqa tanlamaydigan bu sindromni keltirib chiqaruvchi omillar haqida aniq isbotlangan fikr mavjud emas, hech bir bir mamlakat tibbiyotiga ushbu sindromning paydo bo'lish omillari ma'lum emas. Ko'plab tadqiqotlar, tibbiy tekshiruvlar o'tkazilgan bo'lishiga qaramay nazariyalar o'z tasdig'ini topganicha yo'q. Autizm sindromi haqida bir xulosaga kelishda quyidagi muammolar duch kelamiz: autizm qanday sabablarga ko'ra yuzaga keladi, sabablar genetika bilan bog'lanadimi yoki ijtimoiy muammo sifatida psixologik oqibat hisoblanadimi? Tibbiy tekshiruvlar natijasiga ko'ra autizm DNK dagi o'n uchinchi xromosoma buzilishi va xromosomalar soni bilan bog'liq

sindrom hisoblanadi, fanga yana shu ma'lumki xromosomalar va skleroz kabi kasalliklar irsiyat bilan bo'liq. So'ngi tadqiqotlar shular ma'lum bo'ldiki, ba'zi oilalarda autizm avlodidan avloga o'tishi kuzatilgan. Boshqa oilalarda esa shajarasida autizm sindromi uchramagan oilarda ham autistlar dunyoga kelmoqda. Genetik tahlillar shuni ko'rsatadiki, autizmning paydo bo'lishida hujayralarning bir turi emas, balki miya rivojlanishidagi bir nechta buzilishlar ishtirok etadi yani bu butun asab tizimining ishi hisoblandi. Miya uchun, albatta, stimulyatsiya zarur, u miyani qo'zg'atadi va unda funksional faollikni yaratadi. Shu tariqa nafas olish, ovqat iste'mol qilish, harakatlanish, nutq va o'quv faoliyatini amalga oshirish imkoni tug'iladi. Yetarlicha stimulyatsiya miya hujayralari o'rtasidagi bog'liqliklar miqdorining ko'payishiga olib keladi. Har sekunda miyaga sezgi organlaridan ko'p miqdordagi axborotlar keladi. Miya sensor signallarni tashkillashtirishi, tartibga solish, ular orasidan muhimlarini saralab olishi va yaroqsizlarini ajratib olishi zarur. Sezgi va ichki organlaridan kelayotgan nerv impulslari bola nerv sistemasi rivojlanishini belgilab beruvchi muhim omil bo'lib hisoblanadi. Sensor integratsiya bosh miyada yuz beradigan ongsiz jarayondir. U sezgi organlari (ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid sezish, teri tuyish, harakat) yordamida olingan axborotlarni tartibga soladi. Shuningdek, sensor integratsiya sezgi organlari orqali qabul qilingan axborotlarning ahamiyatligini belgilaydi va axborotni filtrlab, diqqatni qaratish kerak bo'lgan holatlarni ajratadi (masalan, ko'cha shovqiniga e'tibor bermasdan, o'qituvchini tinglash). Sensor integratsiya miya faoliyatining muhim qismi hisoblanadi. Sezgi miya uchun ozuqa sifatida gavdalanadi hamda u tana va tafakkurni boshqarishda zarur bo'lgan bilimlarni miyaga yetkazib berish vazifasini bajaradi. Sensor axborotni qayta ishlash buzilishining ko'pgina simptomlari autizmga harakterlanadi. Atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bunday bolalar sezilarli darajada qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shuningdek, ular taktil signallar lokalizatsiyasi, harakatni rejalashtirish kabilarda ham qiyinchiliklarga uchraydilar. Autizmi bo'lgan bolalarda ko'p uchraydigan sensor signallarni qayta ishlash buzilishining uch ko'rinishi mavjud: birinchidan, sensor signallar miya tomonidan kerakli tarzda "ro'yxatdan o'tkazilmaydi" (ya'ni qabul qilinmaydi). Shuning uchun ham bola ba'zi narsalarga e'tiborsiz, boshqa narsalarga esa haddan ortiq sezgir. Ikkinchidan, sensor signallarning modulyatsiyasi yomonlashuvi kuzatiladi, asosan vestibulyar va taktil signallar sohasida. Buning oqibatida gravitasion ishonchsizlik va taktil yuqori sezuvchanlik rivojlanadi. Uchinchidan, miyaning harakatga undovchi qismlariga, asosan, yangi harakatlarga va harakatlar almashinuviga javob beruvchi qismlar faoliyatida buzilish yuzaga keladi. Buning oqibatida, odatda, konstruktiv va foydali bo'lgan ishlarga qiziqishning yo'qolishi kuzatiladi.[3]

Miyaning po'stloq ostki qatlamlariga kirib kelgan yangi axborotlar bilan bog'liq bo'lgan u yoki bu chora-tadbirlarni amalga oshirish va qaysi sensor signalni qabul qilib, diqqatimizga yetkazib berish borasidagi murakkab qarorlarni qabul qiluvchi soha, ya'ni limbik tizim deb ataluvchi soha mavjud. Autizmi bo'lgan bolalarda bu muhim tizimning faoliyati buzilgan bo'ladi. Shuning uchun ham ular boshqalar idrok etgan narsalarning ko'pini idrok eta olmaydilar. Bola miyasidagi ushbu tizim qanchalik yomon ishlasa, uning kundalik hayotida kerak bo'ladigan ko'nikmalarni xosil qilish shunchalik qiyin kechadi. Sezgilarning noto'liqyoki chala qabul qilinishi bolaning boshqalar bilan muomala va hamkorlik qilish jarayonini qiyinlashtiradi, bola xulq-atvorida injiqlik, odamovilik kabi salbiy ko'rinishlar namoyon bo'la boshlaydi.

Muayyan sensor impulslarni miya bir gal qabul qilsa, boshqa safar aynan shu signallarni inkor etishi mumkin, bunday tartibsizlik ota-onalar tomonidan ularning xulq-atvorini noto'g'ri talqin qilinishiga sabab bo'ladi. Ularning xulq-atvorida xuddi ataylab o'jarlik qilayotgandek va ota-onalariga qarshi chiqayotgandek tuyiladi. Aslida esa bu holatning sababi butunlay boshqa, ya'ni bir necha kunlar davomida yoki mashg'ulotdan mashg'ulotgacha bo'lgan vaqtlar oralig'ida ularning miya faoliyatida keskin o'zgaruvchanlik, mantiqiylik va izchillikning pasayishi kabi juda og'ir kechinmalarga sabab bo'luvchi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Ko'pchilik mutaxassislarining fikricha, faqat adekvat stimullar yordamida bolaning sensor imtutlarni qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga turtki berish mumkin. Bu stimullar sensor integratsiyaga asoslangan terapevtik muolaja dasturlarida o'z aksini topadi. Ushbu terapevtik muolajalar bolaning motivatsiyasiga hamda sensor, ayniqsa, qo'rqov axborotlarini qayta ishlashiga yordam beradi. Bolaga mashg'ulot davomida birinchi qadam tashlashga va xatti-harakatlar uzluksizligini rejalashtirishga yordam berish sensor integratsiyaga asoslangan terapiyaning asosini tashkil etadi. Autizm holatida sensor integratsiyasiga asoslangan terapiyaning asosiy maqsadi sezgilarning modulyatsiyasi va ularni samarali tarzda qabul qilish maqsadida sensor axborotlarni qayta ishlashni yaxshilash va xulq-atvorni muvozanatlashtirish vositasi sifatida oddiy adaptiv javoblarni shakllantirishga yordam berishdan iboratdir. Agarda terapiya ma'lum darajada samarali bo'lsa, u autizm bilan kasallangan bolaning hayotini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.[4]

Bunday bolalar bilan ishlash davomida ularning sensor impulslarni qayta ishlashi haqidagi bilimlarni to'plashimiz va ularga yordam qo'lini cho'zishimiz uchun kerak bo'ladigan vosita va usullarni

topishimiz darkor. Bizning fikrimizcha, ushbu muammoni tadqiq etishda, avvalambor, autizmi bo'lgan bolalarning sensor integrasiya darajasini aniqlovchi aniq metodikalar majmuini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Metodikalarni qo'llash davomida ularning yuqori va quyi sezuvchanlik darajalarini ham diagnostik qilish muhim jihat hisoblanadi. Bu borada har bir bolaga individual yondashish hamda ularda namoyon bo'lgan sensor dezintegratsiyaning darajasiga qarab maqsadga yo'naltirilgan korreksion dasturlarni ishlab chiqish va ulardan samarali foydalanish ushbu muammoni sezilarli darajada bartaraf etishga yo'l ochib beradi.[6]

Xulosa va takliflar. Yurtimizda bolalardagi turli nuqsonlari barvaqt aniqlash, ularga yuqori malakali tibbiy, psixologik, pedagogik va ijtimoiy yordamni tashkil etish borasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli chora-tadbirlar maxsus psixologiyani ham bugungi kun talablari darajasida nazariy va amaliy jihatdan uzluksiz takomillashtirib borishni talab etmoqda. Xulosa o'rnida O'zbekistonda sharoitida bolalar autizmini barvaqt aniqlash, ularga tibbiy, psixologik va pedagogik yordamni sifatli va samarali tashkil etish uchun quyidagilarga e'tiborni kuchaytirishni lozim deb topdik:

- bolalar autizmini barvaqt tasdiqlash uchun mahalliy va xorijiy davlatlar tajribalarini o'rganish hamda amaliyotga joriy etish;
- bolalar autizmi nazariyasi va amaliy masalalariga bag'ishlangan fundamental, ilmiy va amaliy tadqiqotlar olib borilishini rag'batlantirish;
- ushbu sindrom mavjud bo'lgan oilalarning tibbiy-psixologik-pedagogik madaniyatini oshirish, ularga malakali ijtimoiy xizmatlar ko'rsatilishini yo'lga qo'yish;
- oliy ta'lim tizimida defektolog mutaxassislar tayyorlashda DTS va o'quv dasturlarida bolalar autizmi bilan bog'liq bilim, malaka va ko'nikmalarga bo'lgan talablarni zamonaviy xususiyatlarga mos holda belgilash;
- bolalar autizmi mavjud bo'lgan ta'lim-tarbiya berishda ixtisoslashtirilgan (maxsus va yordamchi) ta'lim muassasalari o'quv dasturlarini takomillashtirish, shuningdek, ushbu muassasalar pedagoglarining mazkur sindrom bo'yicha bilim va malakalarini izchil va tizimli oshirib borish, o'quv-metodik adabiyotlar bilan ta'minlash;
- bolalar autizmining tibbiy, psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini keng jamoatchilikka to'g'ri tushuntirish uchun targ'ibot materiallari tayyorlash va yetkazish;
- mazkur sindrom bilan bog'liq muammolar yuzasidan o'zaro tajriba almashish maqsadida xalqaro loyihalar, konferensiyalar, seminarlar va treninglar tashkil etish.

Bolalar autizmi sindromi mavjud bolalardagi qobiliyat va iqtidorni barvaqt aniqlash va rag'batlantirish maqsadida maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida ular uchun alohida mashg'ulotlar dasturlarini joriy etish, ular ishtirokida ko'rik-tanlovlar o'tkazib borish. Yurtimizda sog'lom avlodni dunyoga keltirish, tarbiyalab voyaga yetkazish bilan bir qatorda imkoniyati cheklangan bolalarga cheksiz mehr-e'tibor ko'rsatilayotgan ekan, yuqoridagi taklif va tavsiyalarda berilgani kabi xayrli ishlarni amalga oshirish autist bolalarning hayotiy ehtiyojlari va huquq-manfaatlarini har tomonlama to'kis ro'yobga chiqarishda o'ziga xos ahamiyat kasb etishi tabiiydir. Har qanday davlat siyosatining insonparvar tamoyillarga asoslanishi, jamiyatda aholining nogironligi bo'lgan va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamiga yaratilgan shart-sharoitlar, ularning erkin, farovon yashash uchun nihoyatda zarur hisoblanmish barcha sohadagi qo'llab-quvvatlanishlari bilan belgilanadi. Shu bois mamlakatimizda mazkur shaxslar sog'lig'ini himoyalash, ta'lim-tarbiya berish va ijtimoiylashuvlariga qaratilgan keng qamrovli maqsadli chora-tadbirlarni amalga oshirish masalalariga ular hayotini farovonlashtirib borilishining asosiy omili sifatida qarab kelinmoqda.

Alohida yordamga muhtoj bolalar va o'smirlarning ijtimoiy hayotda munosib tarzda o'z o'rnini topishi, shuningdek, ushbu jarayonda bevosita ishtirok etishi uchun ta'limni to'laqonli o'zlashtirishi hamda uning zamirida muayyan kasb-hunarni egallay olishi lozim. O'z imkoniyatlariga mos va qulay ta'limiy muhitda bilim va ijtimoiy ko'nikmalar, kasb-hunarni egallagan har qanday nogironligi bo'lgan shaxshayotga tez va qulay moslashadi, unda munosib tarzda o'z o'rnini topadi. Shiddatli tarzda o'zgarib borayotgan jamiyatimizda ta'lim oldiga pirovard maqsad sifatida, sog'lom tengdoshlari bilan bir qatorda, alohida yordamga muhtoj o'quvchilarni zamonaviy bilimlar, hayotga to'siqlarsiz uyg'unlashib ketishining omili sanalgan ijtimoiy malakalar bilan qurollantirish, mustaqil ravishda faoliyat ko'rsata olishga erishish belgilanmoqda. Shu maqsadda maxsus ta'lim tizimining sifatini ko'tarish, takomillashtirish masalalariga, huquqiy-me'yoriy, ilmiy-metodik zaminini yaratishga qaratilgan qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. So'nggi-yillarda mazkur sohada erishilayotgan ijobiy o'zgarishlar pedagoglar hamda turli soha vakillarining yangi yo'nalishlardagi hamkorlik faoliyati bilan chambarchas bog'lik.

Adabiyotlar

1. Каннер Л. "Аутические нарушения аффективного контакта" в переводе В. Е.Кагана/ Л.Каннер // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2010. № 1. -С.85-88
2. Башина В.М. Ранний детский аутизм // Исцелению-М.1993. С.154-156
3. Шрамм Р. Детский аутизм и АВА/ Р. Шрамм.-М. 2013.-С.208
4. Айрес Э.Дж. Ребенки сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития // - М.: Теревинф, 2009.С.102
5. Haualand H, Allen C. Deaf people and human rights. Helsinki, World Federation of the Deaf and Swedish National Association of the Deaf, 2009.
6. Bernadette Roge. Le spectre autistique / Sciences Humaines. № 20. France, 2010.P. 50-51.
7. Respublika bolalar ijtimoiy moslashuv markazining mintaqaviy filiallari xodimlar uchun tashkiliy-metodik yordam ko'rsatish bo'yicha uslubiy qo'llanma. - Toshkent: Navruz,2014/ - B.294
8. Аутизм и нарушения развития. Международный журнал.- Москва: МГППУ.ISSN :1994-1617 № 1 (62) 2019
9. <http://www.autism.uz>

UDK: 370.153.2**QIZLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
(o'zbek-qirg'iz oilalari misolida)****N. H. Djuxonova***Farg'ona davlat universiteti*

Аннотация. Ushbu maqolada oila tushunchasi va uning milliy-psixologik nuqtai nazardan o'zbek hamda qirg'iz qizlari tasavvurida ifodalaniishi masalalari nazariy jihatdan asoslangan. Shuningdek oilaviy qadriyatlarining etnopsixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida o'tkazilgan ijtimoiy-psixologik so'rovnomaga natijalari tahlil qilingan.

Калит so'zlar: jinsiy va huquqiy etuklik, fiziologik etuklik, oila-nikoh munosabatlari, oilada tarbiya, oilaviy qadriyatlar, oilada halollik, oilada munosabat.

**Этнопсихологические особенности подготовки девушек к семейной жизни (на примере
узбекско-киргизских семей)**

Аннотация. В данной статье раскрываются теоретическое обоснование понятия "семья", а также этнопсихологические представления о семье девушек из узбекских и киргизских семей. Для выявления этнопсихологических особенностей семейных ценностей проанализирован социально-психологический опросник.

Ключевые слова: физиологическая и правовая зрелость, семейно-брачные отношения, семейное воспитание, семейные ценности, порядочность в семье, семейные отношения.

Ethno-psychological peculiarities of preparation of girls to the family

Abstract. This article is dedicated to learn the theoretical basis of Uzbek and Kirghiz girls' etnopsychological views to families problems. Also it is explored the etnopsychological peculiarities of families values using social-psychology questionnaire.

Keywords: sexual and legal maturation, physiological maturation, family-marriage relationship, upbringing in family, values of family, honesty in family, relationship in family.

"Ma'lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda", - deb aytib o'tgan edi Prezidentimiz Sh.Mirziyoev yoshlar tarbiyasiga bag'ishlangan o'z ma'ruzasida. Prezidentimiz so'zini davom ettirar ekan, donishmandlar bisotidan iqtibos keltirib o'tgan edi. Ya'ni, "Tarbiya qancha mukammal bo'lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi", deydi donishmandlar. Tarbiya mukammal bo'lishi uchun esa bu masalada bo'shliq paydo bo'lishiga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi", - deb e'tiqod, oilaviy qadriyatlarga putur etkazayotgan xavflarni sanab o'tgan edi.

Respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jabhalarda amalga oshirilayotgan tub islohotlar jarayonida oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza etish masalalari davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Davlatimiz konstitutsiyasiga binoan «Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi» (65-modda).

Shu bilan birga davlatimizning oilani axloqiy, ma'naviy-ruhiy barkamolligini mustahkamlash borasida amalga oshirayotgan sa'y-harakatlari ham kun sayin ortib bormoqda. Chunki, shaxs ma'naviyati,

uning dunyoqarashi, insonning tasavvuri va e'tiqodiga aloqador ko'nikmalar majmui asosan oilada shakllanadi. Shu ma'noda, oila-haqiqiy ma'naviyat o'chog'i, tarbiya omili, muhitidir. Binobarin, milliy mafkuramizga xos ilk tushunchalar inson qalbi va ongiga avvalo oila muhitida singadi.

Darhaqiqat, oila jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va xuquqiy rivojlanishiga poydevor bo'ladigan asosiy ijtimoiy institut hisoblanadi. Oilaning jamiyat ma'naviy hayoti, uning barqarorligidagi o'rni va nufuzi haqida davlatimiz rahbari Sh. Mirziyoev so'zlagan nutqlarida "Oila men uchun muqaddas. Muqaddasligi shuki avvalambor qaerda ishlashidan qat'iy nazar agar oilada tarbiya, oilada muhit, oilada halollik, munosabat, tarbiyaga alohida e'tibor bermasa, hech qachon natija bo'lmaydi. SHuning uchun men farzandlarimning tarbiyasiga juda katta e'tibor beraman. Har bir farzandimga ham, nevaramga ham alohida o'zimning munosabatim bor. Har bir nevaramning alohida xarakterini bilaman, orzusini istagini bilaman". "Odam baxtliman deyishga qanchalik haqqi bor? Agar oilang bilan sen baxtli bo'lsang, baxtliman deyishga haqqing bor. Faqat oilam emas, xalqim baxtli bo'lsa men o'zimni baxtli deb bilaman",-deya ta'kidladilar.

Hayot tajribasining ko'rsatishicha, jamiyatning ravnaqi, gullab yashnashi, farovon hayotning asosiy mezonini axloq-odob hisoblanadi. Shuning uchun ota-bobolarimiz farzand tarbiyasiga, uning ma'naviy kamoliga katta e'tibor berib kelganlar. Mustaqil O'zbekistonimizda barkamol avlod tarbiyasida jismoniy, aqliy, ma'naviy kabi uch asosiy jihatga e'tibor berilishi dolzarb masala bo'lib, ijtimoiy jarayonlarning faol kechishida muhim omillardan hisoblanmoqda. Ta'lim-tarbiyada oila va ta'lim muassasalarining o'rni hamda ta'siri beqiyosdir. Mustaqillik yillarida ushbu institutlar tizimi va hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ushbu o'zgarishlar bugun ta'lim-tarbiya jarayonini yangi davr nuqtai nazaridan tashkil qilishga va barkamol shaxsni tarbiyalab etkazishga undaydi.

1. Ota-onalar tomonidan yoshlar, shu jumladan, qizlarni oilada mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash borasidagi nazariy va amaliy bilimlarni o'rganish imkonini beruvchi manbalarning etarli darajada mavjud emasligi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarni qayta tiklash, o'tmish meros va unda ilgari surilgan g'oyalarni o'rganish, yosh avlodda milliy ma'naviy qadriyatlar hamda milliy madaniy merosni o'rganishga nisbatan qiziqish va extiyojni qaror toptirish, ularga nisbatan xurmat uyg'otish, ularni asrash hamda boyitish borasida muayyan mas'ullikni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy harakatning yo'lga qo'yilishi natijasida necha ming yillar davomida yaratilgan va oila, uni tashkil etish, oilaviy munosabatlar mohiyati, farzandlar tarbiyasini olib borish masalalari to'g'risida fikr yurituvchi asarlarning fors, arab, shuningdek, qadimiy turkiy tillardan tarjima qilinishi, zamondosh pedagog, psixolog va fiziolog olim (mutaxassis)lar tomonidan so'z yuritilayotgan muammo doirasida tadqiqot ishlarining olib borilishi tufayli ayni vaqtda muayyan manbalar majmuasiga ega bo'ldik. Biroq ushbu manbalar majmuasi mustaqil oilaviy hayot bo'sag'asida turgan yoki o'smirlik hamda o'spirinlik yosh davrini o'z boshlaridan kechirayotgan qizlar xissasiga nisbat bo'la olmayapti. Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida istiqomat qiluvchi axoli sonining qariyb 50 foizdan ortig'i (demak, ushbu ko'rsatkich umumiy raqamlarda ifoda etilsa, taxminan 15,5 mln. nafar kishiga to'g'ri keladi) ni yoshlar tashkil etadi. Respublikaning etakchi kutubxonalarining fondi bilan tanishish oila, uning vujudga kelishi, oilaviy munosabatlar mazmuni, oila xo'jaligini yuritish, farzandlar tarbiyasini tashkil etish, oilaviy muammolar, oilaviy ajrimlar hamda ularni keltirib chiqaruvchi omillar, ularni bartaraf etish, shuningdek, yoshlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash masalalarini yorituvchi adabiyotlar soni taxminan 500 ta (o'zbek va rus tillarida chop etilgan adabiyotlar) dan oshmasligini ko'rsatdi. Oddiy matematik hisob-kitob asosida mazkur ko'rsatkichlar nisbatini topishga harakat qilaylik, ya'ni, 12.500.000:500. Ushbu xolatda nisbat 25.000 ga teng bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, Respublika kutubxonalarida mavjud bo'lgan, oila mavzusida yaratilgan adabiyotlarning har biri 25.000 nafar yosh (yigit qiz) ga bittadan to'g'ri keladi. Ota-onalarning ijtimoiy mehnat bilan bandligi, oilaviy munosabatlarning ayrim jihatlari xususida ota-onalar hamda farzandlar o'rtasida erkin muloqotning tashkil etilish imkoniyatining chegaralanganligi, ta'lim muassasalarida oilaviy hayotning barcha qirralari to'g'risida ma'lumotlar berish mumkinligi xaqiqatdan yiroq ekanligini xisobga olsak, 25.000 nafar yosh yigit - qizlarning 2 foizigina maxsus adabiyotlar orqali oilaviy hayot, uni tashkil etish, oilaviy munosabatlarning tub mohiyati, ko'lami samarali yo'lga qo'yish, ota - ona hamda farzandlar o'rtasida samimiy, o'zaro ishonchga asoslangan munosabatni o'rnatish, oilaviy muammolarni ortiqcha hissiyotlarsiz, janjallarsiz xal etish, oilaviy ajrimlarning oldini olish shartlari to'g'risida ma'lumotlar olish imkoniyatiga ega bo'lar ekanlar.

2. Ota-onalar tomonidan yoshlar, shu jumladan, qizlarni oilada mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash borasidagi nazariy va amaliy bilimlarni o'rganish imkonini beruvchi manbalarning etarli darajada mavjud emasligi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarni qayta tiklash, o'tmish meros va unda ilgari surilgan g'oyalarni o'rganish, yosh avlodda milliy ma'naviy qadriyatlar hamda milliy madaniy merosni o'rganishga nisbatan qiziqish va extiyojni qaror toptirish, ularga nisbatan xurmat uyg'otish, ularni asrash hamda boyitish borasida muayyan mas'ullikni shakllantirishga qaratilgan ijtimoiy

harakatning yo'lga qo'yilishi natijasida necha ming yillar davomida yaratilgan va oila, uni tashkil etish, oilaviy munosabatlar mohiyati, farzandlar tarbiyasini olib borish masalalari to'g'risida fikr yurituvchi asarlarning fors, arab, shuningdek, qadimiy turkiy tillardan tarjima qilinishi, zamondosh pedagog, psixolog va fiziolog olim (mutaxassis)lar tomonidan so'z yuritilayotgan muammo doirasida tadqiqot ishlarining olib borilishi tufayli ayni vaqtda muayyan manbalar majmuasiga ega bo'ldik. Biroq ushbu manbalar majmuasi mustaqil oilaviy hayot bo'sag'asida turgan yoki o'smirlik hamda o'spirinlik yosh davrini o'z boshlaridan kechirayotgan qizlar xissasiga nisbat bo'la olmayapti. Oldindan qiz bolaning yurish-turishi, ovqatlangani mehmonga choy uzatishi, birovlar bilan salomlashgani, kulishi, gapirishi, kuzatuvda bo'lgan. Chunki ko'pchilik kelin qilish niyatida ham qizlarni kuzatishgan. Bunday kuzatuvlar qizlarni kelajakda yaxshi ona bo'lishiga zamin yaratilgan. Qiz bolaga yana ko'p bo'yanish ham tavsiya etilmagan, chunki tabiat unga bor go'zalligini in'om etgan. Vaqtli bo'yanish qizni tez qaritadi, yuzga tez ajin tushiradi deydi qirg'iz momolari. Qiz bola tarbiyasi juda murakkab va nozik ishdir. Bunda onadan juda ko'p sayi harakatni, sabr toqatni, bilimlilikni talab qiladi. "Onasini ko'rib qizini ol" degan maqol bejizga aytilmagan. Qiz bolaga tarbiya berilsa, o'zga uyda ham onasini uyaltirmaydi. Bugungi kunga kelib, qirg'iz oilasida ham ijobiy o'zgarishlar bilan bir paytda ayrim salbiy hodisalar miqdori ortib bormoqda. Bunday salbiy hodisalar qatoriga oilaviy munosabatlarning buzilishi, ularda ajralish sonining ortib borishi hamda noto'liq oilalarning ko'payishi kabi muammolarni ko'rsatish mumkin. Hozirgi davrda ayollarning ish haqi erkaklarnikidan kam emasligi, hatto ba'zi hollarda ko'pligi natijasida xotin erga nisbatan moddiy jihatdan tobe bo'lmay qoldi. SHu sababli xotinning ma'naviy, shaxsiy, aqliy, iqtisodiy ham jismoniy ehtiyojlari qondirilmasa, oilaviy turmush osonlikcha ajralish bilan tugashi mumkinligi kuzatilmoqda.

Qirg'iz xalqida «quda bo'lguncha, qulu-boying so'rash, quda bo'lgandan keyin qul bo'lsa ham siylash» (quda bolgoncho, qulu biyin surash, qudalashandan kiyin qul bolsoda siylash) degan naql ham shu ma'noda aytilgandir.

Tarixan qirg'izlar qadimda Enasoy (Enisey) hamda Tyan-SHan tog'larining sharq tomonida istiqomat qilishgan. «Qirg'iz» degan atamaning o'zi ham «Кырг-gez» degan so'zdan kelib chiqqan bo'lib, bu «tog' – tog'larni kezib yuruvchi», degan ma'noni anglatadi. Demak, qirg'iz xalqi qadimdan tog'larda istiqomat qilib, hayot kechirgan etnosning tipik vakilidir. Tadqiqotchi olim X. Xojining yozishicha, qirg'iz xalqida ham qadimdan qiz uzatish, o'g'il uylantirish to'ylari juda dabdabali o'tgan. Manbalarda yozilishicha, azaldan qirg'izlar o'g'il bilan qizni yoshlik chog'idayoq bir-biriga unashtirib, ota-onalari «bel» quda bo'lishgan va qiz voyaga etgunga qadar o'g'il tomon qizning ota-onalariga katta-katta qalin berib turishgan. Shu bilan birga qirg'iz oilalarida ham (qirg'iz va oilalari kabi) «qiz o'g'irlash» azaliy, milliy-an'anaviy urf-odat bo'lib, bu to hozirga qadar davom etib kelmoqda. Qizning olib qochilishiga sabab, birinchidan, qizning yoki yigitning oila a'zolaridan birining ular oila qurishiga noroziligi bo'lsa ikkinchidan, olib qochilgan qizga kamroq qalin berililadi, uchinchidan esa, «o'g'irlangan qiz», boshqalar tasavvurida tarbiyasi, odob-axloqli qiz sanaladi va hurmat-e'tiborga sazovor bo'ladi. Lekin, qirg'iz oilalaridagi «qiz o'g'irlash»da, qirg'iz va oilalariga nisbatan farq qiluvchi va o'xshash jihatlar mavjud. Ya'ni, qirg'iz va oilalarida bitta urug' vakillari birga oila qurishmaydi. Buning sababi, milliy urf-odatga ko'ra, ular bir-birini aka-singil deb hisoblaydilar va o'sha urug'dan qiz o'g'irlamaydilar. Qirg'iz oilalarida esa etti pushtidan keyin bir urug' vakillari birga oila qurishi va o'sha urug'dan qiz olishi yoki qiz olib qochishi mumkin. Masalan, qirg'iz oilasida ham bir qator urug'lar (Cherik, Qutchu, Adigine, Teyit, Shaybek, Nusup va boshqalar.) mavjud bo'lib, ular o'tgan etti otasiga katta e'tibor berishadi. Agar hali o'rtada etti ota o'tmagan bo'lsa, u holda to'yni qoldirishadi. Shuning uchun qadimda kuyov bo'lmish yigitdan uning etti otasini so'rashgan. Agar u etti otasini aytib bera olmasa, bu ishi o'z urug'iga nisbatan hurmatsizlik hisoblangan va yigit e'tibordan chetda qolga.

Adabiyotlarda yozilishicha, qirg'iz oilasining tipik xususiyatlari jumlasiga ko'p pog'onalik (bir necha avlod vakillarining birga yashashi), unda erkaklar mavqeining ustunligi, qizlarning esa olib qochilishi, serfarzandlik sifatlarini kiritish mumkin.

Umuman olganda qirg'iz oilasiga xos ijtimoiy, psixologik xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Qirg'iz xalqida yoshlarni barvaqt uylantirish va turmushga uzatish, nikohgacha tanishuv muddatining qisqaligi uning milliy xususiyatlari yaqqol namunasidir.
2. Qirg'iz yoshlarining oila qurishida do'stlari va o'rtoqlari maslahatiga suyanishi, erkin qalq tanlash, ota-ona va qarindoshlar ta'sirining kamligi zamonaviy qirg'iz oilasining o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlaridan hisoblanadi.
3. Qirg'iz oilasining etnopsixologik xususiyatlaridan biri - bu qirg'iz qizlarining roziligi bilan yoki roziligisiz yigitlar tomonidan olib qochilishi va ayrim holatlarda olib qochilgan qizning uyga qaytish imkoniyatining mavjudligidir.

4. Qirg'iz oilasining milliy-psixologik xususiyatini aks ettiruvchi holatlardan yana biri - bu oilaning ko'proq sevgi-muhabbat motivi asosiga qurilishidir.

5. Hozirgi davrga kelib, qirg'iz qizlarining yigitlar tomonidan barvaqt olib qochilishi kuzatilmoqda. Bunday voqelik esa oila-nikoh munosabatlarida qator muammolarni keltirib chiqarmoqda, ya'ni qirg'iz oilasida nikohgacha tanishganlik davrining qisqaligi tufayli bo'lajak qayliqlar bir-birlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishga ulgurmayaptilar.

6. Qirg'iz oilasining o'zga millat (o'zbek, tojik, rus) oilalaridan farq qiluvchi o'ziga xos etnopsixologik xususiyatlaridan biri - bu oilaning yuzaga kelishida yaqin do'stlari, o'rtoqlari maslahati hamda yordamiga tayanish hodisasidir. Bunda qirg'iz yoshlarining bir-birlari bilan o'zaro tanishuvlarida hamda qizlarning yigitlar tomonidan olib qochilishida yaqin do'stlar yordami, maslahati muhim ahamiyat kasb etadi.

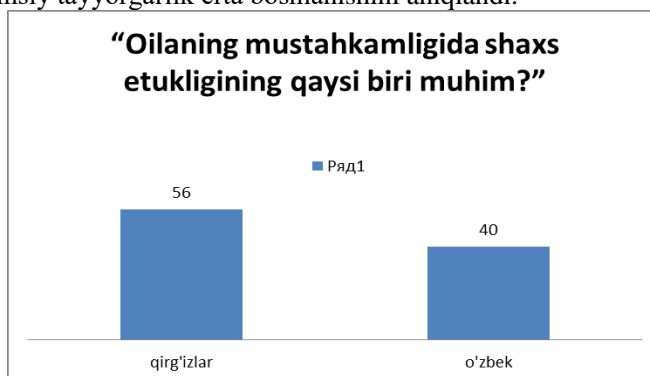
7. Qirg'izlarda ham oilaviy qadriyatini belgilovchi asosiy omillardan ular oilasida qizlarning mavjudligidir. Bu omil qirg'izlarning boshqa millat (o'zbek, tojik) oilalari kabi bolajon xalq ekanligidan dalolat beradi va bu ko'rsatkich qirg'iz oilasining etnopsixologik xususiyatini o'zida gavdalandiradi.

Endi shu xususiyatlarning bugungi kun yoshlarida ko'rib chiqaylik. O'zbeklarda 12-13 yoshlarida jinsiy (fiziologik) etuklikka erishadilar, qirg'izlarda esa 14-15 yoshlarda jinsiy (fiziologik) etuklikka erishadilar. Biroq ular biror - bir kasb-hunar egasi bo'lib, mustaqil ishlab o'zini va oilasini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan bo'lishi uchun avvalo maktabni bitirishi, yoki 9 yil maktabda, 3 yil kollej yoki litseyda o'qishi zarur bo'ladi.

Ushbu tadqiqotdan kelib chiqib biz o'z oldimizga o'zbek va qirg'iz oilalaridagi voyaga etgan o'g'il va qizlarda o'z tadqiqotimizni oldik. Jami sinaluvchilar soni 50 nafarni tashkil etdi. Ularning yoshi esa 18-22 yoshlarni tashkil etadi. Ularga biz qo'yidagi savol bilan murojiat qildik.

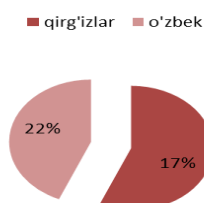
№ millat	1 savol		2-savol		3-savol		4-savol		5-savol	
	O'	Q	O'	Q	O'	Q	O'	Q	O'	Q
A	10	14	2	4	10	8	10	9	10	5
B	10	8	3	9	1	2	10	10	12	14
V	5	3	20	12	14	15	5	6	3	6

Yuqoridagi jadvaldan shuni aniqlab oldikki "Oilaning mustahkamligida shaxs etukligining qaysi biri muhim?" deb bergan savolimizga o'zbek oilalaridagi voyaga etgan farzandlarning 40%, qirg'iz oilalarining farzandlari 56% "jinsiy va xuquqiy etuklik" haqidagi javobni berishdi. Bundan ko'rinib turibdiki, qirg'iz oilalarida jinsiy tayyorgarlik erta boshlanishini aniqlandi.

Yoshlarning nikoh mustahkamligi borasidagi fikrlarini tahlil qiladigan bo'lsak, oila mustahkamligini qizlar ma'naviy, axloqiy va psixologik etuklik bilan yigitlar esa jinsiy va huquqiy etuklik hamda kasb-hunar, ijtimoiy-iqtisodiy etuklik bilan bog'lashdi. O'zbek oilalarining 10 nafar ya'ni 22 % farzandlari, qirg'iz oilasining 8 nafar ya'ni 17 % farzandlari "kasb-hunar, ijtimoiy-iqtisodiy etuklik" degan variantni tanladilar.

Yoshlarning nikoh mustahkamligi borasidagi fikrlari

Turmush qurishdagi yoshni o'zbek va qirg'iz farzandlari eng maqbul yosh sifatida 18, 19, 20 yoshlarni, yigitlarning aksariyati 21-22 yoshni tanlashdi.

Oila qurishdagi muhim omil sifatida har ikkala jins vakillari fikrlarining yakdilligini sevgi bilan va sovchilar bilan bog'lashlarida ko'rishimiz mumkin. Lekin yigitlarimiz orasida oz bo'lsada moddiy manfaatdorlikni ustun qo'yib oila qurishni xohlovchilar borligi bizni ajablantirdi. Qirg'iz oilalarida esa o'zbeklarga nisbatan moddiy manfaatdorlik past ekanligini aniqlab oldik.

Oilaviy hayot psixologiyasi borasida yoshlarimizda qanday bilimlar etishmaydi degan savolga respondentlarning ya'ni o'zbek farzandlarining 10 nafari qirg'iz oilasidagi farzandlarning 9 nafari jinsiy hayot psixologiyasi haqidagi bilimlar deb javob qaytarishdi.

Haqiqatan ham biz yoshlar o'rtasida jinsiy hayot bilan bog'liq tarbiyani keng yo'lga qo'yishimiz lozim, chunki bugungi kunda aksariyat oilalardagi kelishmovchiliklar aynan shu borada yoshlarimizning oz ilmiy bilimga ega ekanligidan kelib chiqmoqda.

Yoshlarning oila qurishlariga qadar bir-birlarini tanish muddati bilan bog'liq fikrlarida yigit va qizlar yarim-bir yil muddatni avzal ko'rishdi. Lekin yoshlar orasida tanish muddatiga qarshi bo'lganlar 40 foizni tashkil qildi. Qirg'iz oilasidagi farzandlar esa ushbu berilgan savolga bir yil emas aksincha ularning urf-odatlarini bo'yicha ularni yoshligidan unashtirib qo'yishliklarini va ular voyaga etguncha belgilangan miqdorda qalin pulini berib borishliklarini aniqlab oldik.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, tadqiqotimiz davomida o'zbek-qirg'iz oilalarida ba'zi bir ko'rinishlarning bog'liqligi va ba'zi bir urf-odatlarning katta farqini ko'rib o'tdik. Tadqiqot davomida ya'na shuni guvohi bo'ldikki o'zbek yoshlariga nisbatan qirg'iz yoshlarida nikohga etuklilik darajasi yuqori ekanligi ularda yoshlar o'rtasida ajrimlarning sonini ayrim hollarda ularni yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ko'proq milliy urf-odatlarga tayanishlari lozimligini guvohi bo'ldik.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan. – T.: O'zbekiston, 1992–48 b.
2. Mirziyoev SH.M. «Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz».- T.: «O'zbekiston»-2016 yil.
3. Mirziyoev SH.M. «Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz».- T.: «O'zbekiston»-2017 yil.
4. Musurmonova, Abduraximova “Mahallada qizlarning sog'lom turmush tarzi” T. 2008 y.
5. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O'qituvchi, 1992. – 160 b.
6. Azizxo'jaeva N.N. O'qituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi. – T.: TDPU,2000.- 52 b.

УДК: 316.6 (075)

ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ

Ж. Ф. Юлдашев

*Наманганский инженерно-строительный институт
j_yuldashev79@mail.ru*

Аннотация. В данной научной статье разъясняется анализ педагогических и психологических особенностей внутренней и внешней мотивации в учебной деятельности, а также организация учебного процесса на научной основе. В статье также описывается качество образования, которое способствует развитию каждого человека, а также определяет культурное развитие общества, рост его экономического благосостояния, а также служит основным источником научно-технического прогресса. Было подчеркнуто, что изучение факторов эффективности учебного процесса должно играть важную роль в современной педагогической психологии. Также приводится информация о когнитивных проявлениях мотивации к учебной деятельности, компонентах автономной подсистемы или мотивационного процесса в мотивации к учебной деятельности, а также о педагогических и психологических особенностях внутренних и внешних мотивов различных проявлений у каждого ребенка.

Ключевые слова: образование, мотив, мотивация, деятельность, субъект деятельности, учебный процесс, фрустрация, внутренняя мотивация, внешняя мотивация.

Yutuq motivatsiyasining integrativ modeli: tarkibiy tahlil

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada o'quv jarayonini ilmiy asosda tashkil etish bilan birgalikda ta'lim faoliyatida ko'zga tashlanadigan ichki va tashqi motivatsiyasining pedagogik-psixologik xususiyatlari taxlillari tushuntirib o'tilgan. Suningdek, maqolada ta'lim sifati, har bir shaxsning rivojlanishiga hissa qo'shadigan, shu bilan birga jamiyatning madaniy rivojlanishini, uning iqtisodiy farovonligining o'sishini belgilashi, qolaversa, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning asosiy manbai bo'lib xizmat qilishi, shu sababli hozirgi kunda o'quv jarayoni samaradorligining omillarini o'rganish zamonaviy ta'lim psixologiyasida muhim o'rin tutishi kerakligi to'g'risida to'xtalib o'tilgan. Bundan tashqari ta'lim faoliyati motivatsiyasining kognitiv ko'rinishlari, ta'lim faoliyati uchun motivatsiya tarkibida uchraydigan avtonom quyi tizim yoki motivatsion jarayonning tarkibiy qismlari hamda har bir bolada uchraydigan turli ko'rinishlardagi ichki va tashqi motivlarning pedagogik-psixologik xususiyatlari borasida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, motiv, motivatsiya, faoliyat, faoliyat mavzusi, o'quv jarayoni, umidsizlik, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya.

Integrative model of achievement motivation: structural analysis

Abstract. This scientific article explains the analysis of the pedagogical and psychological features of internal and external motivation in educational activities, as well as the organization of the learning process on a scientific basis. The article also describes the quality of education, which contributes to the development of each individual, as well as determines the cultural development of society, the growth of its economic well-being, as well as serves as a major source of scientific and technological progress. It was emphasized that the study of factors of the effectiveness of the learning process should play an important role in modern educational psychology. It also provides information on the cognitive manifestations of motivation for educational activities, the components of the autonomous subsystem or motivational process in the motivation for educational activities, as well as the pedagogical and psychological features of internal and external motives of different manifestations in each child. Desired

Keywords: education, motive, motivation, activity, subject of activity, educational process, frustration, intrinsic motivation, extrinsic motivation.

Процесс учения является сложноорганизованной деятельностью, в результате которой происходят изменения субъекта учения путем реализации его интеллектуального и личностного потенциала. Качество образования, способствуя развитию отдельных индивидов, определяет тем самым рост культурного развития общества, рост его экономического благополучия, а также выступает основным источником научно-технического прогресса. Именно поэтому исследование факторов эффективности учебного процесса занимает важное место в современной психологии образования.

В настоящее время в психологической науке накоплено множество эмпирических данных, показывающих влияние внутренних и внешних факторов на достижение высоких академических результатов студентов. Например, в рамках предложенной Т.О.Гордеевой и О.А.Сычевым интегративной структурно-процессуальной модели мотивации достиженческой деятельности [1] предлагается более дифференцированный взгляд на составляющие внутренней мотивации и несколько иное решение проблемы внешней мотивации, чем в теории самодетерминации Э.Диси и Р.Райана. В частности, потребностная модель мотивов достиженческой деятельности включает не только внешние мотивы, основанные на потребности в автономии, но также и мотивы, основанные на потребности в уважении и самоуважении (согласно модели потребности А.Маслоу[2]. Представленная в ней типология мотивов учебной деятельности во многом основана на работах таких ученых, как А.Н. Леонтьев, Л.И.Божович, П.М. Якобсон, А.К.Маркова, М.В.Матюхина, Э.Диси и Р. Райан, М. Ванштеенкисте, Р.Валлеранд, А.Ассор, М.Ганьеи др.

При этом под достиженческой деятельностью понимается любая деятельность, направленная на целенаправленное преобразование субъектом себя (в рамках учебной, спортивной деятельности или самовоспитания), окружающего мира (различные варианты трудовой, творческой деятельности) или других людей (например, в рамках обучения и воспитания детей). Достиженческая деятельность мотивируется стремлением сделать что-то как можно лучше и/или быстрее, проявив мастерство, за которым стоят базовые человеческие потребности в созидании, достижении, росте и самосовершенствовании [3].

Интегративная модель мотивации достиженческой деятельности описывает пять основных мотивационных блоков, а также их предикторы, которые мы кратко изложим в применении к

мотивации учебной деятельности. В частности, в структуре мотивации учебной деятельности выделяются следующие пять автономных подсистем, или составляющих мотивационного процесса:

1. мотивационно-смысловой блок, включающий иерархию внутренних и различных типов внешних мотивов учебной деятельности;
2. целевой блок, включающий особенности целеполагания и постановки учебных целей;
3. интенционально-регуляторный блок, характеризующий намерения, особенности планирования деятельности и самоконтроль при ее выполнении;
4. блок «реакция на неудачу», включающий типы реагирования на ситуации помехи, трудности и неудачи, возникающие в процессе выполнения деятельности;
5. мотивационно-поведенческий блок, характеризующий проявление упорства и настойчивости при выполнении учебной деятельности, направленной на достижение поставленных целей.

Отдельно выделяется блок когнитивных предикторов мотивации учебной деятельности, включающий систему представлений о роли различных средств достижения успеха (усилия, способности, удача, помощь других), мере владения ими (их доступности индивиду), контролируемости учебного процесса, веру в собственный потенциал, способности и компетентность.

В соответствии с предложенной моделью, мотивация не является однородным, гомогенным феноменом, который может быть лишь оценен по фактору силы - больше мотивации или меньше, и она не сводится лишь к мотивам, как это предполагает Н.Ц.Бадмаева[4] и И.В.Имедадзе[5]. Мотивация определяется индивидуальными различиями в мотивах, стоящими за ними потребностями и ценностями, различиями в целях, стратегиях целеполагания и самоконтроля, а также сформированностью когнитивных представлений о средствах достижения цели и об их доступности индивиду.

Данный подход соответствует идеям А.Н. Леонтьева, который предлагал понимать мотивы как объекты, воспринимаемые или мыслимые, в которых конкретизируются потребности: «Мотив – это объект, который отвечает той или иной потребности и который в той или иной форме, отражаясь субъектом, ведет его деятельность [6]».

Учебная мотивация понимается как процесс побуждающий, направляющий и регулирующий выполнение учебной деятельности. В соответствии с принятой в современной психологии базовой классификацией, в потребностной модели так же все мотивы, побуждающие выполнение учебной деятельности, делятся на две основные группы - внутренние и внешние. В отличие от внутренней мотивации, при которой мотивы управляются самой деятельностью, интересом к ней, во внешней мотивации выделяются две группы мотивов – задаваемые другими людьми, их контролем и управляемые самой личностью, ее повседневными интересами. В потребностной модели первые получили название межличностных, вторые – собственно личностных. В основе учебных межличностных мотивов лежит главным образом фрустрация потребности в автономии, а в основе личностных – потребность в уважении. Понятие «внешняя мотивация» используется для описания разного типа стремлений, стимулирующих выполнение деятельности не ради нее самой, а ради вознаграждений, получаемых за счет достижения высокого результата в ней или в процессе ее выполнения: чтобы повысить самооценку, иметь основания для самоуважения или получить похвалу значимых людей, награды, деньги и пр.

Внутренняя мотивация состоит из мотивов релевантных содержанию учебной деятельности (внутренние мотивы), тогда как внешняя мотивация включает в себя мотивы, направленные на достижение других, не связанных напрямую с содержанием деятельности (естественным образом) целей.

В соответствии с потребностной моделью учебной мотивации, в основу выделения внутренней/внешней мотивации положены два вида базовых психологических потребностей – первичных и вторичных по отношению к содержанию и направленности учебной деятельности. В основе внутренней учебной мотивации лежат близкие ей базовые, т.е. изначально заданные, присущие всем людям потребности в познании, достижении и развитии, которые являются первичными по отношению к учебному результату.

Стремления к их удовлетворению побуждают ребенка учиться, прикладывать усилия, доводить начатое дело до конца, ставить перед собой все более и более сложные цели, получая удовольствие от их достижения и роста собственной компетентности. С другой стороны, внешняя мотивация строится на вторичных по отношению к учебному процессу потребностях – потребностях в автономии, уважении и самоуважении.

Внутренняя мотивация означает феномен, имеющий место тогда, когда причины, порождающие данную деятельность, лежат внутри индивида, и она сама по себе имеет для него интерес и ценность. То есть, учащийся выполняет учебную деятельность потому, что она ему интересна, сам процесс ее выполнения доставляет ему удовольствие и ему хочется добиться в ней наилучших результатов. Внутренняя мотивация учебной деятельности состоит из трех типов мотивов – познавательных, достиженческих и мотивов саморазвития.

Их источником соответственно выступают базовые человеческие потребности в познании, достижении и развитии, изначально присущие всем человеческим существам и отличающиеся ненасыщаемостью. Познавательные мотивы проявляются в интересе, энтузиазме, любознательности, стремлении узнавать новое в процессе учебной деятельности, она сопровождается удовольствием и чувством радостной увлеченности при ее выполнении - от процесса понимания и познания нового. Потребность в познании и понимании окружающего мира присуща всем человеческим существам. Если среда не фрустрирует природную любознательность ребенка, она развивается, приобретая новые формы на разных этапах развития.

Мотивы достижения проявляются в стремлении прилагать усилия и добиваться наилучших результатов в области, которую индивид считает важной и значимой. Эти мотивы характеризуется собственным стремлением осуществлять активность по причине ее важности и долговременной осмысленности для субъекта деятельности. Ее значение как базовой человеческой мотивации неразрывно связано со стремлением к созиданию и творчеству; она проявляется в высоком уровне вовлеченности в деятельность, стремлении доводить начатое до конца и проявлять настойчивость.

Третий тип мотивов, входящих во внутреннюю мотивацию учебной деятельности – это мотивы саморазвития, в основе которых лежит потребность в развитии, мастерстве и самосовершенствовании. Ребенок учится, мотивируемый естественным желанием развивать свой потенциал, становиться все более умным, умелым и компетентным деятелем. Мотив развития характеризуется стремлением развивать свои умения, компетентность, изменять себя в лучшую сторону.

Таким образом, составляющие данной мотивационной триады имеют разный фокус: познавательные мотивы направлены на процесс познания и понимания мира, достиженческие – на созидание и выполнение наилучшим образом определенного дела и мотивы саморазвития – на обретение компетентности, мастерства, совершенствование своих умений, себя. Эта специфика приводит к разной степени их выраженности в онтогенезе на разных этапах развития детей. В исследованиях Т.О. Гордеевой и ее коллег, проведенных на студенческих выборках, триада внутренних мотивов была детально изучена. Показана характерность данных типов мотивов, их роль как предикторов настойчивости, связь с базовыми психологическими потребностями в автономии, компетентности и принятии, а также их взаимосвязь с академическими достижениями и психологическим благополучием[7].

У каждого ребенка три типа внутренних мотивов могут образовывать своеобразный профиль, поэтому следует говорить не только об их выраженности, но и об их иерархии. Эта иерархия также зависит от возраста ребенка и типа учебной деятельности, которую он осуществляет. Так, в дошкольном детстве доминирует познавательная мотивация, особенно ярко выраженная у одаренных детей. Дети проявляют радость в процессе активной исследовательской и мыслительной деятельности, задают много вопросов, готовы достаточно долго, без перерывов и с удовольствием заниматься интересным им делом[8].

Познавательная мотивация проявляется и в школьном возрасте, через любознательность, стремление читать дополнительную литературу по интересующему предмету, самостоятельно решать трудные задачи, искать ответ на волнующий вопрос, посвящая предмету своего интереса все свободное время. Однако в случае оптимального варианта развития, поддерживаемого школой и семьей, на первый план в школьном возрасте и особенно в подростковом возрасте выступает потребность в саморазвитии. Она проявляется в удовольствии от приобретения новых умений, продуктивной умственной активности и эффективного преодоления трудностей на пути к пониманию предмета своего интереса.

Наконец, зрелость и зрелый возраст характеризуются доминированием во внутренней мотивации потребности в достижении, которая проявляется в радости от процесса созидания, творчества, достижения максимально высоких и качественных результатов в выбранном виде деятельности.

Во внешней мотивации выделяются две группы мотивов – личностные и межличностные, имеющие разное происхождение и предметное содержание и характеризующиеся особенностями

удовлетворения двух базовых психологических потребностей индивида, не связанных непосредственно с учебной деятельностью – в автономии и уважении. Личностные мотивы основаны на удовлетворении такой характерной потребности индивида как потребность в уважении и самоуважении. Здесь можно провести определенную параллель с выделяемыми Л.И.Божовичу количественными мотивами[9]. К числу внешних личностных мотивов относятся задаваемые удовлетворением потребности в уважении мотивы самоуважения, сопровождающиеся чувствами гордости и радости за достигнутые результаты, и задаваемые фрустрацией потребности в уважении мотивы преодоления чувства стыда и других негативных эмоций за невысокие достижения в выполняемой деятельности.

Последний тип мотивов близок выделяемой в теории самодетерминации интроцированной регуляции.

С другой стороны, межличностные мотивы непосредственно связаны с фрустрацией потребности в автономии, т.е. стремлении самостоятельно управлять собственной учебной деятельностью, быть ее источником, субъектом, а не объектом. К числу межличностных мотивов относятся мотивы уважения и признания другими людьми (например, учителями, родителями), которые пытаются запустить учебную деятельность ребенка через разного рода манипуляции его чувствами в обмен на уважение и принятие, и мотивы экстерналистского характера, включающие стремление учиться по причине избегания открытого внешнего контроля, осуществляемого посредством внешних наград и наказаний. Эта последняя форма мотива соответствует экстерналистской регуляции в теории самодетерминации. А его структуру можно преподнести в следующей форме:

Мотивы учебной деятельности:

- **Внутренняя мотивация** (мотивы) – мотивы познания, мотивы достижения и мотивы саморазвития.

- **Внешняя мотивация** (мотивы) – личностные мотивы: -мотивы самоуважения, мотивы преодоления стыда. Межличностные мотивы: мотивы уважения и признания к другим; мотивы преодоления внешнего контроля.

Таким образом, потребностная модель позволяет построить классификацию учебных мотивов, в основе которой лежит определенный критерий – базовая психологическая потребность, релевантная или иррелевантная по отношению к содержанию учебной деятельности. Это позволяет преодолеть феноменализм более ранних классификаций и предположить, что анализ этих групп мотивов позволит предсказать уровень настойчивости, степень успешности учебной деятельности и отношение к ней индивида.

Таким образом, в основу типологии внутренних и внешних мотивов положены представления о базовых психологических потребностях, соответствующих выполняемой деятельности и инородных (чуждых) по отношению к ней. В отличие от типов внешней мотивации, предложенных ранее в рамках теории самодетерминации, потребностная модель позволяет учитывать мотивы учебной деятельности, основанные на удовлетворении не только потребности в автономии, но и другой важной потребности индивида, реализуемой при выполнении как учебной, так и трудовой деятельности - потребности в уважении.

Литература

1. Бадмаева Н.Ц. Мотивация умственной деятельности. Монография / - Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2004. – 160 с.
2. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. - 464 с.
3. Гордеева Т.О. Базовые типы мотивации деятельности: потребностная модель // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. - 2014. - № 3. - С. 63–78.
4. Гордеева Т.О., Осин Е.Н. Особенности мотивации достижения и учебной мотивации студентов, демонстрирующих разные типы академических достижений (ЕГЭ, победы в олимпиадах, академическая успеваемость) // Психологические исследования: электрон. науч. журн., 2012. - Т. 5. - № 24. - С.4. <http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n24/708-gordeeva24.html>
5. Гордеева Т.О., Сычев О.А. Внутренние источники настойчивости и ее роль в успешности учебной деятельности // Психология образования, 2012. - № 1. - С. 33-48.
6. Имедадзе И.В. Полимотивация и принцип соответствия мотива и деятельности // Проблемы формирования социогенных потребностей. - Тбилиси, 1981. – С.31-37.
7. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. - М.: МГУ, 1971. - 40 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. - СПб.: Питер, 2011. - 352 с.

9. Хайдаров Ф.И. формирование учебного мотива у школьников сельского села. – Т.: ТПУ, 1996. –С. 46-47.

10. Хидиров Э.А. Психологические аспекты подготовки будущих учителей русского языка и литературы в узбекской школе. - Т., 1994. –С.89.

UDK: 370.153.2

TA'LIMNING YANGI UFQLARI

F.X. Kuchkarova

Samarkand davlat universiteti

Annotasiya. Ushbu maqolada bugungi kunda mamlakatimizda yoshlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat siyosatining asosiy xususiyatlari hamda yoshlarning jamiyatdan munosib o'rinlarini egallashi hamda ularning yetuk va barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishlari uchun yaratilib berilayotgan shart-sharoitlar haqida batafsil to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, barkamol avlodni tarbiyalashda ta'limning o'rni, bu yo'nalishda amalga oshirilgan ishlar va galdagi vazifalar xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim taraqqiyoti, ta'lim islohotlari, modernizasiya, kadrlar sifati, ilm-fan, kreativlik.

Новые горизонты образования

Аннотация. В данной статье подробно обсуждаются основные особенности государственной политики по поддержке молодежи в нашей стране и условия, созданные для молодых людей, чтобы они заняли свое законное место в обществе и выросли как зрелые и всесторонне развитые личности. Обсуждались также роль образования в воспитании гармонично развитого поколения, работа в этом направлении и задачи на будущее.

Ключевые слова: развитие образования, реформа образования, модернизация, качество персонала, наука, креативность.

New horizons of education

Abstract. This article discusses in detail the main features of the state policy in support of youth in our country and the conditions created for young people to take their rightful place in society and grow up as mature and well-rounded individuals. The role of education in the upbringing of a harmoniously developed generation, the work done in this direction and the tasks ahead were also discussed.

Keywords: educational development, educational reform, modernization, staff quality, science, creativity.

Ta'lim sohasida zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan, yuqori malakali kadrlar tayyorlash – bugungi kun talabidir. Insoniyat ko'p ming yillik taraqqiyoti, rivojlanishi davomida jamiyatni rivojlantirishning ta'lim, ilm va hunardan samaraliroq vositasini kashf qila olgan emas. Shu sababli ham ta'lim, ilm-fan har qanday jamiyat, millat va davlatning kelajagini belgilab beradigan, uning taraqqiyotiga xizmat qiladigan muhim omildir.

Bugungi kunda ta'lim inson faoliyatining barcha sohalariga yangi texnologiyalarni joriy etish, raqobatbardoshlikni oshirish, turmush darajasini ko'tarishning muhim shartiga aylanib bormoqda. Demokratik rivojlanish, modernizasiya va yangilanish, barqaror va barqaror iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan va bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, inson kapitaliga investisiyalar va investisiyalarni ko'paytirishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilab beradigan ushbu sohani isloh qilish uchun tegishli huquqiy baza yaratildi.

Ta'lim o'z ildizlarini ilm-fan va ishlab chiqarish, ijtimoiy turmush, bir so'z bilan aytganda, hayot bilan bog'lay olgan, ichki va turdosh tarmoqlar bilan har tomonlama integratsiyaga kirishgan taqdiridagina o'z oldiga qo'ygan natijalarga erisha oladi, fan, ta'lim-tarbiya va iqtisodiyotning o'zaro chuqur, har tomonlama uzluksiz aloqasini ta'minlay olgan va jamiyat hayotining barcha sohalariga tatbiq etilgan davlat esa taraqqiyotga erishadi. Bu borada mamlakatimiz ta'lim sohasida salmoqli ishlar amalga oshirilayotganligi hech kimga sir emas. Ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashning maqsadli yo'nalishlarini aniqlash, ayniqsa, pedagog kadrlarning kasbiy malakalari va bilim saviyasini uzluksiz yuksaltirish eng dolzarb masalalardandir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar to'g'risidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham dolzarb masalalar qatorida ilm-fan va ta'lim, ta'lim va ijtimoiy-iqtisodiy hayot munosabatlariga alohida urg'u berilganligi bejiz emas. Modomiki, ta'lim

tizimining markazida inson kapitali, uni to'g'ri taqsimlash, undan samarali foydalanish va maqsadli yo'naltirish turar ekan, bunda maktabgacha, umumiy o'rta va oliy ta'lim tizimini jamiyatning barcha manfaatdor tomonlari, ta'lim jarayonining barcha subyektlari bilan yaxlit bir butunlikda bugungi kun talablari asosida tashkil etish hamda ta'limning to'liq uzluksizligiga erishish oldimizda turgan muhim vazifalardandir.

Darhaqiqat, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev so'nggi yillarda ta'lim sohasini isloh qilishga, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan takomillashtirishga, xususan, tizimga rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini tatbiq etishga jiddiy e'tibor qarata boshladi.

Xususan, "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Mutaxassislarni xorijda tayyorlash va vatandoshlar bilan muloqot qilish bo'yicha "El-yurt umidi" jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi farmoni, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi mutaxassislarni xorijda tayyorlash va vatandoshlar bilan muloqot qilish bo'yicha "El yurt umidi" jamg'armasining dasturlari bo'yicha kadrlarni o'qitishni tashkil etishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida Prezident qarori sohada tub burilish yasadi.

Xo'sh, mazkur hujjatda belgilangan ustuvor vazifalar nimalarda o'z aksini topadi? "El-yurt umidi" jamg'armasi ilmiy va innovasiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari hamda texnoparklarning tashkil etilishida ham muhim omil bo'ladi.

Rivojlangan mamlakatlarning yetakchi ta'lim va ilmiy muassasalarida magistratura, tayanch doktorantura va doktorantura dasturlari bo'yicha tanlov o'tkazish, shuningdek, ta'lim, sog'liqni saqlash, iqtisodiyot va davlat boshqaruvi sohalarida istiqbolli mutaxassislar, shu jumladan, pedagoglar va ilmiy kadrlar uchun malaka oshirish, stajirovkadan o'tish amaliyoti ham yo'lga qo'yiladi. Albatta, yuqori malakali mutaxassis, olimlarning tajribalar almashinuvi sohaning istiqboliga, vatan ravnaqiga xizmat qiladi.

Davlatimiz rahbarining mazkur jihatga qaratilgan qaror va Farmonlari xorijda yashayotgan va professional faoliyatini yuritayotgan vatandoshlarimiz, ayniqsa, katta ilmiy salohiyatga ega olimlar, mutaxassislar hamda iste'dodli yoshlar bilan yaqin hamkorlikni yo'lga qo'yishi, jahon mehnat bozoriga yuqori malakali mutaxassislar tayyorlab berishda muhim huquqiy asos vazifasini o'taydi.

Bu esa o'z-o'zidan sohaga yangicha nafas, kreativlik, yangicha pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish demakdir. Ta'limda kreativlikning shakllanishi uchun qator yo'nalishlar mavjud:

- kreativlik jamiyat rivojlanishining muhim shartlaridan biri bo'lib, uni rivojlantirish muammolarining davlat darajasida tan olinishi;
- kreativlikni rivojlantirish muammolarini ijtimoiy va madaniy belgi tushunchasi deb bilish;
- shaxsni kreativlik potensialini rivojlantirish bo'yicha zamonaviy uslub va shakllarini ishlab chiqib, uni ta'lim jarayoniga singdirish, to'liq kreativlikni rivojlantirish jarayoni ishtirokchisi sifatida professional pozitsiyaga ega bilimdon pedagogni shakllantirishdir.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalar uchun ta'lim yangi, ya'ni talabani faqat maxsus ma'lumotga ega bo'lishi raqobatbardosh bo'lib yetishishi uchun yetarli emas, talabani rivojlangan kreativlikka, nostandart holatlarda o'ziga xos yechim topa oladigan bo'lishi kerak degan talabni ilgari surmoqda.

Talabalarda kreativlikni rivojlantirish ta'lim jarayonida bosqichli strukturaviy-mazmunli modelning kiritilishi taqozo etiladi. Oliy ta'lim muassasasining akmeologik yo'nalishdagi ta'limi o'zining metodologik shartlari orqali ta'limning ma'lum dastur hamda axborotlarini qayta tashkil etishni tavsiya etadi. Kelajakda professional kadrlarni tayyorlashda akmeologik qarashlar shaxsning tarbiyalashi va o'z ustida ishlashini, ta'lim mazmunining yangi komponentlarini qamrab olishi kerak. Talabalarining ta'lim olish davrida professionallik yuqori ko'rsatkichga ega bo'lishlarining asosiy omillari - fanlarda tabiiy ilmiy intizom, matematik, ijtimoiy hamda gumanitar kompetensiyalar doirasida o'zlashtirishlaridir.

Darhaqiqat, ta'limda biror islohot qilishda, tub burilish yasashda yangiliklarsiz, kreativ fikrsiz, xorijiy tajribasiz yuqori natijaga erishish mushkul.

Bugungi kunda yo'lga qo'yilayotgan yangicha yondoshuvlar asosida islohotlar jarayoni O'zbekiston ta'lim sohasi rivojlanishining muhim omili bo'lib xizmat qilishi shubhasiz. Bunda ilm-fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarining tez sur'atlarda jadallik bilan rivojlanishiga mos holda ta'lim tizimi xodimlaridan ta'lim-tarbiya sifatini mazmun jihatidan zamon talabiga mos doimiy yangilab borishni talab etib, har bir tizim xodimi zimmasiga yanada yuksak mas'uliyat va vazifalarni yuklamoqda.

Davlatimizda tashkil etilgan dunyoning eng salohiyatli oliy o'quv dargohlarining tashkil etilgani ham ta'lim tizimimizni jahon talablariga mos rivojlanishi omili hisoblanadi.

Darhaqiqat, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev so'nggi yillarda ta'lim sohasini isloh qilishga, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan takomillashtirishga, xususan, tizimga rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini tatbiq etishga jiddiy e'tibor qarata boshladi. Bu boradagi islohotlar bir qator Prezident Qarorlarida o'z aksini topgan. E'tibor beradigan bo'lsak, mazkur qarorlarda uzluksiz ta'lim tizimining deyarli barcha turlari qamrab olinganligini ko'rishimiz mumkin.

Qolaversa, "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da ham ta'lim sohasini tubdan takomillashtirishga e'tibor qaratilgan. Ta'lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan mazkur hujjatlarning barchasida sohaga innovatsiyalarni kiritish, xorijiy tajribalarni o'zlashtirish, ijodiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlash, ta'lim turlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini kuchaytirish bilan bog'liq umumiy jihatlar mavjud.

Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish, bitiruvchilarni oliy ta'limga qamrab olinishini ko'paytirish, yoshlarning kasb egallashini ta'minlash borasidagi amaliy sa'y-harakatlarga ko'plab misollar keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-5847 sonli farmoni chiqarildi. Mazkur Konsepsiyada oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari - zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish borasida strategik vazifalar belgilab berildi.

Mazkur vazifalar sohada mavjud muammolarni bartaraf etishga, sohani zamonaviy standartlar darajasida tashkillashtirishga qaratilgan. Jumladan, oliy ta'limda davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, hududlarda davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etish asosida, 2030 yilgacha oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizdan oshirish ko'zda tutilgan.

Darhaqiqat, ayni paytda dunyo miqyosida aholining 2 milliardga yaqinini yoshlar tashkil etadi, ularning aksariyati rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan, Markaziy Osiyo hissasiga to'g'ri keladi. Tahlilchilarning fikricha, bu ko'rsatkich yaqin o'n yil ichida yana ko'payada va bunda ham tug'ilishning ortishi mintaqamiz hissasiga to'g'ri keladi. Dunyo aholisining yoshlar hisobiga ko'payishi, o'z navbatida, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish uchun ham imkoniyatdir. Bunda yoshlarning muayyan kasb yoki hunar egasi bo'lishi muhim o'rin tutadi. Hozirgi tezkor davr talablari asosida yangi kasblar deyarli har kuni paydo bo'ladi, eskilari esa, o'z dolzarbligini yo'qotadi yoki o'zgaradi.

Ta'lim sifati jamiyat ravnaqini ta'minlaydigan asosiy va birlamchi omil sifatida davlatning ustuvor masalasiga, iqtisodiyotning real sektorlari talabidan kelib chiqib milliy elita kadrlarni tayyorlash va ularni dunyo bozorida raqobatbardoshligini ta'minlashni tashkil qilish esa mintaqa (viloyat)lar strategiyasining bosh masalasiga aylanib bormoqda. Bu o'ta muhim siyosatning muvaffaqiyati mamlakatning har bir fuqarosi ta'lim islohotlarida faol ishtirok etishini taqozo qiladi.

Ha, oliy ta'lim muassasalarining mazmun-mohiyati o'zgarib bormoqda. Bu – davr taqozosi. O'tmishda ularning vazifasi, asosan, tegishli yo'nalishda mutaxassislar tayyorlash bilan cheklangan bo'lsa, raqamli iqtisodiyot tobora ustuvor bo'lib borayotgan bugungi zamonda bu kamlik qilmoqda. Endi oliy ma'lumotli har bir mutaxassisdan bir vaqtning o'zida tadqiqotchi bo'lish ham talab etilmoqda. Bunga rivojlangan G'arb dunyosining yetakchi oliy o'quv yurtlari faoliyati misolida amin bo'lish mumkin: ular tobora ko'proq o'quv-tadqiqot muassasalariga aylanib bormoqda. Prezidentning oliy o'quv yurtlari faoliyatidagi ilmiy tadqiqotlar yo'nalishi sifatini tubdan yaxshilash lozimligi haqidagi talablari negizida aynan shu haqiqat mujassam.

Zero, mamlakatimizda jadal sur'atlar bilan amalga oshirilayotgan islohotlar Vatanimiz istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan, yurt ravnaqi yo'lida munosib hissa qo'shuvchi, zamonaviy, mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, bilimli hamda yuqori malakali kadrlar tayyorlash davr talabidan kelib chiqib, ustuvor vazifalardan biri sifatida muntazam taraqqiy etib borishi uchun hayotiy zaruratdir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775 sonli qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847 sonli farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" PQ-2909 sonli qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi" PF-4947 sonli farmoni.

5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. 59 b.

UDK. 37.013

O'QUVCHI-YOSHLARDA KASBIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH

J. M. Nodirov¹, N. Sh. Mansurova¹, Q. O. Shodmanov²

¹Namangan muhandislik-qurilish instituti, ²Namangan davlat universiteti
jahongir78@umail.uz

Annotasiya. Professional ta'lim, kasbiy ko'nikma, kasbiy malaka, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, professional ta'limga oid namunaviy ustavlar, professional ta'limning asosiy vazifalari, Kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilarida kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Professional ta'lim, kasbiy ko'nikma, kasbiy malaka, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, professional ta'limga oid namunaviy ustavlar, kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish muammolari.

Формирование профессиональных компетенций у студентов

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы профессионального образования, профессиональной квалификации, профессиональной компетентности, типовые уставы профессионального образования, а также основные задачи профессионального образования, развитие профессиональных навыков у учащихся профессиональных колледжей, профессиональных школ, техникумов.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессиональные навыки, профессиональная квалификация, компетентность, профессиональная компетентность, типовые уставы профессионального образования, проблемы развития профессиональных навыков.

Formation of professional competencies in students

Abstract. Vocational education, professional skills, professional qualifications, competence, professional competence, standard charters on vocational education, the main tasks of vocational education, the development of professional skills in students of vocational colleges, vocational schools, technical colleges are covered.

Keywords: Professional education, professional skills, professional qualifications, competence, professional competence, model charters of professional education, problems of professional skills development.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng xalq xo'jaligining barcha sohalarida, jumladan, ta'lim-tarbiya sohasida ham bir qator islohotlar o'tkazilib, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllari, interfaol usullar, ta'lim texnologiyalari, axborot kommunikasion texnologiyalar ta'lim jarayoniga tatbiq etildi.

Shuningdek, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, mehnat bozoriga mos malakali kadrlarni tayyorlash, ta'lim sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish, innovasion ilmfan yutuqlarini amaliyotga tatbiq etishning samarali mexanizmlarini yaratish orqali mamlakatda ta'lim tizimini isloh qilish ishlari davom etmoqda.

Aynan, bugungi kunda yoshlarda professional ta'lim, o'quvchi-yoshlarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi eng dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Professional ta'limni yanada takomillashtirish, kasbiy ta'lim sifati hamda samaradorligini oshirish, kasbiy ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish maqsadida mamlakatimizda 2020 yil 7 avgustda Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 466-son qarori qabul qilindi.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2019 yil 6 sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli farmoyishi ham aynan professional ta'lim tizimini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish, boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlarini joriy qilish orqali mehnat bozori uchun malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ularda kasbga sadoqat ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Vazirlar Mahkamasining 466-son qarori bilan quyidagilar tasdiqlandi:

- Uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim to'g'risidagi nizom;
- Boshlang'ich professional ta'lim bosqichida kadrlar tayyorlaydigan kasb-hunar maktablarining namunaviy ustavi;
- O'rta professional ta'lim bosqichida kadrlar tayyorlaydigan kollejlarning namunaviy ustavi;
- O'rta maxsus professional ta'lim bosqichida kadrlar tayyorlaydigan texnikumlarning namunaviy ustavi.
- Tizimida kollejlarda va texnikumlarda bo'lgan vazirliklar, idoralar va xo'jalik birlashmalariga tasdiqlangan namunaviy ustav asosida ularning ustavlarini ishlab chiqish hamda ularning faoliyatini ularga muvofiq yo'lga qo'yish topshirildi.

Vazirlar Mahkamasining 16.04.2020 yildagi 232-son qaroriga muvofiq kasb-hunar maktablarida boshlang'ich professional ta'lim dasturlari asosida ta'lim oladigan o'quvchilarga 2021/2022 o'quv yilidan boshlab BHMning 1 baravari miqdorida oylik stipendiya uchun mablag'lar ajratilishi hamda uch mahal ovqat bilan ta'minlanishi belgilandi.

Quyidagilar professional ta'limning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- ish beruvchilarning talab va takliflariga asosan kadrlarga bo'lgan real ehtiyojni inobatga olgan holda iqtisodiyot soha va tarmoqlari uchun zarur bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda jamiyatning kasblar va mutaxassisliklarga bo'lgan talablarini qondirish;
- mehnat faoliyatida zamonaviy AKTni tatbiq qilish bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlash;
- xorijiy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirish, zamonaviy innovasion o'quv loyihalarini birgalikda amalga oshirish uchun malakali xorijiy mutaxassislarni jalb etish;
- Xalqaro tasniflagich darajalari bilan uyg'unlashgan tabaqalashtirilgan ta'lim dasturlarini hamda o'qitishning kredit-modul tizimini bosqichma-bosqich joriy etish;
- "Hayot davomida ta'lim olish" prinsipi asosida ta'lim olishga o'tish uchun sharoitlar yaratish va boshqalar.

Hozirgi kunda kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlarda faoliyat ko'rsatayotgan ko'pgina o'qituvchilar kasbiy bilim berishning an'anaviy, ya'ni ilgari qo'llanilgan usullarni yaxshi o'zlashtirib olishgan, lekin ular o'qitishning yangi texnologiyasidan yetarli darajada foydalanilmayapti. Shuning uchun nazariy darslarda dialog usulini qo'llash, kasbiy topshiriqlarni bajarish va masalalar yechish, ko'rgazmali vositalardan foydalanish, kichik guruhlar bahsini tashkil etish, videolavhalarini sharhlash, rolli o'yinlar, amaliy o'yinlar, kompyuter o'yinlari, mustaqil bilim olish va boshqalar kasbiy ta'lim samaradorligi oshiradi.

Kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlarda kasbiy ta'lim berish holati va mazmunini nazariy o'rganish va mazkur ta'lim muassasalari o'quvchilarida kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonining tahlili muayyan muammolar mavjudligini ko'rsatdi. Bizning nazarimizda, Kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilarida kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish borasidagi muammolar quyidagilardan iborat:

- kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilarida kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish masalasi hali shu paytgacha maxsus tadqiq etilmaganligi, mazkur pedagogik jarayondagi ahamiyatga molik masalalarning nazariy va amaliy jihatdan o'rganilmaganligi;
- kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilariga kasbiy fanlardan saboq beradigan o'qituvchilarning zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan qurollanmagani, o'qitishning faol usullaridan, fanlararo bog'liqlik va o'zaro aloqadorlikdan samarali foydalanilmayotganligi;
- kasb ta'limi va o'quv amaliyoti o'rtasida mustahkam integrasiyaning shakllanmaganligi;
- o'quvchilarga hozirgi zamon sharoitida kasbiy bilim va kasbiy ko'nikmalarning ahamiyatini tushuntirish borasida muntazam ishlar olib borilmasligi;
- butun uzluksiz kasb ta'limi jarayonida (bog'cha, maktab, kasb-hunar kolleji, oliy o'quv yurtida) ta'lim o'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish borasida tizimli ta'lim-tarbiyaviy ishlarning olib borilmasligi va tadbirlarning izchil o'tkazilmasligi;
- kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilarida kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish borasida korxonalar va tashkilotlar, muassasalar, ijtimoiy hamkorlar bilan uzviy aloqaning yo'lga qo'yilmaganligi;

- kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilarida kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha ilmiy-uslubiy adabiyotlarning juda kam yaratilganligi, kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha ijtimoiy hamkorlikning huquqiy asoslari ishlab chiqilmaganligi va boshqalar.

Ushbu muammolarni bartaraf etishda o'quvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish zarur.

Kompetensiyalar – bu ishga qabul qilishga, o'quvchining erishishi kutilayotgan va o'lchanadigan aniq yutuqlari bo'lib, barcha ta'lim dasturlarini o'rganish yakunlaganidan keyin bitiruvchining kasbga oid ishlarni uddalay olish qobiliyatlari hisoblanadi.

Keyinchalik A. K. Markova kasbiy kompetentlikning maxsus, ijtimoiy, shaxsiy va individual turlarini ajratib ko'rsatgan. Maxsus kompetentlik ishlab chiqarish jarayonlarini rejalashtirish, texnika bilan ishlash ko'nikmalari, texnik xujjatlarni o'qiy bilish, qo'l ishlarini bajarish malakalariga; shaxsiy kompetentlik o'z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va boshqarish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish, nostandart yechimlarni topa olish (ijodkorlik), tez moslashuvchanlik, nazariy va amaliy fikrlash, muammoni oldindan ko'ra bilish, yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda egallay olish layoqatiga; individual kompetentlik – motivasiyaga, muvaffaqiyatlarga erishish, bajariladigan ishning sifatini oshirishga intilish, o'z-o'zini safarbar qila olish qobiliyatiga, ishonch va optimistik qarashga ega bo'lishni taqozo etadi.

Kasbiy ko'nikmalar va malakalar kasbiy kompetentlik tarkibiga kiradi. Kasbiy kompetentlik tushunchasi pedagogikada tajriba, nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, malakalar hamda insonning kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorligini ko'rsatuvchi muhim shaxsiy sifatlarning integratsiyasi asosidagi murakkab individual-psixologik tuzilma sifatida talqin qilinadi.

Demak, kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlar o'quvchilarining kasbiy fanlardan olgan bilimlari zamona talabi darajasida bo'lishi uchun:

1. Umumta'lim va o'rta maxsus ta'lim muassasalari uchun yaratilgan ta'lim standartlari o'rtasida o'zaro mutanosiblikni o'rnatish.

2. Kasbiy fanlardan o'quv dasturlari uzviylikni takomillashtirish.

3. Yangi o'quv reja va dasturlar asosida yaratiladigan darslik va qo'llanmalarining amaliy va kasbiy yo'nalishlariga yetarli darajada e'tibor berish.

5. Alternativ o'quv-uslubiy majmualar yaratish.

6. Yangi dastur va qo'llanmalar yaratish hamda ulardan foydalanish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqish.

7. Amaliy darslarda o'quvchilarning mustaqil faoliyat ko'rsatishlarini rag'batlantirish.

8. Kasbiy fanlardan amaliy va fakultativ mashg'ulotlarni o'tkazishga e'tiborni kuchaytirish.

9. Ma'ruza matnlarini tayyorlashda o'qituvchilarning o'zaro hamkorligini yo'lga qo'yish.

10. Yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan o'quv-uslubiy adabiyotlarni yaratish va boshqa masalalarga katta e'tibor berish zarur.

Bizning fikrimizcha yuqoridagi talablarni amalga oshirish orqali kasb-hunar kollejlari, kasb maktablari, texnikumlarda professional ta'limni yanada takomillashtirish, kasbiy ta'lim sifati hamda samaradorligini oshirish, kasbiy ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishga erishiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi 637-son Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli farmoyishi, 2019 yil 6 sentyabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2020 yil 24 yanvar.
4. Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 466-son qarori. 2020 yil 7 avgust.
5. Turg'unov S.T, Uluqov N.M, Shodmanov Q.O, Maqsudova L.A. Ta'lim muassasalarida boshqaruv. Qo'llanma. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2008 yil
6. Tojiboyeva D. "Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi". Toshkent 2010 yil.
7. Yo'ldoshev J.F., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. - T.; «O'qituvchi», 2004 yil.
8. Xolmuhamedov M. "Yangi professional ta'lim-yangi missiya". Review.uz – Iqtisodiy tahliliy jurnal. Toshkent. 2020 yil.
9. Markova A.K. "Professionalnaya kompetentnost uchitelya" Moskva. Prosvemyeniye. 1993 g.
10. Nodirov J.M. "Yoshlarda professional sadoqat ko'nikma va malakalarni shakllantirish asoslari" "Talabalarni kasbga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning samarali usullari" mavzusida Respublika miqyosida ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. 2019 yil.

UDK 159.922.6

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASASI PSIXOLOGINING BOLALARNI INDIVIDUAL DIAGNOSTIK TEKSHIRUVINI AMALGA OSHIRISH MEKANIZMLARI**X. E.Mominova***Andijon davlat universiteti
xjraneldarovna@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishimizda maktabgacha ta'lim muassasasining bolalarni individual diagnostic tekshirish masalalari, usullari keltirilgan. Maqolada taklif etilayotgan diagnostika usullari va mazmuni uning mohiyatini anglash bilan belgilanadi. Bolaning ijtimoiy rivojlanishi bu o'zaro bog'liq bo'lgan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonidir. Ya'ni, bir tomondan, bu ijtimoiy-madaniy tajribani qoidalar, me'yorlar, xulq-atvor usullari, harakat me'yorlari va jamiyatdagi insonlarning o'zaro aloqalari shaklida o'zlashtirish jarayoni, ikkinchidan, bola shaxsi, uning individualligi va o'ziga xosligi, jamiyatdan ma'lum bir mustaqilligini rivojlantirish jarayoni, lekin o'zgaruvchan ijtimoiy muhitga uyg'un va samarali moslashish va boshqa odamni uning ehtiyojlarining muhim subyekti sifatida saqlashga qodir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, o'z-o'zini hurmat qilish, o'zini o'zi qabul qilish, mustaqillik, faollik, tashabbus, uning jismoniy, jinsi-rol, faoliyati va shaxsiy xususiyatlari to'g'risida bolaning xabardorlik darajasi, texnikaning kompleksi taklif etiladi, shartli ravishda "Men" deb nomlangan bo'limga birlashtirilgan.

Kalit so'zlar: psixodiagnostika, individual diagnostik tekshiruv, amaliyotchi psixolog, xulq – atvor, ijtimoiylashuv, faoliyat.

Механизмы деятельности психолога дошкольного учреждения при индивидуальной диагностики детей

Аннотация. В данной исследовательской работе представлены вопросы и методы индивидуального диагностического обследования детей в дошкольном образовании. Предлагаемые в статье методы диагностики и содержание определяются пониманием ее сути. Социальное развитие ребенка - это взаимосвязанный процесс социализации и индивидуализации. То есть, с одной стороны, процесс усвоения этого социокультурного опыта в виде правил, норм, методов поведения, норм поведения и взаимодействия людей в обществе, с другой стороны, личности ребенка, его индивидуальности и зигзаг - это процесс развития определенной независимости от общества, но способный адаптироваться и эффективно адаптироваться к изменяющейся социальной среде и сохранять другого человека важным субъектом своих потребностей. Изучить особенности развития у детей дошкольного возраста, самооценки, принятия себя, самостоятельности, активности, инициативности, ее физических, гендерно-ролевых, деятельностных и личностных характеристик. Предлагается уровень осведомленности ребенка о предмете, набор техник, условно сгруппированных в раздел под названием «Я».

Ключевые слова: психодиagnostika, индивидуальное диагностическое обследование, практический психолог, поведение, социализация, деятельность.

Activity of preschool psychologist in the individual diagnosis of children

Abstract. This research paper presents the issues and methods of individual diagnostic examination of children in preschool education. The methods of diagnostics and content proposed in the article are determined by the understanding of its essence. The social development of a child is an interconnected process of socialization and individualization. That is, on the one hand, the process of assimilating this sociocultural experience in the form of rules, norms, methods of behavior, norms of behavior and interaction of people in society, on the other hand, the personality of a child, his individuality and a zigzag is a process of developing a certain independence from society, but able to adapt and effectively adapt to a changing social environment and keep the other person an important subject of their needs. To study the features of development in preschool children, self-esteem, self-acceptance, independence, activity, initiative, its physical, gender-role, activity and personal characteristics. The level of the child's awareness of the subject is offered, a set of techniques, conventionally grouped in a section called "I".

Keywords: psychodiagnosics, individual diagnostic examination, practical psychologist, behavior, socialization, activity.

Kirish

Bolani bolalar bog'chasida psixologik individual tekshiruv, tarbiyachining yoki bolaning individual xususiyatlarini tushunishga va u bilan ishlash bo'yicha maslahat olishga qiziquvchi ota-onalarning taklifiga binoan amalga oshiriladi. Dastavval, psixolog tarbiyachi bilan suhbatlashadi, ikkinchisi bolani qanday baholayotganini, uning xususiyatlari uning ta'lim va tarbiya jarayonida qanday tashvish tug'dirayotganini yoki bolaning oilasi haqida dastlabki ma'lumotlarni to'playdi. Bolani guruhda kuzatish - uning boshqa bolalar va tarbiyachi bilan aloqasi, sinfdagi topshiriqlarning bajarilishi va tartibga amal qilish - psixologga bola haqida ilk tasavvur paydo bo'lishiga xizmat qiladi. Tekshiruvlarni boshlashdan oldin, psixolog bola bilan muloqot qilish uchun qulay sharoit yaratishi kerak. Shunday qilib, bolani u uchun qiziqarli faoliyatdan ajratish, uni o'z xohishiga qarshi tekshiruvga olib borish, biron bir tarzda yoki boshqa usulda vazifalarni bajarishga majbur qilish maqsadga muvofiq emas - bu o'quv jarayonini murakkablashtiradi, diagnostik jihatdan qimmatli ma'lumotlar olinmaydi va natijalar ko'rsatilmaydi. Maxfiy va do'stona aloqani o'rnatish, psixolog va bola o'rtasida yaxshi, o'zaro tushunishga asoslangan ishonchli natijalarga erishish uchun zarur shartdir.

MTM psixologining diagnostik faoliyatining maqsadi:

- bolalarning aqliy rivojlanishining individual xususiyatlari to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lish, bu tarbiyalanuvchilar uchun individual ta'lim yo'nalishlarini rivojlantirish uchun asos bo'ladi;
- o'quv jarayoni ishtirokchilarining individual xususiyatlari va muammolarini aniqlash.

Zamonaviy MTMdagi psixologik diagnostika quyidagilarga qaratilgan:

- bolalarning asosiy ta'lim dasturini o'zlashtirishidagi qiyinchiliklarning psixologik sabablarini aniqlash;
- bolalarning moyilligini, qobiliyatini, qobiliyat belgilarini aniqlash;
- bolaning yangi ta'lim sharoitida ta'lim olishga tayyorligini o'rganish (bolalar bog'chasiga kirishda, boshlang'ich ta'limga o'tishda, shuningdek inklyuziv o'quv jarayonida).

Bunday diagnostika ontogenezning odatiyga nisbatan og'ishlarni o'z vaqtida aniqlaydi, bu ularni o'z vaqtida tuzatishga imkon beradi, bu esa bolaning keyingi aqliy rivojlanishidagi muammolarini bartaraf etish demakdir.

Ba'zi hollarda, aloqa o'rnatish tekshiruvning boshlang'ich qismining asosiy maqsadiga aylanadi va keyinchalik metodlar bolaga faqat ushbu maqsadga erishilgandan keyingina taklif qilinadi (ba'zan ishning birinchi kunida ham bo'lmaydi). Aloqani o'rnatish usullari bolaning individual xususiyatlariga va uning psixologga bo'lgan munosabatiga va tekshiruv holatiga qarab farq qilishi mumkin. Ba'zida bola uchun ma'lumot bilan ortiqcha yuklanmagan neytral mavzularda bola bilan tinch, do'stona suhbat samarali bo'ladi [1]. Boshqa holda, dastlab bolaga umuman e'tibor bermaslik, unga vaziyatni mustaqil ko'rib chiqish va yangi vaziyatga ko'nikish imkoniyatini berish foydalidir. Keyin unga qiziqarli o'yinchoq taklif qilish, u bilan o'ynash va shundan keyingina, o'yin holatidan chiqib ketmagan tarzda, asta-sekin uni metodlarning vazifalari bilan tanishtirishni boshlash maqsadga muvofiq.

Qanday bo'lmasin, bolaga muruvvatli munosabatda bo'lish, uni qanday bo'lsa, shunday qabul qilish, tanqidlarsiz, avtoritar ohangdan majburiy xatti-harakatlar standartlariga rioya qilishni talab qilish (salomlashing, sizlab gaplashing va hokazo) qochib, ijobiy baho berish uning shaxsiyati va xatti-harakatlari bolaning intellektual qobiliyatlarini maksimal darajada amalga oshirish uchun zamin yaratadi va uning shaxsiyati xususiyatlari to'liq namoyon bo'ladi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot ishimizda bolalarni o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun suhbat, kuzatish va faoliyat natijalarini tahlil qilish metodidan foydalanildi. Bundan tashqari "Ikki uy" metodikasidan ham foydalanildi. Tekshiruv psixologik xizmat xonasida o'tkazildi. Xonaning tashqi ko'rinishi katta ahamiyatga ega. U qanchalik rasmiy idoraga o'xshsmagan bo'lsa, bola o'zini shunchalik erkin his qiladi. Xonada bolalar tomonidan chizilgan rasmlar, qo'l san'atlari va rasmiy kitoblar bilan jihozlangani tegishli muhit yaratildi. Ko'zga tashlanadigan jonli, g'ayrioddiy narsalar yoki haddan tashqari jozibali o'yinchoqlar nomaqbuldir, chunki ular bolaning e'tiborini berilgan vazifalardan chalg'itishi mumkin. Tekshiruvni boshlashdan oldin, psixolog barcha eksperimental materiallarni tayyorlashi kerak, ammo uni bolaga ko'rinmaydigan holatda joylashtirish lozim.

Tekshiruv kichik stolda o'tkazildi. Maktabgacha tarbiyachini derazadan tashqarida sodir bo'layotgan narsalar uni chalg'itmasligi uchun derazaga qarama-qarshi o'tirmaslik yaxshiroqdir. Tarbiyachini, agar u tekshiruv paytida ishtirok etishni istasa, boladan, uning yoniga yoki ortiga

joylashtirilishi kerak. Bolani nima qilishni xohlayotganini tanlashga taklif qilinishi mumkin: o'ynash, chizish yoki ishlash. Tanlov ixtiyoriy bo'lib, bolaga tegishli metodika beriladi.

Tadqiqotning birinchi qismida kognitiv rivojlanish darajasini aniqlashga qaratilgan usullarni taklif qilish yaxshiroqdir, chunki ular bolalar uchun juda qiyin va bu vazifalarni bajarishda bola charchatoliqmasligi kerak. Bir yoki ikki "intellektual" metodlardan so'ng vazifalarni turli xiliga almashtirish mumkin.

Ba'zi "shaxsni aniqlovchi" metodlar va vazifalar kattalar bilan ayniqsa ishonchli aloqaning mavjudligini anglatadi, aloqa yetarli darajada mustahkamlanganda va bola o'zini erkin va qulay his qilganda ularni taklif qilish tavsiya etiladi. Ko'p bolalar uchun ularga tanish bo'lmagan kattalar bilan suhbatlashish juda qiyin, shuning uchun bunday bolalarga mashg'ulot o'rtalarida yoki oxirida ular bilan oldindan og'zaki aloqa o'rnatib, og'zaki topshiriqlar berish yaxshiroqdir. Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolani tekshirish 30 dan 60 daqiqagacha davom etishi mumkin.

So'rov o'tkazishning muhim sharti bolaning individual xususiyatlariga moslashishdir - uning odatdagi holati, toliqish darajasi, motivatsiyasini o'zgarishi va boshqalar. Shunday qilib, tez toliqish holatlarida tanaffus qilish va bola bilan suhbatlashish (muhim savollarga javob olish mumkin) yoki unga tura olish, atrofida yurish, u bilan to'p o'ynash va ba'zi jismoniy mashqlarni bajarish (harakatchanlik holatini tekshirish) mumkin.

Tekshiruv davomida psixolog taklif etilgan vazifalarni va ularni amalga oshirishning muvaffaqiyati, bolaga ko'rsatilayotgan yordam va uning bilim darajasi, xatolarni mustaqil ravishda topa olish qobiliyati va o'z harakatlarining natijalarini baholashning yetarliligi yozilgan protokol tuzishi kerak. Unda bolaning tekshiruv holatiga bo'lgan munosabati tabiati, psixolog bilan aloqa qilish xususiyatlari, hissiy ko'rinish, turli vazifalarni bajarishga bo'lgan munosabat, bolaning psixolog bilan aloqa qilishda va vazifalarni bajarishdagi faoliyati darajasi, o'zini o'zi qadrlashi va da'volar darajasi, faoliyat sur'ati, alohida e'tibor berilish lozim bo'lgan holatlar darajasi, harakatlarning tartiblilik va yo'naltirilganligi, kognitiv va individual rivojlanish xususiyatlarining boshqa muhim ko'rsatkichlari aks etishi kerak.

Agar tadqiqot ota-onalarning iltimosiga binoan amalga oshirilsa va ulardan biri bolasi hamroh bo'lsa, ota-onadan so'rovnomanini to'ldirishga taklif qilish tavsiya etiladi. Agar so'rovnomanini to'ldirish jarayonida uning savollari bo'lsa, u mumkin bo'lgan javoblarni izohlamasligi kerak - ota-onalar qiyinchiliklarni keltirib chiqargan fikrlarni ta'kidlab, savolnomanini mustaqil ravishda to'ldirishlari kerak.[2] Agar ota-onalar mashg'ulotda qatnashmasa, ularni oldindan so'rovnomanini to'ldirishga taklif qilish mumkin. Anketa materiallari psixologga bola bilan ishlashda muhim yordam berishi mumkin.

Bolaning rivojlanish tarixi to'g'risidagi ma'lumotni ota-onadan va keyinchalik, tekshiruvdan keyin olish mumkin. Bunday holda, psixolog tekshiruv natijasida unda yaratilgan bola haqidagi fikrdan kelib chiqadi va unga berilgan savollar ko'proq yo'naltirilgan, "maqsadli" xarakterga ega bo'ladi. Qanday bo'lmasin, ota-onalar bilan tanishish va ulardan bola haqida ma'lumot olish tekshiruv natijalari asosida sog'lom psixologik xulosa chiqarish va pedagogik tavsiyalarni ishlab chiqish uchun zarurdir.

Natija va munozaralar

Psixologik diagnostika o'tkazib, psixolog faoliyatni loyihalashda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish, o'quv jarayonini individuallashtirish va ta'lim faoliyatida bolaning individual rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishga yordam beradi. Bundan tashqari, psixologik diagnostika natijalari bolalarni yoshiga qarab, ularning yosh xususiyatlariga va individual rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlariga qarab, maktabgacha ta'limda yaratilgan qulay sharoitlarning samaradorligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Bolalar bog'chasi guruhidagi bolalar o'rtasidagi munosabatlar muammosi juda murakkab va juda dolzarb, ammo bugungi kunda u hali ham rivojlanmagan. Ushbu muammoning o'tkirligi tadqiqotlar natijasida tasdiqlandi, shuni ko'rsatdiki, bolalar bog'chalarida 5-6 yoshli bolalarning har birida bir nechta bolalar xavfsiz, boshqalari esa o'z tengdoshlari bilan munosabatlarni korreksiya qilishning ba'zi shakllariga muhtoj. Shuning uchun psixologning muhim vazifasi bolalarning bir-biri bilan munosabatlarini diagnostika qilishdir. Buning uchun har bir bola simpatiya (qizil uy) yoki antipatiya (kulrang uy) ga qarab, uning guruhidagi barcha bolalarni "Ikki uy"ga tarqatadigan usulni qo'llash tavsiya etiladi.[3]

Ushbu metod orqali: har bir bolaning guruhning barcha bolalariga bo'lgan munosabati, uning guruhidagi bolalarning har biri unga yoqadimi yoki yo'qmi, har bir bola boshqa barcha bolalarning nazarida qanday ekanligi haqidagi bolaning fikri haqida bilib olsa bo'ladi. Shuningdek, qaysi bolalar o'z tengdoshlarining o'ziga xos simpatiya yoki antipatiyasini, bolalarning bir-biriga aynan nima yoqishini yoki yoqmasligini bilib olish mumkin.

Ushbu metodikaga muvofiq tekshirish alohida-alohida, protokollarni tayyorlash, saqlash va qayta ishlash tartibini va ba'zi shakllarini sinchkovlik bilan kuzatib borish kerak. Bitta psixolog har bir guruhni tekshirish uchun ikki kun sarflaydi.

Tekshiruvdan so'ng protokol yoziladi:

1. Bu bola qaysi guruhning bolalarini ko'proq yoqtiradi, kimni yoqtirmaydi. Bolalarning qaysi biri yaxshi, qaysi biri yomon. Yoqtirish va yoqtirmaslik sabablari;
2. Guruhdagi boshqa barcha bolalarning bu bola bilan qanday aloqasi bor. Bu bolaga yaxshi munosabatda bo'lgan yoki yomon muomala qiladigan bolalar bormi;
3. Bola o'zini boshqalar oldida qanday baholaydi;
4. Bolada nechta o'zaro tanlov mavjud;
5. Bolaning boshqa bolalar uni tanlaydi degan taxminlari qanchalik asosli;
6. Bolaning o'zi tanlashi uning kimni tanlashi haqidagi taxminlariga qanchalik mos keladi;
7. Uchala parametrlarning tasodifiyligi: bola o'zi tanlagan, kim uni tanlagan, kim uni o'z taxminiga ko'ra tanlagan bo'lishi kerak.

Protokollarni tahlil qilib, tengdoshlar orasida bolaning haqiqiy holati to'g'risida xulosalar chiqarish, eng tirishqoq va eng sust bolalarni aniqlash, har bir bolaning xususiyatlarini belgilash va har qanday bola uchun muvaffaqiyatsiz yoki to'liq bo'lmagan munosabatlar holatlarini aniqlash mumkin.

Tirishqoq bolalar odatda har qanday faoliyatda muvaffaqiyat qozonadigan, o'ynashga va boshqa bolalar bilan birga bo'lishga qodir, yoqimli va xushchaqchaq bolalar bo'ladilar. Boshqa bolalar ularni go'zalligini, pokligini, itoatkorligini ta'kidlaydilar. Ushbu bolalar yordamida, ularni birgalikda ishlarga topshirish va umumiy faoliyatni tashkil qilish orqali, sust bolalarning holatini ko'tarishga harakat qilish kerak. Ularning yotoqlarini, shkaflarini yonma – yon qo'yish qo'yish mumkin, ularning yonida ovqatlanish stoliga o'tkazish va hokazo.

Guruhning eng sust bolalari, odatda, o'z tengdoshlarini yoqtirmaydigan, o'zlari guruhdagi simpatiyani yoqtirmaydigan va bundan tashqari, juda ishonchsiz bo'lgan bolalardir. So'rov natijalaridan foydalanib, nima uchun boshqa bolalar bu bolani yoqtirmasligini, nima uchun u boshqalarni yoqtirmasligini aniqlash mumkin va u yomon muomala qilingan deb taxmin qilib, uning o'ziga bo'lgan munosabati yetarlimi yoki yo'qligini bilib, uning xaq yoki noxaq ekanligini aniqlash mumkin.

Ko'pincha bolalar xatolarga yo'l qo'yadilar, bu boshqalarga o'zlariga nisbatan salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. Bunday hollarda, kattalar bunday bolalar unga yaxshi munosabatda bo'lishlarini aytib, ularni ishontirishlari mumkin. Buni bilib, bolalar odatda xijolat tortishadi, xursand bo'lishadi va darhol kattalarning so'zlariga ishonch hosil qilishga harakat qilishadi. Tegishli suhbatlar, psixolog va tarbiyachilarning to'g'ri xulq-atvori o'zini o'zi past baxolaydiganlarni o'zgartirish uchun birinchi qadam bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bolalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'rilashning asosiy usuli - bu turli xil qo'shma faoliyat turlarini va, eng avvalo, syujetli - rolli o'yinni tashkil qilish va boshqarish. O'zaro tengdoshlarning simpatiyasi, qanday qilib yaxshi va qiziqarli o'ynashni biladigan, o'yinda faol, adolatli, halol va mehribon bo'lganlardir [4].

Ba'zi bolalar uchun to'laqonli o'yin faoliyati o'z-o'zidan hosil bo'lmaydi - bu holda psixolog tarbiyachiga bu bolalarga qanday yordam berish mumkinligini so'zlab berishi va tavsiyalar berishi kerak. O'yin ko'nikmalarini takomillashtirish, qoida tariqasida, tengdoshlar guruhidagi bolaning holatiga ijobiy ta'sir qiladi.

Tashxis ma'lumotlarini baholash quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

1. Shaxsiy diagnostika kartalari (yoki bir guruh bolalar uchun diagnostik kartalar) tuzilib, ularda aniq psixologik faktlar, shuningdek ma'lum bir bola va bolalar guruhiga ma'lum parametr uchun ularning ballari ko'rsatilgan. Rivojlangan ballar ko'lami sifatli ko'rsatkichlarni miqdoriy ifodaga aylantirishga imkon beradi.

Shunday qilib, ma'lum bir bolada ma'lum bir psixologik hodisa shakllanishining individual dinamikasi, shuningdek, ma'lum bir yosh guruhidagi bolalarda har bir tashxis qo'yilgan ko'rsatkichning shakllanish darajasi haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin.

2. O'rtacha ballarni aks ettiruvchi jadvallar. Bu ma'lum bir yosh guruhidagi bolalarda umumiy rivojlanish muammolarini hal qilishda muvaffaqiyatga erishishni aks ettiruvchi psixologik hodisalarni shakllantirishda qanday umumiy tendentsiyalar kuzatilayotganligini va shuningdek, ko'pchilik bolalarda qanday vazifalar qiyinchiliklarga olib kelishini tushunishga imkon beradi. Ushbu ma'lumotlar sizga o'quv jarayoniga tuzatishlar kiritish, ya'ni diagnostika asosida qo'yish imkonini beradi.

3. Umumiy rivojlanish vazifalariga ko'ra aniqlangan ma'lum psixologik hodisalarning shakllanishi (rivojlanishi) darajalariga qarab yosh guruhidagi bolalarni taqsimlanishini aks ettiruvchi jadvallar tuziladi.

Bunday jadvallar diagnostika qilingan psixologik hodisalarni monitoringini namoyish etadi, bolalarning ma'lum bir yosh guruhidagi umumiy rivojlanish muammolarini muvaffaqiyatli hal etishni aks ettiradi.

Har bir metod uchun ishlab chiqilgan diagnostika kartalari va xulosaviy jadvallar psixologik tekshiruv natijalari asosida bolalar guruhiga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlarni va ularning aqliy rivojlanishining individual imkoniyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Psixologning diagnostika faoliyati psixolog tomonidan o'quv yilidagi uzoq muddatli ish rejasiga muvofiq tashxis, rivojlanish va psixoprofilaktik mashg'ulotlar jarayonida, shuningdek, bolalarni erkin faoliyatda va rejim lahzalarida kuzatish jarayonida amalga oshiriladi.

Psixolog to'g'ri muloqot qilishni va unga qanday munosabatda bo'lishni o'rganish bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ishni tashkil qilishi mumkin. Ko'proq Ya.A. Komenskiyning so'zlariga ko'ra, "mashqlarni tashkil qilish kerak, ular yordamida bolalar hurmatga sazovor bo'lgan hamma narsani ehtiyotkorlik va kuch bilan bajarishni o'rganadilar. So'zlarda, imo-ishoralarda va harakatlarda bebaho qadr-qimmat mavjud. "U bolalarga qonun va qoidalarga ilhomlantiradigan bir nechta so'zlardan chiroyli iboralarni olishni taklif qildi. Rus guruhlarda bunday ish uchun material sifatida V. Mayakovskiy, A. Barto, B. Zaxoder va boshqa shoirlarning juftliklari yoki to'rtliklaridan foydalanish mumkin. Qisqa qofiya qoidalari va baholashlari bolalarning muloqotida va nutqida mavjud bo'lishi juda muhimdir [5].

Xulosa

Hozirgi kunda ko'p bolalar bog'chalarida bolalar yoshiga qarab guruhlarga bo'lingan. Buning sabablari yetarlicha. Bu, birinchi navbatda, kattalar uchun qulaydir, chunki sinfda o'quv jarayoni yengillashtirilgan, tartib soddalashtirilgan. Bolalarning jismoniy sog'lig'iga g'amxo'rlik qilish uchun har bir yosh uchun mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan qat'iy belgilangan tartibni bajarish talablari va tarbiyachilar va psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan bolalar bog'chasida o'quv dasturini to'ldirish talabi shu yoshdagi bolalar guruhida eng to'liq va oson bajarilishi mumkin

Keling, ushbu masalaga boshqa nuqtai nazardan yondashishga harakat qilaylik. Hech kimga sir emaski, ko'p oilalarda bitta yoki ikkita bola tarbiyalanadi; katta oilalar hozir juda kam. Ota-onalar va bolalar kam ko'rishadilar, ya'ni ko'p hollarda birgalikda kam vaqt o'tkazadilar. Ota-onalar ishdan keyin, kech kirganda va yakshanba kunlari, odatda bolalar bilan bevosita bog'liq bo'lmagan ko'p faoliyatlar bilan band bo'ladilar. Shu tariqa, bolalar ko'pincha vaqtlarini o'z tengdoshlari bilan bolalar bog'chalarida o'tkazadilar. Ammo u yerda ham ular katta odamlar va o'z yoshiga nisbatan kichik bolalar bilan muloqot qilish imkoniyatidan deyarli mahrum bo'ladilar. Ushbu bo'shliqni hech bo'lmaganda qisman to'ldirish tavsiya etiladi. Har xil yoshdagi bolalar guruhlari o'rtasida iloji boricha tez-tez aloqalarni tashkil qilish juda muhimdir.

Ushbu aloqalar har kuni turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Bolalarni ertalabki ovqatlanish vaqtida, katta yoshdagi bolalar kichiklarga yordam berish kerak: 2-3 ta yoshi katta bolalar kichik bolalarni kiyinishlariga, qo'llarini yuvishlariga, o'yinlar va erkin mashg'ulotlarni tashkil qilishga yordam berishlari mumkin. Mashg'ulotlar paytida katta guruhdagi bolalar tarbiyachiga xonani darsga tayyorlashga va darsdan keyin tozalashga yordam berishlari mumkin. Ovqatlanish va uxlashga yotish va sayr paytida, uchun tarbiyachilarga bolalarni ovqatlantirish va kiyintirishga yordam berishi mumkin.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish uchun kichik guruhlarda katta yoshdagi bolalarning vazifalarini belgilash yaxshidir. Birinchidan, barcha katta yoshdagi bolalar bu mashg'ulotlarga navbat bilan yuborilishi kerak, keyinchalik esa bu vazifalar ularni katta ishtiyoq va tirishqoqlik bilan bajaradigan bolalarga yuklanishi kerak. Kichiktoylarga yordam berishda ko'ngilli bo'lgan bolalar maqtovga sazovor bo'lishi kerak.

Sayr paytida tarbiyachilar bolalarni boshqa guruhdagi bolalar bilan muloqot qilishga, qo'shma o'yinlar, ekskursiyalar uyushtirishga undashlari kerak. Kun yakunida esa bolalarning iltimosiga binoan qo'shma tadbirlar, erkin o'yinlar va sokin tadbirlarni tashkil qilish mumkin.

Kamida oyiga bir marta, boshqa guruhlarga tashrif buyurish kerak. Bunday tashriflarning mavzulari bolalarning bir-birlari oldida turli xil chiqishlari, syujetli - rolli o'yinlar, qo'g'irchoq teatrlari namoyish qilish, kinofilm, rasmlar ko'rgazmasi, ilovalar, modellashirish bo'lishi mumkin. Bolalarni ushbu "mehmonlar" tashrifiga tayyorlashni maxsus tashkil etish kerak - bo'lib o'tadigan umumiy tadbirlar va o'yin-kulgilarni muhokama qilish, xonalarni tozalash, hadyalar va esdalik sovg'alari tayyorlash lozim. Birgalikda dam olish va ular uchun birgalikda tayyorgarlik ko'rish tavsiya etiladi.

Bolalarni keyingi guruhga o'tkazishdan oldin, katta va kichik bolalarning maxsus qo'shma muhokamalarini tayyorlash va o'tkazish tavsiya etiladi, unda Yoshi katta bolalar sizga keyingi guruhdagi bolalarni nima kutayotgani, qanday yangi qiziqarli tadbirlar va mashg'ulotlar kutayotgani haqida so'zlab beradilar.

Bolalarni bolalar bog'chasiga qabul qilishning dastlabki kunlarida ushbu guruhlarda katta yoshdagi bolalar bo'lishi maqsadga muvofiqdir, ammo barchasi emas, balki bolalarga bolalar bog'chasida yangi hayotga moslashishda yordam beradiganlarigina bo'lishi mumkin. Turli guruhlarda bo'lgan aka-uka va opa-singillarni bir-birlarini tez-tez ko'rish, birgalikda o'ynash va turli masalalarda bir-birlariga yordam berish tavsiya etiladi.

Turli yoshdagi bolalar uchun muloqot qilishning boshqa usullarini o'ylab ko'rish va amalga oshirish kerak: bolalar bog'chasini tamomlagan bolalar bilan uchrashuvni tashkil qilish mumkin (ayniqsa, ularning ukalari va singillari bolalar bog'chasida qolsa), maktabga tashriflarini tashkil qilish va boshqalar.

Adabiyotlar

1. Z.T. Nishanova Psixologik xizmat: o`quv qo`llanma – Toshkent. 2007 43- b
2. Савельева Н. Настольная книга педагога-психолога детского образовательного учреждения- Ростов н. Д.:Феникс, 2005 38-с
3. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога. - Изд. 5-е-Ростов н.Д: Феникс, 2007. 58-с
4. Урунтаева Г. А. Афонькина Ю. А. Практикум по детской психологии. -М.: Просвещение: Владос, 1995.92 -с
5. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для вузов. - М.: Академический Проект, 2010. 17 –с

UDK: 15.37

O'GIL BOLALARNI OIALVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Sh. Muratova

Samarqand davlat universiteti

mleyla84@inbox.ru

Annotasiya. Ushbu maqolada, Oilalarning farovonligini ta'minlashda yigitlarning mas'uliyati yanada ortib borilishi, yigitlardagi yuksak sifatlarini shakllantirish, hayotdan munosib o'rin topishi uchun o'smirlik chog'idan mustaqil hayotga tayyorlash lozimligi, barkamol insonni tarbiyalash sohasida faqat o'qituvchigina emas, ota-onalar, hatto keng jamoatchilik ham faol qatnashishi zarurligi yoritib berilgan.

Kalit so'zi: O'smir yigitlar, mustaqil hayotga tayyorlash, bilimli, kuchli, sog'lom, botir, vatanparvar, jasur, kasb-kor, go'zal axloq, tarbiya, disgarmoniya (nomuvofiqlik), qattiqqo'llik, chidamlilik va epcillik.

Социально-психологические аспекты подготовки мальчиков к семейной жизни

Аннотация. Данной статье подчеркивается необходимость повышения ответственности молодых людей за обеспечение благополучия семьи, формирование у молодых людей высоких качеств, их подготовку к самостоятельной жизни с подросткового возраста, поиск достойного места в жизни, активное участие не только преподавателей, родителей, и широкой общественности.

Ключевые слова: Подросток, подготовка к самостоятельной жизни, знающий, сильный, здоровый, отважный, патриотичный, мужественный, профессиональный, добросовестный, воспитание, дисгармония (несовместимость), стойкость, выносливость и ловкость.

Socio-psychological aspects of preparing preparing boys for family life

Abstract. This article emphasizes the need to increase the responsibility of young people for ensuring the well-being of the family, the formation of high qualities in young people, their preparation for independent life from adolescence, the search for a worthy place in life, the active participation of not only teachers, parents, and the general public.

Keywords: Teenager, preparation for independent life, knowledgeable, strong, healthy, brave, patriotic, courageous, professional, conscientious, upbringing, disharmony (incompatibility), fortitude, endurance and dexterity.

Kirish. Mustaqillik yillarida oila, masalalariga oid olib borilayotgan davlat siyosatida juda katta ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Zero, oilaning jamiyat ma'naviy hayoti, uning barqarorligidagi o'rni va nufuzi yuqoridir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. A.Karimov ta'kidlaganidek „Har qaysi

millatning o'ziga xos ma'naviyatni shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz o'rni va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shallanadi". Bu jarayonning dastlabki onlari uchun mas'ul bo'lgan yosh oila va uning xususiyatlarini bilish davrning dolzarb masalasidir [1].

Oilalarning farovonligini ta'minlashda yigitlarning mas'uliyati yanada ortib bormoqda. Yigitlardagi bunday yuksak sifatlar ayniqsa, ularning o'smirlik davrida faol shakllanadi.

Sharqda oila, vatan himoyasi yigitlar zimmasidagi sharaflı burch hisoblanadi. Shuning uchun yigitlarni tug'ilgandan boshlab jamiyat, xalq, vatan ravnaqi uchun ham ma'naviy, ham jismonan tayyorlash har bir ota-ona, o'qituvchi-murabbiy, keng jamoatchilikning vazifasi hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilish, mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlash, vatan sarhadlarini har tomonlama himoya qilish, oilalarning farovonligini ta'minlashda yigitlarning mas'uliyati yanada ortib bormoqda.

Shunday ekan, nafaqat qizlarni balki yigitlarni ham hayotdan munosib o'rin topishi uchun o'smirlik chog'idan mustaqil hayotga tayyorlash lozim. Bugungi kunda barkamol insonni tarbiyalash sohasida faqat o'qituvchigina emas, ota-onalar, hatto keng jamoatchilik ham faol qatnashishi zarur. Demak, bugungi kunda o'smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash, ya'ni bilimli, kuchli, sog'lom, botir, vatanparvar, jasur va kasb-korga ega etib tarbiyalash borasida ilmiy-pedagogik tadqiqot ishlarini olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yigitlar oilaviy hayotga tayyor bo'lishi uchun, avvalo, ular yetarli bilim olishi, hayotiy malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim.

O'g'il bolalar balog'at yoshiga yetayotganda jismoniy jihatdan rivojlangan bo'lsa-da, ma'naviy jihatdan hali yetilmagan bo'ladi, ularning organizmida jismoniy va psixik ko'rsatkichlarning rivojlanishi bir tekisda bo'lmay, disgarmoniya (nomuvofiqlik) hodisasi ro'y beradi. Ana shu jarayon atrofıdagi odamlarning nojo'ya hatti-harakatlari, o'quv fanlarini o'rganishda o'g'il bolalarning tarbiyasiga doir bilimlarni talab darajasida berilmasligi, o'smir yigitlarda salbiy odatlarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Bunga asosan, o'smir yigitlar tarbiyasiga doir metodik ta'minotning yetishmasligi va eng muhimi, yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash muammosi o'z yechimini topmayotganligidan dalolat beradi.

Demak, yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash tizimini tadqiq etish dolzarb muammolardan sanaladi. Sababi yigitlar mamlakatimiz kelajagi, jamiyatning faol fuqarosi, bo'lajak oila boshlig'i va g'amxo'r otadir. Ayniqsa, yigitlarni oilaviy hayotga tayyorlashga doir ilmiy-psixologik tadqiqotlar olib borilmayotgani, bu muammoni ilmiy-psixologik jihatdan tadqiq etish zaruratini keltirib chiqaradi.

Mamlakatimizda yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash, ularni bilimli, jismonan va ma'naviy sog'lom, barkamol inson etib shakllantirish bugungi zamonamizning talabidir. Farzand dunyoga kelishi bilan uni tarbiyalash, ijtimoiy, ma'naviy muhofaza qilish lozim.

Yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlash nazariy hamda amaliy jihatdan hamma vaqt muhim va murakkab muammolardan sanalib kelingan. O'smir yigitlarni mustaqil hayotga hozirgi talablar darajasida tayyorlash uchun ularni erkin fikrlaydigan, har qanday salbiy ta'sirchan g'oyalardan, ong, tafakkur qaramligidan ozod, oilada, atrof-muhitda bo'layotgan voqeya-hodisalarni haqqoniy baholaydigan va ularga erkin munosabatini bildiradi oladigan, o'zining ilg'or fikrlari, namunasi bilan oila a'zolari, sinfdoshlari, do'stlariga ta'sir qila oladigan, intellektual rivojlangan, tirishqoq, bilimli, kasb-hunar sohibi, jasur va odobli shaxslar sifatida shakllantirish nazarda tutiladi.

Buning uchun mamlakatimiz ta'lim tizimida muhim islohotlar amalga oshirilmoqda.

Har tomonlama jismoniy sog'lom, ma'naviy yetuk va aql-zakovatli bolalar kamol topishi uchun shart-sharoitlar yaratish, ularda pedagogika va psixologiyaning zamonaviy usullarini qo'llash asosida qat'iy bilimlarni, erkin fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhitning boyligi va xilma-xilligi, jahon madaniyati bilan keng tanishtirish; eng yaxshi an'analarimiz va urf-odatlarimiz asosida bolalarni Vatanga va xalqqa muhabbat va sadoqat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalashda ota-onalar, ta'lim muassasalari va mahallalarning rolini kuchaytirish" ko'rsatib o'tilgan. Bu albatta, birinchi navbatda yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash muammolarini ham hal etishni taqozo etadi.

Haqiqatan ham yoshlarga pedagogika va psixologiyaning zamonaviy usullarini qo'llash asosida mukammal bilimlar berish hamda ularda erkin fikrlashni shakllantirish, an'ana va urf-odatlarimiz asosida Vatanga sadoqat ruhini tarbiyalash zamirida mustaqil hayotga tayyorlash har bir o'qituvchi va jamoatchilikning muhim vazifasi hisoblanadi.

Shunday ekan, farzand tarbiyasining dastlabki bosqichidayoq yigitlarni kelajakdagi mustaqil hayotda o'zini-o'zi boshqara oladigan, o'z davrining munosib kishisi bo'lib yetishishi uchun o'qituvchi va ota-ona

mas'uldir. Ota - farzand tarbiyasida mas'uliyatning birinchi navbatida turadi. Bola to balog'atga yetguncha o'sha mas'ul himoyasida bo'ladi. Agar bola aqlan zaif yoki jismonan himoyaga muhtoj bo'lsa, u holda balog'at yoshiga yetganda ham mas'ul qo'l ostida bo'ladi. Ikkinchisi, farzand hayotida uning kelajagi uchun eng muhim, kelajakdagi kim bo'lishini belgilaydigan bosqichdir. Chunki bu bosqich farzand uchun ilm, hunarga ega bo'ladigan, jamiyat uchun foyda keltiradigan, jamiyatning bir a'zosi sifatida kamol topadigan davrdir. Haqiqatan ham birinchi bosqichni amalga oshirmasdan, ikkinchi bosqichga o'tish mumkin emas. Shunday ekan, yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlashda ota vazifasi katta ahamiyatga ega. Otaning oiladagi mavqeyi - farzandlar uchun, ayniqsa o'g'il bolalar uchun jasorat sabog'i. Hyech kimga sir emaski, hozirgi kunda ba'zi o'g'il bolalar ayniqsa, qishloq joylarda o'zining qobiliyatini namoyon qilishga tortinchoqlik qiladi. Bu jarayonda ko'pincha qizlar yetakchi o'rin egallamoqda. O'g'il bolalarga nisbatan qizlar maktabda ham jamiyatda ham ustunlikka erishmoqda. Buning sababini pedagog olim T. Qurbonov «Ota bo'lish osonmi» nomli kitobida quyidagicha izohlaydi: o'g'il bola 3 yoshgacha oilada ota-ona tarbiyasida bo'ladi. Bola 3 yoshdan boshlab bog'chaga boradi, u yerda 4 yil ayol kishi qo'lida tarbiya oladi. Bog'chadan so'ng maktabga boradi. Bu yerda ham boshlang'ich sinfda yana 4 yil ayol o'qituvchi, 5-9-sinflarda ham deyarlik ayollar qo'lida ta'lim-tarbiya oladi. Demak o'g'il bola ayni xarakteri shakllanib, hayotga tayyorlanadigan 13-14 yosh davrini ayollar qo'lida, ayollar tarbiyasida o'tkazadi. Bundan shu narsa ayon bo'ladiki, ayollarga xos tortinchoqlik, itoatkorlik, uyatchanlik kabi xislatlar o'g'il bolalarda ham shakllana boradi. Ayniqsa, yuqorida aytib o'tilganidek, o'g'il bolada tortinchoqlik ustun bo'ladi. Ularda erkak kishidagi jasurlik, botirlik, qattiqqo'llik, chidamlilik va epchillik yetishmaydi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'g'il bolani mustaqil hayotga tayyorlashda ota namunasi va ona mehri qo'ttib berilishi zarur. Chunki xalqimizda «Otaga qarab o'g'il o'sar, onaga qarab qiz o'sar» degan maqol bor. Shu sababli maktabda pedagoglar safida erkak o'qituvchilarning salmog'ini yanada oshirish davr talabidir. Tadqiqot ishlarining ko'rsatishicha, yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlashning eng samarali davri bu ularning o'smirlik davri hisoblanadi. Ularning mustaqil hayotga tayyorligini belgilovchi axloq mezonlari mavjud bo'lib, u pedagog olimlar tomonidan turlicha talqin etiladi [3].

Yigitlar ongida burch, mas'uliyat va or-nomus tushunchalarini tarkib toptirish-bu kelajakda yaxshi o'g'il, g'amxo'r ota va ishonchli do'st hamda haqiqiy inson va fuqaroni tarbiyalash demakdir.

Yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash tizimini yaratish va uni takomillashtirish bilan bog'liq muammolarni hal etish borasida bir qator ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Mazkur muammoning ba'zi jihatlari Sharq va G'arb mamlakatlari mutafakkirlarining fikrlarida, psixolog va pedagog olimlarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

Psixolog olimlar M.G.Davletshin, L.I.Bojovich, G'.B.Shoumarov, E.G'oziyev, V.Karimova, B.Qodirov, M.Umarova, A.Qodirovalar tadqiqot ishlarida bolalarning yosh va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o'smirlarning aqliy, axloqiy, jismoniy rivojlanishi muammolari yuzasidan tadqiqotlar olib borganlar.

Psixolog olimlar o'smirlik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni ochib berar ekan, o'smir shaxsining shakllanishiga ijtimoiy omillar kuchli, biologik omillar esa bilvosita ta'sir ko'rsatadi, deb ta'kidlaydilar. Ijtimoiy omillarga: umumta'lim maktabida o'qish va bu bilan bog'liq bo'lgan o'quv faoliyatidagi, o'quvchi va o'qituvchilar bilan muloqotdagi o'zgarishlar; mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish natijasida bolaning oiladagi o'rni ham o'zgarib borishi; jismoniy va aqliy imkoniyatlarining o'sib borishi munosabati bilan unga ko'proq ishonch bildira boshlanishi kiradi.

Bola tarbiyasida jinslar xarakteri, oila turlari, ota-onalarning ijtimoiy kelib chiqishiga e'tibor berish tarixiy xarakter kasb etadi. Jumladan, qiz bola tarbiyasida onaning, o'g'il bola tarbiyasida otaning roli yetakchi o'rinda bo'lib keladi. O'zbek oilalarida qizlarning hayoli-iboli, uyatchan, tortinchoq, itoatkor, yon bosuvchi, oila boshlig'i erning talablariga bo'ysunuvchan; o'g'il bolalarning esa kuchli, jasur, g'ayrat-shijoatli, tadbirkor, hukmdorlik qobiliyatlari shakllantiriladi. O'zbekiston Konstitusiyasiga binoan erkaklar bilan ayollar teng huquqqa ega bo'lishlariga qaramasdan, ularning jinslararo xususiyatlarida, oila, jamiyatdagi vazifalarida, kasbiy munosabatlarida farqlar mavjud. Buni G'arb falsafasida maskulizm va feminizm yo'nalishlarida ilmiy talqin etiladi [2].

Maskulizm-erkaklarga xos bulgan kuchli, irodali, qat'iyatli, kuch-qudratni namoyon etishga intiluvchan, tavakkalchi, qattiqqo'l kabi xususiyatlarni namoyon etishi bilan, feminizm ayollarga xos bo'lgan bo'ysunuvchanlik, itoatkorlik, ta'sirlanuvchanlik, hamdardlik bildirishga, qayg'urishga moyillik xususiyatlarni umumlashtiradi.

Bizning nazarimizda o'g'il va qiz bola tarbiyasida umumiylik bilan bir qatorda xususiylikni ham nazarda tutmoq zarur. Bu o'rinda:

- oilada otaning yoki onaning roli qay o'rinda ekanligi;
- oila a'zolarining qizga yoki o'g'ilga bo'lgan ishonchi, mehri darajasi;

- o'smiring do'stlar munosabati, do'stlar, sinf jamoasi ichidagi o'rni;
- o'g'il bolaning qanday oilada o'sayotganligi (to'liq, noto'liq, tinch, notinch, tadbirkor, ziyoli, ko'pmillatli va boshqa oilalar);
- o'smiring qobiliyati, mayli, qiziqishi, intilishi, o'qishga, o'z burch va vazifalariga mas'uliyat bilan munosabati;

- o'smir o'sayotgan oilaning jamiyatda tutgan o'rni muhim rol o'ynaydi.

Pedagog tadqiqotchilarni noto'liq oilalarda o'smirlarni milliy- ma'naviy tarbiyalash muammosini tadqiq etar ekan, u shunday ilmiy fikrlarni ilgari suradi: birinchidan, oilada qizni onalikka-onasi, o'g'ilni otalikka-otasi namunasidan, ibrat ko'rsatish jarayonida tayyorlab boradi. Bu kelajakdagi yangi oilaning ma'naviy muhitini, ma'naviy tarbiya mazmunini belgilab beradi. Ikkinchidan, oilada otaning yoki onaning yo'qligi kelajakda qator ma'naviy muammolarni keltirib chiqaradi. Bular:

- onasiz o'sgan o'g'ilda: dag'allik, qo'pollik, xotin-qizlar bilan muomala qila bilmaslik, mehrni ifodalay bilmaslik, hamdard bo'la bilmaslik va boshqalarda.

- onasiz o'sgan qizda: mayinlik, hamdardlik, uquvlilik, ro'zg'or tuta bilish, nazokatilik kabi fazilatlarining noto'kisligida;

- otasiz o'sgan o'g'ilda: ezmalik, g'iybatchilik, mijg'ovlik, ikkiyuzlamachilik, maydagaplik, yirik ishlarni qilishga layoqatsizlik, beqarorlik kabi sifatning paydo bo'lishida;

- otasiz o'sgan qizda: ojizlik, yigitlar bilan, umuman erkaklar bilan muloqot qila bilmaslik, odamovilik, cho'chish, qo'rqqoqlik, mas'uliyatni olabilmaslik kabi sifatlar mavjud bo'ladi. Bu esa nafaqat noto'liq oilada, balki ularning bo'lajak oilalarida ham namoyon bo'lib, ularning bo'lajak farzandlariga ham ma'lum darajada ma'naviy zarar yetkazadi.

O'smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash sog'lom avlodni dunyoga keltirish va tarbiyalashning tarkibiy qismi bo'lib, avvalo u sog'lom turmush tarzini shakllantirish negizida qaror topadi [3].

Pedagoglarning fikricha, yigitlarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish asosida mustaqil hayotga tayyorlashda sog'lom turmush tarzining quyidagi komponentlariga e'tibor bermoq lozim: irodani chiniqtirish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishni o'z ichiga oluvchi faol harakat tartibi; mehnat qilish, dam olish va ovqatlanish rejimi, ya'ni kun tartibiga rioya etish; shaxsiy va umumiy gigiyena talablariga rioya qilish; atrof-muhitni muhofaza qilish (ekologiya va salomatlik); baxtsiz hodisa va jarohatlardan ogohlantirish; zararli odatlardan saqlanish; atrofdegilar bilan oqilona munosabat; shuningdek, barcha sanab o'tilganlarning zamirida mehnat yotishini, mehnat insonning tarbiyalanishida asosiy vositalardan biri bo'lishi mumkinligini tarbiyalanuvchilar ongiga singdirish uchun harakat qilmoqlari zarur.

Yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlashda kitobxonlikning roli nihoyatda katta. Ayniqsa, o'smir hayotida kitob uni mustaqil fikrlashga, keng dunyoqarashga, ijtimoiy faolligini oshishiga, e'tiqodli, vatanga sadoqatli bo'lishga o'rgatadi. Bular uning mustaqil hayot kechirishida asosiy ma'naviy mezonlar hisoblanadi. O'smirlarni kitobxonlik asosida hayotga tayyorlashda ota-onalar, o'qituvchi-tarbiyachilar faoliyati samaradorligini ta'minlashning o'ziga xos tamoyillari mavjud bo'lib, ular o'smir yigitlar tarbiyasi uchun ham taalluqlidir.

S.Chinniyeva uni quyidagicha tasnif etadi: o'smiring yoshi va tayyorgarlik darajasiga mos kitoblarni tanlash; oilada kitob zahirasini hosil qilish; oilada bolalarning kitob o'qishini kuzatish va kitob o'qishni tizimli tashkil etish; oilada o'smirlarda kitobga mehr uyg'otish va kitoblarni avaylab-asrash ko'nikmasini hosil qilish; kitob o'qishning samarali metod va usullaridan foydalanit; o'qilgan kitoblarni hisobga olib borish va ular haqidagi fikrlarni aniqlab borish; kitob o'qishni bosqichma-bosqich olib borish; bolalarni o'qigan kitoblari yuzasidan fikr yurita olishga o'rgatish; o'smirni kitob o'qishga majbur qilish emas, ularda xohish-istak uyg'otish; o'smirlar kitobxonligini tashkil etishda oila, maktabi tizimini yaratish kabilardan iboratdir. Bizning nazarimizda, mazkur tamoyillar sirasiga kitob o'qish va tanlashda ota-ona, o'qituvchi namunasi; elektron kutubxonalardan samarali foydalanish; o'qilgan asarlardagi ilg'or fikrlarni o'z hayotlarida amaliyotga tatbiq etishga o'rganish kabi tamoyillarni ham kiritish zarur.

Ma'lumki, o'smirlik yoshiga o'tayotgan davrda ayniqsa o'g'il bolalarning xulq-atvorida salbiy alomatlar ham ro'y beradi. Masalan, qaysarlik, o'jarlik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, o'qituvchining aytganini o'z vaqtida bajarmaslik kabi odatlar o'qituvchiga ancha qiyinchilik tug'diradi. O'qituvchi o'z pedagogik mahorati bilan o'smir yoshidagi o'g'il bolalar yomon yo'llarga tuttib ketmasligi uchun oldini olishi kerak. Shu boisdan pedagog o'quvchining faqat xulq-atvoriga va axloqiga baho bermasdan, psixologik sabablarini ham bilishi zarur.

Devid Mayersning fikricha, jinsiy tafovutlar o'smir yoshidan namoyon bo'la boshlaydi. Xususan, o'g'il bolalar mustaqillikka, qizlar esa o'zaro bog'liqlikka intiladilar. Shuning uchun ham o'smir o'g'il bola

o'z oilasida ko'proq mustaqillikka bo'lgan, lozim bo'lganda ochiq agressiya namoyon qila oladigan otaga taqlid qiladi; qiz bola esa hissiy-emosional psixologiya sohibasi bo'lgan onasiga yaqinroq bo'lishga harakat qiladi. Natijada oiladagi bunday o'ziga xos munosabatlar o'smirlarga xos xarakter xususiyatini tez va aniq ilg'ash imkoniyatini yaratadi [4].

Yigitlarda mustaqillikni shakllantirish uchun mustaqil ishlarni amalga oshirish kerak. Mustaqil ish bajarish uchun shaxsan o'zini- o'zi idora qila olish lozim. O'smirning mana shu yoshda mustaqil harakat qilishda o'z kuchiga ishonmasligi, atrofdegilarning qarama-qarshi fikrlari bolaga ta'sir etishi mumkin. Shu sababli o'smir yigitlarni o'ziga ishonch va qo'lidan keladigan ishlarni hych kimning yordamisiz vazminlik bilan, o'jarlik va ishyoqmaslik qilmasdan bajarishga da'vat etishimiz maqsadga muvofidir.

O'smirlik yoshidagi yigitlarda o'z-o'zini hurmat qilish va o'z-o'zini anglashni shakllantirishning bir qancha yo'llari mavjud. Shulardan biri o'zini biror bir katta yoshli shaxsga o'xshatib rivojlantirish, chunki bu katta kishi bolaning ko'z o'ngida mustaqil ishni qila oladigan timsolda gavdalanadi. Shuning uchun o'smir yoshidagi bolaning birinchi galdagi intiladigan narsasi u endi kichkina emas, o'zini katta bo'lib qolganligiga atrofdegilarni ishontira olishdan boshlaydi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, o'g'il bolalarda bunday xislatlarni shakllantirish uchun o'qituvchi o'g'il bolalar bilan ko'proq shug'ullanishi kerak. O'qituvchi mazkur yoshda bolaning o'z-o'zini hurmat qilish tuyg'usini shakllantirishi muhim ekanligini hisobga olib, o'qituvchini umummaktab jamoasi oldidagi obro'sini ko'tarish yo'llarini izlashi kerak. Buning uchun o'qituvchi bolaning u yoki bu sohadagi yutuqlarini ko'pchilikka ma'lum qiladi, uning ayrim hato va kamchiliklarini yo'qotishda donolik bilan ish tutib, ularni darrov ko'pchilikka oshkor qilmay, o'smir bilan suhbatlashib, uning kuchi, bilimi va imkoniyatlariga ishonishini amalda ko'rsatadi. Bunday qo'llab-quvvatlashning kerakligini yaxshi his qilgan o'smir beixtiyor o'qituvchining ta'siriga beriladi, chunki o'qituvchi o'smirning munosabatlarini yo'lga qo'yishda unga zarur kishiga aylanib qoladi.

Adabiyotlar

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч . – Т.: Маънавият, 2008 – 52 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: XII чақириқ. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида 1992. 8 декабрда қабул қилинган. – Т.: “Ўзбекистон”, 1998. – 21б.
3. Umarov B.M. O'smirlar suisidal xulqining yosh psixologik xususiyatlari. Psixol. fan. nomzod. dis.– Т.:, 1993.–154б.
4. Devid G. Mayers. Psixologiya. © 2010 by Worth Publishers 205 page.

UDK 314.74

MEHNAT MIGRATSIYASI VA UNING SALBIY OQIBATLARINI BARTARAF ETISH YO‘LLARI**S.S. Gulyamov¹, M.M. Muxammedov²**¹*Davlat statistika qo‘mitasi huzuridagi kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti*²*Samarqand iqtisodiyot va servis instituti*

Annotatsiya. Dunyoda ro‘y berayotgan globallashuv mehnat migratsiyasi jarayonini oshirishga sabab bo‘lmoqda. Ayni paytda aholi migratsiyasi rivojlanayotgan davlatlar uchun iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning hamda rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ishsizlik muammosini yumshatishning muhim omillariga aylanib bormoqda. Hozirgi zamonaviy bosqichda hech bir mamlakat migratsiya munosabatlaridan chetda qolgani yo‘q. Shu sababli, mehnat migratsiyasi va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish yo‘llarini o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, mehnat bozori, ishsizlik, migratsiya, kasbiy tayyorgarlik, qishloq xo‘jaligi.

Трудовая миграция и пути предотвращения ее негативных последствий

Аннотация. Глобализация ведет к усилению процесса трудовой миграции. В то же время миграция населения становится важным фактором экономического и социального развития для развивающихся стран и смягчает проблему безработицы для развивающихся. На современном этапе ни одна страна не осталась вне миграционных отношений. Исходя из этого, изучение проблем трудовой миграции и путей преодоления ее негативных последствий является одной из актуальных проблем.

Ключевые слова: глобализация, рынок труда, безработица, миграция, профессиональная подготовка, сельское хозяйство.

Labor migration and the ways to prevent its negative consequences

Abstract. Globalization leads to an intensification of the labor migration process. At the same time, population migration is becoming an important factor in economic and social development for developing countries and alleviates the problem of unemployment for developing countries. At the present stage, not a single country has been left out of migration relations. Based on this, the study of the problems of labor migration and ways to overcome its negative consequences is one of the important problems.

Keywords: globalization, labor market, unemployment, migration, vocational training, agriculture.

Kirish

Jahon xo‘jaligi rivojlanib, mamlakatlararo integratsion aloqalar kuchayib borgan sayin, mehnat migratsiyasi ham tobora intensivlashib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o‘rtasidagi farqlarning uzluksiz chuqurlashib borayotgani ham ushbu jarayonlarni jadallashtirishga kuchli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Chunki mehnat migratsiyasi kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichida migratsiyaning o‘ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo‘lib, iqtisodiyoti og‘ir ahvolda bo‘lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqinig o‘tkir muammolarini hal etishning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Tabiiyki, siyosiy mustaqillikka erishgan, lekin ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o‘tmishdan qolgan merosning og‘ir muammolarini uzil-kesil hal etish zaruratiga duch kelgan O‘zbekiston ham XX asrning fenomeni – mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolish imkonini topolmadi.

Mehnat migratsiyasi: sabab va oqibatlari

Erkin bozor munosabatlarini shakllantirish maqsadida o‘tish jarayonlarini boshidan kechirgan barcha mamlakatlar tajribasida bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga o‘tishda ijtimoiy ishlab chiqarish munosobatlari tarkibida tub o‘zgarishlar zarurligi, o‘tish jarayoni faqat katta qiyinchiliklar va yo‘qotishlar evaziga amalga oshishi mumkinligi bugungi kunda barchaga ayon. Ushbu tizimning eng murakkab, muammoli va aholi turmush darajasini shakllantirishda birinchi galda mehnat munosabatlari ahamiyatga ega ekanligini istisno etib bo‘lmaydi. Shu sababli O‘zbekistonda ham mamlakat real hayotidagi tub o‘zgarishlar birinchi navbatda mehnat munosabatlariga benihoya kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Natijada iqtisodiy islohotlar jarayonida bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiy tizimga xos, uning ajralmas qismi va doimiy yo‘ldoshi bo‘lgan ishsizlik fenomeni yuzaga keldi. Iqtisodiyotda kechgan ob‘ektiv jarayonlar

oqibatida minglab, millionlab kishilar ishsiz qoldi, o'zlarining daromad manbaidan ajraldi. Endigina mustaqillikka erishgan yosh Respublikada kasbiy ta'lim tizimi mamlakatda shiddat bilan shakllanib borayotgan bozorning real talablaridan kelib chiqqan holda malakali mutaxassislar tayyorlash va qayta atyiyorlash tizimiga hali moslashib ulgurmagan edi. Natijada mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi va unga talab o'rtasida keskin tarkibiy disbalans yuzaga keldi va bozor munosabatlari o'mashib borgan sayin tobora chuqurlashib bordi. Bularning hammasi ish haqi oila daromadining yakkayu-yagona manbai bo'lgan yollanma ishchilar uchun haqiqiy fojiaga aylandi, ularni yuzaga kelgan tang vaziyatdan chiqish, oilani ta'minlash choralarini izlashga majbur qildi.

O'zbekistonda ishsizlikning yuzaga kelishi va keskin tus olishining hamda sobiq ittifoqdosh respublikalariga nisbatan yanada asoratliroq kechishining inkor etib bo'lmaydigan o'ziga xos jihatlari va chuqur sabablari bor edi. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- sovet tizimidan meros bo'lib qolgan ijtimoiy sohaning beo'xshovligi;
- sovetlar hukumatining sun'iy yaratilgan, lekin ish haqi o'ta past, turmush darajasini ta'minlashning xalqaro standartlariga batamom mos kelmaydigan ish o'rinlari tashkil etish vositasida aholining to'la bandligini ta'minlash siyosati;
- sovetlar imperiyasining yemirilishi oqibatida respublikalararo lateral (gorizontal) iqtisodiy aloqalarning izdan chiqishi;
- murakkab demografik vaziyat;
- oila tarkibida boqimandalar ulushining kattaligi;
- bozor munosabatlariga o'tish davri qiyinchiliklari ta'siri ostida ishlab chiqarish mutlaq hajmining qisqarishi;
- iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi;
- eksport tarkibida xomashyo resurslari ulushining yuqoriligi;
- bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ekstensiv omillarning intensiv omillarga almashuvi natijasida ishchi kuchi nisbiy ortiqchaligining yuzaga kelishi va hokazolar.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston bir vaqtning o'zida bir nechta o'tish davrini boshidan kechirdi. Birinchidan, qaramlikdan mustaqillikka o'tish, buning oqibatida imperiyaning yemirilishi hamda yaxlit organizm tarkibida ko'p yillik vertikal va gorizontal iqtisodiy aloqalarning izdan chiqishi natijasida ittifoq ko'lamidagi ko'plab yirik-yirik korxonalarining yopilish ketishi yoki og'ir holatga tushib qolishi. Ikkinchidan, bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga o'tish, iqtisodiyotdagi chuqur tarkibiy o'zgarishlar, talabning keskin qisqarishi va hokazolar. Uchinchidan, boqimandalik kayfiyatidan ishbilarmonlik va tadbirkorlik faoliyatiga o'tishning muqarrarligi. Ma'lumki, sovet tizimidan bizga meros bo'lib qolgan ijtimoiy xulq-atvor odamlarning yashash uchun naf keltiradigan tinimsiz mehnat qilish kerakligini unutishga olib keldi. Bozor munosabatlari nafaqat tinimsiz nafli mehnat qilishni, balki ishni ko'zi biladigan, yo'qni bor qiladigan tadbirkor bo'lishini ham talab qildi.

Qadim zamonlarda bir buyuk faylasuf o'tish davrida yashash azoblaridan meni Yaratganning o'zi asrasin, degan ekan. Bir yo'la bir nechta murakkab o'tish jarayonlarini boshidan kechirgan O'zbekiston iqtisodiyotida qanchalik og'ir, qanchalik murakkab vaziyat yuzaga kelganligini, kun bo'yi ter to'kib oilasini arang tebratayotgan oddiy ishchi uchun naqadar ayanchli bo'lganligini to'la tasavvur qilish uchun zabardast iqtisodchi bo'lish shart emas. Mantiqiy tafakkur va aql-idrok bilan vaziyatni oqilona baholashning o'zi kifoya qiladi.

Darhaqiqat, O'zbekiston mustaqillikka erishgan davrda qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib, unda jami iqtisodiyotda band bo'lgan aholining 1/3 qismi ijtimoiy foydali mehnat bilan band edi, hozir esa u 26 foizgacha tushdi. Shu davr mobaynida qishloq aholisi tarkibida mehnat resurslarining 1,6 martaga ko'payganligini ham hisobga olsak, qishloq joylarda mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi va unga bo'lgan talab o'rtasidagi nomutanosiblikning yanada chuqurlashganligini ko'ramiz va ishsizlik darajasining oshib borishi tabiiy jarayon ekanligiga amin bo'lamiz. Umuman qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholi sonining tobora qisqarib borishi va jami iqtisodiyotda band aholi sonidagi ulushining pasayishi jahon xo'jaligi tarkibida ro'y berayotgan global tendensiyalarga xos bo'lib, nazarimizda O'zbekistonda ham ushbu jarayonlar kelgusida jadallashishi muqarrar. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan G'arb davlatlarida ushbu ko'rsatkich 3-5 % atrofida ekanligi, Germaniyada esa 2% dan ham pastligi fikrimizning yorqin dalilidir. Bu shuni anglatadiki, g'arb dehqoni 20-33 kishini, nemis dehqoni 50 kishini, o'zbek dehqoni esa atigi 4 kishini qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlaydi.

Kelajakda fermer xo'jaliklari moliyaviy ahvolidan yaxshilanib borishi natijasida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasi rivojlanadi va bandlik darajasining qisqarish jarayonlari yanada jadallashadi va ushbu omil ta'sirida mehnat bozoridagi vaziyat yanada keskinlashadi.

Ish izlab xorijga chiqqan mehnat migrantlariga nisbatan davlat va jamiyatning, qolaversa har bir O'zbekiston fuqarosining munosabatini shakllantirishda masalaning yuqorida zikr etilgan jihatlarini albatta inobatga olish lozim. Shundagina ular tanlagan yo'lga adolat yuzasidan, oqilona baho berish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Afsuski, ayrimlar mehnat migrantlarini qanoatsizligi, yengil-elpi hayotga moyilligi, go'yoki yurtimizdagi qiyinchiliklarga dosh bermasdan, oson yo'llar bilan mo'may daromad topish maqsadida vatanini tark etganlikda aybdor qilib ko'rsatishga urinadilar. Aslida ham shundaymi?

Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatda erkin bozor iqtisodiy munosabatlarini shakllantirish hamda o'tish davrining tabiiy qiyinchiliklari oqibatida yuzaga kelgan va tobora avj olib borayotgan ishsizlikning oldini olish, imkon qadar uning ko'lamini jilovlashning, ya'ni ishsizlik muammosini oqilona hal qilishning ikki yo'li bor edi.

Birinchi yo'l – bu mamlakatda ko'plab yangi ish o'rinlarini yaratish va o'tish davri qiyinchiliklari hamda tizimli o'zgarishlar oqibatida barcha ishdan bo'shaganlarni yangidan yaratilgan ish o'rinlariga joylashtirish. Muammoning yechimi sifatida davlat iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichlaridayoq kichik va xususiy tadirkorlikka keng yo'l ochib berish, unga imtiyozlar berish, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishning tezkor choralarini ko'rish siyosatini tutdi. Lekin, endigina mustaqillikka erishgan va o'tish davri inqirozini boshidan kechirayotgan mamlakatda ishsizlik muammosini uzil-kesil hal etishda davlatning moliyaviy imkoniyatlari benihoya cheklangan edi. Boz ustiga xalqimizda tadbirkorlik bilan shug'ullanish va uning hisobidan daromad topish tajribasi hali shakllanmagan edi. Chunki buning uchun sifatli va zamonaviy mahsulotlar ishlab chiqarishga moslashgan ko'plab yangi zavod va fabrikalarni ochish, katta hajmdagi investitsiyalarni jalb etish lozim edi. Ushbu yo'lning Respublika manfaatlariga qay darajada mos kechidan va istiqbolli bo'lishidan qat'iy nazar, lekin real hayotda uni amalga oshirishning hech qanday iloji yo'q edi.

Ikkinchi yo'l – aholiga boshqa mamlakatlarga chiqib, tirikchilik qilishlari, oilasini boqish uchun imkoniyat yaratib berish, aniqrog'i mehnat migratsiyasiga yo'l ochib berishdan iborat edi. Respublikamiz uchun bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida ana shunday mashaqqatli va beqaror vaziyatda ishsiz qolganlarning bir qismi, aniqrog'i nomigagina bandlikda bo'lib, maosh olib yurganlar yoki ishdan bo'shab, ishsizlar toifasiga mansub bo'lganlar mana shu ikkinchi yo'lni tanlashga majbur bo'lishdi. Birinchi yo'l bilan muammoni yechish va juda og'ir ahvolga tushib qolgan, iqtisodiy nochor aholi qatlamlariga yordam ko'rsatish, zavod va fabrikalar qurib, ko'plab yangi ish o'rinlari yaratish imkoniyatiga ega bo'lmagan yosh davlat uchun, u shuni xohlaydimi, yo'qmi, qat'iy nazar, mehnat migratsiyasi muammoli og'ir vaziyatdan chiqishning yakkayu-yagona yo'li edi, desak ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz.

Mehnat migrantlari mustaqil O'zbekiston uchun mana shunday tahlikali va o'ta og'ir vaziyatda o'z zimmasiga juda katta mas'uliyatni olib, hayotini xavf-xatarga qoldirib, noiljlikdan ona Vatanni tark etishga, tug'ilib o'sgan yurtidan uzoq-uzoqlarga ish izlab chiqishga majbur bo'ldilar. Shu boisdan ham muhojirlikda ishlab yurgan yur mehnat migrantlariga barmoq uchi bilan qarash yoki ularni yengil-elpi hayotni izlashda ayblash kaltabinlikdan o'zga narsa emas, deb baholash mumkin.

Demak, mehnat migratsiyasiga, uning sabab va oqibatlariga ijtimoiy adolat yuzasidan xolisona baho beradigan bo'lsak, o'sha davrlarda o'z xalqining boshqa mamlakatlarda ishlab daromad topishi uchun imkoniyat bergan davlat uchun ham, begona yurtlarda ishlab, oilasi uchun musofirchilik mas'uliyatini, uning barcha xavf-xatarlarini mardlik bilan bo'yniga olgan yurtdoshlarimiz uchun ham noiljlikdan yuzaga kelgan majburiy "iloj" edi.

Mehnat migratsiyasining kelib chiqish sabablari qanchalik murakkab, uning ildizlari qanchalik chuqur bo'lmasin, davlatimizning, xalqimizning, qolaversa har birimizning unga nisbatan munosabatimiz, uning kelajagiga nisbatan aniq strategiyamiz shakllanmog'i lozim. Bizning nazarimizda, bunday strategiyaning shakllanishi mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini, uning istiqbolli kelajagini ta'minlash nuqtai nazaridan benihoya katta ahamiyat kasb etuvchi mehnat migratsiyasining dolzarb muammolarini yurt manfaatlarini yuzasidan oqilona hal etishning asosiy sharti bo'lib xizmat qiladi. Ushbu strategiyaning negizida, bir tomondan, mehnat migratsiyasining moddiy jihatlari, ikkinchi tomondan esa, ma'naviy-axloqiy jihatlari bo'lmog'i lozim. Mehnat migrantlari yana qancha vaqt begona yurtlarda muhojirlikda yashab, oila tebratishi kerak degan hayotiy savolga aniq javob mana shu strategiyada o'z aksini topmog'i lozim.

Mehnat miratsiyasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot jarayonlariga ta'siri

Bizningcha, mehnat migratsiyasini – O'zbekiston uchun iqtisodiy jihatdan zararli, mamlakat ravnaqi yo'lidagi eng katta to'siqlardan biri sifatida baholash lozim. Ma'naviy jihatdan esa boy tarixga, ibratli an'analarga, xalqlar o'rtasida o'ziga xos obro'-e'tiborga ega bo'lgan xalqimizning shon-shuhrati va sha'niga tamoman mos kelmaydigan voqelik sifatida qarash lozim. Shu sababli mehnat migratsiyasida

yurganlarni o'z yurtiga qaytarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqib, ularni amaliyotga joriy qilish maqsadga muvofiq. Nazrimizda, ushbu strategiyani amalga oshirish juda og'ir jarayon bo'lib, katta safarbarlikni va albatta uzoq vaqtni talab qiladi.

Mehnat migratsiyasining murakkab, ayni paytda mamlakat jitimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va kelajak istiqboli nuqtai-nazaridan o'ta dolzarb muammolarini yechishga doir o'z yondashuvlarimizning mohiyatini batafsil ochib berishga urinib ko'rmoqsimiz. Mustaqillikning dastlabki yillarida mehnat migratsiyasining keng quloch yoyishini mamlakatda favqulodda yuz bergan og'ir vaziyat, nochor holat, ilojsizlikdan ko'ra ko'rilgan tezkor iloj sifatida qabul qilish mumkin. Lekin keyingi o'tgan davrdan bugungacha butun bir avlod tug'ilib voyaga yetdi. Agar davlatni mustaqillikning dastlabki benihoya og'ir, mashaqqatli yillarida va favqulodda vaziyatlarda iqtisodiy nochor aholi qatlamlariga yordam ko'rsatishdan ko'ra mehnat migratsiyasi uchun eshiklarini keng ochib berganlikda ayblashga haqli bo'lmasakda, oradan shuncha yillar o'tib, mehnat migratsiyasi muammosini hanuzgacha hal etmaganlikda, hozirgi kunda ham son-sanoqsiz yurtdoshlarimiz begona yurtlarda ish izlab yurganligi sabablarini bartaraf eta olmaganlikda ayblashga tom ma'noda haqlimiz.

O'zbekistonda hamon davom etayotgan ushbu voqelikning eng katta aybdorlaridan biri olimlar, ayniqsa iqtisodiy soha ilmi ahlidir. Aynan ular iqtisodiy jabhaning bepoyon kengliklarida O'zbekiston uchun eng katta samara berishga qodir tayanch nuqtalari-yu "o'sish qutb"lari"ni izlab topishlari, mamlakatni taraqqiyotning ravon yo'liga olib chiqishda xalqimizga, davlatimizga yaqindan yordam berishlari, yangi iqtisodiy jarayonlarning haqiqiy tashabbuskori va harakatga keltiruvchi lokomotivi bo'lmoqlari shart. Albatta, jamiyat iqtisodchi olimlarning maslahatlariga, ilmiy g'oyalariga ehtiyoj sezmagani, o'z fikrini erkin bayon etish imkoniyatidan mahrum bo'lgan o'tgan davr muammolar uchun zamonamiz olimlarni ayblash adolat tamoyillariga mos kelmaydi. Lekin hozirgi oshkoralik davrida, o'z g'oyalarini va ilmiy taklif hamda tavsiyalarini erkin bayon qilishga barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan zamonda olimlarimizga nima xalaqit berayapti, degan savol tug'iladi?

Shunisi quvonarliki, keyingi vaqtlarda mehnat migratsiyasi bilan bog'liq masalalarga davlatimiz, shaxsan davlat rahbari, katta e'tibor qaratmoqda. Yaqinda mamlakat Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev tomonidan «Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorning imzolanishi fikrimning yorqin dalilidir. Ushbu qaror, Prezident rahbarligida davlatimiz tomonidan xalq farovonligini oshirish, davlatimizning xalqaro nufuzini ko'tarish, mamlakatni noto'g'ri shakllantirilgan va bizga yaxshi samara bermayotgan mehnat migratsiyasi illat va kamchiliklaridan xolos etishga qaratilgan dadil qadam. 2021 yil 1 yanvardan boshlab tashkillashtirilgan mehnat migratsiyasini yo'lga qo'yish va unga asosan xorijga chiqib ketayotgan shaxslarni ishga yuborishdan oldin majburiy tartibda kasb-hunarga o'qitish va tilni o'rgatish tizimining joriy etilishi – O'zbekistonda mehnat migratsiyasi muammosini katta aql bilan hal etishning bosh nuqtasi deb hisoblaymiz. Qarorda mamlakatda mehnat migratsiyasiday dolzarb muammoni hal etishning aniq mexanizmlari o'z ifodasini topgan va uni amlga oshirish yo'llari belgilab berilgan.

Mehnat migratsiyasi muammolarini bartaraf etish yo'llari

Bizning nazarimizda, mehnat migratsiyasi muammosini hal etishning ikkita asosiy yo'li bor. Birinchisi – mehnat migratsiyasini O'zbekiston mehnat bozoridagi ishchi kuchi taklifi va unga bo'lgan talab o'rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etish, mehnat migrantlari ishlab topgan daromad hisobidan milliy iqtisodiyotga qo'shimcha madad berish vositasi sifatida qarash siyosatini davom ettirish. Bu mamlakatda bandlik muammosini hal etishning eng oson va kamchiqim yo'li. Lekin ushbu yo'l tutilgan taqdirda ham, mehnat migrantlarini, ularning huquq va erkinliklarini qo'llab-quvvatlash, davlat darajasida himoya qilish, ularga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatishning samarali mexanizmlari ishlab chiqilishi va keng ko'lamda hayotga tadbiq etilishi lozim, deb o'ylaymiz.

Ikkinchisi – mehnat migratsiyasidan va undan kelayotgan barcha daromatlardan butkul voz kechish, mehnat migratsiyasini respublika manfaatlariga mos kelmaydigan faoliyat turi sifatida batamom tugatilishiga erishish. Bu ancha murakkab va mashaqqatli yo'l bo'lib, juda katta sa'y-harakatlarni va qat'iy choralar ko'rishni taqozo etadi. Bu vaqtincha qiyinchiliklar va iqtisodiy yo'qotishlar evaziga amalga oshadi. Lekin mehnat migratsiyasiga qarshi siyosat doirasida iqtisodiy mexanizmlar yaratilib, ular harakatga keltirilishi oradan 5-6 yil o'tar-o'tmas makrodarajada o'zining ijobiy natijalarini bera boshlaydi.

Mamlakatda mehnat migratsiyasidan batamom voz kechish va asta-sekin uni xalqimiz uchun yurt xazinasini tldirish turi sifatidagi ahamiyatini tugatish siyosati tanlangan va u muvaffaqiyatli amalga oshirilgan taqdirda, ushbu siyosat yangi O'zbekistonga to'rt tomonlama manfaat keltiradi. Bu:

Birinchidan, iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadalashtirish va milliy boylikni ko'paytirishga ko'mak beradi. Ushbu samara mehnat migrantlarining mulkdor foydasiga qo'shimcha ish vaqtida yaratgan

qo'shimcha qiymatining boshqa davlatlarning xazinasini to'ldirishga emas, balki mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotini ko'paytirishga qo'shgan hissasi orqali namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, O'zbekistonning xalqaro nufuzini, imijini oshirishga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, o'z xalqi to'g'risida g'amxo'rlik qilgan, uni musofirchilik qiynoqlaridan xolos etgan davlatga nisbatan xalqning hurmati, undan roziligi ortadi.

To'rtinchidan, juda katta ma'naviy samaraga erishiladi. Begona yurtlarda musofirchilikda turli xil nohaqliklarga, kamsitishlarga duchor bo'layotgan yurtdoshlarimiz migratsiya azob-uqubatlaridan xolos bo'ladilar, o'z ona yurtlarida erkin-emin hayot kechirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ma'lumotlarga ko'ra, 2019 yilda chet elda yurgan mehnat migrantlari tomonidan O'zbekistonga rasmiy kanallar orqali jo'natilgan mablag'lar 4,6 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan. Buning ustiga ro'yxatdan o'tmagan mablag'larni, mehnat migrantlarining shaxsiy iste'moli xarajatlarini (ayrimlarining esa oilaviy iste'mol xarajatlirini) ham qo'shib hisoblasak, manzara yanada oydinlashadi.

Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra 2019 yilda O'zbekiston aholisining 2,5 million nafari yoki 7% i mehnat migrantlari hisoblanadi. Shundan 2 million atrofida fuqarolar Rossiyada mehnat qiladi. Mehnat migrantlari tomonidan jo'natilgan pul mablag'lari 5,1 mlrd AQSh dollari, yoki mamlakat YaIM taxminan 10% ni tashkil qilgan. Bunda har bir muhojir oyiga o'rtacha 166,7 AQSh dollari miqdorida mablag' ishlab topgan.

Bu juda katta raqamlar. Boshqacha so'zlar bilan ifodalaganda, mehnat migrantlari ishlab topayotgan daromadlar O'zbekiston yalpi ichki mahsulotiga nisbatan taxminan 20 foizni tashkil qiladi. Tabiiyki, O'zbekiston buncha miqdordagi mehnat migrantlarini ish bilan ham, arzigulik daromad bilan ta'minlashga qurbi yetmaydi. Demak, mehnat migrantlari muammosini hal etishda ikkinchi yo'l tanlangan taqdirda ham, uni muayyan ketma-ketlikda turli xil yuqori samarali tashkiliy va iqtisodiy (zarurat taqozo etganda ma'muriy) vositalar yordamida bosqichma-bosqich, lekin izchil va qat'iyat bilan amalga oshirish lozim.

Mehnat migratsiyasi muammosini uzil-kesil hal qilish bo'yicha o'z fikr-mulohazalarimizning va takliflarimizning ayrimlarini bayon etishni lozim topdik.

Birinchi taklif. Mehnat migratsiyasini cheklangan miqdorda faqat malakali ishchi kuchini eksport qilish evaziga amalga oshirish siyosatini olib boish.. Shunisi quvonarliki, keyingi vaqtlarda mehnat migratsiyasi bilan bog'liq masalalarga davlatimiz, shaxsan davlat rahbari, katta e'tibor qaratmoqda. Yaqinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan «Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorning imzolanishi fikrimning yorqin dalilidir. Ushbu qaror, Prezident rahbarligida davlatimiz tomonidan xalq farovonligini oshirish, davlatimizning xalqaro nufuzini ko'tarish, mamlakatni noto'g'ri shakllantirilgan va bizga yaxshi samara bermayotgan mehnat migratsiyasi illat va kamchiliklaridan xolos etishga qaratilgan dadil qadam. 2021 yil 1 yanvardan boshlab tashkillashtirilgan mehnat migratsiyasini yo'lga qo'yish va unga asosan xorijga chiqib ketayotgan shaxslarni ishga yuborishdan oldin majburiy tartibda kasb-hunarga o'qitish va tilni o'rgatish tizimining joriy etilishi – O'zbekistonda mehnat migratsiyasi muammosini katta aql bilan hal etishning bosh nuqtasi deb hisoblaymiz. Qarorda mamlakatda mehnat migratsiyasiday dolzarb muammoni hal etishning aniq mexanizmlari o'z ifodasini topgan va uni amalga oshirish yo'llari belgilab berilgan.

Bizning nazarimizda, mehnat migratsiyasini tartibga solish uchun O'zbekiston Respublikasi Bandlek va mehnat munosabatlari vazirligining bevosita boshchiligida ishchi kuchi import qiluvchi mamlakatlar, yirik kompaniyalar buyurtmalariga muvofiq yollanma, malakali ishchi va mutaxassislarni tayyorlash mexanizmini yaratish lozim. Bunda kasbiy malaka va ko'nikmalarga ega iqtidorli yoshlar tanlov asosida saralab olinadi, muayyan davr davomida ularga borib ishlashi lozim bo'lgan mamlakatning tili, tarixi, urf-odatlarini, an'analari o'rgatiladi, tanlangan ish, kasb, hunar bo'yicha zaruriy malaka va ko'nikmalar shakllantiriladiki, toki migrant o'zi tashrif buyurgan mamlakat yoki korxonada talablari darajasida vazifalarni bajara oladigan tayyorgarlikka ega bo'lsin. Ishchi kuchi eksportini ilmiy asosda yo'lga qo'yilishi respublikaga juda katta manfaat keltiradi:

Birinchidan, ishchi kuchi eksportidan keladigan daromad miqdori keskin oshadi;

Ikkinchidan, yoshlarda malakali ishchi yoki malakali mutaxassis bo'lishga, ya'ni yaxshi o'qishga qiziqishi ortadi;

Uchinchidan, yoshlarda xorijiy tillarni o'rganishga moyillik va tajriba ortadi;

To'rtinchidan, xorijda malakali ishlarni bajargan yoshlarimiz, o'z yurtiga qaytganda, milliy iqtisod ravnaqiga munosib hissa qo'shish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ikkinchi taklif. Mamlakatda ishsizlik muammosini hal etish, iqtisodiyotda band bo'lganlarni munosib ish haqi bilan ta'minlash bevosita iqtisodiy o'sish sur'atlariga bog'liq. Shu sababli davlat arboblari, mas'uliyatli lavozimlardagi amaldor shaxslar, partiya rahnomalari, profesor-o'qituvchilar va

olimlarning maoshlarini mamlakatda iqtisodiy o'sish sur'atlari bilan uyg'unlikda oshirib borish tartibini joriy etish. Sababi, mamlakatning iqtisodiy yuksalishi, milliy iqtisodning o'sish sur'atlari, qolaversa tirikchilik o'tkazish, oilani tebratish ilinjida o'zini o'z Vatanida oila va ota-onasi bag'rida yashab, ishlab yurish baxtidan mahrum qilgan, begona yurtlarda ne-ne mashaqqatlar bilan halol mehnat qilib, barcha kamsitish va kezi kelganda haqoratlarga matonat bilan bardosh berib, daromad topayotgan mehnat migrantlariga emas, aynan nomlari yuqorida zikr etilgan toifadagi mutasaddi shaxslarning hatti-harakati va mas'uliyatiga bog'liq.

Uchinchi taklif. "Ish haqi minimumi" va "Yashash minimumi" to'g'risida qonunlarni qabul qilish va amaliyotga joriy etish. Ushbu chora mamlakatda yaratilgan va bozor sub'ektlari orasida taqsimlanishi loim bo'lgan milliy daromadda yollanma ishchilarning ulushini adolat yuzasidan oqilona darajada ko'tarish orqali nafaqat mehnat migratsiyasini xohish qiluvchilar sonini qisqartirish, balki mamlakatda boshlangan kambag'allikka qarshi kurash strategiyasini amalga oshirishning ham muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

To'rtinchi taklif. Barcha tumanlarda dastlab 1 ta, keyinchalik 2-3 tagacha qishloq xo'jaligi sohasida yirik-yirik davlat xo'jaliklarini tashkil etish. Yaqinda saytda e'lon qilingan Kun.uz muxbirlarining intervyusida ishtirok etgan yigit aqalli 0,5 ga yer maydoni bo'lsa, O'zbekistonga qaytishga tayyor ekanligini, hattoki yerga nima ekib, qanday daromad olishni ham yaxshi bilishini ma'lum qilgan. Lekin yerni bunday taqsimlab berish yer resurslaridan unumli foydalanish tamoyillariga mos kelmaydi. Biroq mingta, ikki mingta ehtiyojmandlarga ajratiladigan yer maydonlarini birlashtirib, 500 ga yoki 1000 ga yer maydonida yirik xo'jalik tashkil etilib, barcha yerga talabgorlarni yerda ishlashga jalb etilsa, unda ko'lam samarasi evaziga katta daromad olish mumkin. Bunday yirik xo'jaliklarni tashkil etish dastlab kambag'allikka qarshi kurash uchun nazarda tutilgan davlat resurslarini jalb etish hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, xo'jalik investitsion faoliyatiga yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'larini jalb etishni rag'batlantiruvchi va undan bank foiz stavkalaridan yuqori daromad olishni ta'minlovchi samarali mexanizmlar tizimi yaratilishi va amaliyotga joriy etilmog'i lozim. Xo'jalik faoliyatining yuqori samaradorligiga erishish uchun unga konkurs asosida eng kuchli, iste'dodli rahbarlarni va soha mutaxassislarini jalb etish lozim. O'ylaymizki, biz tasavvur qilgan shakldagi davlat xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ilmiy asosda tashkil etishning, fan va amaliyotning o'zaro uyg'unligini ta'imnlashning haqiqiy andozasiga, qolaversa, agrar sohada ulkan monopol mavqega ega bo'lgan O'zbekistonning ushbu sohadagi bepoyon imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, joiz bo'lsa butun jahonga yoyishning samarali markazlariga aylantirilishi qishloq iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishda ham, bandlik va qashshoqlik muammolarini hal etishda ham juda katta natijalar beradi. Yirik davlat xo'jaliklaridan qishloq xo'jaligida zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, ilg'or va innovatsion agrotexnik usullardan foydalanish, fan yutuqlarini keng tatbiq etish va yuqori natija olishning eksperimental bazasi sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Ularni tuman hududidagi fermer xo'jaliklariga amaliy yordam ko'rsatish, ilmiy-uslubiy qo'llab-quvvatlash, ularni innovatsion asosda rivojlantirishning lokomotivlariga aylantirish lozim. Tuman hududida ishlab chiqarilgan xom ashyoni sanoat miqyosida qayta ishlash va tayyor mahsulotga aylantirish, talaygina qismi nes-nobud bo'layotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash, ularni tashqi bozorlarga eksport qilishni tashkil etishdek bugungi kunning dolzarb muammolarini hal etish davlat xo'jaliklari faoliyatining eng muhim yo'nalishlariga aylanmog'i lozim.

Beshinchi taklif. O'zbekistonda ta'lim sifatini tubdan radikal darajada ko'tarish. Milliy iqtisodiyotda katta resurslar sarfi va xalqimizning mashaqqatli mehnati evaziga yaratilgan tovar va xizmatlarning jahon bozorida raqobatbardosh bo'lishi uchun ular, birinchidan, sifati yuqori, ikkinchidan esa, narxi arzon bo'lishi kerak (Xitoy tajribasi). Sifati yuqori, lekin narxi arzon raqobatbardosh mahsulotni faqat sifatli mehnat bilan yaratish mumkin. Sifatsiz mehnat bilan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish to'g'risida o'ylash – bulutsiz musaffo osmondan yomg'ir yog'ishiga umidvor bo'lishdek ma'nosiz. Qadimdan bizga meros qolgan naqlda "Shayxda hunar bo'lmasa machit ham torlik qiladi" deyilgan. Qimmatbaho resurslardan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, demak, mamlakatda ko'plab yangi ish o'rinlari barpo etish, mamlakat iqtisodiy qudratini yuksaltirishning eng samarali yo'li – xalqimizning hunarini oshirish, iqtisodiyotda band bo'lganlarning malakasini, bilim saviyasini, kreativ qobiliyatini rivojlantirishdir. Xalqimizda bunday noyob fazilatlarini shakllantirishda ta'limning roli benihoya katta. To'g'ri, keyingi yillarda davlatimiz rahbari, O'zbekiston hukumati ta'limni rivojlantirish borasida keng ko'lamli juda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Lekin amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ta'lim sohasida ko'proq miqdor o'zgarishlar sifatida natija bermoqda. O'zbekiston ravnaqi uchun aynan sifat o'zgarishlar juda muhim. Mazkur mavzu doirasida ta'limning barcha murakkab muammolarini yoritish imkoni mavjud emas. Lekin, lo'nda qilib ifodalaganda, mamlakatda ta'limning shunday modeli yaratilishi kerakki, u butun xalqning asosiy diqqat-e'tiborini ta'limga, butun kuch-g'ayratini uni tubdan yaxshilashga

yo'naltirsin. Nazarimizda, bu noyob model xalqimizning qonida azal-azaldan mustahkam joylashgan, buyuk ajdodlarimizdan bizga meros bo'lib qolgan yashirin imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishga va uni mamlakatimizni nafaqat mehnat migratsiyasi illatlaridan xolos etishga, balki jonajon O'zbekistonni dunyoning iqtisodiy jihatdan qudratli mamlakatlaridan biriga aylantirishga xizmat qilmog'i lozim. Sifatli ta'lim O'zbekistonni katta taraqqiyotning ravon yo'liga olib chiqishning eng kam xarajat va eng qisqa yo'lidir.

Prezidentimiz tashabbusi bilan **“Bir million dasturchi”** loyihasining ishlab chiqilishi va ishga tushirilishi mamlakatimizda mehnat migratsiyasi muammorini hal etishda xalqimizning yuksak salohiyatini ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.. Moliyaviy resurslar tanqisligi sharoitida deyarli xarajatlarsiz (masofadan uyda ishlash va yoshlarimizni og'ir jismoniy mehnat o'rniga yuqori ish haqi evaziga aqliy mehnat bilan oilasini boqishga o'rgatish) ko'plab ish o'rinlarini yaratish va ishchi kuchining tashqi bozordagi narxini oshirishga katta turtki beradi.

Malakali aqliy mehnatda (innovatsiya yoki kompyuter dasturni yaratishda) bir marta energiya sarflanadi, keyin ularni nusqalari ko'p marta tiraj qilib sotiladi, natijada kam sarf-xarajatlar evaziga katta daromad olinadi. Oziq-ovqat havfsizligida bu katta tejamkorlikka olib keladi. Og'ir jismoniy mehnatda esa xar kun katta energiya sarflanadi va oziq-ovqat isrof bo'ladi, inson tez qariydi, umr qisqarishi mumkin. Agar miyaga 1 doll. sarflansa, u 1000 doll. bo'lib kaytishi mumkin (Ibn Sino, Mark Sukerberg g'oyalari), tanaga 1 doll. sarflansa (ya'ni og'ir jismoniy mehnat), u 20-30 doll. atrofida bo'lib kaytadi. AQSh va Yevropa mamlakatlari bizga aqliy mehnat natijalarini tayyor mahsulot sifatida qimmat narxlarda sotadi (sababi aqliy mehnat vaqt birligida ko'proq qiymat yaratadi), biz esa qimmatbaho tabiiy resurslarimizni va xalqimizning og'ir jismoniy mehnatini arzon narxlarda sotamiz. Ularda bilim hajmi geometrik progressiyada ko'paib borayotibdi, bizning tabiiy resurslarimiz esa kamaib borayapti (gaz, tilla, uran va hokazolar). Yevropaliklar tabiiy resurslarni sotganlarni **“Ona yurtini sotayapti”** deb bejiz aytmaydilar. Bugungi yaratilgan moddiy boyliklar, buyumlar va infrastrukturallarning aksariyati - bu avvalgi aqliy mehnat natajalari.

Xulosa

Biz hech qachon begona yurtlarda qiynalib yurgan millionlab yurtdoshlarimizning hayotiga nisbatan befarq bo'lishga, ularning taqdirini tasodiflar ixtiyoriga tashlab qo'yishga haqli emasmiz. Chunki ular ham shu yurtning aziz farzandlari, birimizning suyuqli o'g'limiz yo qizimiz, birimizning mehribon otamiz yo onamiz, opa-singil yoki aka-ukamiz, yana birimizning yaqin qarindoshimiz, qolaversa mahalladoshimiz, yurtdoshimiz.

Prezidentimiz ko'tarib chiqqan O'zbekistonni yanada rivojlantirish, uni rivojlangan 50 ta mamlakat qatoridan o'rin olishiga erishish, xalqning hayot farovonligini yuksaltirish, tadbirkorlikni rivojlantirish, bandlik darajasini oshirish, ta'lim sifatini takomillashtirish, kambag'allikka barham berish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish borasidagi tashabbuslarining hayotga tadbiq etishning faol ishtirokchilari bo'laylik. Ana shundagina hamyurtlarimizning o'zining jonajon vataniga qaytishiga ko'maklashishda hissamizni qo'shgan bo'lamiz. Barchamiz birgalikda, bir tan birjon bo'lib harakat qilsak, O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishning ravon yo'liga boshlab chiqishimiz muqarrar. O'zbekiston 2030 yilga borib nafaqat taraqqiy etgan 50 ta mamlakat safiga kirishga erishadi, balki 2040 yillarga borib kuchli 20 talik mamlakat safidan munosib o'rin egallashi mumkin bo'ladi. Shundagina biz o'tmishda Movarunnahrdek qudratli davlatni shakllantirgan buyuk avlod-ajdodlarimizning sha'niga munosib ish tutgan bo'lamiz, ularning ruhi poklarini shod aylab, arvoqlarining madadini olish baxtiga erishamiz.

Buning uchun avvalo mehnat migrantlari muammosi O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim, bugungi kun va kelajak nuqtai nazaridan o'z yechimini kutayotgan markaziy masalalaridan biri sifatida qaralmog'i lozim. Ushbu masala davlat rahbarlari, jamoatchilik tashkilotlari, ilmu-fan ahlining, keng jamoatchilik va o'z-o'zini boshqarish organlarining doimiy diqqat markazida bo'lmog'i shart. Bu borada davlatimizning ishchi kuchi eksportiga yo'naltirilgan harakatlar strategiyasi va **“yo'l xaritasi”** ishlab chiqilmog'i va tadrijiy ravishda amaliy hayotga tatbiq etilishi lozim.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 15 сентябрдаги “Хавфсиз, тартибли ва қонуний меҳнат миграцияси тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4829-сонли қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Бандлик соҳасида давлат сиёсатини янада такомиллаштириш ва меҳнат органлари фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 5052-сонли фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 3001-сонли қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги Фармони.

6. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М., 2005.

UDK:378.1.331.6(575.1)

АХОЛИ МИГРАТСИЯСИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

N.R.Raxmonov¹, Sh.X. Djumabayeva²

¹Oliy va o'rta maxsus talim vazirligi, ²O'zbekiston milliy universiteti

Аннотасија. Мақолада мустақиллик йилларида О'zbekistonda аҳоли миграцияси динамикасидаги о'zгарishлар тahlil etilgan hamda миграцияси аylanmasida kelganlarga nisbatan ketganlar ulushi yuqoriligisha qolayotganligi hamda aholining migrasion faolligi uning intensivlik darajasi bo'yisha o'rganilib tahlil etilgan va xulosalar berilgan.

Калит со'zлар: аҳоли, демография, ишқи миграция, ташқи миграция, jarayon, kelganlar, ketganlar, миграцияси аylanmasi, saldo, intensivlik, ijtimoiy-iqtisodiy, omil.

Миграция населения и её социально-экономическое значение

Аннотация. В статье анализируются изменения в динамике миграции населения в Узбекистане за годы независимости, а также изучена активность уехавших выше чем приехавшие, также анализируется интенсивность миграции населения по отношению к тем, кто находится в миграционном цикле и дается выводы по этому поводу.

Ключевые слова: население, демография, внутренняя миграция, внешняя миграция, процесс, прибытие, отъезд, миграционный оборот, баланс, интенсивность, социально-экономический, фактор.

Population migration and its socio-economic significance

Abstract. The article analyzes changes in the dynamics of population migration in Uzbekistan over the years of Independence and higher level of internals than departures in relation to those who stay in migration cycle; examines and summarizes the migration intensity of population.

Keywords: population, demographics, internal migration, external migration, process, arrivals, departures, migration turnover, balance, intensity, socio-economic, factor.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ta'sir etuvshi omillardan biri aholi migrasiyasi hisoblanadi. Bugungi kunda migrasiya jarayoni iqtisodiy, ijtimoiy, demografik jarayonlar ta'siri ostida shakllanmoqda. Aholi migrasiyasi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy holatini aks ettiruvshi jarayondir. Unda ro'y berayotgan o'zgarishlar aholining migrasion xulqini va migrasion istaklarini shakllantiradi.

Axoli migrasiyasi uning mamlakat ishidagi yoki bir mamlakatdan ikkinshisiga ko'shishni bildiradi [1]. Umuman olganda, migrasiya aholi xududiy harakatlanishi yig'indisidir. Demak, aholining hududlar bo'ylab qilgan harakati - aholi migrasiyasi deyiladi. Migrasiyada ishtirok etuvshi kishilarni esa migrantlar deb ataladi.

Hozirgi vaqtda aholi migrasiyasining sabab-oqibatlarini o'zaro bog'likligiga doir bir qator nazariyalar va konsepsiyalar yaratilgan. Migrasiya sabablarini birinshi marta nazariy jihatdan izohlash ingliz olimi Ye.G. Ravensteyn nomi bilan bog'langan. U XIX asrning oxirlarida «migrasiya qonunlari» nazariyasini taklif qilgan [2]. Ular yordamida mintaqalar o'rtasidagi turli migrasion oqimlarning ko'lamini, yo'nalishlari bilan mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi mezonlari birgalikda makrodarajada muvofiqlashtiriladi.

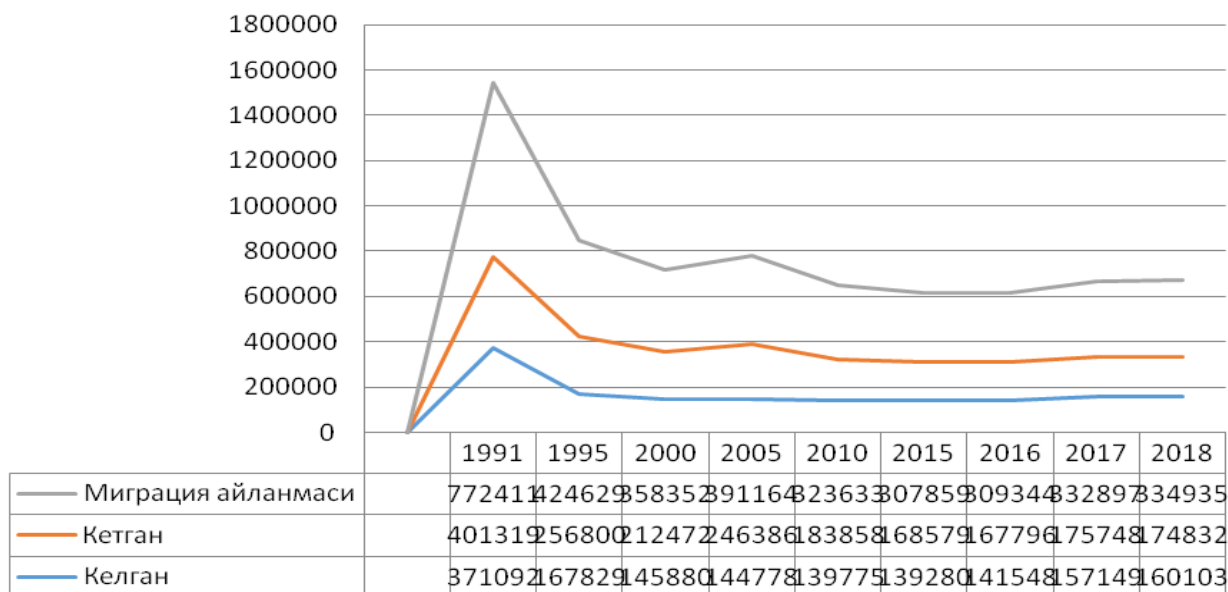
O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilan, mamlakatda aholi migrasiyasining huquqiy bazasi shakllana boshladi, bu esa ushbu jarayonlarni boshqarish ushuni katta ahamiyatga ega. Hususan, respublikamiz fuqarolarini shet elda ishga joylashishini ta'minlaydigan mehnat organlari infratuzilmasi tashkil etildi. Shuningdek, O'zbekiston migrasiya sohasidagi va u bilan bog'liq masalalar bo'yicha ikki tomonlama xalqaro kelishuvlarda ham ishtirok etmoqda.

Ma'lumki, aholi migrasiyasining harakati turli xil omil va sabablarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'shib yurishiga majbur qiluvchi sabablardan eng muhimi iqtisodiy-ijtimoiy sabablar, ya'ni ishsizlik, munosib ish topish, oliy va o'rta maxsus ma'lumot olish, ya'ni o'qish ajralib turadi. Shuningdek, ekologik vaziyatning salbiy ta'siri, moddiy, madaniy-maishiy sharoitdan qoniqmaslik va hokazolarni sanab o'tish mumkin.

Bugungi kunda migrasiyaning iqtisodiy ahamiyati oshib bormoqda. O'zbekistonda aholi migrasiyasi sabablari va maqsadlari quyidagi asosiy omillar ta'siri ostida shakllanmoqda: umumjahon jarayonlarining globallashuvi, yangi davlatlar mustaqilligining kushayishi, mintaqalarning o'zida yuz berayotgan shuqur ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va x.k.lar.

Mintaqalarning ijtimoiy iqtisodiy-sharoitlari bevosita ulardagi aholining migrasion kayfiyatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Ma'lumki, o'zbek xalqi qadimdan o'troq yashab kelgan va migrasiyaga moyilligi past darajada bo'lgan. Biroq, O'zbekistonda ham bozor munosabatlarining shakllanishi, shuningdek, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar aholining migrasion harakatini faollashtirdi.

O'zbekistonda 2018 yilda jami 334,9 mingdan ortiq kishi o'z yashash joyini o'zgartirdi. Mustaqillik yillarida migrasion o'sish manfiy ko'rsatkichga ega bo'lib kelmoqda. O'zbekistonda migrasiya saldosi 1991 yilda minus 30,2 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1995 yilda 88,9 mingta, 2000 yilda 66,6 mingta, 2005 yilda 101,6 mingta, 2010 yilda 44,1 mingta, 2015 yilda 44,1 mingta, 2018 yilda 29,3 mingta, 2018 yilda esa 14,7 mingta kishini tashkil etdi. Demak, mustaqillik yillarida migrasiya saldosi manfiyligisha qolgan bo'lsada, lekin, uning miqdor ko'rsatkishi pastka tushib bordi (1 -Rasm).

1-Rasm. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda aholi migrasiyasi dinamikasidagi o'zgarishlar (kishi)

Aholining migrasion xarakteristikasi, ya'ni koeffitsiyenti (xar ming kishi hisobiga aholining ko'shib yurishi) 1991 yilda 37,3 kishini tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1995 yilda 18,7 kishini, 2000 yilda 14,5 kishini, 2005 yilda 14,9 kishini, 2010 yilda 11,1 kishini, 2015 yilda 9,7 kishini va 2018 yilga kelib bu ko'rsatkich 10,1 kishini tashkil etdi [3]. Umuman, aholining ko'shib yurish intensivligi 1991-2018 yillarda 3,7 martaga kamaydi. Mustaqillikning dastlabki yillarida migrasiya koeffitsiyenti yuqori bo'lishiga sabab sobiq ittifoqning parshalanishi natijasida uzoq yillar davomida ushlab turilgan xalqaro migrasiya jarayonlari jadal sur'atlar bilan o'sa boshladi. Bu xalq aholining migrasion koeffitsiyentini ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Umuman, mustaqillikning dastlabki yillarida migrasiya hajmi asosan o'z yurtiga qaytib ketayotgan turli millat vakillari hisobiga shakllangan bo'lsa, hozirgi kunda migrasion qoldiq O'zbekistondan tashqarida ishlab kelmoqchi bo'lganlar hisobiga sodir bo'lmoqda.

2018 yilda migrasiya koeffitsiyenti respublika o'rtasha ko'rsatkichidan juda yuqori bo'lgan mintaqalarga Navoiy hamda Sirdaryo viloyatlari kirdi. Ushbu mintaqalarda har 1000 ta aholining mos

ravishda 28,1 va 21,5 tasi ko'shib yurgan va migrasiya koeffitsiyenti indeksi Navoiyda 2,780 va Sirdaryoda esa 2,126 ga teng bo'ldi. (1-jadval).

Shuningdek, migrasiya koeffitsiyenti respublika o'rtasha ko'rsatkishidan yuqori bo'lgan hududlarga Jizzax, Toshkent viloyatlari hamda Toshkent shahri va Qoraqalpog'iston Respublikasi kirdi Bunga sabab yuqorida sanab o'tilgan mintaqalar aholisi tarkibida nomahalliy millat vakillarining ulushi nisbatan yuqoriligi va ularning umumrespublika miqyosida o'z vatanlariga ketishlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasidagi tabiiy-ekologik sharoitning salbiyligi asosiy sabablar qatoridan joy olmoqda.

Qolgan barsha mintaqalarda aholi migrasiya koeffitsiyenti respublika o'rtasha ko'rsatkishidan past. Xususan, migrasiya koeffitsiyenti past bo'lgan mintaqalarga Namangan hamda Andijon viloyatlari kirdi. 2018 yilda Namangan va Andijon viloyatlarida har 1000 ta aholining mos ravishda 3,74 va 4,92 tasi ko'shib yurgan. Bu respublika ko'rsatkishiga nisbatan Namanganda 2,7 va Andijonda 2,1 barobar past.

2008-2018 yillardagi aholining migrasion koeffitsiyenti solishtirilganda quyidagilar ma'lum bo'ldi: respublika bo'yisha o'rtasha migrasiya koeffitsiyenti 12,5dan 10,1ga pasaygan, bunday holat respublikaning deyarli barsha hududlarida kuzatildi. Faqat Namangan viloyatida biz tahlil qilayotgan davrda migrasiya koeffitsiyenti ko'rsatkishi 2,66dan 3,740 ga ko'tarilgan. Xulosa qilib ayitganda keyingi o'n yilda respublika mintaqalari orasida aholining migrasion faolligi faqat Namangan viloyatida o'sgan. Qolgan barsha mintaqalarda esa bu ko'rsatkish pasaygan [4].

1- jadval

Mintaqalarda aholi migrasiyasi koeffitsientining o'zgarishlar

Hududlar	2008 yil			2018 yil		
	000 ta aholiga nisbatan. migrasiya harakati	Intensivlik indeksi	1000 ta aholiga nisbatan migrasion o'sish	1000 ta aholiga nisbatan migrasiya harakati	Intensivlik indeksi	1000 ta aholiga nisbatan migrasion o'sish
O'zbekiston	12,55	1,000	-1,67	10,1	1,000	-0,48
Qoraqalpog'. Respublikasi	23,06	1,840	-6,12	13,8	1,366	-2,29
Viloyatlar:						
Andijon	5,06	0,400	-0,31	4,92	0,487	-0,61
Buxoro	8,69	0,690	-2,46	7,9	0,782	-1,52
Jizzax	17,52	1,400	-3,74	17,15	1,698	-0,73
Qashqadaryo	8,16	0,650	0,16	8,15	0,806	-1,30
Navoiy	33,24	2,650	-4,37	28,1	2,783	-1,23
Namangan	2,66	0,210	-0,31	3,74	0,376	-0,39
Samarqand	9,78	0,780	-1,77	7,24	0,714	-0,97
Surxondaryo	12,56	1,000	-1,21	10,15	1,004	-0,89
Sirdaryo	21,33	1,700	-4,35	21,5	2,126	-0,84
Toshkent	19,62	1,560	-4,00	15,1	1,491	-1,93
Farg'ona	9,8	0,780	-0,57	7,6	0,757	-0,38
Xorazm	8,8	0,700	-1,00	7,5	0,744	-0,70
Toshkent sh.	20,02	1,590	0,43	14,2	1,408	6,09

2008-2018 yillarda har 1000 ta aholiga nisbatan migrasion o'sish respublika bo'yisha 1,67dan 0,48ga tushdi. Aholining migrasion o'sishi Toshkent shahridan tashqari barsha hududlarda pasaydi. Xulosa qilib ayitganla ohirgi 10 yilda respublika mintaqalarida aholining migrasion faolligi pasaygan. Bu esa mintaqalarda iqtisodiy-ijtimoiy sharoitning o'tgan davr mobaynida muayyan darajada yaxshilanganidan dalolat beradi [5].

Mintaqalarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash maqsadida mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish-ning umumiy dasturlarini ishlab shiqish va amalga oshirish hamda mintaqalar kesimida aholi hayot darajasi monitoringining samarali tizimini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Aholining, hususan mehnat migrasiyasida ishtirok etayotgan migrantlarning huquqiy ongini oshirish odam savdosi xolatlarining kamayishiga xizmat qiladi. Ma'lumki, mehnat migrantlarining ijtimoiy himoyalanganlik darajasi ko'p jihatdan ularning huquqiy savodxonligiga bog'liqdir. Mehnat migrantlarini, ularning mehnat. faoliyatini yo'lga soluvshi zaruriy ma'muriy-huquqiy hujjatlar va me'yorlar bilan ta'minlash zarur.

Xulosa qilib ayitganda migrasiya jarayoni iqtisodiy va ijtimoiy hayotning barsha sohalariga bevosita ta'sir ko'rsatuvshi va o'z navbatida aholi joylashuvidagi muhim muammolar bilan bog'liq aholining hududiy harakatidir. Shuning ushun ham jamiyat taraqqiyotida u yoki bu darajada ahamiyatli bo'lgan o'zgarishlar migrasiya jarayonlari ta'sirida o'z aksini topadi [6].

Aholining harakatlanishi, ya'ni iqtisodiy faol aholining migrasion jarayonlarda qatnashishini to'g'ri tashkil etish iqtisodiyot rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Hususan, mintaqalarning turlicha rivojlanganligi, aholining migrasion faolligi oshishiga turtki bo'lmoqda. Hozirda mintaqalardagi bandlik muammolarini, aholining daromadi va moddiy farovonligini oshirishga doir shora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi [7]. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan shora-tadbirlar samaradorligi avvalo yangi ish o'rinlarini yaratish va aholining turmush darajasini yanada oshirishga yo'naltirilgan.

Adabiyotlar

1. 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Parlamentga Murojaatnomasi. Xalq so'zi. 29 dekabr 2018 yil. Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yisha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni.
3. Bo'riyeva M.R. Demografiya asoslari. Toshkent. 2004.
4. Denisenko M.B., Ionsev V.A., Xorev B.S. Migrasiologiya. M.: Izdatelstvo MGU, 1989. S.15.
5. E.Ravnsstein. The Laws of Migration ("Journal of the Royal Statistisal Sosisety", June 1885, pp.1 67-227; June 1889,pp.241-301).
6. O'zbekiston demografik yillik to'plami 2008-2018. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika ko'mitasi.
7. O'zbekiston raqamlarda 1991-2018 statistik to'plamlari. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika ko'mitasi.

УДК 338.4

ИНДЕКС NPS ДЛЯ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Н.У. Арабов, К.Н. Зайналова

*Самаркандский государственный университет
z.kamola@mail.ru*

Аннотация. Net Promoter Score, называемый индексом потребительской лояльности или «метрика отдельного клиента» и рассчитанный на основе ответов клиентов на один простой вопрос об их лояльности. Этот метод используется с 2003 года и применяется в самых разных областях экономики. Метод NPS имеет как положительные, так и отрицательные стороны в зависимости от поставленной задачи. Так как современное состояние и развитие сферы услуг требует информационного обеспечения для успешного управления фирмой, поэтому различные метрики являются важным научным подходом. Исходя из этого, в данной работе рассматривается новый подход для оценки качества образования на основе метода NPS. Исходя из результатов анализируется проблемы системы образования в Республике Узбекистан. Здесь же в целом оценивается даётся преимущества и недостатки самого метода NPS и объясняется в каких ситуациях этот метод приводит к положительным результатам. В работе даётся новая парадигма NPS метода, основанная на обратной связи.

Ключевые слова: NPS, Net Promoter Score, Образование

Та'лим sifatini baholashda NPS indeksi

Аннотация. Net Promoter Score - bu iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda foydalaniladigan o'lchov mexanizmi bo'lib, ilmiy adabiyotda iste'molchilarning sodiqlik indeksi deb yuritiladi. Ushbu usul 2003-yildan boshlab iqtisodiyotning turli sohalarida qo'llanilib kelinmoqda. Maqolada qo'yilgan masala doirasida NPS usulining salbiy va ijobiy tomonlari ham qayd etilgan. Har qanday xizmat ko'rsatish jarayonini optimal boshqarish uchun maxsus tezkor o'lchov mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Shu bois, ushbu maqolada ta'lim sohasida ham NPS yondashuvini qo'llash imkoni keltirilgan. Olingan natijalar asosida O'zbekistonda mavjud muammolar tahlil qilingan. Shu bilan birga ushbu usulning ijobiy va zaif tomonlari namoyon qilingan va qanday variantda yaxshi natijalar olinish mumkinligi keltirilgan. Shulardan kelib chiqqan holda, natija sifatida NPS usulining yangi teskari aloqaga asoslangan yondashuvi taklif etilgan.

Калит so'zlar: NPS, Steganografiya, Ta'lim

NPS index for assessing the quality of education

Abstract. Net Promoter Score, called the consumer loyalty index or "Individual customer metric" and calculated based on customer responses to one simple question about their loyalty. This method has been used since 2003 and it is used in many different areas of the economy. The NPS method has both positive and negative sides, depending on the task at hand. Since the current state and development of the service sector requires information support for successful management of the company, various metrics are an important scientific approach. Based on this, this paper considers a new approach for assessing the quality of education based on the NPS method. Based on the results, the problems of the education system in the Republic of Uzbekistan are analyzed. Here, in General, the advantages and disadvantages of the NPS method itself are evaluated and explained in which situations this method leads to positive results. This paper presents a new paradigm of the NPS method based on feedback..

Keywords: NPS, Net Promoter Score, Education

Введение. Успешность бизнеса зависит от многих параметров, для менеджеров для принятия управленческих решений необходимо адекватные данные и информация о состоянии предприятия. Сбор этих данных, необходимых для исследования рынка, требует ответственного подхода и накопленные данные должны быть понятными и значимыми. В предлагаемой работе изучаются образовательные услуги в Узбекистане и за методологическую основу взяты NPS (Индекс потребительской лояльности) подход.

Впервые методика определения индекса потребительской лояльности NPS была предложена Ф.Райхельдом в начале 2000 годов и с тех пор пользуется значительной популярностью при исследовании поведения клиентов [1]. Наибольшую взаимосвязь индекс потребительской лояльности NPS с темпами роста компании и увеличения продаж демонстрирует для сервисных компаний, основным видом деятельности которых является предоставление различного рода услуг. Большим преимуществом оценки с помощью индекса потребительской лояльности NPS является ее простота.

Индекс потребительской лояльности NPS [1] позволяет оценить качество обслуживания клиентов и показывает, насколько ваши клиенты готовы рекомендовать вас (товар, услугу) своим друзьям и коллегам. NPS косвенно показывает готовность потребителя к повторным покупкам.

Методика исследования. Метод NPS основан на том, что клиентам предлагается опрос, состоящий из одного вопроса: "Какова вероятность того, что вы порекомендуете нашу компанию (товар, услугу) своим друзьям и коллегам". На основе полученных ответов формируются три сегмента целевой аудитории: критики (с результатом 0-60%), нейтральные клиенты (с результатом 70-80%) и сторонники или промоутеры (с результатом 90-100%). Расчет индекса потребительской лояльности NPS производится по формуле "доля сторонников минус доля критиков"[1].

Анализ поставленного вопроса, который обращен к клиенту показывает, что ответ не несет прямого влияния на клиента. Для наглядности поставленного вопроса предлагается графическое взаимоотношения всех заинтересованных сторон этого опроса, т.е. рассмотрим этот подход в графическом виде:

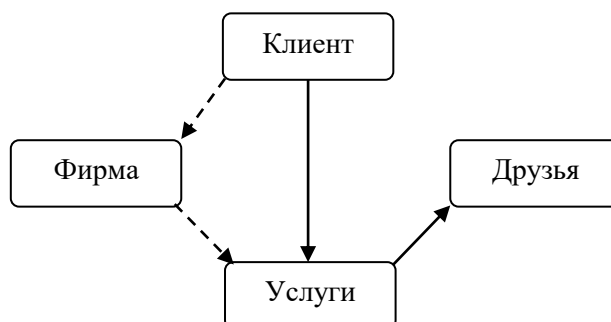

Рис.1. Идеальный NPS модель (Источник: Разработка авторов.)

Данная методика позволяет оценить деятельность фирм оказывающих услуги не только в бизнесе, но и образовательные услуги. При этом надо соблюдать осторожность, так как метод вычисления NPS резко отличается от метода сбора первичных данных, что справедливо указано в работе [2].

Результаты и их обсуждение. В целом этот метод пользуется многими исследователями, например [3]. Изучая эти работы мы наблюдаем различные мнения. Так, в работе [3] указаны основные проблемы при применении этого NPS метода, Анализ постановки вопроса, позволяет

выявить еще один недостаток, в частности здесь не решается условно говоря “Шекспирская проблема” «Быть или не быть» («To be or not to be»). Этот подход отмечен на рис.1. отсутствием обратной связи. Для понимания этой проблемы можно сформулировать вопрос, который схематично указан на рис.2.

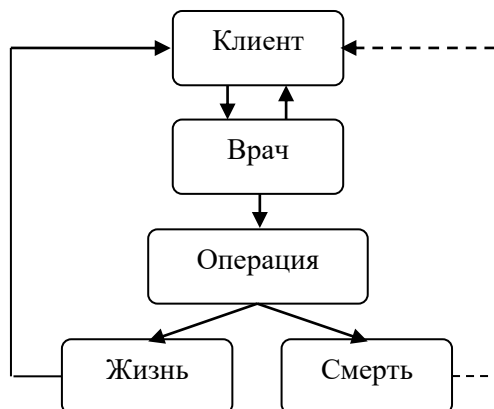

Рис.2. Пример NPS модели с обратной связью (Источник: Разработка авторов.)

Если сформулировать вопрос на основе рис.2., то клиент сто раз подумает, пойти или нет к этому врачу. Модернизируя метод NPS, предлагается NPS с обратной связью, которая в схематичной форме представлена на рис.3.

Подробный анализ NPS подхода с указанием проблем и рассмотрением рекомендации по их устранению показывает, что [3]:

- NPS не предоставляет данных о том, что делать для улучшения;
- NPS фокусируется только на удержании клиентов, а не на привлечении новых клиентов;
- «пассивного» покупателя не существует;
- NPS не предоставляет конкурентных данных;
- NPS ориентирован на внутреннюю составляющую бизнеса, а не на внешнюю.

Основной вывод, который приводится в работе [3] заключается в том, что в этом методе нет ответа на вопрос: что делать? Естественно, здесь имеется ввиду, что необходимо сделать для развития бизнеса.

Но суть метода NPS является простота и легкость понимания поставленного вопроса. Таким образом, NPS - это один из способов расчета одного балла лояльности клиентов. Важно знать процент клиентов, которые лояльны, будут покупать снова и рекомендовать. И как один из ряда показателей лояльности, он вполне может быть полезен. Тем не менее, это неудовлетворительно для принятия деловых решений, потому что оно не говорит вам, почему они лояльны или нелояльны. NPS не предоставляет статистически достоверных данных и информации о том, что ценят клиенты, так чтобы сохранить и привлечь новых клиентов.

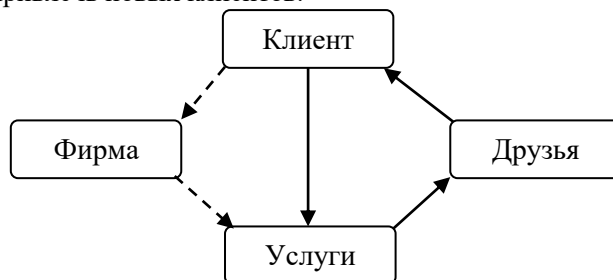

Рис.3. NPS модель с обратной связью (Источник: Разработка авторов.)

Как итог, предлагается не ограничиваться только этим методом. В целом, преимущество данного метода является то, что он одномоментный и позволяет судить о том, удаётся ли нам удерживать клиентов.

Держать клиентов очень важно. Однако без привлечения новых клиентов бизнес не может расти. Несмотря ни на что, вы всегда потеряете некоторый процент клиентов. Привлечение новых клиентов является обязательным условием. NPS - один из разумных показателей лояльности клиентов, но он недостаточно хорош для успеха в бизнесе, поскольку не является конкурентным показателем. Мера, напрямую связанная с прогнозированием клиентов, имеет решающее значение.

При этом мы не можем оценить объем постоянных клиентов. Что стимулирует рост клиентов? Проще говоря, именно клиенты выбирают ваши продукты и услуги вместо продуктов и услуг конкурентов. Рост или снижение выручки обусловлено восприятием клиентами ценности продуктов и услуг по сравнению с конкурентами. Это все относительно, и это все восприятие. NPS не измеряет воспринимаемую ценность продуктов и услуг по сравнению с конкурентами.

А также мы не сможем оценить, что стимулирует рост количество клиентов, т.е. NPS не предоставляет конкурентных данных.

В целом [3] указывает на конкретные отрицательные стороны этого метода. В качестве доказательства, здесь даётся примечательный пример, где старейшая компания основанная в 1897 году прекратила свою деятельность в 2004 году. Есть многочисленные примеры компаний, которые имеют высокую или повышенную лояльность клиентов, теряя клиентов и не завоевывая новых клиентов. Одним из примеров является Oldsmobile. Oldsmobile, основанная Рэнсом Э. Олдсом в 1897 году, была одной из старейших компаний в мире до того, как прекратила свою деятельность в 2004 году. После 107 лет существования компания Oldsmobile не выдержала конкуренции.

При этом Oldsmobile проводил опросы клиентов и измерял их лояльность, отслеживая процент клиентов, которые ответили, что «очень хотят купить снова» и / или «очень хотят рекомендовать» в своих опросах. Данные были надежными и прогнозировали рост бизнеса.

Для улучшения подхода NPS предлагается новая парадигма типа Net Promoter System и Customer Value Management (CVM) [3]. В этих подходах предлагается проводить исследования с учётом многопланового подхода в изучении мнений клиентов. А также приводиться сравнений этих методов.

В работе [4,5] проанализировав NPS-подход Ф. Райхельда, авторы выделили недостатки такого подхода и разработали модернизированный NPS-подход на основе математического анализа и теории вероятностей.

Надо заметить, что концепция NPS делит клиентов на три категории: промоутеры, пассивы и недоброжелатели. Теория категоризации NPS абсолютно верна в отношении промоутеров и недоброжелателей, но абсолютно ошибочна в отношении пассивной категории. Промоутеры лояльны и будут благосклонно говорить о компании. Они не ищут лучшей, более ценной альтернативы. Недоброжелатели нелояльны и говорят о компании неблагоприятно. Они ищут лучшее предложение и уйдут к конкурентам. Однако концепция NPS «пассивных клиентов» абсолютно ошибочна. Эти клиенты могут быть пассивны в том, чтобы говорить благоприятно или неблагоприятно, но они очень хотят делать покупки с большей выгодой. Исходя из этого, пассивного клиента не существует. А также по определению пассивные клиенты не являются постоянными клиентами. Они очень охотно рассматривают конкурентов и с большой вероятностью изменят своё мнение.

Метрика NPS является одномоментным и поэтому ориентирован на тактическом уровне управления. Исходя из результатов NPS нельзя будет определить мнение клиентов для улучшения бизнеса и привлекать новых клиентов.

На основе полученных ответов формируются три сегмента целевой аудитории (N): критики (K) (с результатом 0-60%), нейтральные клиенты (с результатом 70-80%) и сторонники или промоутеры (P) (с результатом 90-100%). Расчет индекса потребительской лояльности NPS производится по формуле "доля сторонников минус доля критиков".

$$NPS=(P-K)/N$$

Индекс потребительской лояльности NPS позволяет оценить качество обслуживания клиентов и показывает, насколько ваши клиенты готовы рекомендовать вас (товар, услугу) своим друзьям и коллегам. NPS косвенно показывает готовность потребителя к повторным покупкам. Однако, оценка NPS будет улучшаться по мере уменьшения числа нейтральных клиентов, поскольку они больше не являются клиентами, что соответственно, приводит к уменьшению числа N, в итоге значение NPS будет расти, при неизменном значений разности (P-K). А это является слабостью данного подхода.

Построение NPS-технологии начинается с разработки ключевого вопроса, который составляется в соответствии с целями и задачами обучения, причем ответы на данный вопрос должны допускать возможность интерпретации в терминах некоторой числовой шкалы.

Исходя из этих рассуждений в данной работе студентам предлагалась опрос, состоящий из одного вопроса: "Будете ли делать операцию у хирурга, который учился как Вы". Ответы состояли из семи пунктов: Да, Скорее да, Наверное да, Подумаю, Наверное нет, Скорее нет, Нет.

На основе полученных ответов формируются три сегмента целевой аудитории: критики, пассивные и промоутеры, на основе таблицы 1.

Таблица 1. Классификация студентов.

Класс	Оценка	Краткое описание
Промоутеры	Да, Скорее да	☐ Студенты для которых получить хорошее образование является основной целью; ☐ Действуют в интересах развития вуза, с энергией и энтузиазмом, находят время для участия в общественной работе; ☐ Ведут себя как приверженные студенты, проводят много времени в читальном зале, читают много книг; ☐ Рекомендуют друзьям и близким свой вуз.
Пассивные	Наверное да, Подумаю, Наверное нет	☐ Являются пассивно удовлетворенными учебным процессом и своими знаниями, думают поменять сферу образования; ☐ Могут предоставить квалифицированные рекомендации, но не берут ответственности.
Критики (недоброжелатели)	Скорее нет, Нет	☐ Их оценка является индикатором того, что образование ничего им не дало. Они не удовлетворены и разочарованы тем, как их обучают; ☐ Постоянно жалуются на преподавателей и на плохое отношение к ним; ☐ Дают плохие отзывы о вузе своим друзьям и близким.

Результаты опроса показывают, что во всех случаях, ответы были отрицательными, то есть значение NPS получается меньше нуля.

Заключение. Полученные результаты исследования показывают, что в увеличении значения NPS решающее значение имеет нейтральные клиенты. Изменение этого параметра может привести к неправильной трактовке данных наблюдений. Приведенный NPS с обратной связью является серьезным подходом по отношению к клиенту. Который соизмеряет свой выбор с дальнейшей своей судьбой, что в корне меняет ситуацию. Проблема имеющая в учебном процессе, выявленная в ходе эксперимента, явно показывает, что решение не лежит на поверхности. Они носят системный характер и требуют коренного перелома от средней школы до высшего учебного заведения.

Таким образом, в данной статье для оценки качества высшего образования рассматривался NPS подход и на основе полученных результатов делаются следующие выводы:

1. При оценке образовательных услуг возможность применения NPS подхода является оптимальным;
2. Текущая низкая оценка образования говорит о большой вероятности системных ошибок, в целом, в образовательном процессе в Республике Узбекистан;
3. На текущий момент, студенты не заинтересованы в плохом образовании, так как они осознают последствия такого образования на личном примере;
4. Программа развития уровня знания студентов должна быть согласована со всеми звеньями образовательной сферы и этот процесс возможно реализовать только при поддержке со стороны государства.

Литература

1. Reichheld, F.F. The One Number You Need to Grow. (2003) Harvard Business Review, 81 (12), pp. 46-54.
2. Temple, J.G. Burkhart, B.J. Tassone, A.R. Does the Survey Method Affect the Net Promoter Score? / Advances in Intelligent Systems and Computing Volume 972, 2020, Pages 437-444.
3. Fisher NI, Kordupleski RE. Good and bad market research: A critical review of Net Promoter Score. Appl Stochastic Models Bus Ind. 2019;35:138–151. <https://doi.org/10.1002/asmb.2417>.
4. Малыгина О.А. Использование NPS-технологии для оценки качества обучения// Высшее образование в России. 2009. №2. с.111-115.
5. Малыгина О.А., Руденская И.Н., Шухова А.Г. Построение компромиссной оценки для обобщенного коэффициента NPS// Современные тенденции развития науки и технологий 2017. № 3-1. с.13-16.

УДК: 65.050.2Z22

MOTIVATION AS AN EFFECTIVE DEMAND FOR PRODUCTION AND SERVICE

A. Ya. Khatamov

*Jizzakh Polytechnic Institute
xatamovaziz1007@gmail.com*

Abstract. The concept of motivation, which is the key element of effectiveness in the article, is the role of management in carrying out the motivation function, the motivation for motivation in an organization, the motivation process, the personal and group motivations and their interrelationship. Focuses on the dynamics of employee motivation, the impact of motivation on employee performance, as well as the main types of motivation in the organization, the impact of motivation on the nature of the activity, and the motivation for diversification that motivates it.

Keywords: Motivation functions, types of motivation, characteristics of motivation, action, persistence, goodwill, conscientiousness.

Motivatsiya ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ta'sirchan talab sifatida

Annotatsiya. Maqolada samaradorlikning asosiy unsure sanalgan motivatsiya tushunchasi, motivatsiya funksiyasini amalga oshirishda menejmentning vazifalari, motivatsiyaning tashkilotda biror faoliyatga undash, qiziqtirish jarayonining yo'lga qo'yilganligi, shaxsiy va guruhiy motivatsiyalar va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi, har bir xodimning faoliyatiga turtki berish dinamikasi, xodimlar faoliyatining natijasiga motivatsiyaning ta'siri, shuningdek, motivatsiyaning tashkilotdagi asosiy turlari, motivatsiya faoliyatning xususiyatlariga ta'sir qilishi, motivatsiyani uyg'otuvchi diversifikatsiya jarayolariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Motivatsiya funktsiyalari, motivatsiyaturlari, motivatsiya xususiyatlari, harakat, qat'iyatlilik, yaxshiniyat, vijdonlilik.

Мотивация как эффективный спрос на производство и обслуживание.

Аннотация. В статье выявлены понятие мотивации, являющееся ключевым элементом эффективности, роль менеджмента в выполнении функции мотивации, мотивация в организации, процесс мотивации, личностные и групповые мотивации и их взаимосвязью. Основное внимание уделяется динамике мотивации сотрудников, влиянию мотивации на производительность сотрудников, а также основным видам мотивации в организации, влиянию мотивации на характер деятельности и мотивации для диверсификации, которая ее мотивирует.

Ключевые слова: Функции мотивации, виды мотивации, характеристики мотивации, действия, настойчивость, доброжелательность, добросовестность.

Motivation is the most important way to determine the effectiveness and efficiency of economic activities.

Motivation is a very emotional motive that motivates you to achieve a high level of motivation, which is very difficult to detect because they are so complex. However, at the same time, a well-versed knowledge of modern theories and traditions of motivation, involving highly skilled professionals in planning, establishing and controlling organizational structures, and skillfully addressing the objectives of management, can be achieved. All of its functions are variable and interdependent and can achieve significant success.

Well-known Russian psychologist, Mr. P.M. Jacobson argues that motivation comes from the following motivational traditions:

1. Political;
2. Moral ideas;
3. Work and life perspective;
4. Sufficient motivation for work satisfaction, arts, sports, etc. .;
5. The pursuit of life and living, employment, creative activity, etc. .;
6. Need for food, clothing, footwear, money, books, articles;
7. Strong feelings of love, gratitude, fear, anger, anger, sorrow, and more.
8. Severe emotional distress when responding appropriately in certain situations;
9. Neglect of customs, traditions, other employees, labor;

10. Imitation of certain behaviors, tastes, clothes, shoes, etc [1].

Motivation is a combination of internal and external forces that are associated with a certain degree of emotion that motivates a person to achieve a particular purpose with good intentions, and a process of goodwill in turn. , leading others and others to take action towards achieving the goals of the organization and / or the individual.

Management's objectives in implementing the motivation function are:

1. Develop democratic management practices in each manager using modern motivation theories.
2. To enable each employee to understand the nature and significance of motivation in the workplace.
3. Train managers and employees of different levels on the basics of communication in the organization.

Before starting these tasks, you need to analyze:

- promotion of motivation and involvement in the organization;
- interpersonal and group motivations and their interrelationships;
- dynamics of motivating each employee;
- The impact of motivation on employee performance.
- Establishment of cooperation with other persons on the basis of cooperation [2].

After a complete analysis, motivation needs to be changed or strengthened.

Motivation is the process of motivating and motivating a person, taking into account his good intentions and influencing them to take action.

Motivation is the core of management, and its effectiveness depends on the birth of many motivating factors.

There are two main types of motivation:

1. External influences on the person to cause them to achieve the desired results by proving their intentions. This type of trade is like a bargain, that is, "I will give you whatever you want, but you will satisfy my will."

2. Formation of specific motivational structures in the person. This type of motivation is educational and educational. Its implementation requires a great deal of knowledge, effort, abilities, and effort, but the results are as good as the first type of motivation [3].

Organizations that have mastered both of these two types of motivation and apply it in their practice will make the success of management more successful.

Motivation affects the following features of the activity:

- hard work;
- movement;
- persistence;
- goodwill;
- expediency;
- Honesty.

As a result of economic reforms implemented in Uzbekistan since the first years of independence, the privatization of state property and access to private entrepreneurship, a multidisciplinary economy has been formed and operates. Along with large enterprises in the form of joint-stock companies in various sectors and spheres, the main role is occupied by the initiative of the population, limited liability companies and small business entities. These types of businesses not only fill consumer markets with goods and products, but also provide employment for the population, but also become the main source of income for families. The aim of the economic reforms is to prevent, mitigate, and prevent economic downturn in the context of the ongoing global financial and economic crisis, as well as to provide the population with essential, high-quality consumer goods. In the implementation of the aforementioned works, issues such as expanding the existing industries, granting them full independence, and creating many joint ventures within the special industrial zones play an important role. Such topical issues also include the regulation of key issues related to the work of governments, business entities. The aim is to improve the economic support of businesses, thus enriching the market with essential, high-quality consumer goods, providing broad access to the world market, and promoting its competitiveness in foreign currencies and enhancing its economy. . The best way to deal with such responsible tasks is to find and apply the directions and methods that fully regulate the possibilities of economic entities.

One of the ways in which companies can gain experience and develop their businesses is to use effective methods of staff management and find new ways to work [4].

Corporate governance is a purposeful process aimed at achieving the goals of an economic entity.

Human resources management is essentially the development of the business entity, taking into account the intellectual potential of the employees and their various capabilities. This is the main purpose of management, to give a certain direction to the objects and processes, activities of the person, to achieve the expected results. The need for governance arises when the number of participants is large due to the complexity of the economic and production processes.

Governance processes, in line with their objectives, are the process of succession of their actions, which is necessary for the solution of a number of industrial and social issues of an economic entity and its implementation. Of course, management will automatically create its own technology in the course of its mission, and in turn, the enterprise will constantly improve it to increase its production efficiency.

Management technology lies at the heart of the management technology and its improvement. Management style is a set of working methods, which avoids all the positive and at the same time difficult problems in its activities, and is based on the implementation of complex economic, social and technological relations.

At present, it is vital to achieve structural changes in production and diversification of production in order to ensure a continuous and uninterrupted operation of enterprises. This process requires new management techniques and the creation of new technologies.

At the same time, each organization and enterprise has a number of ways and directions that can influence and motivate employees' morale, one of which is to diversify the business.

Diversification means all sorts of progress in Latin. Diversification is in essence a multidisciplinary activity. This allows each employee to choose the appropriate networking activity according to his or her own abilities.

Certainly, uninterrupted business continuity and seasonal production are the most important basis for preventing and mitigating the crisis in our country.

Achieving the status of a multidisciplinary seasonal product by companies is a continuation of structural transformation or diversification of production.

The implementation and promotion of this system should be based on:

- granting independence to the initiative of the employees for additional entrepreneurial activity in addition to their core business activities;
- Study of opportunities and initiative of employees in innovative entrepreneurial activities;
- Orientation of employees to innovative entrepreneurial activity based on their intellectual potential;
- Determining allowances for their wages based on the income from additional entrepreneurial activities;
- In some cases, stimulating innovative entrepreneurship activities through a single fee;
- Creation of the new system, which is definitely linked with the cooperation on the basis of home-based work.

From these suggestions, one can conclude that in order to manage the personnel it is necessary to have a good knowledge of its psychology, that is, the psychology of the person. This, in turn, depends on how well they can perceive economic processes. Of course, every person has a certain understanding of economic processes, economic downturns or deficits due to the responsibility of family support, which, together, forms the economic thinking of the employee over time.

In economically developed countries or business entities, every citizen must have his or her own personal life plan, have a consistent economic vision, and this is an important prerequisite for achieving economic success that enhances an active life position. Promotes formation of thinking and knowledge of economic psychology, effective management of economy. A leader who has a good understanding of the economic mood of his employees will be able to communicate quickly with them and be able to positively influence them.

The following conclusions can be drawn about employee motivation through thinking:

- The large number of motives that affect the behavior of the employee means that there is a certain relationship between them;
- complementary relationships can be established between motives;
- the lack of some motives may be offset or balanced by the actions of others (e.g., a job that is not very interesting may be attractive because of a high salary. Conversely, an employee whose salary is not high enough from the employee's point of view is independent and creative work can be covered by the possibility of).

It is important to note that a manager who is well versed in the employee and his system of priorities is reluctant to cover the weaknesses of some motives at the expense of others, and if he associates this task with himself, then this management style is a better result. will give.

Of course, every leader should be guided by his or her own structure and hierarchy of needs when answering the question of the possibility of overcoming certain factors that negatively affect their motivation. For another person, the system of complementary motives can be radically different. Such a system of "balance", sometimes consciously and sometimes unconsciously, allows the employee to go through difficult periods in life, career development, without serious psychological ups and downs. Typically, this is expressed as follows:

"Yes, I get paid a little here, but I have a good career, the main thing is not to rush";

"I'm busy here with meaningful, uninteresting activities for myself, but here I have a good chance to finish my university studies"; "I may not have a career here, but I have a good salary here and I don't need to look for a better place."

There is only one important thing to keep in mind when talking about the complementary relationships between different motives - and that is their limited complementarity. It may take some time, and the chances of complementing this motive may decrease. It is not to be hoped that a lack of material motivation can be offset by endless moral incentives, vacancies, or other opportunities.

References

1. M.A.Aynakulov, E.Abduhamidov. Normative-legal base of integration entities. «The Goddess of Time». International scientific journal. Special edition of Dzizak Polytechnic Institute. 2016. No. 7.2 (111.2).
2. M. M. Meskon, M. Albert, F. Hedouri Osnovy Management: Per.s angl.- M., "Delo"
3. F.Hedouri Osnovi Management. Overlap with angl. M.Delo.1997
4. N.S.Naumov Management: chelovek, strategy, organization, process. M, search «Zerkalo».

UDK: 334.722(575.1)

JIZZAX VILOYATIDA UY XOJALIKLARI FAOLIYATI RIVOJI VA UNING INSTITUTSIONAL ASOSLARI

A. M. Soatov

Jizzax Politehnika Instituti
anvarsoatov03@gmail.com

Annotatsiya. maqolada vaqtincha cheklovlar (karantin) tadbirlari davrida uy sharoitidagi oilaviy tadbirkorlikning oddiy shakllari, shuningdek, uni yuritishda ayollarning o'rne va roli, ayollar mehnatini tartibga solishda oilaviy tadbirkorlikning ahamiyati, uning mohiyati, bu jarayonga berilayotgan imtiyozlar, hamda oilaviy tadbirkorlikning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari bilan birga uning ma'naviy jihatlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: klaster, oilaviy tadbirkorlik, inson kapitali, mehnat resurslari, ish beruvchi, mehnat shartnomasi, shaxsiy tomorqa xo'jaligi.

Развитие хозяйственной деятельности в джизакской области и ее институциональных основах

Аннотация. В статье рассматриваются простые формы семейного бизнеса на дому во время временных карантинных мер, а также роль и место женщин в его поведении, значение семейного бизнеса в регулировании труда женщин, его сущность, преимущества для этого процесса, а также социально-экономические его духовные аспекты описаны вместе с его аспектами.

Ключевые слова: кластер, семейные предпринимательства, человеческий капитал, трудовые ресурсы, работодатель, трудовые договоры, приусадебные хозяйство.

Development of household activities in jizak region and its institutional fundamentals

Abstract. The article discusses simple forms of family business at home during temporary quarantine measures, as well as the role and place of women in its conduct, the importance of family business in the regulation of women's labor, its essence, benefits for this process, as well as socio-economic its spiritual aspects are

Keywords: cluster, family business, human capital, labor resources, employer, employment contract, private farm.

Kirish. Mamlakat iqtisodiyotini kompleks rivojlantirishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarishning barcha intensiv omillaridan: yer-suv, mehnat, moddiy-texnika resurslaridan, shuningdek, mazkur maqsadlar uchun yo'naltirilayotgan investitsiya mablag'laridan oqilona foydalanish, ayniqsa koronavirus pandemiyasi, COVID -19, shuningdek, vaqtincha cheklovlar (karantin) tadbirlari davrida aholi, iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik sub'yektlarini qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. O'rnida ta'kidlash joizki, uy xo'jaliklari davlatimizning e'tibori tufayli iqtisodiyotning real sektori toifalari qatoriga kirib bormoqda. Bugungi kunda uy xo'jaliklari faoliyatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ko'blab qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilindi, ular jumlasiga:

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2020-yil 30-yanvardagi "Oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari doirasida bog'dorchilik, uzumchilik va issiqxona xo'jaligini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 52-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2020-yil 19-fevraldagi "Bog'dorchilik va issiqxona xo'jaliklarini hamda meva-sabzavot klasterlarini qo'shimcha moliyaviy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida" gi 102-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017-yil 22-dekabrda "Ishga joylashtirishga muhtoj aholi sonini aniqlash, shu jumladan, uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha o'rganishlar o'tkazish, shuningdek, mehnat resurslari, bandlik va aholini ishga joylashtirish balansini shakllantirish metodikasini takomillashtirish to'g'risida" gi 1011-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi "Kasanachilikni yanada rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 2996-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi "Hududlarda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi 4231-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-apreldagi "Koronavirus pandemiyasi davrida O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti barqarorligini ta'minlash va birinchi navbatdagi tadbirlarni o'z vaqtida moliyalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 4679-son qarori;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 3- apreldagi "Koronavirus pandemiyasi davrida aholi, iqtisodiyot tarmoqlari va tadbirkorlik sub'yektlarini qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi 5978-son Farmoni kabilar kiradi va o'z navbatida ular mazkur jarayonning huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Oilaviy tadbirkorlikning boshlang'ich huquqiy asosi bo'lib O'zbekiston Respublikasining 2012 yil 26 apreldagi qabul qilingan "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida" gi Qonuni hisoblanadi. Mazkur qonun qabul qilinishi bilan bu dasturilamal hujjat orqali xalqimiz uchun yangi imkoniyatlar eshigi ochildi. Chunki bu davrga qadar mamlakatimizda uy xo'jaliklari negizidagi oilaviy tadbirkorlikni tartibga soluvchi alohida qonun va me'yoriy hujjat yo'q edi va mazkur jabhani rivojlantirishga institutsional jihatdan yondashuvlar yetarli darajada emas edi. Oilaviy tadbirkorlikda ayollar o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va moliyaviy funksiyalarni bajarib, davlat va jamiyat rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi, ular inson kapitalini shakllantirishning manbasi hamda aholi bandligini ta'minlashda asosiy sub'yekt sanaladi. Shularni hisobga olgan holda, uy xo'jaliklari faoliyatini yuritish va ularning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O'z mohiyatiga ko'ra uy xo'jaliklari negizidagi oilaviy tadbirkorlik oila a'zolari tomonidan tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyati bo'lib [3], u quyidagi tamoyillarga asoslanadi va bu bilan ta'sisчилarga bir qator afzalliklar keltiradi:

- oilaviy tadbirkorlik o'z ishtirokchilarining ixtiyoriyligiga asoslanadi;

- oilaviy tadbirkorlik yuridik shaxs tashkil etgan yoki tashkil etmagan holda amalga oshirilishi mumkin;

- yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlikning tashkiliy-huquqiy shakli oilaviy korxonadir;

- yuridik shaxs tashkil etmagan holda oilaviy tadbirkorlik qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi;

- oilaviy korxonalar faoliyati uning ishtirokchilarining shaxsiy mehnatiga asoslanadi va u o'z faoliyatini faqat yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshirishi mumkin;

- oilaviy korxonalar tadbirkorlik sub'yektlarining tashkiliy-huquqiy shakllaridan biri hisoblanadi.

Uy xo'jaliklari negizidagi oilaviy tadbirkorlikni faollashtirish bilan jamiyat rivojining kompleks muammolarini hal etish mumkin, xususan:

- u bir qator harajatlarni tejaydi, masalan yo'l (borish va qaytish) xarajatlari, ijara va binolarni saqlash, bolalar bog'chasi yoki bolalar tarbiyasiga mas'ul shaxsni yollash kabilar;

- turar-joylar yashash uchun mo'ljallanmagan joyga aylantirilmaydi, kommunal infratuzilma xizmatlari (elektr energiyasi, suv ta'minoti, kanalizatsiya, gaz ta'minoti va issiqlik ta'minoti) haqini to'lash aholi uchun belgilangan shartlar asosida amalga oshiriladi, farrosh va qorovullar xizmatidan foydalanmaslik mumkin;

- mehnatga layoqatli oila a'zolarining barchasi ish bilan ta'minlanadi, foydali mehnat bilan band bo'ladi. Oiladagi kattalarning ibrat ko'rsatishi tufayli ish tajribasi farzandlarga o'rgatiladi va tadbirkorlikda oilaviy an'analar davom ettirilishiga zamin yaratiladi;

- tadbirkor o'z uyida ishlaganida o'zini haqiqiy xo'jayindek his qiladi, vaqtni o'zi belgilaydi, hech kim nima qilish kerakligi to'g'risida buyruq bermaydi va ish tartibining davomiyligi faqat o'ziga bog'liq bo'ladi. [2]

Bundan tashqari uy xo'jaliklari negizidagi oilaviy tadbirkorlik yana bir qancha muhim iqtisodiy va ijtimoiy funktsiyani bajaradi: u uydan tashqarida ishlash imkoniga ega bo'lmagan kishilarning bandligini ta'minlashga, ya'ni kasanachilikning rivojlanishiga yordam beradi, masalan, jismoniy imkoniyati cheklangan insonlar, nafaqa yoshidagilar, yolg'iz onalar, yosh bolali ayollar va h.k.

Vaqtincha cheklovlar (karantin) tadbirlari davrida uyda qolib mehnat faoliyati bilan mashg'ul bo'lishning oddiy turi bu oilaviy tadbirkorlikda ayollar faoliyatini faollashtirishdir. Oilaviy tadbirkorlikning faoliyat shakllari juda xilma-xil. Shulardan oddiy xalqimizga mos keladigan turlariga - issiqxonalar qurish va ular negizida turli xildagi meva-sabzavot, tropik mevalarni parvarishlash va yetishtirish, shuningdek, ko'chatchilik hamda mazkur dehqonchilik mahsulotlarini meva-sabzavotchilik va bog'dorchilik klasterlariga shartnomaviy munosabatlarga binoan buyurtma asosida yetkazib berish xizmatlari, zardo'zlik, tikuvchilik, kosiblik kabi faoliyat turlari kiradi.

Mana shunday jihatlari bilan mamlakatimizda uy xo'jaliklari negizidagi ayollar e'tiboridagi oilaviy tadbirkorlikning rivojlantirilishi yalpi hududiy mahsulot hajmining ortishi va aholi bandligining ta'minlanishi, pirovard natijada esa, oila daromadlarining oshishi hisobiga ijtimoiy ta'minotga muxtoj bo'lgan aholi qatlamining qisqarishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizning barcha viloyatlari qatori Jizzax viloyatida ham iqtisodiy inqirozlar sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy masalalar asosiy diqqat e'tiborida turibdi.

Jizzax viloyati O'zbekistonning markaziy mintaqasida joylashgan bo'lib, shu tufayli har taraflama keng ko'lamli xo'jalik yuritish imkoniyatiga egadir. Uzunligi sharqdan g'arbga, ya'ni Yangiobod tumanidan Forish tumanigacha 180 km, janubdan shimolga, ya'ni Baxmal tumanidan Mirzacho'l tumanigacha 175 km. Ni tashkil etadi. Maydoni 21,1 mingkv.km. Shundan 4,8 mingkv.km. (22,7 %) qishloq xo'jaligida foydalanishda bo'lgan erlardir. O'rmon va o'rmonchilik bilan bog'liq ekinlar ekiladigan maydon 1,8 ming (8,5 %) kv.km.dan iboratdir. Maydonining katta qismini sharqdan g'arbga va qisman shimoli-g'arb tomonga cho'zilgan Chimqortog' va Molguzar, g'arbdan sharqqa, sharqi-janubga va janubga tomon cho'zilgan Nurota tizma tog'lari, shimol tomondan Qozog'istondagi Chordora to'g'onidan viloyatning shimoli-g'arbidan Navoiy viloyati hududiga qadar cho'zilgan Aydarko'l tashkil etadi.

Viloyat aholisi 2020 yil yanvar oyi holatiga 1382100 kishini tashkil etib, yil boshidan 29700 kishiga yoki 102,2 foizgako'paydi. Shundan 647900 kishi –shaharjoylarida (46,8%)va 734200 kishiqishloqjoylarida (53,2 foiz) istiqomat qiladi.Tarkibiga ko'ra 70 dan ortiq millat vakillari bor. Umumiy aholisining 83 foizini o'zbeklar tashkil qiladi. O'rtacha zichligi bir kv.km. ga 65,5 kishi.

Viloyatda 2019 yil yanvar-dekabr oylarida yalpi hududiy mahsulot (YaHM) hajmi joriy narxlarda 15211,9 mlrd. so'mni, ya'ni mazkur ko'rsatkich o'tgan yilning mos davriga nisbatan 105,9 foizni tashkil etdi. Aholi jon boshiga hisoblangan YaHM miqdori 11126,3 ming so'mdan iborat bo'lib, bu ko'rsatkich ham o'tgan yilning mos davriga nisbatan 3,7 % ga yuqoridir.

Viloyatda 2019 yilholatiga korxonalar va tashkilotlar yagona davlat registri ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yilning 1 yanvar holatiga ro'yxatga olingan yuridik shaxslar soni 40388 taga etdi. Shundan faoliyat ko'rsatayotganlari 24801 ta yoki jami ro'yxatga olingan yuridik shaxslarning 61,4 foizini tashkil qildi.

Viloyatda 2019 yilda ishlab chiqarilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining tarkibiy tuzilishida uy xo'jaliklarining ulushi 73,9 foizni tashkil qildi. Mazkur ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan boshqoqli don etishtirishning 90,1 % ga past ko'rsatkichi tufayli 99,5 foizni tashkil qildi.

Yuridik shaxs sifatida davlat ro'yxatidan o'tgan uy xo'jaliklari negizidagi oilaviy korxonalar soni 2020 yilning 1 yanvar holatiga 779 tani tashkil etdi, ulardan 733 tasi yoki 94,1 foizi faoliyat yuritmoqda. Iqtisodiy faoliyat turiga ko'ra nisbatan olib qaralganda ularning 312 tasi yoki 42,6 foizi sanoatda, 153 tasi yoki 20,9 foizi umumiy ovqatlanish xizmatlarida, 106 tasiyoki 14,5 foizi o'rmon va baliq xo'jaligida, 100 tasi, ya'ni 13,6 foizi savdo sohasida, 0,7 foizi, ya'ni 5 tasi qurilishda, 2 tasi, ya'ni 0,3 foizi axborot va

aloqada, xudd ishunday 2 tasi, ya'ni 0,3 foizi sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda, 1 tasi, ya'ni 0,1 foizi logistika xizmatlarida, 52 tasi, ya'ni 7,0 foizi boshqa faoliyat turlari hissasiga to'g'ri keladi. Shuningdek, viloyatda uy mexmonxonalari infra tuzilmasini faollashtirish bilan turizm va uning zaminidagi rekreatsiya klasterlarini rivojlantirish uchun ham birmuncha sezilarli imkoniyatlar mavjud, ya'ni viloyat tabiatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri tog'lar va tog'yonbag'irlarida tarkibida temir, oltingugurt, vodorod, radiy, kremniy kislotasi, karbon gazi, ishqorli termo-minerallar bo'lgan bir qator mavjud shifobaxsh suv manbalari bor. Darhaqiqat, ayni paytda viloyatning G'allaorol, Forish, Mirzacho'l tumanlarida ana shunday balneologik suvlar bilan davolovchi "Marjonsuv", "Birlashgan", "Gagarin" nomli sanatoriylar va bir nechta profilaktoriylar ishlab turibdi. Viloyat rel'efi shimol, shimoli-g'arb tomondagi past tekisliklar, cho'l va dashtlardan qirlar, tog'lar sari balandlab borishi bilan bog'liq ravishda hayvonlar turlari ham ko'payib boradi. Viloyatda baliqchilik sanoatini rivojlantirish uchun ham keng ko'lamli imkoniyatlar mavjud, xususan, Aydarko'l-Tuzkon Arnasoy ko'llarida baliqlarning zog'ora, laqqa, sudak va ilonbaliq kabi turlari bor. Aydarko'l-Tuzkon Arnasoy ko'llari viloyatda baliqchilik sanoatini rivojlantirish bilan bir paytda rekreatsiyani rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Jizzax viloyatining aholisi va uy xo'jaliklari uchun infratuzilmaviy imkoniyatlardan qiyidagilarni keltirib o'tish mumkin, xususan:

Viloyat relyefi Turkiston va Nurota tizma tog'lari, katta hududlarni egallagan tog'yon bag'irlari, ko'pdan-ko'p qirlar va soylar, dasht va pastliklar, umumiy sathi 3,1 ming kv.km. dan ortiqroq Arnasoy-Tuzkon-Aydarko'l ko'llarining qo'shilib ketgani hamda janubdagi balandligi 2600 metr bo'lgan Molguzar tog'idan shimoliy hududdagi Aydarko'lgacha (240 metr) pasayib borishi bilan ajralib turadi. Baxmal va G'allaorol tumanlari esa Turkiston va Nurota tog' tizmalari botig'ida o'rinishgan. Viloyat hududidagi tog'larning eng balandi 3401 metr.

Viloyat janubi-sharqda Tojikiston, janubi-g'arbda Samarqand, g'arbda Navoiy viloyatlari, shimoli-sharqda Qozog'iston va Sirdaryo viloyatlari bilan chegaradosh. Chegarasining umumiy uzunligi 850 km. dan ortiq.

Viloyatda uzunligi 143 km. bo'lgan Sangzor daryosi bor. Viloyatda jami suv yuzasi 100 kv.km. ni va umumiy hajmi 205,0 mln. kubometrni tashkil etuvchi Jizzax, Zomin, Qorovultepa suv omborlari barpo etilgan. 220 dan ortiq artezian quduq orqali yiliga kamida 125 mln. kubometr yer osti suvi olinadi. Yer osti suvlaridan foydalanish jami sug'orishning 20 foizi atrofidadir. Uzunligi 94 km. bo'lgan Tuyator kanali Zarafshon daryosi suvini Sangzorga quyadi. Bu suvlar bilan Baxmal, G'allaorol va Jizzax tumanlarida 37,5 ming gektar ekinzorlar sug'oriladi. Viloyat qishloq xo'jaligining asosiy zonasi Sirdaryodan suv oladi. Shu maqsadda 127 km. uzunlikdagi va sekundiga 300 kubometr suv berish darajasidagi Janubiy Mirzacho'l kanali ishlab turibdi. 3 ta nasos stansiyasi suvni 176 metr balandlikka ko'tarib beradi. Shu bilan birga, 2-Janubiy Mirzacho'l kanali ham barpo qilingan. Bu kanallar orqali jami 232 ming gektar ekinzor yer suv bilan ta'minlanadi. Tabiiy buloqlardan yiliga o'rtacha 16-20 mln. kubometr suv olish imkoniyati mavjud. Eng asosiy viloyatning Baxmal, Zomin, G'allaorol tumanlari hamda Jizzax va Forish tumanlarining tog'li hududlarida yog'ingarchilik nisbatan mo'l bo'ladi. Shuningdek, haroratning mo'tadilligi tufayli Baxmal, G'allaorol va Forish botiqlarida, Zominsoy, Yettikechuv va Ko'rpsayda suvning parchalanishi nisbatan kam. Viloyatda turizm va uning zaminidagi rekreatsiya klasterlarini rivojlantirish uchun ham birmuncha sezilarli imkoniyatlar mavjud, ya'ni viloyat tabiatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri tog'lar va tog'yon bag'irlarida tarkibida temir, oltingugurt, vodorod, radiy, kremniy kislotasi, karbon gazi, ishqorli termo-minerallar bo'lgan bir qator shifobaxsh suv manbalari mavjud. Darhaqiqat, ayni paytda viloyatning G'allaorol, Forish, Mirzacho'l tumanlarida ana shunday balneologik suvlar bilan davolovchi "Marjonsuv", "Birlashgan", "Gagarin" nomli sanatoriylar va bir nechta profilaktoriylar ishlab turibdi. Shuning bilan birgalikda viloyatning Zomin, Jizzax, Baxmal tumanlarida ham ma'danga boy manbalar bor. Viloyatdagi barcha ma'danli suvlar kimyoviy va balneologik tarkibiga ko'ra eng tabiiy o'ziga xosligi bevosita hududning ancha qismini egallagan tog'liq zona ekanligi bilan bog'liqdir. Mazkur hududlarning tog'yon bag'irlarida bir-biridan go'zal tabiat go'shalari, archazorlar bodomzorlar yong'oqzorlar, shifobaxsh o'tloqlar, soyliklar, zilol suvlar, hatto, musaffo toza havo qatlamining o'zi bir olam. Ulkan daralarda qir-adirlar va soyliklarda kamyob o'simliklar va hayvonlar, parrandalarning turfa xillari mavjud. Baxmal va Zomin tumanlaridagi qir-adirlar, ulkan bog'-rog'lar, shuningdek, Baxmaldagi dengiz sathidan 2600 metr balandlikdagi ma'danli suv, Xalq bog'i va qo'riqxonalar, ajoyib sharsharalar, qirlar bag'ridagi o'nlab chashmalar insoniyatni o'ziga chorlovchi saxiy tabiatning o'ziga xos ne'matidir. Viloyatda turizm klasterlarining asosiy poydevori sanalgan Zomin tumanidagi 1976 yilda tashkil etilgan 48 ming gektarli Xalq bog'ining tabiati o'ta go'zal. Balandligi dengiz sathidan 4 ming metrgacha cho'zilgan tog'yon bag'rida yoz va bahorda havo qatlami kamalak rangida tovlanadi. Qalin archazorlar va bahaybat daralar, soyliklardagi toshqin suvlar go'yo tabiatning haqiqiy tabiiy ko'rgazmasini eslatadi. Albatta bu kabi

jarayonlarning xususiyati shundaki, inson hamisha ko'pincha o'zlashtirilmagan, inson qo'li tegmagan tabiiy go'shalarga ehtiyoj sezishidadir. Xalq bog'i yonida Zomin qo'riqxonasi tashkil etilgan. Xalq bog'i va qo'riqxonaning umumiy maydoni 78 ming gektarni tashkil etadi. Bu qo'riqxonada 100 dan ortiq shifobaxsh va dorivor o'simliklar, oq tirnoqli ayiq, yovvoyi cho'chqa, bo'rsiq, alqar, (tog' echkisi), jayra kabi hayvonlar, kemiruvchilar, kalxat, qora turna, bulduruq, tuvaloq, kaklik, tustovuq kabi parrandalarning 150 dan ortiq turlari uchraydi. Ushbu tabiat maskanida "Zomin" sanatoriysi, O'rikli soy dam olish maskani, sayyohlar uchun ko'plab mehmonxona uylari faoliyat ko'rsatib turibdi. Shu sabab mazkur rekreatsion hududlarda yil mobaynida dam oluvchilar, sayyohlar, ya'ni rekrentlar oqimi uzilmaydi [5].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Jizzax viloyatida uy xo'jaligi negizidagi oilaviy tadbirkorlik o'zining ustun jihatlari bilan o'z navbatida doimo hokimiyatlar, vakolatli yuqori tashkilotlar nazarida bo'lishi, shuningdek, viloyatlar, tumanlar o'zlarining yillik ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda potentsial imkoniyat sifatida quyidagilarga e'tibor qaratishi kerak:

- munitsipial hokimiyatlar tomonidan o'zlarining hududiy rivojlantirish dasturlarida oilaviy tadbirkorlikni tashkil etishda mahalliy imkoniyatlarni hisobga olgan holda yondashish;

- xo'jalik yuritishning bozor mexanizmlarini kengaytirish, ya'ni mazkur sohaning rivojlanishiga ko'maklashuvchi infratuzilma imkoniyatlarini takomillashtirish;

- uy xo'jaligi negizidagi oilaviy tadbirkorlikning innovatsion faoliyatini kengaytirish uchun ularni doimiy ravishda yangiliklar bozori bilan tanishtirib borish maqsadida innovatsion ko'rgazmalar yarmarkalarini tashkil etib borish;

- kasbga oid yo'nalishlar bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi maxsus kurslarni differentsiyalashgan holda tashkil etish;

- viloyatlardagi tumanlarda tashkil etilgan "bir darcha" markazlari faoliyatida aynan oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishiga ko'maklashuvchi xizmat turlarini kengaytirish. [4]

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xulosa qilinadigan bo'lsa, uy xo'jaligi negizidagi oilaviy tadbirkorlikni tashkil etishning ham ijtimoiy-iqtisodiy ham ma'naviy-ma'rifiy tomonlari mavjud, ya'ni, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan, oilaviy tadbirkorlik asosida amalga oshirilgan ishlar natijasida olingan daromaddan ulushbaychilik qoidalariga binoan, oila mulki shakllanadi, so'ngra umumiy daromadning jang'arilishi asosida ko'payib boradi. Uy xo'jaligi negizidagi oilaviy tadbirkorlikning samarasi sifatida shakllangan oila mulki – mamlakat milliy boyligining tarkibiy qismi hisoblanadi, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan esa, oilaviy tadbirkorlikda inson kapitali shakllanadi. Binobarin, bu jarayonda oila tarbiyasidan chetda qolmagan holda, kelajak avlodning vorisi bo'lmish yoshlarda aqliy va jismoniy qobiliyatlar bilan bir qatorda kasbiy ko'nikma va malaka shakllanib boradi. Natijada o'z kasbining ustasi sifatida mehnat resurslarining faol qismiga kelib qo'shiladi va o'z navbatida moddiy ne'matlar yaratishda ishtirok etib, mamlakat iqtisodiyotining taraqqiyoti uchun hissa qo'shadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida" gi Qonuni. 26- aprel 2012 yil № O'RQ-327.

2. B.B.Berkinov, M.A.Aynaqulov "Kichik tadbirkorlik korxonalarining yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi". Jizzax., 2014.

3. B.B.Berkinov "Kooperatsiyaga asoslangan kasanachilik". Toshkent., 2008.

4. Айнакулов М.А., Абдухамидов Э.М. Нормативно-правовая база интеграционных отношений хозяйствующих субъектов // «Молодой ученый». Международный научный журнал. Спецвыпуск Джизакский политехнический институт. 2016. № 7.2 (111.2) С. 48-50.

5. .Rasmiy web sayt: www.jizzaxstat.uz

5.1 Elektron pochta manzili: jizzaxstat@uznet.net

5.2 Elektron ximoyalangan pochta manzili: jiz.stat@exat.uz

UDK 330.14

INTELLEKTUAL KAPITAL: NAZARIYA VA AMALIYOT

B.M.Boboqulov, A.B.Mirzaxadjayev, J.Amirov

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada intellektual kapitalni shakllanishi va ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonidagi mohiyati yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada intellektual kapitalni mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim omil ekanligi nazariy jihatdan asoslangan taklif va xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy amaliy tadqiqotlar, bilimlar, ilmiy yangiliklar, intellektual kapital, intellektual mulk, intellektual potentsial, ijodiy qobiliyat, patent.

Интеллектуальный капитал: теория и практика

Аннотация. В данной статье раскрывается сущность и формирование интеллектуального капитала, его значение в процессе общественного воспроизводства. Также в статье даны теоретически обоснованные выводы и предложения о том что интеллектуальный капитал является одним из факторов развития экономики государства.

Ключевые слова: научно-практические исследования, знания, научная новизна, интеллектуальная капитал, интеллектуальная собственность, интеллектуальный потенциал, творческая способность, патент.

Intellectual capital: theory and practice

Abstract. The article reveals the essence and formation of intellectual capital, its importance in the process of social reproduction. Also theoretically grounded conclusions and suggestions on the fact that intellectual capital is one of the factors of the development of the state economy are given in the article.

Keywords: scientific and practical researches, knowledge, scientific novelty, intellectual capital, intellectual property, intellectual potential, creative ability, patent.

Xozirgi iqtisodiy rivojlanish sharoitida milliy xo‘jaliklarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ularda mavjud bo‘lgan tabiiy resurslar miqdori, xajmi, amal qilayotgan korxonalar, fabrikalar yoki ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmalarining mavjudligi bilan emas, balki ularda ilmiy-amaliy tatqiqotlar natijasida (ilmiy yangiliklar, bilimlar) vujudga kelgan intellektual kapital (mulk) miqdori, hajmi bilan belgilanadi. Shu sababli rivojlangan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarda intellektual kapital miqdori va hajmini oshirib borishga alohida e‘tibor berishmoqda, chunki ularning budjetining daromadlarini asosiy qismi intellektual kapital (mulk) savdosidan shakllanadi. Shuningdek, hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarilayotgan, fan sig‘imi yuqori bo‘lgan mahsulotlarning uchdan bir qismi intellektual kapitaldan foydalanish natijasida yaratilmoqda.

Mamlakatimizda innovatsiyalarga, innovatsion muhitni yaratishga eskicha yondashuv intellektual kapitalni shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Oqibatda, “Yuqori texnologiyalar, nou-xau va zamonaviy ishlanmalarni birinchi navbatda talab qiluvchi ustuvor soxa va tarmoqlarni aniqlash bo‘yicha faoliyatni tashkil etishdagi kamchiliklar texnologik qoloqlikka va innovatsion tovar (ish xizmat)larni ishlab chiqarishning cheklanganligiga olib kelmoqda”[1]. Ushbu holatlar innovatsion rivojlanish sharoitida intellektual kapitalning o‘rni va roli qanchalik yuqori ekanligini, hamda uni mazmun mohiyatini nazariy va amaliy jihatdan tatqiq etish zaruratini asoslab beradi.

Iqtisodiy atama sifatida intellektual kapital tushunchasini birinchilardan bo‘lib Dj Gelbreyt muomalaga kiritgan. Ushbu tushunchaning tabiati, mazmun mohiyatini esa T.Styuart o‘zining “Интеллектуальный капитал.Новый источник богатства организации” nomli asarida tatqiq etgan. U o‘zining asarida intellektual kapitalga “... patentlar, jarayonlar, boshqaruv ko‘nikmalari, texnologiyalar, ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar hakida axborotlar va tajribalar birgalikda intellektual kapitalni tashkil etadi” [2] deb ta‘rif bergan. Uning fikricha, intellektual kapital korporatsiya, kompaniyalarga bozordagi raqobat kurashida ustunlik, xamda oladigan daromadlarini maksimalashtirishga sharoit yaratadi.

Y.Ruus, S.Payk va L.Fernsternlarning “Интеллектуальный капитал: практика управления” nomli asarida intellektual kapitalni korxonalar va tashkilotlarning qiymat yaratishda ishtirok etadigan nomoddiy va pul ko‘rinishiga ega bo‘lmagan resurslar bilan bir xil deb aytishgan.[3] Ularning fikricha, intellektual kapital, alohida, mustaqil kapital sifatida amal qilmaydi. S.Albert va K.Bredlilar intellektual kapitalni “Korxonalar, firma, individga, (shaxsga) millatga raqobat ustunligini beruvchi bilimlarni foydali aktivlarga aylanishi jarayoni” deb ta‘rif berishgan.

Dj.Tis o‘zining “Polucheniye ekonomicheskoy vyгоды ot znaniy kak aktivov: “Novaya ekonomika”, yunki nou-xau i nematerialnyye aktivy” nomli ilmiy maqolasida intellektual kapitalni “Bilimlar aktivi” tushunchasi bilan bir xil deb, individual va tashkiliy bilimlardan iqtisodiy daromad olishga qaratilgan strategik aktivlar, deb ataydi. [4]

Интеллектуальный капитал tushunchasini nazariy asosini yaratishda bir qator Rossiyalik iqtisodchi-olimlar ham o‘z hissalarini qo‘shishgan. Misol uchun V.L.Inozemsev intellektual kapitalga “Hodim bilimlari, intellektual mulk jamlangan tajribalar, firmalarni imidji, axborot tarkiblarini jamlanishidan shakllangan “Jamoaviy aql”” deb ta‘rif beradi. [2]

B.B.Leontev esa, korxonalar intellektual kapitali tushunchasini, “Ulardagi intellektual aktivlar, ya‘ni sotib olingan intellektual mulk, hodimlar tajribasi hamda jamg‘arilgan bilimlar bazasi va boshqa sub‘ektlar bilan fodayli munosabatlarni o‘zida mujassamlashtirgan jami qiymat” sifatida qaraydi. [2]

Yuqorida keltirilgan iqtisodchi olimlar o'zlarining ta'riflarida bilimlar intellektual kapitalning asosiy, hal qiluvchi va belgilovchi tarkibiy elementi hisoblanadi, hamda ular ijtimoiy ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonlarida qo'llanilishi shart. Ammo, real iqtisodiy hayotda "Intellektual kapital" tushunchasiga ta'riflar turli soha mutaxassislar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Misol uchun: ommaviy axborot vositalari hodimlari brendlarni, patentlarni, boshqaruv ko'nikmalarini, zamonaviy texnologiyalarni, iste'molchilar va ishlab chiqaruvchilar haqidagi ma'lumotlarni, ishlab chiqarish sirlarini intellektual kapital deb qabul qilishadi. Korxonalar va tashkilot boshqaruv hodimlari esa, qiymat yaratish maqsidida foydalanish mumkin bo'lgan barcha nomoddiy aktivlarni intellektual kapital deb tushunishadi.

Ammo, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti davomida intellektual kapitalning o'rni va rolini kuchayib borishi bilan, uning mazmun mohiyati ham, tarkibiy elementlari turlari ham oshib bormokda. Shu sababli bizning fikrimizcha, intellektual kapitalga quyidagicha ta'rif berish mumkin. **Intellektual kapital – bu jamiyatda (mamlakatda) mavjud bo'lgan barcha intellektual potensialning kapitallashtirilgan shaklidir.** Jamiyat taraqqiyoti davomida intellektual kapitalning tashkiliy elementlari miqdori ham oshib boradi. Intellektual kapital o'zining tarkibiga to'plangan bilimlar, insonlarning (jamiyat a'zolarining) ilmiy salohiyati, ularning ma'naviy qadriyati, korxonalar va tashkilotlarning imidji, ularning tarkibi, mavjud axborot tizimlari, ma'lumotlar banki va hokozolarni birlashtiradi. Bu fikrdan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, intellektual kapital tarkibiy elementlarining turli tumanligi uning tabiatiga xos bo'lgan xususiyatidir. Tarkibiy elementlar intellektual kapitalni shakllanishi va rivojlanishi jarayonida o'zaro uzviy bog'liqlikda amal qiladi va ularning bog'liqligi kuchayib boradi. Misol uchun korxonaning tashkiliy jarayonida bilimlar va hodimlarning qobiliyati o'zaro uyg'unlashadi. Agarda hodimlarning qobiliyati past bo'lsa, u holda intellektual kapital shakllanmaydi, jamiyatda uning samarasi sezilmaydi. Aksincha, elementlarning o'zaro uyg'unligi qanchalik yuqori bo'lsa, intellektual kapitalning ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi o'rni va roli ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Intellektual kapitalning mohiyati va ahamiyatini to'liqroq tushunib olish uchun uni funksional kapitali bilan umumiy jihatlari va farqlarini ajratish maqsadga muvofiq. Bizning fikrimizcha ularning umumiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- intellektual kapital ham, funksional kapitali ham ma'lum resurslarni, ya'ni pul, moddiy vositalar, bilim, malaka, ko'nikmalarni tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishga jalb qilish natijasida vujudga keladi;

- kapitalning ikkala turi ham o'z egasiga daromad keltiradi;

- ularning ikkalasi ham qiymatning doiraviy aylanish jarayonida ishtirok etadi;

- intellektual kapital ham, sohibkorlik kapitali ham ma'naviy jahatdan eskirib boradi, shuning uchun ham ularni ikkalasini qayta tiklash uchun sarf xarajatlar talab etiladi.

Shu bilan birgalikda intellektual kapital va sohibkorlik kapitali o'rtasida farq qiladigan jihatlari bo'lib, ular quyidagilar:

- intellektual kapital nomoddiy ko'rinishga (nomoddiy aktiv) ega, funksional kapitali esa moddiy ko'rinishga egadir;

- funksional kapitalidan farqli, intellektual kapital istiqbolni (kelajakni) ko'zlab harakatda bo'ladi;

- funksional kapital uning har bir elementini sotib olish natijasida shakllansa, intellektual kapital esa uning barcha elementlarini o'zaro bog'liqlikda va uyg'unlikdagi harakati orqali vujudga keladi.

Korxonalar, tashkilot, firmalarda intellektual kapitalni muvofaqqiyatli shakllantirishning sirlaridan biri, bu uning turli ko'rinishlarini, elementlarini o'zaro bir-biri bilan samarali senergetik bog'liqlikda amal qilishidir. Ushbu holatda bilim, ilmiy yangilik, texnologiya va h.k ko'rinishdagi intellektual kapital korxonalar, firmalarning tashqi kontragenlari bilan birgalikda harakatda bo'ladi va o'ziga xos tarzda intellektual kapitalni amal qilishini ta'minlaydi. Bunda intellektual kapital sohiblari maxsus tanlangan va tayyorlangan korxonalar persanalari, uning tarkibi (buyumlashgan kapital) va mijozlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Intellektual kapitalning muhim xususiyatlaridan biri, kompaniyalar uning barcha elementlariga, xususan, inson va iste'mol kapitallariga egalik qilish huquqiga ega emas. Balki, ulardan kompaniyalar hodimlari hamkorlikda foydalanishi mumkin.

Hozirgi davrda "Intellektual kapital" tushunchasi bilan bir qatorda "Nomoddiy aktivlar", "Intellektual mulk" kabi tushunchalar ham iqtisodiy leksikonda keng qo'llanilmoqda. Ushbu tushunchalar sinonim ma'noga ega bo'lmasdan, o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Lekin ularni o'rtasida ajratuvchi chegara mavjud. Misol uchun: insonning intellektual va ishbilarmonlik qobiliyati, ularning kasbiy ko'nikmasi va mehnat qilish layoqati nomoddiy aktiv ham, intellektual mulk ham bo'la olmaydi. Ammo, ular intellektual kapitalning elementlaridir. Shuningdek, nomoddiy aktivlarning barchasi ham tashkilot intellektual mulki ob'ekti bo'la olmaydi.

Zamonaviy korxonalar, tashkilotlar, firmalar o'z faoliyatini tashkil etishda asosiy e'tiborni ustav kapitalining salmoqli qismini intellektual kapital tashkil etishiga qaratishmoqda. Misol uchun: Amerika firmalari menejerlari uzoq muddatga hamkorlarini tanlashda ularning umumiy kapitali tarkibini 40% intellektual kapital bo'lsagina shartnoma tuzishadi va hamkorlikda ish olib borishadi.

Demak, xulosa sifatida shuni e'tirof etishimiz mumkinki, hozirgi davrda ko'plab rivojlangan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarda iqtisodiyotni rivojlantirishning bosh omili sifatida intellektual kapitalni gorizontalar va vertikal tarzida rivojlantirishga e'tibor qaratishmoqda. Shuningdek, ular iqtisodiyotdagi tarkibiy qayta qurishni fan sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari va sohalarida amalga oshirishmoqda. Buni Shvetsiya iqtisodiyoti misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bu mamlakatda past retabelli, kema qurilishi, qora metallurgiya, to'qimachilik kabi an'anaviy sanoat tarmoqlarida tarkibiy qayta qurish amalga oshirilib, yuqori texnologiyali bir qator yangi tarmoqlar mashinasozlik, elektrotexnika maxsulotlari, oziq-ovqat sanoati uchun uskunalari, mebel sanoati jadal rivojlanmoqda.

Intellektual kapital to'g'risidagi qarashlarni umumlashtirgan holda, uning tarkibiy tuzilishi va namoyon bo'lish shakllari haqida to'xtalib o'tish mumkin. Mazkur muammoga oid adabiyotlarda intellektual kapital o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan inson kapitali, tashkiliy kapital va iste'mol kapitali (munosabatlar kapitali) ga ajratilgan. Ularni har birini alohida qarab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Bilim, tajriba, ijodiy qobiliyat, ma'naviy qadriyat, mehnat madaniyati va boshqa elementlardan tashkil topgan inson kapitali korxonalar, tashkilotlar va firmalarning eng qadrliligi bo'lib, innovatsiyaga asoslangan iqtisodiyot sharoitida ular daromad olishga qaratiladi. Inson kapitalining bilim, ko'nikma va tajriba olish uchun qilingan sarf-xarajatlari ma'lum vaqtdan so'ng ishchining o'ziga hamda uning yollovchisiga sezilarli darajada daromad keltiradi. Demak, inson kapitalini, inson potentsialini kapitallashtirish natijasida insonning o'ziga va uning yollovchisiga daromad keltiruvchi kapital sifatida qarash mumkin. Mohiyatan inson kapitali intellektual kapitalni barcha belgilarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu bilan birga, uning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

- inson kapitalini uning egasidan ajratib bo'lmaydi, hamda u mulkdor mulki ham bo'la olmaydi;
- inson kapitali uning egasi (sub'ekt) bilan birgalikda harakatda (doiraviy aylanishda) bo'ladi;
- inson o'zining mehnat qilish qobiliyatini yo'qotib borishi bilan inson kapitali ham yemirilib, qadrsizlanib boradi;
- funksional kapitaliga nisbatan inson kapitali o'zini qoplash (u uchun qilingan sarf-xarajatlarni) muddatda bir muncha uzoq davom etadi.

Inson kapitalining yana bir muhim xususiyati, uni shakllanish muddatini uzoq vaqt davom etishi (11-17 yil davomida shakllanadi) va jamg'arilishi jarayoni turlicha kechishidir. Unga yo'naltirilgan bir xil miqdordagi investitsiya bir qator omillar, ya'ni sub'ektning shaxsiy qiziqishi, motivatsiyasi, iqtidori va h.z ta'siri ostida turlicha natija berishi mumkin.

Inson kapitalida innovatsion ishlab chiqarishning ta'sirida uning muhim tarkibiy qismi bo'lmish intellektual faollik komponenti shakllanib boradi. Bizning fikrimizcha, shaxsning intellektual faolligi qanchalik yuqori bo'lishi, inson kapitalining realizatsiyasini (kapital sifatida insonlarning mehnat qilish qobiliyatini) to'liqroq amalga oshirishiga sabab bo'ladi. Bu holat ishchi kuchini (uning mehnat qilish qobiliyatini) "kapitallashtirish" jarayonini belgilaydi.

Tashkiliy kapital o'z tarkibiga korporativ axborot tizimini, ma'lumotlar bazasi, texnik va dasturiy ta'minot, tashkiliy tarkib, mualliflik huquqi, patentlar, nou-xaular, litsenziyalar, tovar belgilari, korporativ madaniyat kabilarni birlashtirib, asosan ikki vazifani; birinchidan, faoliyat asosi sifatida bilimlarni jamlanishi va ikkinchidan, kompaniya ichida axborotlar harakatini jadallashtirish vazifalarini bajaradi.

Tashkiliy kapital axborot tizimlarini shakllanishi va rivojlanishi jarayonida jamg'arilib boriladi. Tashkiliy kapital inson kapitalini nafaqat to'liqroq namoyon bo'lishiga, balki uni tashkiliy muhitga mos ravishda doimiy takomillashishiga imkoniyat yaratadi. Tashkiliy kapitalning samaradorligini uzliksiz oshirib borish kompaniya strategiyasini bosh maqsadidir. Inson kapitalidan farqli ravishda tashkiliy kapital kompaniyaning mulki hisoblanib, u sotilishi yoki sotib olinishi mumkin.

Raqobat kurashi jarayonida korxonalar, tashkilotlar, firma va kompaniyalarning yuqori natijalarga erishishi uchun nafaqat inson yoki tashkiliy kapital, balki iste'mol kapitali ham muhim ahamiyat kasb etadi. Inson kapitali to'g'risida turli xil ilmiy qarashlar mavjud. Misol uchun A.Marshall iste'mol kapitalini tovar kapitalining tarkibiy qismlaridan biri sifatida qarashni taklif etadi. G.Bekker iste'mol kapitalini insonda u yoki bu ne'matni iste'mol qilish jarayonida shakllangan maxsus qobiliyalar va tajribalar fondi sifatida talqin etadi. Ba'zi mutaxassislar iste'mol kapitalini "mijoz" kapitali yoki "munosabatlar" kapitali deb e'tirof etishni taklif etishadi. Chunki, u yoki bu kompaniya mijozlari doimiy munosabatda bo'lgan kompaniyalarga ishonch bildirishadi va doimo aloqada bo'lishadi. Shu sababli iste'mol kapitalini "munosabatlar kapitali" ham deb atashadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilib, iste'mol kapitalining ta'rifini quyidagicha keltirish mumkin. Iste'mol kapitali- bu mijozlar bilan tarixan shakllangan o'zaro munosabatlar bo'lib, ular haqida to'plangan va doimiy ravishda yangilanib boriladigan axborotlar asosida kompaniyaning mahsulotini iste'molchilari bilan aloqasidir. Bu aloqalar iste'molchilar, buyutmachilar, raqobatchilar hamda brendlar, savdo markalari, tashkilot nufuzi orqali bo'ladigan munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Iste'mol kapitali tashkilot doimiy mijozlarining miqdori va sifati hamdir. Ammo, shuni ta'kidlash lozimki, iste'molchiga ta'sir qiladigan vositalar, ya'ni tovar markalari, brend, firma nufuzi kabilar bir vaqtning o'zida tashkiliy kapitalga ham tegishlidir. Misol uchun, tashkiliy kapital elementi bo'lmish savdo markasi brendga aylansa, u iste'molchiga tegishli bo'ladi. Ya'ni brendni kishilar ongiga singishi bilan iste'mol kapitalining komponentiga aylanadi. Iste'mol kapitalining shakllanishi firma, korxon va tashkilotlarning tashqi muxitini elementlari bilan chambarchas bog'liq.

Demak, keltirilgan tahlillardan shunday xulosa qilish mumkinki, inson kapitali, tashkiliy kapital va iste'mol kapitali bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda amal qiladi. Mazkur kapitallarning har birini yetarli miqdorda investitsiya resurslari bilan ta'minlanishi, rivojlanishiga imkoniyalarning yaratilishi ularni birinchidan, o'zaro uzviylikni ta'minlasa, ikkinchidan, intellektual kapitalning bir turini ikkinchisiga ta'sirini kuchayishiga, ularni o'zaro sinergetik samarasini o'sishiga, oqibatda esa jamiyat darajasida yalpi intellektual kapitalni hajmini, ko'lamini oshishiga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017 yil 29-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni.

2. Стюарт Т.А. "Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций"- М.: Поколение, 2007 г. – С. 180.

3. Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями Под.Ред. Б.З.Мильнера. М.: ИНФРА-М, 2013 г. 624-стр.

4. Руус Й., Пайк С., Фернстрем Л. Интеллектуальный капитал: практика управления. – С. Пб.: Высшая школа менеджмента: СПбГУ, 2008.г 120-стр.

5. Тис Д. Дж. Получение экономической выгоды от знаний как активов: "Новая экономика", рынки ноу-хау и нематериальные активы. Российский журнал менеджмента. 2004.г. том 2. №1.

UDK 338.48(470.47)

JIZZAX VILOYATIDA TURISTIK MEHMON UYLARINI YARATISH VA UNING INSTITUSIONAL ASOSLARI

В. В. Xudoyberdiyev

Jizzax Politexnika Instituti

bobirxudoyberdiyev03@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada mamlakatimizning jizzax viloyatida uning tabiiy potentsiali orqali turistik qishloq ovullarini yaratish yo'nalishlari hamda uning institusional asoslari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Turistik qishloq ovullari, rekreastiya, madaniy-tarixiy meros, viza, infratuzilma, ziyorat, turizm mahallasi va qishlog'i.

Создание туристических отелей в джизакской области и ее институциональных основах

Аннотация. В статье описаны направления создания туристических поселков в Джизакской области страны через ее природный потенциал и институциональную базу.

Ключевые слова: туристические деревни, рекреация, культурно-историческое наследие, визы, инфраструктура, паломничество, туристические махаллы и деревни.

Creation of tourist hotels in the Jizzakh region and its institutional framework

Abstract. The article describes the directions of creation of tourist villages in Jizzakh region of the country through its natural potential and its institutional basis.

Keywords: Tourist villages, recreation, cultural and historical heritage, visas, infrastructure, pilgrimage, tourist neighborhood and village.

Kirish. Mamlakatimizda turizm sohasini strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Shuningdek, hududlarni barqaror

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri sifatida ichki turizmni jadal rivojlantirish, sayyohlarni mamlakatimizning madaniy-tarixiy merosi hamda tabiiy boyliklari bilan tanishtirish, uning asosi sifatida viza rejimining liberallashtirilishi, chet el fuqarolarini ro'yxatga olish tartibining soddalashtirilishi, turizm tarmog'ini rivojlantirish uchun imtiyoz va preferensiyalar berilishi milliy turizm salohiyatini ichki va tashqi bozorlarda samarali targ'ib qilish imkonini beradi. Ammo, o'tkazilgan dastlabki tahlillar turizm tarmog'ini tartibga soluvchi normativ-huquqiy asosning nomukammalligi, alohida turizm xizmatlarini ko'rsatish qoidalarining, shuningdek, rivojlangan dunyo ahlining mamlakatimiz tabiatining o'ziga xosligi, ko'plab hududlarda bahavo turistik ob'yektlar mavjudligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud emasligini ko'rsatmoqda. Shuning uchun ham turizm resursining asosi sanalgan dunyo xilma-xilligini namoyish qiluvchi turizm predmetlari faqatgina reklama, targ'ibot orqaligina xalqaro turizm ixlosmandlarini o'z domiga tortishi mumkin. O'z navbatida ta'kidlash joizki, turizm sohasining kirib kelishi va uning rivojlanishi dunyoning har qanday mamlakatiga ham nasib qilavermaydi, chunki mazkur sohaga bo'lgan turizm mahsulotlari bozoridagi unga bo'lgan talab to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy ehtiyojlar bilan emas, balki ijtimoiy ehtiyojlar bilan belgilanadi. Ijtimoiy ehtiyojlar ichida ziyoratga, rekreatsiyaga bo'lgan ehtiyoj inson ruhiyatida uy-joyga bo'lgan ehtiyojdan ham ko'ra 3 marta ko'proqdir. Mamlakatimizda mazkur sohani rivojlantirishning dolzarbligi ham shundadir. Turizm sohasining serdaromad, shuning bilan birgalikda mashaqqati kamroq faoliyat turi ekanligini e'tirof etib, mamlakatimizda mazkur sohani rivojlantirish, takomillashtirish yuzasidan tinimsiz izlanishlarni olib borish maqsadga muvofiq sanaladi. Ana shunday yo'llardan biri-aholi gavjum, shuningdek, iqlim sharoiti mo'tadil bo'lgan hududlarda aholining turistik xizmat ko'rsatishini amalga oshirishi bilan birga aholining o'zi ham mazkur turistik mahsulotdan bahramand bo'ladigan faoliyat turlaridan biri bu turistik qishloq ovullarini tashkil etish hisoblanadi. Turistik qishloq ovullarini tashkil qilishning institutsional asosi bo'lib, birinchi navbatda, 2019 yil 16 aprelda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risida" gi Qonuni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5781 son Farmoni xizmat qiladi. Mazkur institutsional asoslarga ko'ra 2019 yil 1 noyabrdan boshlab eng yuqori turizm salohiyatiga ega bo'lgan fuqarolar yig'inlari (shaharcha, qishloq, ovullar hamda shahar, shaharcha, qishloq va ovullarning mahallalari) ro'yxatini shakllantirish, ushbu fuqarolar yig'inlari hududlarida 20 tadan kam bo'lmagan oilaviy mehmon uylari tashkil etilganda va turistlar uchun kamida besh xil xizmat turlari (yashash va/yoki ovqatlanish bo'yicha xizmatlardan tashqari) ko'rsatilgan taqdirda ularga «Turizm mahallasi», «Turizm qishlog'i» yoki «Turizm ovuli» maqomini berish, 2020 yildan boshlab «Turizm mahallasi», «Turizm qishlog'i» yoki «Turizm ovuli» maqomi berilgan fuqarolar yig'inlari «Obod qishloq» va «Obod mahalla» davlat dasturlariga birinchi navbatda kiritilishi qat'iy belgilab qo'yilgan [2]. "O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risida" gi Qonunining 5-moddasiga ko'ra xalqaro va ichki turizm uning shakllari hisoblanadi. Turizm tashkil etilayotgan turning o'ziga xosligi, mavzusi, davomiyligi, harakatlanish usullari va turning boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda madaniy-tarixiy, ziyorat, ekologik, ma'rifiy, etnografik, gastronomik, ishbilarmonlik, ijtimoiy, sport, tibbiy, yoshlar turizmi, agroturizm hamda turizmning boshqa turlariga bo'linishi mumkin [1]. O'zbekiston turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli imkoniyatga, shuningdek, juda katta rekreatsiya salohiyatiga ega, unda jami 7,4 ming madaniy meros ob'ektlari mavjud, ulardan 209 tasi to'rtta muzey shaharlar — «Xiva shahridagi Ichan-qal'a», «Buxoro shahrining tarixiy markazi», «Shahrisabz shahrining tarixiy markazi», «Samarqand shahri» hududida joylashgan bo'lib, YUNESKO butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan [3].

Mamlakatimizda so'nggi yillar davomida turizm xizmatlari eksporti hajmi ikki baravar oshdi, xususan so'nggi ikki yilda 546,9 million AQSh dollaridan 1041 million AQSh dollariga, ya'ni 190,3 foizga oshdi. Joriy yilda xorijiy tashrif buyuruvchilar sonining o'sish sur'ati o'rtacha yillik 8 foizni tashkil etgan bo'lsa, o'tgan yilda 7 foizni tashkil qilib, bu ko'rsatkich 2,69 million nafardan oshganligini ko'rsatib turibdi. O'tgan yil yakunlari bo'yicha respublikaga 5,3 million xorijiy turistlar tashrif buyurdi. Xususiy sektorni qo'llab-quvvatlash va muhofaza qilishga qaratilgan choralar ko'rilgani natijasida yil yakuni bo'yicha 950 taga, mehmonxona xo'jaliklari soni – 661 tadan 900 taga etdi. Respublika hududiga olib kirilayotgan 8 va undan ko'proq yo'lovchi tashishga mo'ljallangan turistik klassdagi avtotransport vositalarini sertifikatlash qilishning yangi mexanizmi joriy etilgani hamda buning natijasida so'nggi yilda turistik klass avtotransport vositalarining parki 128 donaga ko'paytirilgani (47 avtobus va 81 mikroavtobus) mazkur sohaga berilayotgan e'tiborning yaqqol dalilidir. Eng asosiysi qishloq ovullarini yaratishga ko'maklashuvchi xorijiy fuqarolarni respublika hududida vaqtinchalik ro'yxatga olish tartibi soddalashtirilgani, mazkur tartib «E-MENMON» tizimi orqali to'liq elektron shaklga o'tkazilganligi, shuningdek, mehmon uylarini sertifikatlash qilish tartibi bekor qilinganligi bu borada ayni muddaodir. Bugungi kunda mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha bir qancha istiqbolli dasturlar

belgilab olingan bo'lib uning samarasi sifatida 2020 yilda turizmni rivojlantirish uchun mustahkam qonunchilik bazani yaratishga qaratilgan institutsional islohotlar, infratuzilmani modernizatsiyalash va mamlakat brendini targ'ib qilish, hamda 2021- 2025 yillarda mamlakat iqtisodiyotida turizm industriyasi ulushini ko'paytirish, ushbu yo'nalishda zarur infratuzilmani rivojlantirish va dunyo bozorida respublikaning turizm salohiyatini targ'ib qilish orqali mamlakatning yalpi ichki mahsulotida turizm ulushini 5 foizgacha (shu paytgacha 2,3%) etkazish, shuningdek, 2025 yil yakuniga qadar 9 milliondan ortiq turistlarni, shu jumladan uzoq xorijdan 2 million turistni jalb qilish belgilab quyilgan [2]. Mamlakatimizda yaratilayotgan shunday institutsional imkoniyatlardan kelib chiqqan holda xulosa qiladigan bo'lsak Jizzax viloyatida ham turizmni rivojlantirish uchun keng qamrovli imkoniyatlar mavjud.

Jizzax viloyati O'zbekistonning markaziy mintaqasida joylashgan bo'lib, shu tufayli har taraflama keng ko'lamlil xojalik yuritish imkoniyatiga egadir. Uzunligi sharqdan g'arbga, ya'ni Yangiobod tumanidan Forish tumanigacha 180 km, janubdan shimolga, ya'ni Baxmal tumanidan Mirzacho'l tumanigacha 175 km. ni tashkil etadi. Maydoni 21,1 ming kv.km. Shundan 4,8 ming kv.km. (22,7 %) qishloq xo'jaligida foydalanishda bo'lgan erlardir. O'rmon va o'rmonchilik bilan bog'liq ekinlar ekiladigan maydon 1,8 ming (8,5 %) kv.km dan iboratdir. Maydonining katta qismini sharqdan g'arbga va qisman shimoli-g'arb tomonga cho'zilgan Chimqortog' va Molguzar, g'arbdan sharqqa, sharqi-janubga va janubga tomon cho'zilgan Nurota tizma tog'lari, shimol tomondan Qozog'istondagi Chordora tog'onidan viloyatning shimoli-g'arbidan Navoiy viloyati hududiga qadar cho'zilgan Aydarko'l tashkil etadi. Bu qadimiy yurtda ajdodlarimiz zakovati, salohiyatidan darak beruvchi – qadimiy turkiylarning quyosh yili timsoli – “Quyosh taqvimi”, (“Saklar taqvimi”), 19 fevraldan 21 martgacha quyosh nuri tushadigan Huttosh, shuningdek, Qantartosh, Hamaltoshlarning o'zi sirli bir olam. Viloyatda ziyorat turizmini rivojlantirish uchun ham Sa'd ibn Vaqqos, Usmand ota, Novqa ota, Xo'jamushkent ota, Parpi ota, Sayfin ota, Savruk ota, Qulfisar ota kabi ziyoratgohlarlar xizmat qiladi. E'tiborli jihati bu yerdagi tabiiy buloqlardan yiliga o'rtacha 16-20 mln. kubometr suv olish imkoniyati mavjud. Eng asosiysi viloyatning Baxmal, Zomin, G'allaorol tumanlari hamda Sh. Rashidov va Forish tumanlarining tog'li hududlarida yog'ingarchilik nisbatan mo'l bo'ladi. Shuningdek, haroratning mo'tadilligi tufayli Baxmal, G'allaorol va Forish botiqlarida, Zominsoy, Ettikechuv va Ko'rpaoyda suvning parchalanishi nisbatan kam. Viloyatda turizm va uning zaminidagi rekreatsiya klasterlarini rivojlantirish uchun ham birmuncha sezilarli imkoniyatlar, ya'ni viloyat tabiatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri tog'lar va tog' yon bag'irlarida tarkibida temir, oltingugurt, vodorod, radiy, kremniy kislotasi, karbon gazi, ishqorli termo-minerallar bo'lgan bir qator mavjud shifobaxsh suv manbalari mavjud. Darhaqiqat, ayni paytda viloyatning G'allaorol, Forish, Mirzacho'l tumanlarida ana shunday balneologik suvlar bilan davolovchi “Marjonsuv”, “Birlashgan”, “Gagarin” nomli sanatoriylar va bir nechta profilaktoriylar ishlab turibdi. Shuning bilan birgalikda viloyatning Zomin, Jizzax, Baxmal tumanlarida ham ma'danga boy manbalari bor. Viloyatdagi barcha ma'danli suvlar kimyoviy va balneologik tarkibiga ko'ra eng tabiiy o'ziga xosligi bevosita hududning ancha qismini egallagan tog'liq zona ekanligi bilan bog'liqdir. Mazkur hududlarning tog' yon bag'irlarida bir-biridan go'zal tabiat go'shalari, archazorlar bodomzorlar yong'oqzorlar, shifobaxsh o'tloqlar, soyliklar, zilol suvlar, hatto, musaffo toza havo qatlamining o'zi bir olam. Ulkan daralarda qir-adirlar va soyliklarda kamyob o'simliklar va hayvonlar, parrandalarning turfa xillari mavjud. Baxmal va Zomin tumanlaridagi qir-adirlar, ulkan bog'-rog'lar, shuningdek, Baxmaldagi dengiz sathidan 2600 metr balandlikdagi ma'danli suv, Xalq bog'i va qo'riqxonalar, ajoyib sharsharalar, qirlar bag'ridagi o'nlab chashmalar insoniyatni o'ziga chorlovchi saxiy tabiatning o'ziga xos ne'matidir. Viloyatda turizm klasterlarining asosiy poydevori sanalgan Zomin tumanidagi 1976 yilda tashkil etilgan 48 ming gektarli Xalq bog'ining tabiati o'ta go'zal. Balandligi dengiz sathidan 4 ming metrgacha cho'zilgan tog' yon bag'rida yoz va bahorda havo qatlami kamalak rangida tovlanadi. Qalin archazorlar va bahaybat daralar, soyliklardagi toshqin suvlar go'yo tabiatning haqiqiy tabiiy ko'rgazmasini namoyish etadi. Albatta bu kabi jarayonlarning xususiyati shundaki, inson hamisha ko'pincha o'zlashtirilmagan, inson qo'li tegmagan tabiiy go'shalarga ehtiyoj sezishidadir. Xalq bog'i yonida Zomin qo'riqxonasi tashkil etilgan, Xalq bog'i va qo'riqxonaning umumiy maydoni 78 ming gektarni tashkil etadi. Bu qo'riqxonada 100 dan ortiq shifobaxsh va dorivor o'simliklar, oq tirmoqli ayiq, yovvoyi cho'chqa, bo'rsiq, alqar, (tog' echkisi), jayra kabi hayvonlar, kemiruvchilar, kalxat, qora turna, bulduruq, tuvaloq, kaklik, tustovuq kabi parrandalarning 150 dan ortiq turlari uchraydi.

Viloyat rel'efi shimol, shimoli-g'arb tomondagi pasttekisliklar, cho'l va dashtlardan qirlar, tog'lar sari balandlab borishi bilan bog'liq ravishda hayvonlar turlari ham ko'payib boradi. Viloyatda baliqchilik sanoatini rivojlantirish uchun ham keng ko'lamlil imkoniyatlar mavjud, xususan, Aydarko'l-Tuzkon Arnasoy ko'llarida baliqlarning zog'ora, laqqa, suzak va ilonbaliq kabi turlari bor. Buning ajablanarli

tomoni shundaki, aydanko'l-tuzkon Arnasoy ko'llari viloyatda baliqchilik sanoatini rivojlantirish bilan bir paytda rekreatsiyani rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Viloyatning tabiiy iqlim sharoiti keskin mo'tadil. Yozi quruq va issiq, qishi nisbatan yumshoq. Baxmal, qisman Zomin, Forish tumanlarining tog'liq hududlarida yoz fasli biroz salqin o'tadi. Yilning eng issiq oyi cho'l zonalarida iyun-iyul, tog' zonasida iyul-avgust. Kunning uzunligi kunduz yozda 15 soat, qishda 9 soat davom etadi. Yanvar oyida harorat +1+4 daraja, iyul oyida esa +26+28 daraja. Bir yillik yog'in miqdori 400-500 mm. Vegetatsiya davri 240-260 kun. Havoning namlik darajasi qishda 70-80 %. Bir yilda quyoshli kunlar 2800-3000 soat atrofida. Birinchi qorning yog'ishi asosan oktyabr oyiga to'g'ri keladi.

Viloyat hududining nisbatan yaxlitligi va subtropik kengliklarga yaqinligi harorat rejimining birxilligini ta'minlaydi. Yil davomida o'rtacha 250-270 kun havo ochiq, osmon beg'ubor bo'ladi. Fevraldan noyabrgacha quyosh energiyasi nisbatan ko'proq bo'ladi. Havoning harorat yig'indisi janubiy pasttekisliklarda 5,5 ming daraja, shimoliy pasttekisliklarda 4,3-4,5 ming darajaga etadi.

Viloyat hududida yog'ingarchilik asosan qish va bahor fasllariga to'g'ri keladi. Shimoldan janubga tomon yog'ingarchilik ko'payib boradi. Yillik yog'in miqdori balandligi 276 metr bo'lgan Mirzacho'lda 295, balandligi 392 metr bo'lgan Sangzorda 400 mm.dan oshadi. Qor turib qoladigan kunlar bir yilda tekisliklarda 20-22 kun, tog'li hududlarda 60-70 kuni tashkil etadi. Hududning tekislik qismida yillik yog'in miqdori 200 mm. atrofida. Bug'lanish darajasi 100-120 mm.ga teng. Viloyat hududida shimoli-g'arbda vaqti-vaqti bilan kuchli shamol bo'lib turadi. Aprel va may oylarida kuchli shamol, do'l va jala yog'ish holatlari uchraydi.

Viloyat aholisi 2020 yil yanvar oyi holatiga 1382100 kishini tashkil etib, yil boshidan 29700 kishiga yoki 102,2 foizga ko'paydi. Shundan 647900 kishi –shahar joylarida (46,8%) va 734200 kishi qishloq joylarida (53,2 foiz) istiqomat qiladi.

Tarkibiga ko'ra 70 dan ortiq millat vakillari bor. Umumiy aholisining 83 foizini o'zbeklar tashkil qiladi. O'rtacha zichligi bir kv.km. ga 65,5 kishi [4].

Yuqorida qayd etilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, aholisi 163,6 ming kishi bo'lgan viloyatning Zomin tumanida (viloyat aholisining 11,8 %), aholisi 155,8 ming kishi bo'lgan Baxmal tumanida (viloyat aholisining 11,3 %), aholisi 171,4 ming kishi bo'lgan G'allaorol tumanlarida (viloyat aholisining 12,4 %) negizida rekreatsiya mavjud bo'lgan turistik ovullarni, shuningdek, ularning o'zaro kooperatsiyasi asosidagi turizm klasterlarini tashkil qilish uchun keng qamrovli imkoniyatlar mavjud.

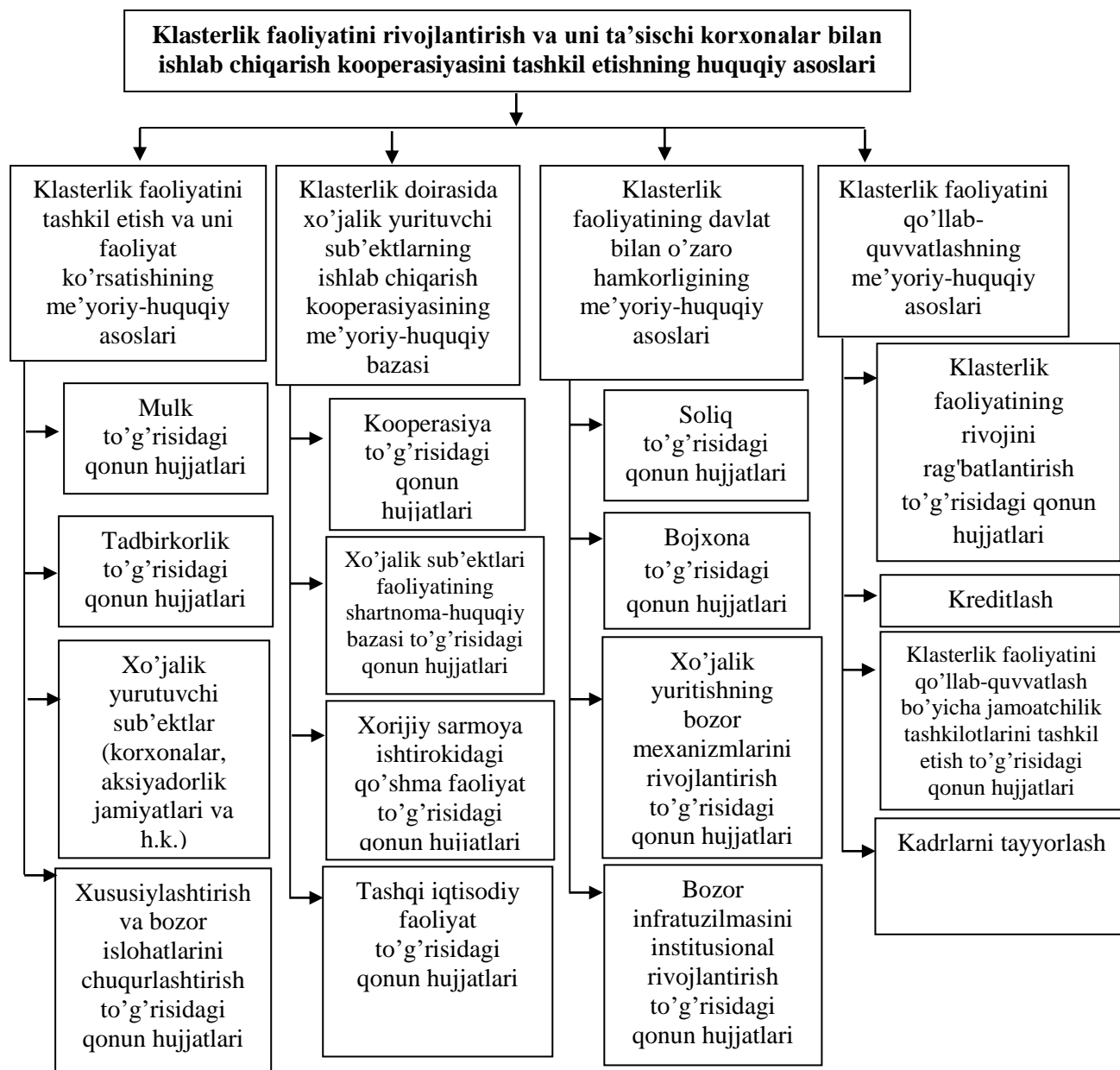
Viloyatda turizm sohasiga poydevor bo'luvchi tabiiy buloqlardan yiliga o'rtacha 16-20 mln. kubometr suv olish imkoniyati mavjud. Eng asosiysi yuqorida qayd etilganidek, viloyatning Baxmal, Zomin, G'allaorol tumanlari hamda Jizzax va Forish tumanlarining tog'li hududlarida yog'ingarchilik nisbatan mo'l bo'ladi. Shuningdek, haroratning mo'tadilligi tufayli Baxmal, G'allaorol va Forish botiqlarida, Zominsoy, Ettikechuv va Ko'rpsayda suvning parchalanishi nisbatan kam.

Viloyatda turizm va uning zaminidagi rekreatsiya klasterlarini rivojlantirish uchun ham birmuncha sezilarli imkoniyatlar, ya'ni viloyat tabiatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri tog'lar va tog' yon bag'irlarida tarkibida temir, oltingugurt, vodorod, radiy, kremniy kislotasi, karbon gazi, ishqorli termominerallar bo'lgan bir qator mavjud shifobaxsh suv manbalari mavjud. Darhaqiqat, ayni paytda viloyatning G'allaorol, Forish, Mirzacho'l tumanlarida ana shunday bal'neologik suvlar bilan davolovchi "Marjonsuv", "Birlashgan", "Gagarin" nomli sanatoriylar va bir nechta profilaktoriylarning ishlab turganligi ham mazkur salohiyatlardan dalolatdir. Shuning bilan birgalikda viloyatning Zomin, Jizzax, Baxmal tumanlarida ham ma'danga boy manbalar bor. Viloyatdagi barcha ma'danli suvlar kimyoviy va bal'neologik tarkibiga ko'ra eng tabiiy o'ziga xosligi bevosita hududning ancha qismini egallagan tog'liq zona ekanligi bilan bog'liqdir. Mazkur hududlarning tog' yon bag'irlarida bir-biridan go'zal tabiat go'shalari, archazorlar bodomzorlar yong'oqzorlar, shifobaxsh o'tloqlar, soyliklar, zilol suvlar, hatto, musaffo toza havo qatlamining o'zi bir olam. Ulkan daralarda qir-adirlar va soyliklarda kamyob o'simliklar va hayvonlar, parrandalarning turfa xillari mavjud. Baxmal va Zomin tumanlaridagi qir-adirlar, ulkan bog'-rog'lar, shuningdek, Baxmaldagi dengiz sathidan 2600 metr balandlikdagi ma'danli suv, Xalq bog'i va qo'riqxonalar, ajoyib sharshalar, qirlar bag'ridagi o'nlab chashmalar insoniyatni o'ziga chorlovchi saxiy tabiatning o'ziga xos ne'matidir. Viloyatda turizm klasterlarining asosiy poydevori sanalgan Balandligi dengiz sathidan 4 ming metrgacha cho'zilgan tog' yon bag'rida yoz va bahorda havo qatlami kamalak rangida tovlanadi. Qalin archazorlar va bahaybat daralar, soyliklardagi toshqin suvlar go'yo tabiatning haqiqiy tabiiy ko'rgazmasini eslatadi. Albatta bu kabi jarayonlarning xususiyati shundaki, inson hamisha ko'pincha o'zlashtirilmagan, inson qo'li tegmagan tabiiy go'shalarga ehtiyoj sezishidadir.

Viloyat rel'efi shimol, shimoli-g'arb tomondagi pasttekisliklar, cho'l va dashtlardan qirlar, tog'lar sari balandlab borishi bilan bog'liq ravishda hayvonlar turlari ham ko'payib boradi. Viloyatda baliqchilik

sanoatini rivojlantirish uchun ham keng ko‘lamli imkoniyatlar mavjud, xususan, Aydarko‘l-Tuzkon Arnasoy ko‘llarida baliqlarning zog‘ora, laqqa, suzak va ilonbaliq kabi turlari bor. Aydarko‘l-Tuzkon Arnasoy ko‘llari viloyatda baliqchilik sanoatini rivojlantirish bilan bir paytda rekreatsiyani rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Bugungi kunda respublikada klaster doirasida turizm sohasini rivojlantirishga va turli xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning klaster doirasidagi o‘zaro hamkorligini takomillashtirishga muhim ahamiyat berilgan holda, ushbu jarayonlarni rivojlantirishning iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonlariga mos keladigan me‘yoriy-huquqiy asoslar yaratilgan. Ularni guruhlariga bo‘lish mumkin (1-rasm).

1-rasm.

Birinchi guruh – turizm klasterini tashkil qilish tartibi va mexanizmlarini tartibga soluvchi me‘yoriy-huquqiy hujjatlar (xizmat ko‘rsatish doirasi, kafolatlar, himoya va h.k.);

Ikkinchi guruh – klaster doirasida turli xildagi xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning o‘zaro hamkorlik qilish tartibi va mexanizmlarini tartibga soluvchi huquqiy baza;

Uchinchi guruh – klaster doirasida birlashgan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning davlat bilan o‘zaro hamkorlik qilish tartibi va mexanizmlarini tartibga soluvchi huquqiy baza (soliq solish, hisobot, soliq va bojxona organlari bilan munosabatlar va h.k.);

To‘rtinchi guruh - turizm klasterini qo‘llab-quvvatlashning huquqiy asoslari.

Klaster doirasida xo‘jalik yuritishning vujudga kelishi va rivojlanishiga doir me‘yoriy hujjatlarning **birinchi guruhini** ko‘rib chiqishda shuni ta‘kidlash lozimki, ilk 1991 yilda qabul qilingan va unga o‘z vaqti bilan bir necha marotaba o‘zgartirishlar kiritilgan O‘zbekiston Respublikasining “Mulkchilik to‘g‘risida”gi qonuni O‘zbekistonda ishbilarmonlikka oid me‘yoriy-huquqiy bazaning asosi bo‘lib hisoblanadi. U xususiy mulkning dahlsizligini, ishbilarmonlikning iqtisodiy va yuridik jihatdan mustaqilligini kafolatlash bilan birga, ularning huquq va majburiyatlarini, ishbilarmonlarning bir-biri bilan hamda davlat va nodavlat tashkilotlar bilan o‘zaro munosabatlarini tartibga solish qoidalarini belgilab beradi.

Adabiyotlar

1. “O‘zbekiston Respublikasining turizm to‘g‘risida” gi Qonuni. 2019 yil 16 aprelda qabul qilingan.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5781 son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 yanvardagi “O‘zbekiston respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PF-5611 son Farmoni.
4. Rasmiy web sayt: www.jizzaxstat.uz
- 4.1 Elektron pochta manzili: jizzaxstat@uznet.net
- 4.2 Elektron ximoyalangan pochta manzili: jiz.stat@exat.uz

UDK: 37.1

MURAKKAB 高い、上、下、雨、日 UCH VA UN DAN ORTIQ O'QILISH TURIGA EGA IYEROG LIFLARNING HIKOYA ASOSIDA KOMPYUTER IMITASI ON MODELLAR YORDAMIDA O'QITISH METODIKASI

Lutfilloeva F.M.

Samarqand davlat chet tillar instituti

Niso niso@samdchti.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada yapon tili iyerogliflarning hikoya asosida kompyuter imitasion modellar yordamida o'qitish metodikasini ishlab chiqishda uch va undan ortiq o'qilish turiga ega iyerogliflarning guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqligi tadqiq etilgan. Shuning bilan bir qatorda, murakkab iyerogliflarni o'rganishda ularning kompyuter imitasion modellarini o'quv jarayoniga joriy etish masalalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: iyerogliflar, hikoya asosida, kompyuter imitasion modellar, metodika, murakkab iyerogliflar.

Методика обучения составных иероглифов имеющих два или три и более смысла чтения на основе сказок с помощью компьютерных имитационных моделей

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы изучения составных иероглифов японского языка на основе компьютерного имитационного моделирования. Показано, что составные иероглифы имеют 2 или 3 вида чтения и их смысл будет показано с помощью компьютерного имитационного моделирования. Полученные результаты внедрены в учебный процесс высшего образования.

Ключевые слова: Иероглифы, на основе сказки, компьютерные имитационные модели, методика, составные иероглифы.

Method of teaching composite characters with two or three or more meanings to read based on fairy tales using computer simulation models

Abstract. This article examines the study of composite Japanese characters based on computer simulation. It is shown that composite characters have 2 or 3 types of reading and their meaning will be shown using computer simulation. The results are implemented in the educational process of higher education.

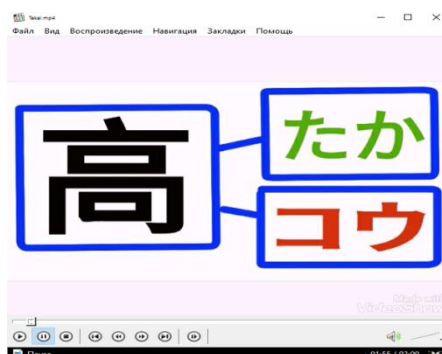
Keywords: Hieroglyphs, computer simulation models, methods, composite hieroglyphs.

Yapon tili iyerogliflarning hikoya asosida kompyuter imitasion modellar yordamida o'qitish metodikasini ishlab chiqishda uch va undan ortiq o'qilish turiga ega iyerogliflarning guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq. Quyida uch va undan ortiq o'qilish turiga ega iyerogliflarning guruhlariga bo'lib o'rganish uchun keltirilgan iyerogliflarni ko'rib chiqamiz.

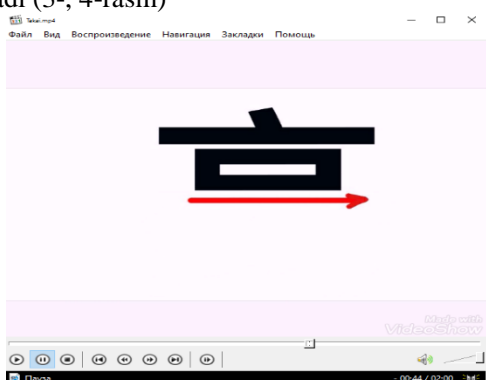

高い – TAKAi, KOU – (tarj.) BALAND, QIMMAT. Ikki xil o'qilish turiga ega. 高い – TAKAi ma'noli morfemik birlik o'zbek tiliga BALAND, QIMMAT deb tarjima qilinadi. KOU - ma'nosiz morfemik birlik bo'lishiga qaramay, boshqa iyeroglifning morfemik birligi bilan birikib alohida so'z yasalishi mumkin. Masalan, 高校-KOUKOU – YuQORI MAKTAB. 1-bosqichda 高い- iyeroglifning o'zbek tilidagi tarjima so'z tasvirlangan rasm ko'rsatiladi (1-rasm)

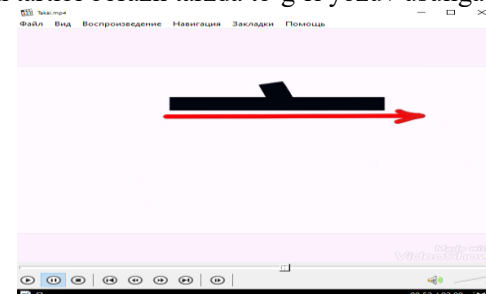
So'ngra高い- iyeroglfining ikki xil turdagi TAKAi, KOU morfemik shakllari yapon harflari orqali beriladi (2-rasm)

2-bosqichda mnemotexnik hikoya usulida ishlangan TAKAi, KOU morfemik birliklarning o'zbek tilidagi TAKAbbur KOMPYUTer so'zlariga uyg'un holda TAKAbbur bolaga QIMMAT KOMPYUTer kerak jumlasini tuzilib, obrazli tasvir ketma-ket yoritilib, iyeroglfining talaffuzdagi fonetik moslikga ahamiyat qaratiladi (3-, 4-rasm)

Takroran namoyishdan so'ng, 高い-TAKAi, KOU iyeroglfining o'ziga xos ketma-ket usulda yozilish tartibi obrazli tarzda to'g'ri yozuv usuliga ahamiyat bergan holda ko'rsatiladi (5,6)

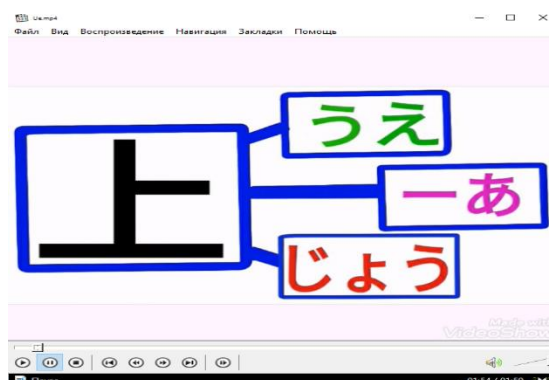

上-UE,A,JOU – (tarj.)USTIDA. Uch xil o'qilish turiga ega iyerogliflar turiga kiradi. 上-UE – ma'noli morfemik birlik o'zbek tiliga USTIDA deb tarjima qilinadi. JOU - ma'nosiz morfemik birlik bo'lishiga qaramay, boshqa iyeroglfning morfemik birlik bilan birikib alohida so'z yasalishi mumkin. Masalan, 水上-SUIJOU-SUV USTIDA.

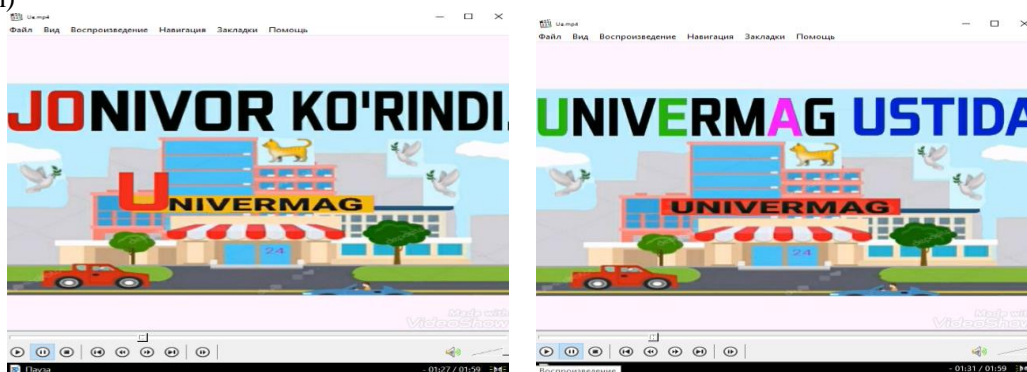
1-bosqichda上- iyeroglfning o'zbek tilidagi tarjima so'z tasvirlangan rasm ko'rsatiladi. (1-rasm)

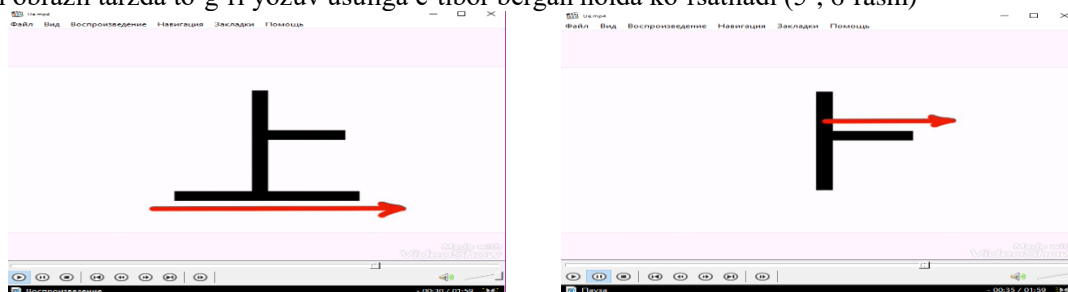
So'ngra 上- iyeroglfining uch xil turdagi UE, A, JOU morfemik shakllari yapon harflari orqali beriladi (2-rasm)

2-bosqichda mnemotexnik hikoya usulida ishlangan UE, A, JOU morfemik birliklarning o'zbek tilidagi UnivErmAg JOnivor so'zlariga uyg'un holda UnivErmAg USTIDA JOnivor ko'rindi jumlasini tuzilib, obrazli tasvir ketma-ket yoritilib, iyeroglif talaffuzidagi fonetik o'xshashlikga ahamiyat beriladi (3-, 4-rasm)

Takroran namoyishdan so'ng, 上-UE, A, JOU iyeroglifining o'ziga xos ketma-ket usulda yozilish tartibi obrazli tarzda to'g'ri yozuv usuliga e'tibor bergan holda ko'rsatiladi (5-, 6-rasm)

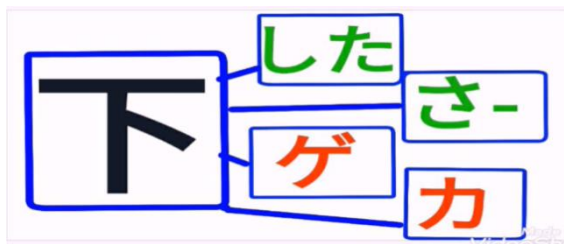

下-SHITA, SA, GE, KA – (tarj.) – OSTIDA. To'rt xil o'qilish turidan iborat iyeroglif sanaladi. 下-SHITA, SA ma'noli morfemik birlik o'zbek tiliga OSTIDA, PASTGA deb tarjima qilinadi. GE, KA - ma'nosiz morfemik birlik bo'lishiga qaramay, boshqa iyeroglifning morfemik birligi bilan birikib alohida so'z yasalishi mumkin. Masalan, 下水-GESUI – KANALIZASIYA, 下半-KAHAN-QOLGAN YARIM QISMI.

1-bosqichda 下- iyeroglifning o'zbek tilidagi tarjima so'z tasvirlangan rasm ko'rsatiladi (1-rasm)

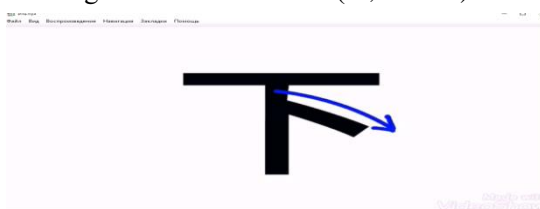
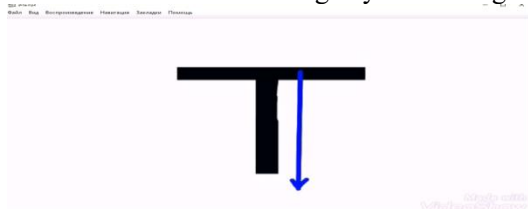
So'ngra 下- iyeroglifning to'rt xil turdagi SHITA, SA, GE, KA morfemik shakllari yapon harflari orqali beriladi (2-rasm)

2-bosqichda mnemotexnik hikoya usulida ishlangan SHITA, SA,GE, KA morfemik birliklarning o‘zbek tilidagi SHTAngist, SAXar, GERdayib, KATta so‘zlariga uyg‘un holda SAXarda SHTAngist GERdayib KATta toshni ko‘tardi jumlasini tuzilib, obrazli tasvir ketma-ket yoritilib beriladi (3-, 4-rasm)

Takroran namoyishdan so‘ng, 下-SHITA, SA, GE, KA iyeroglifining o‘ziga xos ketma-ket usulda yozilish tartibi obrazli tarzda to‘g‘ri yozuv usuliga e‘tibor bergan holda ko‘rsatiladi (5-, 6-rasm)

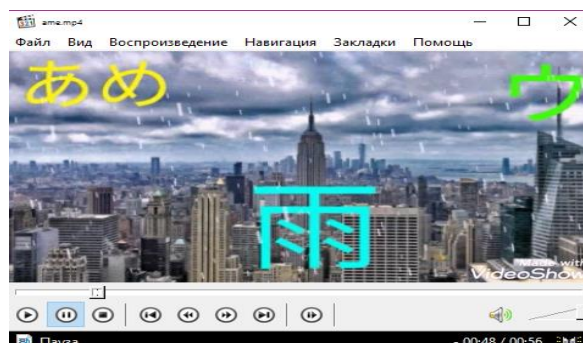

雨-AME, U – (tarj.) – YoMG‘IR. Ikki xil o‘qilish turiga ega. 雨 – AME ma‘noli morfemik birlik o‘zbek tiliga YoMG‘IR deb tarjima qilinadi. U - ma‘nosiz morfemik birlik bo‘lishiga qaramay, boshqa iyeroglifning morfemik birligi bilan birikib alohida so‘z yasalishi mumkin. Masalan, 時雨-JIU – SEZONLI YoMG‘IR

1-bosqichda雨- iyeroglifning o‘zbek tilidagi tarjima so‘z tasvirlangan rasm ko‘rsatiladi (1-rasm)

So‘ngra雨- iyeroglifning ikki xil turdagi AME, U morfemik shakllari yapon harflari orqali beriladi (2-rasm)

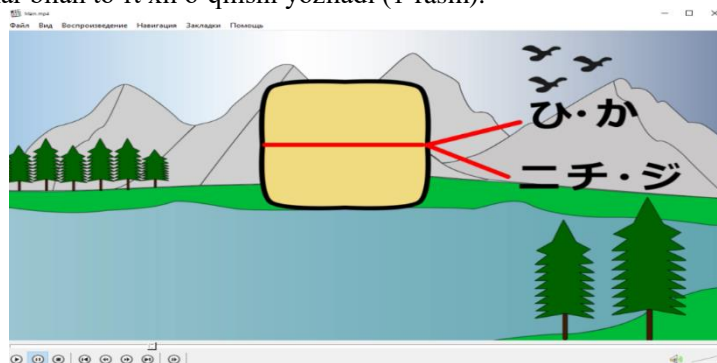
2-bosqichda mnemotexnik hikoya usulida ishlangan AME, U morfemik birliklarning o'zbek tilidagi AMERika, Uzoq so'zlariga uyg'un holda AMERikada Uzoq YOMG'IR yog'di jumlasini tuzilib, obrazli tasvir ketma-ket yoritilib beriladi (3-rasm)

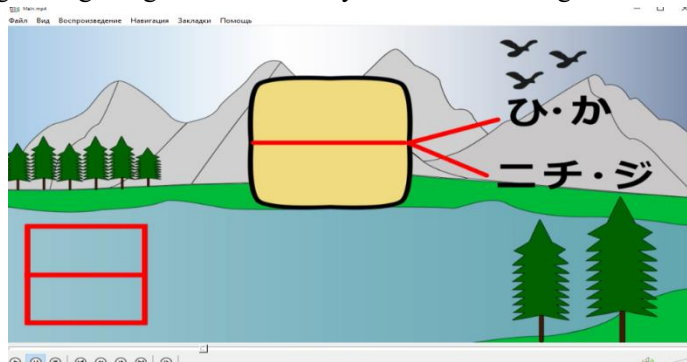
Takroran namoyishdan so'ng, 雨-AME, U iyeroglifining o'ziga xos ketma-ket usulda yozilish tartibi obrazli tarzda ko'rsatiladi (4-, 5-rasm)

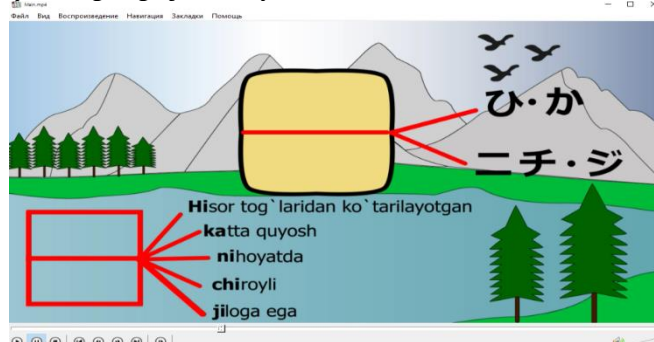
日- HI, KA, NICHU, JI – (tarj.) Quyosh, sana. To'rt xil o'qilish turiga ega. Ikkita ma'noli HI,KA, morfemik birlikdan iborat. HI – quyosh, KA – sana. Ikkita ma'nosiz NICHU, JI morfemik tovushdan tarkib topgan. 1-bosqichda 日- HI-quyosh iyeroglifining etimologik kelib chiqishi animatsiya yordamida namoyish etilib, yaponcha harflar bilan to'rt xil o'qilishi yoziladi (1-rasm).

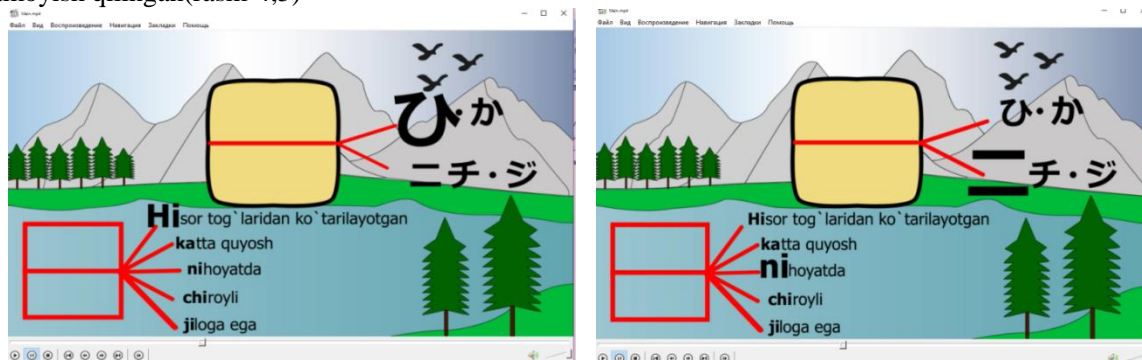
2-bosqida 日- HI iyeroglifining o'ziga xos ketma-ket yozilishi usuli berilgandan so'ng (2-rasm).

Har bir o'qilish turiga mos o'zbek tilidagi o'xshash so'z ya'ni HI – Hisor, KA- KAtta, NICHII – Nihoyatda CHIroyli, JI – Jiloga ega tariqasida misol keltirilib, Hisor tog'laridan ko'tarilayotgan KAtta quyosh Nihoyatda CHIroyli Jiloga ega jumlasida yasaladi (3-rasm).

Aynan 日 - HI iyeroglifida to'rtta o'qilish turi mavjudligi sabab, bu jarayonni yanada samarali esda qoldirish maqsadida HI – Hisor, KA- KAtta, NICHII – Nihoyatda CHIroyli, JI – Jiloga ega so'zlari yapon tilidagi ひ、か、ニチ、ジ morfemik tovushlar bilan birgalikda qora shriflarda alohida belgilangan holda namoyish qilingan(rasm-4,5)

Shunday qilib, murakkab 高い、上、下、雨、日 uch va undan ortiq o'qilish turiga ega iyerogliflarning hikoya asosida kompyuter imitasion modellar yordamida o'qitish metodikasi ishlab chiqildi va ulardan foydalanishning uslubiy jihatlari ishlab chiqildi.

Ishlab chiqilgan metodikadan oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayoniga joriy etish uchun tavsiya qilindi.

Adabiyotlar

1. Basic Kanji Book. Vol. 1-2. Bojinsha, 1990. – 315 p.
2. Kanji look and learn: 512 kanji ith illustrations and mnemonic hints/Eri Banno, Yoko Ikeda and so on.-Tokyo: The Japan Times Ltd, 2009.-270p
3. Banno E. Kanji look and learn (512 kanji with illustrations and mnemonic hints). Japan: The Japan Times. 2011.
4. Heisig J. W. Remembering Simplified Hanzi Book 1: How Not to Forget the Meaning and Writing of Chinese Characters / J. Heisig. - Honolulu: 2009. 17 p.
5. Haruna M., Ohta Y. Kanji for beginners / M. Haruna. - Morimoto: 2000. – 155 p.
6. Hamakawa, Y. 日本語教師のための実践・漢字指導/Y.Hamakawa.-Tokyo: The Japan Foundation., Japanese language center, 2010.-250p
7. Kawaguchi T. Inputting Japanese from the Keyboard//Journal of Information Processing. 1990.-Vol.13, №1. –P.10-14.
8. Lin N., Kajita S., Mase K. Collaborative story-based kanji learning using an augmented tablestop ssystem. The JALTCALL Journal, 5(1), 2009. 21-43 p.
9. Lin N., Kajita S., Mase K. Story-based CALL for Japanese kanji characters: A study on student learning motivation. The JALTCALL Journal, 3(2), 2007. 25-44 p.
10. Matsubara S. Studies of kanji introduction methods for non-kanji Japanese language learners through eye movement//Sekai-no nihongo kyo:iku, 7, 1995. –P. 48-51.
11. Mayer R., Anderson R.B. The instructional animation: helping students build connections between words and pictures in multimedia learning. Journal of Educational Psychology, 84(4), 1994. 444-452 p

12. Noguchi M. Component analysis of kanji for learners from non-kanji using countries// Sekai-no nihongo kyo:iku, 10. 1995. –P. 32-41.
13. Nur Alifah MD Yunus
「音符に焦点を当てた漢字学習ストラテジー指導—日本留学予備教育での非漢字系学習者を対象として—」
『日本語文化研究会論集』12,2016. 83-110 p.
14. Okita Y. Kanji Learning Strategies and Verbal and Visual Learning Style Preferences. Honolulu, University of Hawaii, 1996. – 105 p.
15. Oomori, M. 日本語教師の7つ道具シリーズ2 漢字授業の作り方編/M. Oomori, E. Suzuki,- Tokyo:Alc Press Inc, 2013.-150c
16. Rasiban M. Understanding the basic of kanji's meaning through mnemonic method learning / M. Rasiban. - Advanced in Social Science, Educational and Humanities Research, volume 82. 2017. – 17 p.
17. Rasiban, L.M. Understanding The Basic of Kanji's Meaning through Mnemonic Method Learning/L.M. Rasiban//Advanced in Social Science, Education and Humanities Research.-2017.-Vol.82.- P-17-21.
18. Sabine K. 「漢字の音符を教える利点についての一考察」『JSL漢字学習研究会誌』6、2014. 68-74 P.
19. The Japan Foundation Teaching Japanese Series 3., Teaching Characters and vocabulary.: The Japan Foundation, 2008
20. The Japan Foundation., Marugoto: Japanese Language and Culture Starter A1.: Sanshusha Publishing Co., Ltd, 2013
21. Tukhtasinov I.M, Abdullaeva S.A., Mamadalieva N.S., Lutfillaeva F.M., Fayziyev N.A. Technology of Perfection of Knowledge Transfer and Acquisition on the Basis of Computer Simulation Models// Computer Sciences and Applications Journal (SciEP). –January, 2020 – Volume 8, Issue № 10. – P. 1-4. Journal indexed by sciepub DOI: 10.12691

UDK: 42/48:409

**CHET TILI DARSLARIDA AUTENTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING
AHAMIYATI**

T. Sh. Karshiyeva

*Samarqand davlat chet tillar instituti
karshiyevatursunoy@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tili darslarida autentik (asl) til materiallaridan foydalanish haqida bo'lib, bunday materiallar yordamida chet tiliga xos so'z, so'z birikmalari va iboralarni o'zlashtirishning samarali jihatlariga egaligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Autentlik, autentik material, motivatsiya, interaktiv, kognitiv talab, lingvistik talab.

Использование аутентичных материалов на уроках иностранного языка

Аннотация. Статья посвящена использованию аутентичных (оригинальных) языковых материалов на уроках иностранного языка и рассмотрено эффективность изучения иностранных слов, фраз и выражений с использованием таких материалов.

Ключевые слово: аутентификация, аутентичный материал, мотивация, интерактивный, когнитивный спрос, языковой спрос.

Using authentic materials in foreign language classes

Abstract. This article is about the use of authentic (original) language materials in foreign language classes and considered the effectiveness of learning foreign words, phrases and expressions using such materials.

Keywords: authenticity, authentic material, motivation, interactive, cognitive demand, linguistic demand.

Autentik yoki asl til materiallari o'rganish yoki o'rgatish maqsadida emas, balki asl til so'zlovchilari uchun yaratilgan materiallardir. Bunday materiallar murakkablik jihatidan darsliklardan ancha yuqorida turadi va ular badiiy kitoblar, audio va videomateriallar, jurnal va gazeta maqolalari, radio

eshittirishlar, reklamalar, oshxona menyulari va hokazolarni o'z ichiga oladi. Bunday materiallar o'qitish maqsadida yaratilmaganligi tufayli ham murakkab va soddalashtirilmagan sanaladi. Til o'rganishda bunday materiallardan foydalanish til aspektlarini yuqori samara bilan rivojlantiradi, degan qarashlar va izlanishlar mavjud.

O'qituvchilar autentik materiallarni 1970-yillarda tillarni kommunikativ o'qitish uslubining tarqalishi natijasida foydalana boshladilar. Autentik materiallarni ishlatish, autentiklik, autentikning ma'nosi haqidagi bahs va munozaralar oxirgi yillarda avj olmoqda va hozirgi kunda sotsiolingvistika, madaniyatlararo izlanishlar, etnologiya va ijtimoiy psixologiya kabi jabhalarni qamrab oladi.

Martinez [3] autentik materiallarni ona tilida so'zlashuvchilar uchun tayyorlangan va o'quv maqsadlari uchun foydalanilmaydigan materiallar sifatida belgilaydi. Ya'ni, bunday materiallar o'qitish maqsadida yaratilmagan va soddalashtirilmagan bo'ladi. Autentik materiallar juda xilma-xil va murakkab bo'lganligi uchun ularni darsliklarga to'g'ri tanlab kiritish ta'limda samaradorlikni oshirishga sabab bo'ladi. Autentik materiallar murakkab bo'lishi bilan birga qiziqarli hamdir. Shu sabab dars jarayonida uni qo'llash, o'qituvchi tomonidan qo'shimcha izoh, tushuntirish va lug'atning taqdim etilishi autentik materialni osonlik bilan o'rganishni ta'minlaydi.

O'qituvchi autentik materiallarni o'quv jarayoniga kiritishi va o'quvchilarni doimiy tarzda asl til bilan yuzlashtirishi lozim. Ammo bu degani faqat autentik materialdan foydalanib darslikdan yuz burilishi kerak, degani emas. Autentik materiallar til shakli bilan emas, balki real til va kontent bilan muloqotga kirishni ta'minlaydi. Shuning uchun ham sinfdan tashqarida ishlatilayotganligi tufayli ular maqsad qilingan tilni o'rganishayotganini sezishadi va bu esa o'z navbatida motivatsiya beradi.

Richardsning ta'kidlashicha, autentik materiallarning darsda ishlatilishiga bir qancha sabablar mavjud [4]. Ular quyidagilardir:

1. Ular o'rganuvchilarni real hayotga tayyorlaydi;
2. O'rganuvchilar ehtiyojini qondiradi;
3. Motivatsiyaga ijobiy ta'sir etadi;
4. O'qituvchini samarali metodlar qo'llashga chorlaydi;
5. Madaniyat haqida autentik axborot beradi.

Shu tufayli ham autentik materiallar darsda taqdim etilgan til va real hayotiy vaziyatlardagi til o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishga yordam beradi.

Asl radio eshittirishlarni tinglagan talabalar tinglab tushunish qobiliyati bo'yicha bunday eshittirishlarni tinglamagan talabalardan ko'ra yuqori natija ko'rsatishgan [2]. Tadqiqotlari shuni isbotlaydiki, o'quvchi qanchalik ko'p autentik nutq bilan yuzlashsa, uning tinglab tushunish qobiliyati shunchalik yuqori bo'ladi.

Sinfdan ishlatilishi mumkin bo'lgan autentik materiallar turfa xil va ko'p, ammo ulardan eng ko'p tarqalgani bu gazeta, jurnallar, TV dasturlar, filmlar, ashulalar va adabiyotdir. Ulardan eng foydalisi bu internetdir. Chunki bosma materiallarning eskirishi juda oson. Ammo internet manbaalari tez tez yangilanib turadi, vizual stimulatsiyalashtiruvchi hamda interaktiv bo'lishi bilan ham faol yondashuvni taklif etadi.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, haqiqiy materiallar o'quvchilarni o'rganish maqsadida foydalanilganda, o'quvchilar sinf tilidan farqli o'laroq, muloqot uchun haqiqiy til o'rganilayotganligini anglaydilar. Darslik dizaynidan farqli o'laroq, autentik materiallar juda faol, qiziqarli va ogohlantiruvchi bo'ladi. Chet tilini o'rganishdan maqsad, uni real dunyoda, real vaziyatlarda ishlata olishdir. Shu tufayli ham autentik materiallardan foydalangan holda o'qitish o'rganuvchilarni real dunyodagi til ishlatilishiga yaqinlashtiradi va real vaziyatlarda ular o'zlarini yo'qotmasdan muloqotga oson kirishishini ta'minlaydi.

Ba'zi olimlarning aytishiga qaraganda, material autentikligi fahmlangandagina o'rganuvchi uchun foydali va autentik material sanaladi, buning uchun esa, talabalar bunday materiallarga qiziqishi va jalb etilmog'i kerak. Material autentik bo'lishi uchun talabaning bilim va ko'nikmalariga qo'shimcha tarzda qiziqishlarini ham faollashtirishi kerak. Autentiklikka material yozuvchining maqsadi va talabaning talqini o'rtasida bog'liqlik bo'lgandagina erishilishi mumkin. Boshqa so'z bilan aytganda, materialdan anglangan ma'no o'quvchi tomonidan to'g'ri tushunilgandagina material autentik bo'la oladi. Bunday materiallar nafaqat real dunyodagi original materiallar, balki til o'qituvchilari tomonidan yaratilganlari ham autentik bo'lishi mumkin.

Autentik materiallarni tanlayotganda bu materiallardan talabalar nimalarni o'rganishni xoxlashi borasida aniq pedagogik maqsadimiz bo'lishi kerak. O'qituvchi tomonidan pedagogik qo'llab quvvatlash bo'lganida, o'quvchilar bu materiallarni ishonch va qiziqish bilan o'zlashtirishadi. Autentik materiallarning qiyinlik darajasidan kelib chiqadigan muammolarning bir yechimi bu matnni o'quvchi darajasiga qarab soddalashtirishdir. Bu biror murakkab so'z va struktura olib tashlanishi yoki oddiy va u qadar akademik

bo'lmagan so'zlarga almashtirish orqali qilinishi mumkin. Bunda matnning autentikligiga putur yetkazmaslik uchun quyidagi parametrlarni hisobga olish kerak:

- Lingvistik soddalik: grammatik strukturalar, leksik birliklar va o'qishlilik;
- Kognitiv soddalik: o'rganuvchi yoshi, ta'limi va qiziqishlari;
- Psixologik soddalik: an'anaviy ijtimoiy me'yorlarga bo'ysunadimi?

Autentik matn qiyin bo'lganda yana bir yechim- bu aloqador vazifalar berishdir (pre-, while, postt-tasks):

1. Pre-task- o'qish yoki tinglashdan oldin beriladigan vazifa. Bunda matnda duch kelishi mumkin bo'lgan qiyin so'zlar taqdim etilishi, muhokama qilinishi, tarjima yoki izoh bilan berilishi mumkin. Bu jarayon shuningdek, o'rganuvchining avvalgi bilimlarini ham faollashtiradi va asosiy vazifaga tayyorlaydi.
2. While-task- o'qish yoki tinglash jarayonida bajariluvchi vazifa. Gapiruvchi/yozuvchi va o'quvchi orasida muloqotni paydo qiladi va jarayonda faol bo'lishga chorlaydi. Bunda ma'lum so'z yoki birikmalar alohida ajratib ko'rsatilishi yoki urg'u berilishi mumkin.
3. Post-task- tinglash/o'qish jarayonidan keyin keluvchi vazifa turi. Matndan keyin keluvchi savollar, o'qilgan yoki tinglangan matnni ma'lum bir joylariga e'tiborni alohida qaratuvchi vazifalardir.

Genhard autentik materiallarni quyidagi toifalarga ajratdi [1]:

1. Radio yangiliklar, multfilmlar, qo'shiqlar va boshqalar kabi haqiqiy tinglash materiallari.
2. Ko'cha belgilari, jurnallar va gazetalarning rasmlari, pochta kartalari va boshqalar kabi haqiqiy vizual materiallar.
3. Sport nashrlari, gazetalar, restoran menyulari, poyezd chiptalari va boshqalar kabi haqiqiy bosma materiallar.

Til o'rganishda o'rganuvchilarga kuchli motivatsiya kerak bo'ladi, motivatsiya ulashishning bir yo'li- bu ularga real hayotdagi real vaziyatda ishlatiluvchi tilni, autentik materialni tushunishini ko'rsatib berishdir.

Ta'lim sohasida autentik materiallarning quyidagi ustunlik jihatlarini sanab o'tish mumkin:

1. Autentik materiallar o'rganuvchini asl til bilan to'g'ridan to'g'ri yuzlashtiradi.
2. OAV dan olingan materiallar doim yangi va tez- tez yangilanib turadi.
3. Ma'lum bir manbadan olingan materiallar ma'lum bir sohaga oid bo'ladi va ushbu manbani o'qigach, o'rganuvchilar shu sohaga oid ingliz tilini yaxshi o'zlashtirishadi.
4. Autentik materiallar o'rganuvchilar ehtiyojlaridan kelib chiqib ularni yangi ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Autentik materiallarni to'g'ri tanlab, to'g'ri ishlatish o'rqali o'qituvchi o'quvchilar va real dunyodagi haqiqiy til o'rtasida mustahkam ko'priq paydo bo'ladi. Imkon qadar ko'p va tez-tez autentik materiallarni ishlatish samaradorlik va o'quvchilarda asl matn mazmunini to'g'ri talqin qila olish imkoniyatini yaratadi. Bunday materiallar birinchi navbatda, o'rganuvchilarda o'ziga ishonchlilikni paydo qiladi.

Autentik materillarning yana bir jihati shuki, bunday manbaalar ma'lum bir madaniyatni yoritganligi tufayli madaniyatdan boxabarlik (cultural awareness) ni ham kuchaytiradi. Ya'ni o'rganuvchi qay vaziyatda, qay holatda tildan qanday foydalanishni tushuna boshlaydi, o'z va o'zga madaniyat o'rtasidagi farq va o'xshashlikni yaxshiroq anglab yetadi.

Autentik materiallarni tanlashda Genhard sakkizta mezonni taqdim etadi [1]. Ular quyidagilar:

1. Dasrlik va o'quvchi ehtiyojlariga monand bo'lish;
2. Mavzuning qiziq bo'lishi;
3. Madaniy jihatdan mos kelishi;
4. Logistik jihatlar;
5. Kognitiv talablar;
6. Lingvistik talablar;
7. Sifat;
8. Foydalanish ko'lami

Bu jarayon o'quvchilarni birlashtiradi, faollashtiradi va darsga jalb etadi. Talabalar savol berish uchun ham, javob berish uchun ham o'z tengdoshlarini faol ravishda tinglashadi. Bundan tashqari, izlanish davomida ular minglab so'zlarga va autentik materiallar ichida ishlatilgan real tilga duch kelishadi.

Autentik materiallar, bir so'z bilan aytganda, o'qitish va ta'limiy maqsadlarda emas, balki asl tilni asl gapiruvchilar uchun yaratilgan materiallardir. Autentik materiallar turli til aspektlarini o'qitishda foydali ekanligi bir necha izlanuvchilar tomonidan ta'kidlangan va muhokama etilgandir.

Tadqiqotlar shuni bildiradiki, autentik materiallar har tomonlama foydalidir. Bunday autentik materiallar o'quvchiga til asl dunyoda hayotiy vaziyatda qanday ishlatilishini ko'rsatib beradi va umumiy

til kompetensiyalarini, o'qib tushunish, yozish kommunikativ kompetensiya va leksik bilimlarini oshiradi va yaxshilaydi. Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, autentik materiallardan foydalanish va leksik boylik oshirish o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjud. Boshqa so'z bilan aytganda, autentik materiallardan foydalangan o'rganuvchilar darsliklardan foydalanuvchilardan ko'ra yaxshiroq natijaga erishadilar. Autentik materiallarni ishlatishni afzal ko'ruvchilar bunday materiallar o'rganuvchilar qiziqishini oshiradi, motivatsiya beradi va haqiqiy hayotda asl til bilan yuzlashtiradi, deya ta'kidlaydilar.

Adabiyotlar

1. Genhard, J., G. (196). Teaching English as a foreign language: A teacher self-development and methodology. An arbor: the university of Michigan press
2. Herron, C.A., & Seay I.1991. The Effect of Authentic Oral Texts Student Listening Comprehension in the Foreign Language Classroom. Foreign Language Hoge. The Vital importance of Listening 1991. The Effect of Authentic Oral Texts Student Listening Comprehension in the Foreign Language Classroom. Foreign Language
3. Martinez (2000). Authentic Materials.
4. Richards, J.C. (2001). Curriculum development in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press.

UDK: 37.1

CHIZMACHILIKDAN TA'LIM JARAYONIDA AXBOROT VA DIDAKTIK RESURSLAR INTEGRATSIYASINING PEDAGOGIK HAMKORLIK IMKONIYATLARI

R. A. Latipov

Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida axborot va didaktik resurslar integratsiyasining pedagogik hamkorlik imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilar faoliyati uchun qulay pedagogik hamkorlik imkoniyatlarining muhim jihatlari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: axborot, kommunikatsiya, integratsiya, sintez, innovatsion texnologiya.

Возможности педагогического сотрудничества интеграции информационно-дидактических ресурсов в черчение

Аннотация. В статье проанализированы возможности педагогического сотрудничества в процессе интеграции информационных и дидактических ресурсов. Он также фокусируется на ключевых аспектах эффективного педагогического партнерства для преподавателей и учащихся.

Ключевые слова: информация, коммуникация, интеграция, синтез, инновационная технология.

Possibilities of pedagogical cooperation integration of information-didactic resources in drawing

Abstract. The article analyzed the possibilities of pedagogical cooperation in the process of integration of information and didactic resources. It also focuses on the key aspects of effective pedagogical partnerships for students and educators.

Keywords: Information, communication, integration, synthesis, innate technology.

Hozirgi kunda jamiyatda yashayotgan insonlarning aqliy rivojlanishini axborot kommunikatsiyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Negaki, jamiyatning har bir a'zosi o'z fikri, dunyoqarashi, o'z nutqini erkin bildira olish huquqiga ega bo'lishi uning faol fuqarolik pozitsiyasini belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda bugungi zamonaviy dunyoning asosini ham barqarorlashuvini ham aynan, axborot kommunikatsiyasiz tasavvur qilish qiyin bo'lib bormoqda.

Mamlakatimizda fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyalashuvini ta'minlash, ta'lim mazmunini, muassasalardagi texnika, texnologiya, ishlab chiqarish munosabatlariga hamda istiqbolli rivojlanishga muvofiq shakllantirish borasida islohotlar amalga oshirilmoqda. «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi»da «uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash» belgilab berildi. Bu borada integratsiyalashuv jarayonlarining pedagogik imkoniyatlarini tizimlashtirish, innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Nazariyamizdagi birinchi qadam, «axborot kommunikatsiya» tushunchasining mazmun mohiyati va ularning insonlarni faoliyatidagi o'rmini aniqlab olish. «Kommunikatsiya» so'zi – boshqa ko'pgina chet tilidan o'zlashgan so'zlar kabi, rus tilida ham keng foydalaniladi. Bu so'zning asl mazmun-mohiyati *communico* (lotin tilidan olingan) – «umumlashtiraman», «bog'layman» ma'nolarini bildiradi.

Pedagogika fanida XX asrning 80-yillaridan boshlab integratsiya, o'zaro aloqadorlik, o'zaro ta'sir, sintez kabi tushunchalar qo'llanilgan ilmiy ishlar paydo bo'lib, ta'lim-tarbiya ishida integratsiya muammosining dolzarbligi sezila boshlangan. Hozirgi paytga kelib ta'lim-tarbiya ishiga integrativ yondashuv g'oyasi ijtimoiy fanlar doirasida chegaralanib qolmasdan, umumpedagogik ahamiyatga ega masalaga aylandi.

Integratsiya (lotincha *Integretion* – tiklash, to'ldirish, birlashtirish. *Integer* – yaxlit) sintezlash bir butun qilib birlashtirmoq, mantiqiy yaxlit holga keltirmoq ma'nosida tushuniladi. Ta'lim mazmunini integratsiyalash deganda, o'zaro uzviy aloqador, bir-birini taqozo etadigan, kengaytiradigan, chuqurlashtiradigan o'quv predmetlari mazmunini sintezlash, ya'ni mantiqiy birlashtirib bir butun (yaxlit) holga keltirishni tushunamiz.

Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, grafik fanlar kasbiy faoliyatning barcha sohalarini qamrab olsada, lekin o'quvchilar ayni bir vaqtda turli kasbiy fanlardan bilimlarni qo'llashni taqozo etadigan amaliy masalalarni echishda o'qituvchi ma'lum qiyinchiliklarga duch keladi. Bunday sharoitlarda o'qituvchidan o'quvchilar ongida yaxlit grafik bilimlarni integratsiya asosida shakllantirish borasida qo'shimcha ishlar talab etiladi. Ushbu muammoni o'quv jarayoniga pedagogik innovatsiyalarni joriy etish orqali hal etish mumkin.

Metodik nuqtai nazardan chizmalarni kompyuterda bajarish mumkin bo'lgan chizmachilik va grafik tizimlarni birgalikda o'rganish masalasi hal qilinmagan muammolardan biri hisoblanadi. Hozirgacha pedagogika fanida chizmachilikni qaysi mavzularini o'zlashtirgandan keyin elektron chizmalarni bajarishni boshlash mumkinligi, o'quvchilarni kompyuter ular uchun chizma bajarishi mumkin bo'lgan hollarda mustaqil chizma bajarishlarini qanday qilib ta'minlash mumkinligi kabi ko'plab savollarning javoblari asoslanmagan.

Ilmiy pedagogik tadqiqotlarga asoslanib, integratsiyaning pedagogik imkoniyatlarini belgiladik. Mashg'ulotlar davomida o'qituvchilar o'quvchilarning emotsional holatini yaqinlashtirish uchun sharoit yaratishi kerak. Bu esa o'qituvchilarning o'quvchilar bilan ishonchli hamkorlikni tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

Yuqorida ko'rsatilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun quyidagi vaziyatlarni hal qilish lozim bo'ladi:

1. O'qituvchi, o'quvchining ma'lum axborot muhitidagi faoliyatini hisobga olgan holda innovatsion texnologiyalar prinsiplarini ishlab chiqish.

2. Pedagogik tizimda o'quvchilar ta'lim sifatini oshirishga olib keladigan axborot va didaktik resurslarni integratsiyalashni ilgari surish va imkoniyatlarini tekshirish.

3. Ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilar faoliyati uchun qulay ichki, tashqi sharoitlarni ta'minlaydigan pedagogik hamkorlik imkoniyatlarni ishlab chiqish va joriy qilish.

Hozirgi paytda ayrim umumiy o'rta ta'lim maktablarda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanib kelmoqdalar. Masalan, Rossiya Federatsiyasida I.A. Gubaydulin 9-sinf chizmachilik fanidan imtihon olish tizimini yaratgan bo'lib, animatsiya, tovush va grafik tasvirlarni o'zida mujassamlashtirgan. I.A. Vorotnikovning “Занимательное черчение” kitobi asosida yaratilgan elektron qo'llanmada kitobning barcha tasvirlarini animatsiyali kadrlar orqali tushuntirishga harakat qilingan. V.V.Stepakova tomonidan yozilgan umumta'lim maktab chizmachilik dasturida ham kompyuter grafikasi o'rin olgan.

Biroq Respublikamizning har bir viloyatidan tashabbuskor chizmachilik o'qituvchilar grafik savodni kompyuter texnikasi bilan uyg'unlashtirishga erishdilar. Fikrimizning dalili sifatida Toshkent viloyati Qibray tumanidagi 4-maktab chizmachilik o'qituvchisi A.Bo'ribekov, Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanidagi 24-maktabning chizmachilik o'qituvchisi, O'zbekiston xalq o'qituvchisi V.Qodirov va ularning ko'plab izdoshlari o'z o'quvchilarini kompyuter grafikasiga o'rgatmoqdalar. Chunki kompyuter grafikasi haqida ma'lumotga ega bo'lish hozirgi kunning talabidir. Hozir amalda qo'llanilayotgan chizmachilik darsliklarining (8, 9-sinf) muallifi A.Umronxo'jayev tomonidan 2002-yilda nashr etilgan “CHizmachilik-8” va “CHizmachilik-9” darsliklarida 4 soatli kompyuter grafikasi va undan tashqari elektron qo'llanma versiyasidan foydalanish tavsiya etilgan edi.

Keyingi yillarda multimedia va elektron proektorlarning paydo bo'lishi kompyuter grafikasiga yangicha yondashishga va chizmachilik darslarida bu texnikadan foydalanishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, 8-sinfda proeksiyalash usullari, ko'rinishlarni chizish, yaqqol tasvirlar yasashda kompyuterdan foydalanish proeksiyalash mohiyatini ochib berish bilan birga darsda o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantiradi.

9-sinfidagi qator o'quv materiallari, jumladan kesimlar, ularning tasnifi, kesimlarni hosil qilish, qirqimlar bo'yicha hamma mavzularni multimediadan foydalanib o'tishga har doim ham ehtiyoj sezilgan va shu sababli kesim va qirqimlar mavzularini multimedia vositasida o'qitishga e'tibor qaratiladi.

So'ngi yillarda ta'lim tizimida ko'pchilik fanlarni o'qitishda avtomatlashtirilgan o'qitish dasturlarining turli xillaridan foydalanish keng ommalashib bormoqda. Avtomatlashtirilgan o'qitish dasturlari o'qituvchiga o'quv jarayonini tashkil qilishda, o'quvchilarga esa fanni o'zlashtirishlarida katta yordam beradi. Ularning yordamida o'quv jarayoni borishini jadallashtirish, o'quv materiallarini ancha sodda va yaqqol tasvirlar yordamida bayon qilish kabi afzalliklarga ega imkoniyatlar paydo bo'ladi.

Hozirgi kunda chizma va uch o'lchamli modellar tasvirlarini bajarish bo'yicha juda ko'plab AutoCAD, ToPCAD, JCAD, 3D-GRAF, KD-Master, Kompas-grafik kabi grafik tizimlar kishilarning ilmiy va muhandislik faoliyatining turli sohalarida keng qo'llanilmoqda. Ulardan ta'lim tizimida ommalashgani AutoCAD hisoblanadi. AutoCAD shuningdek mamlakatimizda va chet ellardagi ko'pchilik korxonalar va tashkilotlarda loyiha-chizma ishlarini avtomatlashtirishning standartlashtirilgan tizimi sifatida shakllangan.

2002-yilda Rossiya maktablarida chizmachilik o'qitish tarixida birinchi marta o'quv-metodik kompleksning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan kompakt-disk (KOMPAS 3D LT grafik dasturi) tayyorlanib, sotuvga chiqarildi. KOMPAS 3D LT grafik dasturi tarkibida "KOMPAS 3D LT ta'lim tizimi" elektron o'quv qo'llanmasi, maktab chizmachilik kursi darsligining ko'pchilik mashq va grafik ishlarining, o'quvchilar uchun grafik ishlar daftarining elektron versiyalari joylashtirilgan. Mashq va grafik ishlarga tegishli bo'lgan shakl va chizmalardan tashqari kompakt diskda A.D.Botvinnikov va b. "CHizmachilik" darsligidagi ko'plagan boshqa shakllari ham joylashtirilgan.

Bu yerda shuni ta'kidlab o'tishimiz zarurki, o'quvchilar KOMPAS 3D LT yoki AutoCAD grafik dasturlarini kompyuterda ishlash malakalari hamda proyeksion chizmachilik asoslarini o'zlashtirgan bo'lsalar nisbatan tez egallashlari mumkin. Ko'p hollarda buning uchun 20-30 soat vaqt etarli bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilar o'rtasidagi pedagogik hamkorlik ijodiy muhit sog'lomligini ta'minlash, sog'lom raqobatni rivojlantirish, ta'lim sifatini yaxshilash bilan birga ilmiy salohiyatning yangi bosqichiga olib chiqadi. Maktab chizmachilik fanidan aniqlangan qarama-qarshiliklarning echimi ta'lim jarayonida axborot va didaktik resurslarni integratsiyalashning pedagogik modelini loyihalash asosida, ta'lim muassasining axborot-ta'lim muhitini unda axborot va didaktik resurslarni integratsiyalash orqali rivojlantirish, ta'lim oluvchilarning zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilingan muhitda ta'lim olishga intilishlari kuchayib, ta'lim samaradorligi ortadi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.
2. Latipov R.A. Chizmachilik ta'limini zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanib takomillashtirish.//Ilmiy axborotnoma - 2018.-№6. 138-140b.
3. Галиченко А.Ю. Реализация междисциплинарной интеграции в образовательном процессе ВУЗов культуры и искусств. Интеграция образования. №2,2009.
4. Данилюк А.Я. Теория интеграции образования. Ростов-на-Дону: Изд-во РПУ, 2000.

UDK: 535.11

AKADEMIK LITSEYLARDA FIZIKA FANINI O'QITISHGA DOIR BA'ZI FIKR-MULOHAZALAR

A. Umarov, M. Qodirov, X. Qo'yoqov
Samarqand davlat universiteti akademik litseyi

Annotatsiya. Ushbu maqola akademik litseyda fizika fanini o'qitish muammolariga bag'ishlangan bo'lib, ta'lim sifatini pasayishiga sabab bo'lgan omillar ko'rsatilgan. Ta'lim sifatini oshirish bo'yicha xorij tajribalari asosida fan dasturlari va darsliklarini yaratish, o'qituvchilarning yangi avlodini shakllantirish masalalari ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, samaradorlik, pedagogik texnologiya, innovatsiya, muammoli dars, metod, o'quvchi, o'qituvchi, darslik, axborot, islohot, fizika fani.

Вопросы изучения физики в академических лицеях

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам изучения физики в академических лицеях, в ней названы причины низкого уровня знаний. Рассмотрены задачи составления учебных программ и учебников в целях улучшения качества образования на основе опыта зарубежных стран для формирования молодого поколения учителей.

Ключевые слова: качества обучения, успеваемость, педагогическая технология, инновация, проблемный урок, метод, ученик, учитель, учебник, информация, реформа, предмет физики.

Some opinions about teaching physics at academic lyceums

Abstract. This article highlights the problems of teaching physics at academic lyceums, and factors causing the decrease in education quality are mentioned. There key issues like creating curriculum and textbooks based on world educational standards and bringing up new generation of teachers are suggested.

Key words: quality of education, efficiency, pedagogical technology, innovation, case study, method, pupil, teacher, textbook, information, reforms, (subject of) physics.

Bugungi kunda mamalakatimizda jadal sur'atlar bilan amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar umumta'lim maktablari va akademik litseylarda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, o'quvchilarning innovatsion bilimlar olishini ta'minlash uchun o'z kasbiy sohalarini mustahkam egallagan, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, xususan, o'qitishning samarali xorijiy metodlarini o'zlashtirgan yangi zamon o'qituvchilar armiyasini tarbiyalashni taqozo etadi.

Biz ushbu maqolada Samarqand davlat universiteti akademik litseyi misolida fizika fanini o'qitish bo'yicha to'plangan tajriba va yutuqlar, ayniqsa, mavjud muammo va kamchiliklarni tahlil qilish asosida ta'lim sifati oshirishga yo'naltirilgan takliflarimizni bayon etmoqchimiz.

Eng avvalo shuni e'tirof etish lozimki bugungi kunda mamlakatimizning nafaqat umumta'lim maktablari va akademik litseylari, oliy ta'lim muassasalarida ham fizika fanini o'qitish, o'rganish darajasi tushib ketdiki, maktabni va hattoki oliy ta'lim muassasasini (OTM) bitirgan yoshlarning aksariyatini amaliy ko'nikma va malakalari u yoqda tursin, hattoki fanning nazariy bilimlarini tarixiy ma'lumotlar sifatida ham, o'zlashtirish darajasi ham talabga javob bermaydi. Buning bir qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablari bor. Birinchidan, fizika fani tabiat to'g'risidagi umumiy hodisalarni o'rganuvchi dunyoviy fan hisoblanadi va o'zining mavhumlik darajasi bo'yicha fanlar ichida birinchi o'rinda turadi. Chunki bu fan nafaqat inson ko'zi bilan bevosita ko'rish imkoniyatiga ega bo'lmagan, shuningdek, tasavvuri ham qabul qilishi o'ta murakkab bo'lgan makro - (planetalar, shu jumladan, Quyosh, Oylarning harakat qonunlari va tuzilishi) va mikroduyo (elektron, proton, neytron va boshqa elementar zarralar) qonuniyatlarini ham o'rganadi. Shuning uchun ham fizika fanini o'qitish ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishdan tubdan farqlanadi. Ikkinchidan, OTMlarga o'qishga kirishda fizika fanidan, ko'pchilik ta'lim yo'nalishlarida (kimyo, kimyo texnologiyalari, axborot texnologiyalari va shu kabilar) kirish, imtihonlari qo'yilmaganligi va eng muhimi fizika fani bilan bog'liq mutaxassisliklarning (fizika, muxandis-texnik kabi) jamiyatimizdagi mavqesining tushib ketganligidadir. Uchinchidan, umumta'lim maktablari va fizika fanining laboratoriya jihozlarining etarli emasligi va borlari ham nachor ahvolda ekanligi hamda, malakali fizika fani o'qituvchilar korpusining keksayishi va innovatsion fikrlaydigan yosh bilimlilar o'qituvchilar avlodining shakllanmaganligidadir.

Haqiqatan ham fizika fanini umumta'lim maktablari va akademik litseylarda o'qitish - nazariy bilimlarni ma'ruza orqali etkazish, fizik hodisalarni laboratoriya sharoitida tajribada ko'rsatish, fizikaviy masala va misollarni echish, o'quv-ilmiy seminarlar, ilmiy-ijodiy to'garaklar tashkil etish kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladiki, bu jarayonlarni mukammal bilish o'qituvchidan yuksak intellekt va ijodkorlikni, fidoyilikni, ta'bir joiz bo'lsa, aytish mumkinki, qahramonlikni talab etadi. Umuman olganda, ta'lim sifati ta'minlovchi bu tarkibiy qismlarni bir kishi shaxsida mukammal o'zlashtirish o'ta murakkab masala[1]. Bu masalaning echimi faqatgina xorijiy tajriba va yutuqlarni milliy mentalitetimizga singdirish imkonini beradigan innovatsion o'qitish va o'quv jarayonini mutloq boshqacha tashkil qilish mexanizmlarini ishlab chiqish orqaligina hal etish mumkin. Vaholanki, «fanni o'zlashtira olmagan» o'quvchini sinfga qoldirmaslik, OTMga o'qishga kirgan kishiga diplom olishning kafolatlanishi o'qituvchining ham, o'quvchining ham o'z ustida ishlamasligiga olib keldi. Bugungi talabalarning ham, akademik litsey o'qituvchilarining ham aksariyati fizika hodisalari va ularni ifodalovchi qonunlar va formulalarni xuddi tarixiy voqealarni aytib beradigan ma'lumot darajasida bilishi (o'zlashtirish), ularning aksariyati fizikaviy voqea-hodisaning fizik ma'nosini, qachon va qaerda qo'llanilishi to'g'risidagi amaliy bilimlarni deyarli bilishmaydi desak xato qilmaymiz.

SamDU akademik litsey rahbariyati va o'qituvchilar jamoasi tomonidan 2019-2020 o'quv yilida akademik litseyga iqtidorli o'quvchilarni tanlab olish maqsadida Samarqand viloyatining barcha 16 ta tuman, shaharlaridagi umumta'lim maktablarini qamrab olgan holda mart-aprel oylarida joylarga borib, fanlar kesimida 4000 dan ortiq o'quvchilardan yozma ishlar olindi. Natijalarning sifat tahlili shuni ko'rsatdiki, fizika-texnika yo'nalishiga qiziquvchilar soni 382 nafarni tashkil etdi. Shulardan yuqori ball to'plagan 36 nafar o'quvchilar bilan suhbat o'tkazilib, 13 nafar o'quvchi ijobiy baholandi. May oyining boshida akademik litseyning o'zida o'tkazilgan universitet olimpiadasida atiga 24 nafar o'quvchi fizika bo'yicha yozma ish tanlovida qatnashgan bo'lsa, ulardan 8 nafarigina ijobiy baholandi. 2019 yilning may oyi davrida o'tkazilgan SamDU akademik litsey onlayn olimpiadasida jami 571 nafar o'quvchilar ishtirok etishdi. Fizika-texnika yo'nalishiga qiziquvchi 11 nafar o'quvchilar bilan suhbat o'tkazilib, 3 nafari ijobiy baholandi. Ushbu tanlovlarda fizika faniga qiziquvchi 417 nafar o'quvchidan atiga 24 nafari fizika fanidan ijobiy baholangan, xolos.

Bundan shunday xulosalar kelib chiqadi: birinchidan, fizika fanini maktablarda o'qitish darajasining yomonligi, OTMLarida tayyorlanayotgan o'qituvchilarning bilim va malakasining pastligi, ikkinchidan esa fizika-texnika yo'nalishlaridagi mutaxassisliklarga yoshlarni yo'naltirish (kasbga tayyorlash) ishlari umumta'lim maktablarida o'z holiga tashlab qo'yilganligi yoki nomigagina o'tkazilmoqda degan xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Talaba(o'quvchi)ning mustaqil ishlamasligi, nazorat savollari yoki imtihonlarda ko'chirish yoki uyali telefondan shu sohaga oid bir javobni olaverishi va albatta bunga o'qituvchilarning «hohish berishlari» ham masalani yanada chuqurlashuviga sabab bo'ldi. O'quvchi-talaba uchun qaysi o'qituvchi yaxshi – kim imtihonlarda talaba (o'quvchi)dan jiddiy so'ramasdan ijobiy baholaydigan o'qituvchilar, o'qituvchilarga esa bilim talab qilmasdan (attestat) diplom olishga odatlangan talabalar yoqadigan bo'lib qolganidir. Eng yomoni, bu talabalarning baho olishiga «tashqi kuchlar»ning (ota-ona, qarindosh, mahalliychilik va h.k.) aralashuvidir. Bu holat korrupsiyaning bir ko'rinishi bo'lib, ancha ildiz otib ketdi. O'quvchi (yoki talaba)ga uning bilimiga real baho qo'yishdan ko'pchilik o'qituvchilar qo'rqishadi. Buning ikkita sababi bor, bir tomondan, o'zlashtirishi past guruh o'qituvchisini rahbariyat ham qo'llab quvvatlamaydi, ikkinchi tomondan, sinf yoki guruhdagi barchaga baho qo'yish o'qituvchini «tinch-osoyishta hayotini ta'minlaydi». Shuning uchun ta'limdagi ushbu illatlarni yo'qotmay turib ta'lim sifatini oshirib bo'lmaydi. Ikkinchi eng asosiy masala – ta'lim jarayoniga pedagogik texnologiyalarni olib kirish. O'ylab amaliyotga kiritilgan pedagogik texnologiya o'qituvchining bilim darajasi turli tuman bo'lishidan qat'iy nazar avtomatik tarzda bu jarayonni sifat tomonga boshlaydi. Shu sababli nafaqat OTMga, shuningdek, alohida o'qituvchilarga ham o'qitish metodikasini tanlash huquqini joriy etish kerak.

Afsuski, davlatimiz rahbari, hukumatimiz tomonidan qabul qilingan qaror yoki ko'rsatmalarni bajarishda «kompaniyachilik» ruhi bizda singib ketgan. Darhol reja yoki yo'l xaritasi tuziladi, o'nlab guruhlar yoki o'qituvchilarni, yoki ta'lim muassasalarini o'rganishga kirishib ketishadi. O'qituvchi o'sha-o'sha, undan test olasizmi, suhbat qilasizmi, hech narsa o'zgar olmaydi. Biz bu jarayonni yaxshilashimiz uchun bugun yangi avlod tarbiyasiga bosh bo'ladigan innovatsion fikrlaydigan o'qituvchilar korpusini tarbiyalashimiz lozim. Hukumatimiz tomonidan xorijda pedagoglar tayyorlash, xorijiy mutaxassislarni ta'lim muassasalarimizga taklif etish ertami-kechmi o'zining mevasini berishi muqarrar.

Fizika fanini o'qitishda etakchi o'qituvchi (professor) mavzuning amaliy jihatlarini yaxshi biladigan mutaxassis (assistent, laborant) bilan o'tishi ham ijobiy natija beradi. Oldingi asrning 30-60 yillarida OTMLarda shunday usul qo'llanilgan, keyinchalik bu usul unutildi, assistent ham professor kabi ma'ruzalarni o'ta boshladi. «Xasis ikki marta to'laydi» degan prinsip ishlay boshladi. Fizika fanini o'tishda laborant yoki o'quv-texnik xodimning o'rni muhim. Lekin keyingi yillarda bu lavozimlarning keskin qisqarishi, amaliy mashg'ulotlarni sifatli o'tilishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. XX asrning 40-yillarida mashhur rus fizigi P.Kapitsa «*Maktabda fizikaviy tajriba*» maqolasida yozgan edi – «*Maktab o'quvchisi fizikaviy tajribani shu paytda yaxshi tushunadiki, qachonkim uni o'zi amalga oshirsa, agar tajriba uchun asboblarni o'zi yasasa, uni yanada yaxshi tushunadi*»[2].

Ko'pincha odamlar va hattoki o'qituvchilar orasida ham ma'ruza darslarida o'qituvchi yozdirishi kerakmi yoki asosan tushuntirishi kerakmi degan bahslar uchrab turadi. Bizning fikrimizcha fizika fanini o'qitishda o'qituvchi mavzuning asosiy muhim joylarini tushuntirishi va o'quvchilarni ilmiy-mantiqiy fikrlashga yo'naltirishi lozim. O'qituvchi darslikdan tashqari manbalardan foydalanib mavzuni qisqacha konspekt qildirishi lozim, lekin bu bilan o'quvchining ijodiy rivojlanishi to'xtab qolmaydi. O'qituvchining mahorati uning mavzuni muammoli tashkil qilishi va butun sinf(auditoriya)ni faqat shu muammoni echimini topishga qaratishi bilan belgilanadi.

Muammoli dars uchta tarkibiy qismdan iborat bo'lishi mumkin: ma'lum (berilgan vazifa asosida), noma'lum (ularni topish yangi bilimlarni egallashga olib keladi) va avvalgi bilimlar (o'quvchilarning ushbu

fandan bilim va ko'nikmalari). Dastlab o'quvchiga, fizika mavzusi bo'yicha noma'lum bo'lgan masalani yechish vazifasi qo'yiladi va bunda muammoning yechilish usullari hamda natijasi ham noma'lum bo'ladi, lekin o'quvchilar o'zlaridagi avval egallagan bilim va ko'nikmalariga asoslanib kutilayotgan natija yoki yechilish yo'lini izlashga kirishadi.

Amaldagi darsliklarda fizikaviy mavzular aksariyat hollarda an'anaviy «axborot -tushuntirish» yondoshuviga asoslangan. Fizikaning zamonaviy fan-texnika taraqqiyotidagi o'rni hamda ko'pchilik buyuk kashfiyotlar va g'oyalar bu darsliklardan keng o'rin olmagan. Xuddi shuningdek, o'qitishdagi tizimlilik va fan mazmunini boyitish masalalari ham e'tibordan chetda qolib ketgan[3].

Bunga erishish uchun o'qituvchining o'zi savodli bo'lishi lozim. A.Disterverg ta'kidlaganidek, «Savodlilik bilimlarning ko'p-ozligida emas, balki bilganlarni to'la anglash va tatbiq eta bilish san'atidir».

Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz quyidagi takliflarni tavsiya qilamiz:

1. Umumta'lim maktablari va akademik litseylar uchun fizika fani bo'yicha amaldagi darslik va o'quv qo'llanmalarni tanqidiy tahlil qilish asosida soddalashtirilgan va ko'proq amaliyotga yo'naltirilgan fan dasturlarini ishlab chiqish va binobarin zamonaviy darsliklarni yaratish kerak. Odatda, amaliyot deganda doimo masala echish tushuniladi, shuning uchun ham asosiy e'tibor fizika qonunlarini bevosita hayotdagi voqealar va inson turmush faoliyatga bog'lashga qaratish.

2. Umumta'lim maktablari va akademik litseylarda o'tiladigan fizika kursi hajmini, laboratriya asbob-uskunalari bilan jihozlanish darajasini, shuningdek, tajriba va namoyish eksperimentlarini tashkil qilish masalalarini bugungi kun talabi darajasida qaytadan o'rganish kerak.

3. Nafaqat OTMLar, shuningdek, umumta'lim maktablari va akademik litseylarda yangi avlodga dars beradigan o'qituvchilar korpusini tayyorlashni tizimli yo'lga qo'yish dasturini ishlab chiqish kerak (rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimi yutuqlarini inobatga olgan holda).

4. Fizika fanini o'qitishdagi ketma-ketlikni, shuningdek, umumta'lim maktablari va akademik litseylarda o'tiladigan umumiy fizika fanlarini OTMLarda takroran o'qitish masalasini o'rganib chiqish maqsadga muvofiq. Chunki maktabda o'tilgan mavzularning OTMLarning birinchi va ikkinchi bosqichlarida takrorlanishi o'sib kelayotgan yoshlarning qiziqishini so'ndiradi. Fizika fanida oddiydan murakkablik tomon tamoyili asosida ba'zi jarayonlarni o'rganishda xususiylikdan umumiylikka, va ba'zida umumiylikdan xususiylikka o'tish muammolarini ham qayta ko'rish maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. Fizika faniga oid aksariyat darslik va o'quv qo'llanmalar rus tilidan yoki ingliz tilidan tarjima qilinganligi bois fizikaviy atamalarni tushunishda (tushuntirishda) muayyan qiyinchiliklar mavjud. Shu sababli Xalq ta'limi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Fanlar akademiyasi hamkorligida fizika atamashunosligi markazini yangidan tashkil qilish kerak.

Adabiyotlar

1. Qodirov M., O'roqov Sh., Nizomov X. Umumta'lim maktablarida fizika fanini o'qitish: Uslubiy qo'llanma. –Samarqand: SamDU nashriyoti, 2014.-136b.
2. Капица П.Л. Эксперимент. Теория. Практика. -Москва: Наука, 1987.
3. Ханнанов Н.К. Настольная книга учителя физики. 7-11 классы. –М.:Эксмо, 2008.-656с.

УДК: 42

К ПРОБЛЕМЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В МЕДИЦИНСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Р. М. Абдуллаева

Ташкентская медицинская академия

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы обучения русскому языку как языку специальности в медицинских образовательных учреждениях Республики Узбекистан, анализируются языковая ситуация и условия функционирования русского языка в Республике, раскрывается роль русского языка в формировании у студентов профессионально-коммуникативной компетенции, отмечается востребованность знания русского языка студентами-медиками, определяются основная цель и задачи обучения их данному языку.

Ключевые слова: профессиональная речь, язык специальности, социолингвистическая ситуация, профессионально-коммуникативная компетенция, профессиональная подготовка специалиста, функции языка.

Ўзбекистон Республикаси тиббиёт олий таълим муассасаларида рус тилини ўқитиш муаммолари

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикаси тиббиёт олий таълим муассасаларида рус тили фанини мутахассислик фани сифатида ўқитиш муаммолари кўриб чиқилган, Республикада рус тили фанининг лингвистик ҳолати ва ўрганиш шароитлари таҳлил қилинган, талабаларнинг касбий-коммуникатив компетенциясини шакллантиришда рус тилининг ўрни очиқ берилган, тиббиёт талабалари томонидан рус тилини билиш талаблари белгиланган, уларни ушбу тилга ўргатишнинг асосий мақсад ва вазибалари аниқланган.

Калит сўзлар: касбий нутқ, мутахассислик тили, социолингвистик вазият, касбий-коммуникатив компетенция, мутахассиснинг касбий тайёргарлиги, тил функциялари.

To the problem of teaching russian language in medical educational institutions of the republic of Uzbekistan

Abstract. In this paper the problems of teaching the Russian language as a language of specialty in medical educational institutions of the Republic of Uzbekistan are examined and the language situation and conditions of the functioning of Russian language in the Republic are analyzed, the role of Russian language in the formation of the students professional – communicative competence is revealed, the demand for knowledge of Russian language by medical students is noted, the main goal and objectives of teaching of this language are determined.

Keywords: professional speech, language of specialty, sociolinguistic situation, professionalcommunicative competence, professional training of a specialist, language functions.

Русский язык в процессе повседневной деятельности медика в условиях Республики Узбекистан является составной частью его профессиональной речи, исходя из этого проблема разработки эффективных методик обучения данному языку как языку специальности в медицинских образовательных учреждениях республики всегда находится в центре актуальных и востребованных тем для научных изысканий в области лингводидактики и методики обучения языкам.

Относительно обучения русскому языку как языку специальности студентов, являющихся носителями русского языка как неродного или иностранного, следует констатировать тот факт, что:

1) «для студентов-нефилологов русский язык является не столько целью, сколько средством получения профессионального образования, что заставляет преподавателей-русистов в процессе обучения русскому языку по возможности учитывать будущую специальность студента»;

2) овладевая своей будущей специальностью, т.е. приобретая так называемую предметную (профессиональную, конвенциональную – в другой терминологии) компетенцию, иностранный студент-нефилолог овладевает необходимыми для этого знаниями, навыками и умениями на неродном для него русском языке, коммуникативной компетенцией которого он также еще не владеет» [8].

Сказанное в равной мере справедливо и по отношению к обучению русскому языку как языку специальности студентов медицинских высших образовательных учреждений в Республике Узбекистан.

В настоящее время в системе высшего образования Республики Узбекистан, как и других государств, происходят значительные реформы, направленные на улучшение качества профессиональной подготовки будущих специалистов во всех отраслях знаний, которые в условиях расширения социально-политического, экономического, международного сотрудничества с зарубежными странами должны обладать высокопрофессиональной квалифицированностью, стрессоустойчивостью и конкурентоспособностью. «Быть конкурентоспособным специалистом, гибким и приспособленным к постоянно изменяющимся условиям рынка, а также способным к саморазвитию и самосовершенствованию на протяжении всей жизни – это то, что необходимо сейчас на рынке труда, чтобы успешно позиционировать себя в системе общественно производственных отношений. Для этого выпускнику вуза необходимо не только обладать совокупностью некоторых знаний и опытом профессиональной деятельности, но и быть готовым реализовать их на практике»[11].

Более того, будущий специалист, являясь глубоко информированным в своей профессиональной области, постоянно познающим и демонстрирующим «информационную культуру высокого уровня, в том числе в области изучения и использования иностранного языка» [4], в рамках одной из задач высшего образования должен быть не только хорошо обученным, но и

готовым передать свои знания и опыт последующему поколению, способным успешно решать поставленные перед ним профессиональные задачи [3], в том числе и на международной арене.

Языковое образование в Узбекистане, обусловленное происходящими в обществе социально-экономическими преобразованиями, имеет специфику – оно базируется на привитии обучающимся посредством языка национальной идеологии, духовно-нравственных ценностей, сформированных многовековой историей, традициями и обычаями народа. Естественно, что при обучении иностранным языкам неизбежен контакт языков, а значит – и репрезентируемых ими культур, проникновение чужеродных идей в информационно-воспитательное пространство подрастающей молодежи. В связи с этим в языковом образовании в республике остро стоит вопрос выработки у молодого поколения устойчивого иммунитета против наплыва деградирующей, дезориентирующей информации.

По справедливому утверждению Т.С. Бочкаревой, «изучение языков, активное пользование ими и есть лучшее условие постижения собственной культуры, место подготовки к продуктивному диалогу (принятие позитивного и отторжение негативного) с чужой культурой. Чужая культура вторгается к нам тысячью путями – посредством масс-медиа, шоу-бизнеса, низкопробными товарами, экологическими отходами и т.д., но осмысливается одним единственным – на занятиях родным языком, содержанием которых является собственная культура» [5]. Такой подход к обучению иностранным языкам характерен и для языкового образования в Узбекистане.

«Русский язык» как учебный предмет входит в учебный план медицинских высших образовательных учреждений республики в блок гуманитарных и естественнонаучных дисциплин. Русский язык в медицинских вузах является языком специальности, позволяющим медику эффективно осуществлять свою профессиональную деятельность при работе с русскоязычным населением Узбекистана.

При обучении русскому языку студентов-медиков преследуется цель обеспечения возможности эффективной коммуникации в сфере медицинской профессиональной деятельности. Основной упор делается на приобретение студентами языковых знаний, навыков и умений на русском языке в учебно-научной, профессиональной, социально-культурной сферах будущей жизнедеятельности.

«Любой специалист любого уровня не состоится, если он не использует печатные источники на иностранном языке, Интернет, не контактирует со специалистами в данной профессиональной сфере» [2]. В связи с этим, обучение русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях Узбекистана как предмету с большим учебно-воспитательным потенциалом характеризуется, согласно учебно-нормативным документам, нацеленностью на формирование у студентов профессионально-коммуникативной компетенции на данном языке.

Особенно возрастает роль русского языка в связи с создавшейся в республике социолингвистической ситуацией, в которой, с одной стороны, русский язык является вторым языком для многих граждан-узбеков, в частности городского населения, а с другой стороны, он выполняет роль родного языка некоторых национальных меньшинств (местных корейцев, татар, немцев, украинцев, казахов и др.), и с третьей стороны, русский язык продолжает выполнять функцию языка международного, межнационального общения при контактировании местного населения с гражданами стран СНГ и некоторых других государств.

Представляется вполне правомерным в таких условиях функционирования русского языка в Республике Узбекистан неуклонный рост его роли в становлении личности будущего специалиста-медика, в формировании профессионально-коммуникативной компетенции. Тем не менее, следует признать, проблема формирования профессионально-коммуникативной компетенции у студентов – будущих медиков на русском языке, несмотря на свою злободневность, остается в лингвометодическом плане все еще нерешенной, создавая некий пробел в языковом образовании страны в области преподавания русского языка в высших образовательных учреждениях нефилологического направления.

Спецификой обучения русскому языку в вузах нефилологического направления, в частности в медицинских высших образовательных учреждениях, является то, что особую ценность приобретает не столько знание языка как такового, сколько умение применять его в процессе речевого профессионального общения с пациентами, их близкими и родственниками. В основе обучения русскому языку студентов-медиков, таким образом, лежит профессиональная направленность.

Традиционно в научной литературе под термином *язык специальности* понимается прежде всего профессиональная лексика, в частности совокупность профессиональных терминов и

терминологических сочетаний, а также относящиеся к сфере профессиональной деятельности фразеологические единицы, пословицы и поговорки. Поэтому обучение языку специальности сводится к обучению терминам и паремиологическим единицам языка по специальности.

Иначе говоря, в процессе обучения триаде *знания – навыки – умения* происходит перекосяк в сторону подачи знаний, а проблема формирования навыков и умений остается в стороне. В итоге обучающиеся овладевают набором необходимых знаний о терминах и других профессионально окрашенных языковых единицах, но не могут их эффективно применять в процессе своей профессиональной деятельности.

В связи с этим Н.В. Гончаренко предлагает переориентацию фокуса внимания при обучении языку специальности с овладения языковыми средствами, на навыки и умения использования данных языковых средств непосредственно в процессе речепроизводства в рамках своей специальности и профессиональной деятельности [6]. Мы видим причину нерезультативности обучения языку специальности при приравнивании его к овладению набором профессионально окрашенных языковых средств в том, что при таком подходе обучение осуществляется лишь на уровне формирования лингвистической компетенции, в отрыве от прагматического, социолингвистического, социокультурного и других компонентов профессиональных компетенций.

Таким образом, можем утверждать, что обучение студентов медицинских вузов языку специальности на русском языке как компоненту профессиональной речи считается эффективным только при условии сформированности навыков и умений его применения непосредственно в сфере профессиональной деятельности.

Итак, русский язык в Республике Узбекистан для студентов-медиков, не являющихся его коренным носителем, служит в сфере профессиональной деятельности двум целям:

- 1) позволяет получить дополнительные знания по специальности из русскоязычных источников;
- 2) является средством общения с русскоговорящими пациентами, их родственниками, преподавателями, специалистами.

Востребованность знания русского языка студентами-медиками обусловлена самим характером их будущей деятельности в качестве врачей. Деятельность врача представляет собой «целенаправленное исполнение роли, ориентированной на исследование состояния здоровья человека, поиск способов лечения болезни или ее предупреждение. В деятельность врача, вне работы с больными, входят также его самообразование, специализация, общение с коллегами» [9]. Русский язык предоставляет будущим специалистам большие возможности как в плане самообразования и самореализации, так и в плане эффективного общения в сфере профессиональной деятельности.

Так, русский язык может быть востребован во всех уровнях макроструктуры профессиональной деятельности медика:

- 1) исполнение профессиональной роли в отношении больных;
- 2) исполнение профессиональной роли в отношении медицинского персонала и коллег в процессе лечения;
- 3) повышение профессиональной квалификации;
- 4) социальная деятельность в профессиональном коллективе и вне его;
- 5) познавательная деятельность и связанный с ней поиск информации или обмен ею [9].

Аспекты функционирования русского языка в профессиональной деятельности медиков свидетельствуют о том, что:

- 1) лингвоактивность профессии медиков Узбекистана распространяется и на их профессиональное общение на русском языке;
- 2) следовательно, обучение русскому языку студентов медицинских вузов должно иметь профессионально-ориентированную направленность.

Профессиональная направленность обучения русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях Узбекистана продиктована все возрастающим спросом и интересом к овладению им и со стороны самих обучающихся, продиктованным открытием широкого доступа к разнообразной учебной и профессиональной литературе в настоящее время в связи с развитием информационно-компьютерных технологий. С другой стороны, меняется парадигма общения, когда «радикальное и стремительное изменение социальной жизни нашей страны, открытие границ и вхождение в мировое сообщество, рост научно-технических средств связи сделало языки реальным средством общения между представителями самых разных культур» [1].

Такое положение дел накладывает особый отпечаток на обучение русскому языку в медицинских вузах Республики Узбекистан. На сегодняшний день в Узбекистане знание иностранного, в том числе и русского языка есть одно из непреложных условий, предъявляемых как к знаниям, так и к личности специалиста в целом. В формировании личности специалиста как конкурентоспособного профессионала своего дела владению русским и иностранными языками отводится значительное место.

Следует отметить, что подход к обучению русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях Узбекистана меняется. В приоритете оказывается прежде всего обучение русскоязычному общению с невладеющими узбекским языком пациентами, их близкими и родственниками, а также овладение языком как одним из инструментов повышения научных профессиональных знаний и опыта.

Изменение целеустановок в обучении русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях Узбекистана породило ряд проблем в методической организации и проведении учебного процесса:

- 1) навыки и умения правильно расставлять приоритеты при определении целей и задач занятия;
- 2) умение фильтровать разнообразный текстовый материал на русском языке по специальности, который стал доступен благодаря инновациям в области компьютерных технологий;
- 3) повышение методической компетенции преподавателей, особенно в области владения инновационными педагогическими и компьютерными технологиями;
- 4) знание предметником-русистом специфики профессионального общения медиков на русском языке как с пациентами, их близкими и родственниками, так и с коллегами-специалистами;
- 5) открытость преподавателя к новым веяниям и реформам в области высшего образования, готовность перестраиваться и развиваться в ногу со временем.

В основе языкового образования Республики Узбекистан по-прежнему лежит мотивационный подход, согласно которому эффективность обучения как родному (узбекскому), так и неродному (русскому) и иностранным (английскому, немецкому, французскому, испанскому, китайскому и многим другим) языкам напрямую зависит от умения преподавателя-предметника повышать мотивацию студентов к осознанному овладению языком и глубокому пониманию его значимости в профессиональной подготовке специалиста, постоянно поддерживать познавательный интерес к языковой учебной дисциплине.

В методике обучения языкам мотивационный подход всегда ставился во главу угла и считался основным условием обеспечения успешной результативности учебно-образовательного процесса. Следует отметить, что современное общество и развитие новых технологий навязывают предметникам поиски новых методических приемов развития интереса у студентов к изучению языков, основанных, с одной стороны, на отличном знании своего предмета, с другой стороны, интеграции языковых учебных дисциплин с другими, как по блоку специальности, так и остальными.

Интеграции русского языка как учебной дисциплины с дисциплинами по специальности предопределяет:

- 1) взаимосвязь функционально-структурных элементов системы профессионально ориентированного обучения;
- 2) создание новых междисциплинарных направлений;
- 3) создание интегративной модели профессионально ориентированного обучения, нацеленной на формирование различных составляющих коммуникативной компетенции и вбирающей в себя «цикл взаимосвязанных дисциплин, аспектов, которые, органично дополняя друг друга по модульному принципу, позволяют получить на выходе грамотного специалиста, знания и умения которого полностью отвечают требованиям современного мира», что, в конечном итоге, обеспечивает целостность и системность лингвообразовательного процесса [10].

Интеграция учебных дисциплин всех блоков обучения в процессе преподавания русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях Узбекистана позволит в рамках реализации «Государственного образовательного стандарта системы непрерывного образования Республики Узбекистан» [7] решить проблемы мотивации к овладению русским языком путем:

- 1) создания аутентичной среды обучения, поскольку, как показывает горький опыт прошлого, обучение языкам в искусственной языковой среде или ее отсутствие тормозит процесс овладения изучаемым языком и отрицательно сказывается на качестве владения им;

2) повышения статуса русского языка как общеобразовательной учебной дисциплины, традиционно воспринимаемой в медицинских высших образовательных учреждениях как второстепенный предмет;

3) профессионально ориентированного обучения русскому языку как важному компоненту формирования и развития профессионально-коммуникативной компетенции будущих специалистов-медиков;

4) информатизации образовательного процесса.

Всем известно, что реформы в сфере образования на всех уровнях в Узбекистане в целом и в системе высшей школы в частности предусматривают информатизацию образовательного процесса, что порождает необходимость овладения азами информационно-компьютерной грамотности как обучающим педагогическим персоналом, так и самими обучающимися.

К сожалению, на сегодняшний день, несмотря на то, что роль обучения языку в формировании, развитии и совершенствовании профессионально-коммуникативной компетенции будущих медиков является общепризнанной, отсутствуют фундаментальные исследования эффективных путей и методов обучения профессиональной направленности студентов медицинских высших образовательных учреждений Узбекистана при помощи инновационных информационно-компьютерных технологий в процессе преподавания как русского, так и других языков.

Обучение русскому языку в медицинских высших образовательных учреждениях осложняется в условиях Узбекистана следующими обстоятельствами:

1) неунифицированностью нормативно-правовой основы языкового образования в республике, в частности, отсутствием преемственности в обучении русскому языку в дошкольном, школьном и вузовском образовании;

2) несоответствием фактического уровня языковой подготовленности студента на русском языке установленным в учебно-нормативной литературе стандартам;

3) отсутствием учебников и учебных пособий, отвечающих современным требованиям к содержанию обучения иностранным языкам;

4) недостаточной компетентностью предметников-русистов в профессиональной направленности языка специальности медиков;

5) недостаточной сформированностью информационно-компьютерной компетенции преподавателя русского языка;

6) зачастую неаутентичностью используемого учебного материала;

7) недостаточной степенью владения профессорско-преподавательским составом медицинских высших образовательных учреждений инновационными педагогическими технологиями преподавания на занятиях по русскому языку и их применения; и др.

Естественно, что несмотря на наличие ряда проблем, связанных с уровнем довузовской подготовленности студентов по русскому языку, что характерно не только медицинским, но и высшим образовательным учреждениям почти всех профилей в республике, обучение русскому языку в медицинских вузах должно быть направлено, наряду с формированием знаний специально (профессионально) окрашенной системы языковых единиц и сведений об их функционировании в речи, на привитие навыков и умений самостоятельной работы, мотивационного отношения к овладению знаниями, творческого поиска решения профессиональных проблем в научно-медицинской литературе на русском языке, что выступает в настоящее время гарантом повышения качества подготовки медицинских работников.

Русский язык, таким образом, в парадигме языкового образования в медицинских вузах Узбекистана должен выполнять функцию не только средства осуществления профессиональной деятельности, но и функцию средства приобретения специальных, медицинских, знаний.

Литература

1. Агасиева И.Р. Формирование межкультурной компетенции в процессе формирования способности к межкультурной коммуникации при обучении английскому языку в неязыковом вузе // Концепт. – 2015. – Спецвыпуск № 15. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/75210.htm>.

2. Акопян Л.Г. Коммуникативный метод преподавания иностранного языка в неязыковом вузе // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры. Секция «Актуальные проблемы преподавания иностранных языков и культур в школе и вузе»: Сб. матер. науч.-метод. конф. – Оренбург: ОГУ, 2015. – С. 9-14.

3. Балан О.В. Проблемы профессионально-ориентированного обучения студентов педагогических вузов в области обучения иноязычному диалогическому общению // Преподаватель XXI век, № 1, 2012. Вып. 1. – С. 212-216.

4. Барышников Н.В. Профессиональная межкультурная коммуникация. – Пятигорск: ПГЛУ, 2010. – 264 с.
5. Бочкарева Т.С. Важность непрерывного обучения иностранным языкам на современном этапе развития общества. // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры. Секция «Актуальные проблемы преподавания иностранных языков и культур в школе и вузе»: Сб. матер. науч.-метод. конф. – Оренбург: ОГУ, 2015. – С.23-29.
6. Гончаренко Н.В. Суггестивные характеристики медицинского дискурса: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2007. – 24 с.
7. Государственный образовательный стандарт системы непрерывного образования Республики Узбекистан. – Требования к уровню подготовленности выпускников всех ступеней образования по иностранным языкам. // Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 8 мая 2013 г., № 124.
8. Константинова Л.А. Специфика обучения иностранных студентов-филологов русскому языку // Динамика языковых и культурных процессов в современной России: Материалы IV Конгресса РОПРЯЛ, проходящего в рамках I Педагогического форума «Русский язык в современной школе». В 4 т. Т. 4. – СПб.: «РОПРЯЛ», 2014. – С. 77-84.
9. Королева О.Л. Методическое обеспечение профессионально-ориентированного обучения иностранных студентов-медиков общению на русском языке в процессе подготовки к клинической практике: Автореф. дисс. ...канд.пед.наук. М., 2004. – 24 с.
10. Пугачев И.А. Профессионально ориентированное обучение русскому языку как иностранному: теория, практика, технологии. – М. РУДН, 2016. – 483 с.
11. Собинова Л.А., Поздеева С.И. Комплекс упражнений по организации обучения профессионально ориентированному иноязычному чтению студентов технического вуза с использованием электронного учебного пособия // Научно-педагогическое обозрение, № 1 (11), 2016. – С. 86-89.

UDK: 37.1

TA'LIM JARAYONIDA FANLARARO INTEGRATSIYA VA INTERFAOL METODLARNING PSIXIK JARAYONLARGA TA'SIRI

M. J. Turdiyeva

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
mohira.turdiyeva@bk.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnik oliy ta'lim muassasalari talaba yoshlarini fanlarga qiziqishlarini oshirish, bilimlarni puxta o'zlashtirishlarida, mustaqil, ijodiy fikrlashga o'rgatishda, mustaqil fikr yuritish imkoniyatlarini shakllantirishda va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda fanlararo integratsiya va interfaol metodlarning o'rni va ahamiyati borasidagi fikrlar qisqacha bayon etilgan.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, fanlararo integratsiya, ijodiy qobiliyat, mustaqil fikrlash, amaliy harakatlar, bilim, malaka, ko'nikma, interfaol metod.

Влияние междисциплинарной интеграции и интерактивных методов на психические процессы в образовательном процессе

Аннотация. В данной статье рассмотрена важность интеграции и интерактивных методов обучения студентов технических высших учебных заведений. Также роль этих методов в мотивации и развитию их творческого мышления и способностей.

Ключевые слова: непрерывное образование, междисциплинарная интеграция, креативность, самостоятельное мышление, действие, наука, навыки, общение.

The influence of interdisciplinary integration and interactive methods on mental processes in the educational process

Abstract. This article summarizes intentional integration and interactive methods of teaching technical in higher education institutions in promoting students interest in science, sophistication, motivation, creative thinking and creative abilities.

Keywords: continuous education, interdisciplinary integration, creativity, independent thinking, action, science, skills, communication.

Jamiyatimizdagi hozirgi muhim ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, madaniy o'zgarishlar malakali mutaxassislar mehnati mazmuni va xarakteriga sifat jihatdan mutlaqo yangi talablar qo'ymoqda. Bu holat malakali mutaxassislarni tayyorlash muammosiga majmuaviy yondashish zarurligini ko'rsatadi [6].

Malakali mutaxassislarni tayyorlashga majmuaviy yondashish esa o'z o'rnida o'quv-tarbiya jarayonini oqilona tashkil etish va yetuk mutaxassis tayyorlash mazmunini rivojlantirish, takomillashtirish va integratsiyalashni taqozo etadi.

Bu ayni paytda ilm-fanni rivojlantirish, ta'lim sohasini isloh etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan keng ko'lamlı islohotlar samarasidir. Mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksaltirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida innovatsiya va integratsiyaga asoslangan rivojlanish yo'liga o'tish ishlari jadal ravishda olib borilmoqda.

Respublikamizning pedagogik olim va amaliyotchilari tomonidan ilmiy asoslangan zamonaviy ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, axborot texnologiyalarini amalda tadbiq etish, me'yoriy hujjatlarni takomillashtirish, ta'lim sifatini yaxshilash bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da o'quv jarayoniga ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash bilan bir qatorda ta'lim turlari orasida fanlar integratsiyasini ta'minlash dolzarb vazifalardan etib belgilangan.

Bugungi kunda jahon andozalariga moslashib borayotgan ta'lim sohasida fanlararo integratsiyani ta'minlash, ta'lim tizimiga interfaol metodlar bilan yangi mazmun va shakl berish yangi asr avlodini tarbiyalashning muhim jihati [2].

Pedagogik innovatsiyaning muvafaqqiyati pedagogik faoliyatning an'anaviy qaror topgan yondashuvlarga, tamoyillari, metodlari va shakllarining asoslanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Pedagogik innovatsiya - bu eskini rad qilish emas, balki uni rivojlantirish va shaklini rivojlantirishdir. Bu fikrni tasdig'ini biz P.G.SHedrovitskiyning "innovatsiya" tushunchasiga bergan ta'rifidan topamiz. Innovatsiya bu - innovatsion rivojlanishning qayta tiklanish mexanizmidir: Bu rivojlanishni ta'minlovchi fikrlash faoliyati shakli bo'lib, ammo bir sohadan ikkinchisiga (bir ta'lim muassasidan boshqasiga), u yoki bu elementlarni, bloklarni, tuzilmalarni yoki mazmunni transfer qilish emasdir. SHu asnoda, u shuni ta'kidlaydiki, aynan faoliyatning tashkiliy tuzilmasini haqiqatdan o'zgartirilishini nazarda tutadi.

XX asr oxirlariga kelib fan va ta'lim olamida integratsiyalashgan ta'lim xususida, uning mazmun-mohiyati haqida yangi fikrlar, qarashlar yuzaga kela boshladi.

Avvalo, integratsiya tushunchasining mohiyatini ko'rib chiqaylik. Psixologik-pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, integratsiya ijtimoiy-psixologik aspekt bo'lib, biror bir yangilikni ijtimoiy sohaga tezkorlik bilan tatbiq etish va ta'lim jarayonini jadallashtirish demakdir [6].

Innovatsiyalar esa faoliyat jarayonida turli ijtimoiy-psixologik to'siqlarni yengish uchun shart-sharoit yaratib boradi. Ushbu jarayonda maqsadi, vazifasi va qiziqishlari turlicha bo'lgan ijtimoiy guruhlar ishtirok etadi. Motivatsiyalar xarakterining tipi ham innovatsion faoliyat mazmuniga va sifatiga ta'sir o'tkazadi. Bundan tashqari, innovatsiyalarni tatbiq etish jarayonida ustanovkalar, shaxsning yo'nalishi va ma'naviy axloqiy sifatleri ham ma'lum darajada ahamiyat kasb etadi.

V.I.Antonyuk fikricha, o'quvchilarning yangiliklar qabul qilish va unda ishtirok etishga tayyorgarligini shakllantirish, yangilikni qabul qilish qobiliyatini o'stirish maqsadida, bilish jarayonini faollashtiruvchi ijtimoiy-psixologik usullardan foydalanish lozim. Bunday usullarga psixologik treninglar, rolli o'yinlar, kim oshdi savdosi, ishbilormon o'yinlari va boshqalarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Hozirgi kunda ta'lim tizimiga kiritilayotgan pedagogik texnologiya jarayoni ham innovatsiyalar va integratsiyalarning yorqin misolidir.

Qo'yilayotgan identiv maqsadlar, nazorat topshiriqlarni aniq fe'llarda ifodalanishi o'quvchi aqliy faoliyatining rejasini yaqqol ko'rsatadi. O'z-o'zini boshqarishning yo'nalishini belgilaydi. Bu innovatsion faollikning aniq ko'rinishiga misol bo'la oladi [3]. Aqliy faoliyatni jonlashtirishda ushbu yo'nalish maqsadlarni belgilashga yordam beradi. Maqsadning aniqligi esa, faoliyatning sermahsulligidir. Qachonki faoliyat o'zining ijobiy natijalarini berar ekan, bu ayni muddaodir. Ammo ushbu jarayonni tashkil etishda o'quvchilar o'quv faoliyatiga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillar turkumi mavjuddir:

- o'quv maskanlarida zamonaviy texnik vositalar va asboblarning mavjudligi;
- turli xil to'garak, markaz, bilim uylari faoliyat ko'rsatishi va ularda qatnashish imkoniyatining mavjudligi;
- oila muhitida yaratilgan moddiy va ma'naviy shart-sharoitlar hamda shaxslarning ruhiy rag'batlanishi yo'lga qo'yilganligi;
- shaxslar bilan o'zaro muloqotlar o'rnatilishining uzluksizligi va oilada shaxslararo iliq psixologik muhitning hukm surishi;
- turli televizion ko'rgazmalar, bahslar, tortishuvlar, zukkolik, ijodkorlik, tezkorlik bo'yicha musobaqalar uyushtirilishi va ularda qatnashish, ishtirok etish imkoniyati yaratilganligi;
- ortiqcha informatsiya, xabarlar ko'lamini kamaytirish (masalan, videofilmlar, avtomat o'yinlari va b.);

- o'g'il va qizlarda vatanparvarlik va milliy iftixor tuyg'ularining beqarorligi va ularning shakllanib ulgurmaganligi;
- talabalar o'rtasida borliqqa, jamiyatga, shaxslararo munosabatga, isrofchilikka fidoiylikka nisbatan loqaydlikning mavjudligi va boshqalar.

Chunonchi, yuqoridagi ijobiy omillarni kuchaytirish, salbiy omillar ta'sirini kamaytirish va yo'qotish chora-tadbirlarini belgilab borish va integratsion jarayonda innovatsion omillarga alohida e'tibor berish, psixologik asoslarini o'rganish hamda tahlil qilib borish zaruriy shartdir.

O'qitish jarayonida talabalarning o'zlashtirishiga quyidagi psixologik jarayonlar ta'sir qiladi:

1. Idrok. Mavhum tushunchalarga nisbatan yaqqol materiallar oson idrok qilinadi. Ta'lim jarayonida yaqqol tasavvurlar, tasviriy ko'rsatmalilik, «jonli mushohada» materiallarining o'zni muhim. Psixologik nuqtai nazardan ko'rsatmalilik 3 ga bo'linadi:

1. Tabiiy predmetli-tajriba uchastkalari, o'quv laboratoriyalari, jonli burchaklarda o'tkaziladigan mashg'ulotlar.

2. Tasviriy ko'rsatmalilik – rasmlar, mulyajlar, kinokartinalar, chizmalar, jadvallar, sxemalar, grafiklar, diagrammalar...

3. Jonli nutq – yaqqol tasvirlar va obrazlarni uyg'otadigan jonli iboralar. («Tashvish kishi qomatini erta bukadi», «To'g'ri so'z nashtardan o'tkir»).

Idrokdan, hissiy organlardan me'yoridan ortiqcha foydalanish sun'iy tormozlanishga olib kelib, mavhum nazariy tafakkurga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Kuzatuvchanlikni shakllantirish. Uning yordamida tafakkur jarayonlariga asos solinadi.

3. Tushunish. Tushunish natijasida fikr yuritiladi. Tafakkur jarayonlari amalga oshiriladi, ya'ni matnlar analiz, sintez qilinadi, taqqoslanadi, umumlashtiriladi, sistemalashtiriladi, hukm xulosa chiqarilib, muammoli vaziyatlar paydo qilinadi. Muammoli vaziyatlar o'z navbatida o'quvchining aqliy rivojlanishini ta'minlaydi.

4. Xotira. Esda olib qolish, saqlash, esga tushirish uchun xotiraning bir necha xil vositalaridan foydalaniladi.

5. Ko'rsatma (Ustanovka). O'quvchiga to'g'ri ko'rsatma (ustanovka) berish ta'limga bo'lgan qiziqishni to'g'ri shakllantiradi.

6. Diqqat. Ta'limning samaradorligiga ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat (muvofiqlashtirilgan diqqat)ning o'zni muhim ahamiyat kasb etadi.

7. Qiziqish. O'zlashtirilayotgan materialga talabani qiziqitira olish unda mustaqil ta'lim olish istagini uyg'otadi.

8. Iroda. Barcha jarayonlarni to'g'ri boshqarishda albatta irodaviy zo'r berish muhim o'rinni egallaydi.

Amaldagi o'quv rejalarini predmetli(chiziqli) tuzish, o'quvchilar ongida ayrim tasavvur, tushuncha, qonuniyatlarning uzuq-yuluq ya'ni lavhalar shaklida shakllanishiga sabab bo'lmoqda, chunki u ilmiy texnika taraqqiyoti, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyasi, yangicha ish yuritish usullarining majmuaviy xarakterini hisobga olmagan holda tuziladi.

Bu muammoni texnik oliy ta'lim muassasalarida o'quv rejalariga yangi o'quv predmetlarini kiritish, eskirgan materiallarni dastur tarkibidan chiqarish, biri ikkinchisini to'ldiruvchi, kengaytiruvchi va chuqurlashtiruvchi, mazmunan aloqador, pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlari o'quv predmetlarini integratsiyalashtirish, samarali pedagogik texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish kabilar bilan yechimini topish mumkin [6].

Aqlan yetuk, fikran teran, sog'lom fikr yurituvchi, to'g'ri xulosa chiqaruvchi va ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan shaxsni tarbiyalash ta'limda yosh xususiyatlariga e'tiborli bo'lish, o'qitishda fanlararo integratsiyani ta'minlash, shaxs ongi va tafakkurida yangicha g'oya, tasavvurlarning shakllanishiga imkon beruvchi zamonaviy interfaol metodlardan foydalanishni talab etadi.

Interfaol metodlar ta'lim jarayonida o'quvchilar hamda o'qituvchi o'rtasidagi faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarini o'zlashtirishini faollashtiradi, ularning shaxsiy sifatlarini rivojlantiradi [3]. Ayniqsa pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlarining integratsiyasi bunda ahamiyatli rol kasb etadi. Interfaol metodlar dars samaradorligini oshirishga yordam berish bilan birga talabalarning mavzuni to'la o'zlashtirishiga, mustaqil mushohada yuritib, to'g'ri qaror qabul qila olish malakalarini rivojlantiradi. To'g'ri tanlangan interfaol metodlarni qo'llash talabalar uchun mashg'ulotning qiziqarli va samaradorli bo'lishini ta'minlash bilan bir qatorda, ularning o'quv materialini to'liq o'zlashtirishiga, o'z fikrini erkin bayon etish va ifodalash hamda tashabbus ko'rsatish imkoniyatlarini oshiradi.

Integratsiyalashtirilgan ta'lim tizimining har bir bo'g'inida ta'lim-tarbiya ishlarini bugungi kun va istiqbol talablari asosida tashkil etishda malakali, fidoiy o'qituvchining o'zni beqiyos sanaladi. Ta'limning

samaradorligini oshirish, shaxsning ta'lim markazida bo'lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta'minlash uchun ta'lim muassasalariga yaxshi tayyorgarlik ko'rgan va o'z sohasidagi bilimlarini mustahkam egallashdan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol metodlarni biladigan, ulardan o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan o'qituvchilar hozirgi zamon ta'limining dolzarb talablaridan biri sanaladi [7].

Bugungi kunda ta'lim sohasida fan va texnikaning so'nggi yutuqlari asosida ishlab chiqilgan audio, video, telekommunikatsiya va informatsion texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi katta ahamiyat kasb etmoqda. SHuning uchun ularning didaktik imkoniyatlaridan keng foydalanish, ular bilan tanishib chiqish va mashg'ulotlarda ularni qo'llashni o'rganish o'qituvchilar uchun kelajak faoliyatida katta yordam beradi [4].

Malakali o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quv maqsadlari va ahamiyatini tushuntira olishi, o'quvchilarni kasbga qiziqtirishi va yo'naltirishi, mustaqil ta'lim olishlarini tashkil etishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, mustaqil xulosa chiqarishga yordam berishi lozim [5]. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilar bilim va ko'nikmalarini baholash bilan bir qatorda bilimlar manbaini ham baholab borishi, ya'ni doimiy e'tiborli va izlanishda bo'lishi talab etiladi.

Sh.Kamolxo'jaevning fikriga ko'ra, o'qituvchining, xususan, oliy ta'lim o'qituvchisining asosiy xususiyatlaridan biri bo'lg'usi mutaxassislarni har qanday muammolarni hal qilishga va bu yo'nalishda o'zlarining bilim, ko'nikma va malakalaridan foydalana bilishga o'rgata olishi kerak [2]. Bu esa, ta'limning asosiy sanalgan o'qitilayotgan fanning ilmiyligi, oddiydan murakkabga, ta'lim va tarbiyaning birligi, nazariya va amaliyotning birligi kabi tamoyillarga asoslanib o'qitish jarayonining samaradorligini oshirish demakdir.

O'quv predmetlarining har birida hayotiy voqelikning faqat bir tomoni bayon qilinadi. O'rganilayotgan ob'ektni yaxlit idrok etishga imkoniyat bermaydi. Pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlarida predmetlararo aloqadorlik muammosining qo'yilishi, eng avvalo, asosiy diqqat-e'tiborni o'quv rejasida ko'zda tutilgan o'quv predmetlarini o'rganishni muvofiqlashtirish va o'quvchilarda mazmunan mukammal, mantiqan tugal tizimli bilim, ish-harakat usullari va shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga qaratiladi. Pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlar integratsiyasi ta'lim mazmunining tarkibiy mantiqiy jihatlariga ahamiyat berishni talab etadi. SHu jihatdan u didaktik muammo, tamoyil, shart-sharoit, vosita, metod kabi yo'nalishlarda tadqiq etilib, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlariga joriy etilishi zarur.

Texnik oliy ta'lim muassasalarida pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlar integratsiyani pedagogik muammo sifatida talqin etib, uning yordamida o'quvchilar tomonidan kasbiy bilim va ish-harakat usullarini tizimli o'zlashtirishlarini aniqlashga harakat qilamiz. Chunki fanlararo integratsiyani o'rnatish, belgilab olish va amalga oshirishning zarurligi har tomonlama bilimdon, mustaqil va ijodiy faoliyat ko'rsata oladigan mutaxassis shaxsni tarkib toptirish maqsadini ko'zda tutadi.

Fanlararo integratsiyaning psixofiziologik asosi inson tafakkuri, ya'ni fikr yuritish tabiatidan kelib chiqadi. Chunki pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlar integratsiyasi o'rganilayotgan ob'ektning yangi qirralarini bilishga imkon beradi, ko'lam jihatdan keng va chuqur, mohiyatiga ko'ra yaxlit tizim shaklidagi bilim, ish-harakat usullari hamda shaxsiy fazilatlarning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Texnik oliy ta'lim muassasalarida pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlar integratsiyasi o'rganilishi kerak bo'lgan materiallarni talabaga qanday izchillik va ketma-ketlikda yetkazilishi ham ma'lum ma'noda ta'lim-tarbiya ishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bunday masalani hal qilishda talaba o'quv materialini mantiqiy jihatdan tahlil etadi. Mantiqiy tahlilning asosiy masalasi o'quv materialining ziddiyatli jihat va xususiyatlarini oldindan aniqlab olish va unga mos ravishda hamkorlik faoliyatini uyushtirishdan iborat bo'ladi. O'quv materiali uning talabalar tomonidan o'zlashtirilishi muhim bo'lgan jihatlarini aniqlab olish, unga mos o'quv-bilish faoliyatlarini samarali tashkil etish uchun psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Psixologik tahlil mantiqiy tahlil funksiyalarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Psixologik tahlil o'qituvchi darsga tayyorgarlik ko'rayotgan paytda uni dolzarblashtirish, yangi tushuncha va ish-harakat usullarini shakllantirish, mustahkamlash va bosqichlarda muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirish hamda ular yechimini topish usullarini belgilab olishga imkon beradi.

Texnik oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonida pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlar integratsiyasining hosil qilinishi talaba ongi va tasavvurlari tizimida hosil bo'ladigan ma'lumotlarning saralanishini mumkin qadar tezlashtiradi. Texnik oliy ta'lim muassasasi talabalarining yetuk kamolot egasi bo'lishini ta'minlash, barkamol ma'naviy-ruhiy olami mukammalliligi, teran intellektual salohiyatini shakllantirish, avvalo ta'lim jarayoniga qo'yilgan aniq maqsadlar bilan belgilanadi. Tashkil etilayotgan ta'lim mazmuniga ijodiy va talabchanlik bilan yondashish, fanlararo integratsiyaga e'tibor bugungi kunda o'sib kelayotgan yoshlardagi qator psixologik imkoniyatlar eshigining ochilishi, o'z intellektual

salohiyatlaridan samarali foydalana olishlari, o'zini to'la namoyon eta olishiga nisbatan ishonch hissi shakllanishida ta'sir etuvchi kuch bo'lib xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini qondirib, ularni fikrlashga, o'z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi [5]. Shuning uchun ham, texnik yo'nalishdagi oliy ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy jarayonida fanlararo integratsiya va zamonaviy o'qitish metodlari - interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Ko'rinib turibdiki, hozirgi zamon axborot, globallashuv asrida va ta'lim jarayoniga davlat siyosati sifatida qaralayotgan bir vaqtda pedagogik-psixologik va ixtisoslik fanlar integratsiyasi hamda o'quv mashg'ulotlarini interfaol metodlar orqali tashkil etish, talabalarning o'qishlari bilan birga mustaqil fikrlan holda fanlarni chuqur o'zlashtirib olishlariga ham keng imkoniyatlar yaratadi deb xulosa qilish mumkin.

Adabiyotlar

1. Abduqudusov O. A., Rashidov H.F. Kasb-hunar pedagogikasi. O'quv uslubiy qo'llanma. Toshkent, 2009.
2. Axmedjanov M.M., To'xtaeva Z.Sh. Didaktik vositalar majmuasi. Toshkent. Paradigma, 2018. 132 b.
3. Xolmatov P.Q. Boshlang'ich ta'limda integrallashgan innovatsiyalarni tadbiiq etishning ahamiyati. Guliston davlat universiteti. Ilm-fan.
4. To'xtaeva Z.Sh. Oliy ta'limda fanlar integratsiyasini ta'minlashning o'quv metodik va didaktik vositalari. Pedagogik mahorat. 2019 yil, №5, 67 b.
5. Turdiyeva M.J. Ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish va fanlar integratsiyasini ta'minlashda kreativlikning ahamiyati. Kasb-hunar ta'limi. 2018 yil, №4, 17-20 b.
6. Turdiyeva M.J. Planning Interdisciplinary Integration at Higher Education and Its Importance in Learning Process. Eastern European Scientific Journal. Ausgabe 1-2019. C.290. Dusseldorf-Germaniy.
7. Uzoqova L.P. Maxsus fanlarni muammoli o'qitish texnologiyasi. Monografiya. - Toshkent: – "Fan va texnologiya" – 2013, 144 bet.

MUALLIFLAR DIQQATIGA!

Hurmatli mualliflar, maqola muallif tomonidan qog'ozda chop etilgan va elektron shaklida taqdim qilinishi shart. **Maqolada quyidagi bandlar:** UDK, ishning nomi (o'zbek, rus va ingliz tillarida), maqola hammualliflarining ro'yxati (to'liq familiyasi, ismi, otasining ismi – o'zbek, rus va ingliz tillarida), muallif haqida ma'lumotlar: ish joyi, lavozimi, pochta va elektron pochta manzili; maqola annotatsiyasi (300 belgigacha, o'zbek, rus va ingliz tillarida), kalit so'zlar (5-7, o'zbek, rus va ingliz tillarida) bo'lishi lozim.

MAQOLALARGA QO'YILADIGAN TALABLAR!

Maqolalarning nashr etilishi uchun shartlar nashr etilishi mo'ljallangan maqolalar dolzarb mavzuga bag'ishlangan, ilmiy yangilikka ega, muammoning qo'yilishi, muallif tomonidan olingan asosiy ilmiy natijalar, xulosalar kabi bandlardan iborat bo'lishi lozim; ilmiy maqolaning mavzusi informativ bo'lib, mumkin qadar qisqa so'zlar bilan ifodalangan bo'lishi kerak va unda umumiy qabul qilingan qisqartirishlardan foydalanish mumkin; "Ilmiy axborotnoma" jurnali mustaqil (ichki) taqrizlashni amalga oshiradi.

**MAQOLALARNI YOZISH VA RASMIYLASHTIRISHDA
QUYIDAGI QOIDALARGA RIOYA QILISH LOZIM:**

Maqolalarning tarkibiy qismlariga: kirish (qisqacha), tadqiqot maqsadi, tadqiqotning usuli va obyekti, tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi, xulosalar yoki xotima, bibliografik ro'yxat. Maqola kompyuterda Microsoft Office Word dasturida yagona fayl ko'rinishida terilgan bo'lishi zarur. Maqolaning hajmi jadvallar, sxemalar, rasmlar va adabiyotlar ro'yxati bilan birgalikda doktorantlar uchun 0,25 b.t. dan kam bo'lmasligi kerak. Sahifaning yuqori va pastki tomonidan, chap va o'ng tomonlaridan - 2,5 sm; orientatsiyasi - kitob shaklida. Shrift - Times New Roman, o'lchami - 12 kegl, qatorlar orasi intervali - 1,0; bo'g'in ko'chirish - avtomatik. Grafiklar va diagrammalar qurishda Microsoft Office Excel dasturidan foydalanish lozim. Matndagi bibliografik havolalar (ssilka) kvadrat qavsda ro'yxatda keltirilgan tartibda qayd qilish lozim. Maqolada foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati keltirilishi lozim. Bibliografik ro'yxat alfavit tartibida - GOST R 7.0.5 2008 talablariga mos tuziladi.

- Ikki oyda bir marta chiqadi.
- "Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi"dan ko'chirib bosish faqat tahririyatning yozma roziligi bilan amalga oshiriladi.
- Mualliflar maqolalardagi fakt va raqamlarning haqqoniyligiga shaxsan mas'ul.

MAQOLAGA QUYIDAGILAR ILOVA QILINADI:

- Yo'llanma xati;
- Ekspert xulosasi.

E- mail: axborotnoma@samdu.uz

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

SCIENTIFIC REPORTS

Mas'ul kotib
Texnik muharrir

X. Sh. Tashpulatov
A. I. Inatov

Muharrirlar:

I.Sulaymonov	- f.f.d., dotsent
A.Abdumannotov	- ped.f.n., dotsent
O.Yusupova	- fil.f.n., dotsent
A.R.Safarov	- PhD., dotsent

Mas'ul muharrirlar:

D. M. Aronbayev	- k.f.n., dotsent
A. Sh. Yarmuxamedov	- f.-m.f.n.
X. S. Xaydarov	- f.-m.f.n., dotsent

Muassis: Samarqand davlat universiteti
Manzil: 140104, Samarqand shahri, Universitet hiyoboni, 15.
Telefon: (0 366) 239-14-07, Faks: (0 366) 239-13-87
E-mail: axborotnoma@samdu.uz

SamDU «Ilmiy axborotnoma» jurnali tahririyati kompyuterida terildi.
Bosishga 31.12.2020 yilda ruxsat etildi. Qog'oz o'lchami A-4. Nashriyot hisob tabog'i 10,00.
Buyurtma raqami 350. Adadi 30 nusxa.

Manzil: 140104, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15.
SamDU bosmaxonasida chop etildi.